

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi kar

Bedők Péter

Kié marad a közös örökség?

A vilniusi régió és a Muraköz összehasonlítása
a második világháború alatt,
különös tekintettel a katolikus egyház tevékenységére

Doktori (PhD) értekezés

Történettudományi Doktori Iskola, vezetője: Dr. Óze Sándor DsC
Gazdaság-, régió- és politikatörténeti műhely

Témavezető: Dr. habil. Medgyesy-Schmikli Norbert, egyetemi docens

Társtémavezető: Dr. habil. Maciej Szymanowski, egyetemi docens

Budapest, 2023

„Az volna a legörvendetesebb, ha minden ország, minden országrész, minden megye, sőt minden falu valami tősgyökerest, eltérőt tudna produkálni. De hiszen ez nem lehetséges, mert az emberek, akár egy nyelven, akár különböző nyelven beszélnek, egymással érintkeznek, egymásra hatnak... Ezeket a kölcsönhatásokat kell nekünk kutatóknak a legnagyobb tárgyilagossággal kibogozni igyekeznünk.”

– Bartók Béla levele Vinko Žganec muraközi népzenekutatónak 1934. október 27-én, Budapest. *Demény János*: Bartók dokumentumok Jugoszláviából. Új Zenei Szemle 7. (1956) 9. sz. 11.

TARTALOM

ELŐSZÓ	5
I. BEVEZETÉS	8
I.1. „KETTŐS FENNHATÓSÁG” A VILNIUSI RÉGIÓBAN ÉS A MURAKÖZBEN (1939–1945)	8
I.2. MÓDSZERTANI MEGÁLLAPÍTÁSOK	15
I.2.1. A történeti összehasonlítás módszertana, mikrotörténet	15
I.2.2. Szakrális terek Kelet-Közép-Európában a második világháború alatt	19
I.2.3. Templomi-paraliturgikus nyelvhasználat, szentisztelet és a hitoktatás nyelve	23
I.2.4. A katolikus egyház társadalmi szerepei, a Szentszék és a kelet-közép-európai területi konfliktusok	25
I.3. FELHASZNÁLT FORRÁSOK, SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS	34
I.4. HELYNEVEK HASZNÁLATA	39
II. A VILNIUSI RÉGIÓ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI JELLEMZÉSE	40
II.1. A VILNIUSI RÉGIÓ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI HELYZETE 1918-IG	40
II.2. A VILNIUSI RÉGIÓ HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN	43
III. A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ÉS SZEREPE A VILNIUSI RÉGIÓBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A LITVÁN MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁRA	54
III.1. KÖZTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS (1939. SZEPTEMBER–1940. JÚNIUS)	54
III.1.1. Szovjet bevonulás és a vilniusi régió Litvániának való átadása (1939. szeptember–október)	54
III.1.2. A litván megszállás időszaka (1939. október–1940. június)	56
III.1.3. A lengyel–litván egyházkormányzati konfliktus	61
III.2. LENGYEL–LITVÁN FESZÜLTSEGEK, TAPASZTALATTÖRTÉNETEK, MINDENNAPI ÉLET	69
III.2.1. Templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználata, nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások	69
III.2.2. Eltérő nemzetiségű papság között húzóó feszültségek	77
III.2.3. A kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok	81
III.3. A TOTALITÁRIUS RENDSZEREK TÉRSÉGBEN VALÓ MEGSZILÁRDULÁSA – KÖZTÖRTÉNET	86
III.3.1. Litvánia Szovjetunióba való bekebelezése (1940. június–1941. június)	86
III.3.2. A német megszállás időszaka (1941. június–1944. június)	90
III.3.3. A vilniusi szeminárium ügye a német megszállás idején	101
III.3.4. A lengyel papság és a lengyel ellenállási mozgalom a német megszállás időszakában	105
III.3.5. A német megszállás utolsó napjai	108
III.3.6. A szovjet megszállás időszaka a háború végéig (1944. július–1945. május)	110
III.4. A HÁBORÚT KÖVETŐ IDŐSZAK (1945–1953)	112

IV. A MURAKÖZ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI JELLEMZÉSE	116
IV.1. A MURAKÖZ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI HELYZETE 1918-IG	116
IV.2. A MURAKÖZ HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN	123
V. A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ÉS SZEREPE A MURAKÖZBEN	129
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ 1941. ÁPRILIS–1944. OKTÓBER KÖZÖTTI IDŐSZAKRA	
V.1. KÖZTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS (1941. ÁPRILIS–1944. MÁRCIUS)	129
V.1.1. A magyar–horvát diplomáciai csatározások és az átmeneti időszak a Muraközben 1941 áprilisa és augusztusa között	129
V.1.2. A hűségeskü kérdése és a muraközi horvát alsópapság	142
V.1.3. A magyar fennhatóság a Muraközben 1941 augusztusa és 1944 márciusa között	146
V.1.4. Kísérletek a Muraköz egyházkormányzati elcsatolására, a muraközi érseki helynökség felállítása	152
V.2. MAGYAR–HORVÁT FESZÜLTSEGEK, TAPASZTALATTÖRTÉNETEK, MINDENNAPI ÉLET	166
V.2.1. Templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználata, nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások	166
V.2.2. Eltérő nemzetiségű papság között húzódó feszültségek	186
V.2.3. A kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok	204
V.3. A TOTALITÁRIUS RENDSZEREK TÉRSÉGBEN VALÓ MEGSZILÁRDULÁSA – KÖZTÖRTÉNET	215
V.3.1. A német megszállás és a nyilas uralom a Muraközben	215
V.3.2. A muraközi események 1945 tavaszán	218
V.4. MURAKÖZ HELYZETE A HÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN	219
VI. A VILNIUSI RÉGIÓ ÉS A MURAKÖZ ÖSSZEHASONLÍTÁSA	222
VI.1. A SZENTSZÉK ÉS A LENGYEL–LITVÁN, MAGYAR–HORVÁT TERÜLETI, EGYHÁZKORMÁNYZATI VITA. DIPLOMÁCIAI, EGYHÁZKORMÁNYZATI ÉS TÁRSADALMI SZEMPONTOK	222
VI.2. TEMPLOMI-PARALITURGIKUS SZERTARTÁSOK NYELVHASZNÁLATA, NEMZETI ÜNNEPEK VALLÁSI VONATKOZÁSAI	234
VI.3. ELTÉRŐ NEMZETISÉGŰ PAPSÁG KÖZÖTT HÚZÓDÓ FESZÜLTSEGEK	239
VI.4. A KISEBBSÉGHEZ TARTOZÓ PAPSÁG ÉS A HELYI INTÉZMÉNYEK KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK	243
VII. KÖVETKEZTETÉSEK	247
VIII. RÖVIDÍTÉSEK	255
IX. FORRÁSOK, BIBLIOGRÁFIA	256
X. MELLÉKLETEK	279
X.1. TÉRKÉPEK	279
X.2. TÁBLÁZATOK	284
X.3. FORRÁSKIADÁS, FORRÁSVÁLOGATÁS	296

ELŐSZÓ

Az egykoron unióra lépett lengyel–litván, magyar–horvát államalakulatok, habár territoriálisan elkülönültek egymástól, ez nem jelentett akadályt a kulturális, vallási és gazdasági kölcsönhatások esetében, mivel a belső határok az évszázadok folyamán több szempontból csupán szimbolikus határvonalként funcionáltak. A vilniusi régió esetében a lengyel–litván, míg a Muraköz esetében a magyar–horvát államközösség több évszázados fennállása alatt hosszú időn keresztül alakította a két régió történeti fejlődését. A duális szerkezetből fakadóan az átmeneti régiók számos interetnikus kulturális jegyet is magukon hordoztak. A nemzeti mozgalmak kialakulása előtt – habár bizonyos esetekben előfordultak nézetkülönbségek – összességében jó viszonyt ápolt egymással a lengyel–litván és a magyar–horvát nemesség. A lengyel–litván nemesi köztársaság (*Rzeczpospolita Obojga Narodów*) az ortodox államvallású cári Oroszországgal, míg a magyar–horvát királyság a muszlim Oszmán Birodalommal folytatott évszázadokon keresztül tartó küzdelmet, amely időszak alatt a lengyel–litván és a magyar–horvát érdekek általánosságban – lévén, hogy a fennmaradásuk is többször megkérdőjeleződött – megegyeztek. A viharos küzdelmek és a kulturális, vallási sorsközösség tudata méginkább egy érdekközösségbe terelték az eltérő nyelveket beszélő, közös uralkodó alá tartozó lakosokat, kiváltképpen a nemeseket és a katolikus klérus tagjait. A 16. századtól a lengyel–litván nemesi köztársaságban meginduló spontán polonizációs folyamatok a litvánokat és a belaruszokat nemzeti szempontból hátrányosan érintették, míg a Magyar Királyság (a Magyar Királyság Szent Korona országai) területén a mohácsi csatavesztést és a Habsburg Birodalomba történő integrációt követően hasonló tendenciák nem figyelhetők meg, sőt a magyar–horvát peremvidékeken a délről északi irányba történő migrációs folyamatok következtében délszláv előretörés volt a meghatározó. Mindez nemcsak etnikai szempontból jelentett változást, hanem a katolikus egyházszerkezetre nézve is, mivel a magyar népesség visszaszorulása mellett a többfelekezeti következtében a Pécs-Szeged vonaltól délre fekvő részeken a katolikus délszláv lakosok (horvátok, bunyevácok, sokácok) egyre nagyobb jelentőséget képviselő csoporttá váltak (akárcsak a betelepülő németek).

Fontos kihangsúlyozni, hogy a lengyel–litván és a magyar–horvát államszövetség fennállásának ideje, Európában elfoglalt helyzetük és belső dinamikájuk nagymértékben különbözött egymástól, mégis több évszázados egybeforrottságuk és azonos kultúrkörben való fejlődésük miatt a két-két nemzet viszonya, és az egymásra gyakorolt kölcsönhatások esetében – főként az egyházi/vallási átfedések kapcsán – több párhuzam is felfedezhető.

A kelet-közép-európai nemzeti mozgalmak megerősödését követően elsősorban a kisebbik fél (Horvátország, Litvánia) szakított a korábbi uniópárti véleménnyel, és a történeti folyamatok újraértelmezésekor a korábbi egyesülést elítélte, annak következményeit a nemzeti fejlődés szempontjából utólag negatívan értékelte. Abból kifolyólag, hogy Horvátország esetében fennmaradt horvát nyelvű és identitású nemesség, valamint a horvát katolikus egyház a 16–17. századra gyakorlatilag önállósult (egyházjogilag 1852-ben), ezen folyamatok már a nemzeti mozgalmak megjelenése előtt megkezdődtek. Litvánia történeti szempontból erős államisággal bírt, azonban a nemessége nagymértékben polonizálódott. A történelmi Litván Nagyfejedelemség területén az ortodox vallású rutének (belaruszok, ukránok ősei) voltak többségben, és a szláv nyelvek különböző változatainak (órutén, kancelláriai szláv, lengyel) dominanciája következtében a litván nyelvhasználat háttérbe szorult. A litván nyelvfejlődés hiányosságai és a nem önálló katolikus egyházszerkezet miatt jelentős mértékű volt a litván–szláv kontaktzónákban a nyelvi asszimiláció.

Mindazonáltal a 19. században Kelet-Közép-Európában a katolikus egyházi struktúra egyaránt lehetőséget biztosított a nyelvi homogenizációra, illetve a plébániahálózatra támaszkodható kisebbségi mozgalmak hátszágának megerősödésére is. Ezen túlmenően szintén meg kell említeni, hogy a tágabb térség nemzetépítési folyamataiban az etnikai identitás mellett a felekezeti azonosságtudat is jelentős szerepet töltött be. Hasonlóan a szlovák vagy a szlovén nemzeti mozgalomhoz, a litván esetben is elsősorban az alsópapság támogatta a nemzeti érdekeket, és egy alulról felfelé építkező nemzetiségi mozgalom bontakozott ki, melynek fő zászlóvivői a vidéki-paraszti gyökerekkel rendelkező polgárosodó értelmiségi csoportok voltak. Ellentétben viszont a szlovákokkal, és a szlovénekkal, a litván nemzeti mozgalom nem egy katolikus vezetésű birodalmon belül, hanem a döntően ortodox vallású cári Orosz Birodalmon belül zajlott le, melynek következtében a katolikus egyház működése a litván területeken nagymértékben akadályoztatva volt. Mindazonáltal, mind a cári Oroszország, mind a Habsburg Monarchia felső vezetése is többször az „oszd meg és uralkodj” elvet alkalmazta a számára legnagyobb kihívást jelentő etnikai csoporttal szemben – ebből kifolyólag úgy támogatta a kisebb etnikumok nemzeti mozgalmait, hogy szembeállította őket a nagyobb létszámú etnikai csoporttal (lengyelekkel, magyarokkal).

Eltérő adottságok között, de az első világháború végére mind a lengyel–litván, mind a magyar–horvát esetben megvalósult a teljes elkülönülés, a több évszázados közös állami keretekben való együttélés időszaka lezárult. Mindazonáltal az elkülönülés folyamata során elszenvedett kölcsönös sérelmek évtizedeken keresztül meghatározták a szomszédos népek egymásról alkotott képét. Különösen nagy problémát jelentett a litván nemzeti mozgalom

számára, hogy az egykori Litván Nagyfejedelemség határainak visszaállítása illúziórikus elképzelésnek számított. Ugyanezen régió nyugati részeire (a szovjetek mellett) az újjászerveződő Lengyelország szintén igényt tartott, sőt nyomást gyakorolt Litvániára, hogy lépjen újra föderációra Lengyelországgal. Az etnikai alapon megszerveződő Litvánia azonban az unió lehetőségét kizárta, és elsősorban déli szomszédjával, Lengyelországgal konfrontálódott a térség egyetlen nagyvárosa és az itteni határvidék megszerzése miatt.

Magyar–horvát kontextusban 1918 után a dualizmus-kori feszültségek utóhatásai, Zágráb délszláv királysághoz való csatlakozása, valamint Muraköz elvesztése akadályozta meg a két nép viszonyának normalizálódását. Emellett a jugoszláv államon belül ugyancsak a horvát politikai és területi aspirációk növekedése volt megfigyelhető további magyar érintettségű területek esetében (Muravidék, Drávaszög és Nyugat-Bácska). Magyarország számára a történelmi határok visszaállításának lehetősége az idő előrehaladtával egyre kevesebb realitással bírt, a figyelem sokkal inkább a magyarlakta területek visszaszerzésére irányult.

A két világháború közötti időszakban a két-két ország kapcsolatának történetében egy új korszak kezdődött, melyben ugyanúgy jelen voltak a kölcsönös vádaskodások, mint a másik népcsoport iránti szimpátia és az együttműködés iránti igény is. A két, egymással ellentétes folyamat együttes jelenléte a második világháború alatti lengyel–litván és magyar–horvát interetnikus kapcsolatok történetét is meghatározta. A megszűnt államszövetségek átmeneti zónáiért folytatott harc 1918–1920-ban a katonai, politikai *status quo* alapján ideiglenesen lezárult, azonban a II. világháború miatt felboruló erőviszonyok következtében újból kiújult. Alapvető problémát jelentett, hogy Litvánia és Magyarország történelmi szempontokkal kívánt érvényt szerezni a területi igényeinek, míg Lengyelország és Horvátország (1918 őszétől a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság) az elemzett esetekben etnikai szempontokra támaszkodott.

A doktori értekezés elsősorban a területszerző államok részéről meginduló asszimilációs nyomást, az erre a helyi egyházszerkezetről érkező reakciókat, és legvégül a helyi egyházszerkezethez köthető aktív, passzív ellenállásra érkező viszontválaszokat vizsgálta a vilniusi régióban és a Muraközben. A lokális konfliktusok a helyi egyházi kérdések átpolitizálódása következtében számos alkalommal túllépték az adott régió határait és Rómáig is eljutottak. A doktori értekezésben vizsgált tapasztalattörténetek, apróbb konfliktusforrások (templomi énekek, anyakönyvek, énekeskönyvek nyelvezete, hitoktatói kinevezések) az idő előrehaladtával egyre inkább fokozódtak, és kiterjedtek, ezáltal pedig egyre több egyházi és politikai szereplő került bevonásra. Az egyházszerkezeten jelentkező korabeli etnikai összeütközéseknek egyedül a katolikus egyház érvényben levő egyház- és kánonjogi előírásai szabtak határvonalakat, amennyiben a szemben álló felek azokat ténylegesen is betartották.

I. BEVEZETÉS

I.1. „KETTŐS FENNHATÓSÁG” A VILNIUSI RÉGIÓBAN ÉS A MURAKÖZBEN (1939–1945)

Kelet-Közép-Európában a korábban nem létező, vagy a még nem eléggé stabil állami keretek miatt az első világháborút követően lényegében mindegyik állam kisebb-nagyobb területi konfliktusba került a szomszédos országokkal.¹ A lengyel–litván és a magyar–horvát határvidékek² esetében az állami kontinuitás hiányosságai miatt szintén nem voltak összhangban a közigazgatási és az egyházkormányzati határok. A 19. században az etnikai súrlódások a Nyeman és a Dráva folyó mentén fekvő településeken sűrűsödtek leginkább, amely az eltérő helyzetben lévő lengyel–litván és a magyar–horvát versengő nemzetállam-építés következménye volt azáltal, hogy mindkét fél igényt tartott az etnikailag vegyes kontaktzónákra. Fontos kihangsúlyozni azonban, hogy lengyel–litván esetben ezen konfliktusra az orosz cári fennhatóság következtében egészen 1918–1920-ig elsősorban a passzív konfrontáció volt jellemző, míg a magyar–horvát esetben a politikai, területi ellentétek már hetven évvel korábban nyílt fegyveres összetűzésbe torkollottak, melynek következményei nem tűntek el nyomtalanul.

A lengyel–litván, magyar–horvát területi konfliktus által érintett régiók (Suwałki régió,³ Vilnius és környéke, Muravidék, Muraköz, Drávaszög, Bácska) közül eltérő szempontok

¹ A német és az orosz tömbterületek között, Finnország és Görögország, Csehország és Moldova között húzódó „Köztes-Európában” (Europe-Between, Zwischen-Europa) található a nyugati kereszténység és az ortodox vallás határvonala, mely az évszázadok folyamán többször változott. Történeti szempontból a többségében katolikus vallású litvánok, lengyelek, magyarok és horvátok a nyugati kereszténység keleti határán helyezkednek el, és a kontaktzónákban közvetlen érintkezésben álltak a szomszédos ortodox vallású népekkel. Mindez hatott a saját önmeghatározásukra is (kereszténység védőbástyája koncepciók). A 20. század első felére vonatkozóan a doktori értekezésben használt Kelet-Közép-Európa földrajzi meghatározást a „Köztes-Európa” központi, a balti, az adriai, és a Fekete-tenger között húzódó területekre és az itt elhelyezkedő országokra használjuk, azonban szintén felhívjuk a figyelmet az egykori Habsburg Birodalom, és az attól északra fekvő területek között megfigyelhető jelentős történeti fejlődési különbségekre (az egykori cári Orosz Birodalom nyugati peremvidékének sajátosságai, gazdasági és társadalmi eltérések, a különböző etnikai csoportok eltérő szinten levő nemzetépítési szakaszai). A Köztes-Európa fogalommal és annak földrajzi lehatárolásával kapcsolatban lásd bővebben: *Pándi Lajos* (szerk.): *Köztes-Európa 1763-1993*. Térképgyűjtemény. Budapest 1995. 21–35.

² Kiss Gy. Csaba a magyar–horvát határvidéket (*confinis*) a lengyel keleti *kresy* (végek, végvidék) terminológiával hasonlítja össze a *'Nemzetek és előítéletek'* című munkájában, bemutatva a hasonlóságokat a két térség között. Többek között ilyen párhuzam, hogy az évszázadok folyamán mindkét terület a nyugati-keresztény civilizáció keleti (és déli) végeit jelentette. *Kiss Gy. Csaba: Nemzetek és előítéletek*. Esszék, Tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig. Budapest, 2013. 215.

³ A suwałki régióban, más néven suwałki háromszögben (lengyelül *Suwałszczyzna*, litvánul *Suwałkija*) az első világháborút követően lengyel–litván összecsapásokra is sor került, Suwałki városában írták az alá 1920 októberében a lengyel–litván fegyverszüneti egyezményt is, majd a terület lengyel ellenőrzés alá került. A suwałki régió a két világháború közötti időszakban Kelet-Poroszország és a Litván Köztársaság közé ékelődött területet jelentette. Ekkor a białystoki vajdasághoz tartozott. Az 1931-es népszámlálás szerint a lakossága 110 124 fő volt, melyből 6782 fő litván anyanyelvű volt (6,19%), míg a lengyelek aránya 77,83% volt (a zsidó

mentén, de kiemelkedett a vilniusi régió és a Muraköz. A vilniusi régió esetében a térség egyetlen valódi nagyvárosának, a lengyel–litván–belarusz határvidék legjelentősebb közigazgatási, gazdasági és vallási centrumának megszerzése volt a cél,⁴ míg a Muraköz esetében a szimbolikus jelentősége mellett a terület fontos közlekedési adottságai miatt válhatott a két-két ország területi elkülönülésének egyik legjelentősebb küzdőterévé.⁵ Fontos megemlíteni, hogy a területileg sokkal nagyobb kiterjedésű Bácska esetében politikai értelemben elsősorban a szerb érdekek, míg egyházi szempontból (a katolikus egyházra vonatkozóan) a horvát érdekek domináltak, ellentétben a Muraközzel, ahol a politikai és az egyházi érdekek etnikailag egyáltalán nem különültek el egymástól, hanem megegyeztek.

A vilniusi régió és a Muraköz közötti legnagyobb hasonlóságot abban találhatjuk, hogy a második világháború egyes időszakaiban etnikai alapon különült el a politikai és az egyházi hatalom, és a területi konfliktusban különösen nagy szerep jutott az egyházkormányzati kérdéseknek, továbbá a helyi klérusra is megkülönböztetett közfigyelem irányult. Jelen doktori értekezés célja, hogy bizonyos szempontok mentén összehasonlítsa a katolikus egyházszerkezeten belül megjelenő lengyel–litván nemzetiségi súrlódásokat a magyar–horvát etnikai rivalizálással a második világháború időszakára vonatkozóan. A két problémakör nem számított új keletűnek, a vilniusi régió esetében a késő 19. századtól, a Muraköz esetében

lakosság aránya 7,29%, míg az orosz-belarusz lakosságé 5,71 százalék volt). Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo białostockie. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938. 31. 1939. október 8-án a területet betagozták Kelet-Poroszországba. *Krzysztof Jasiewicz*: Nieznany epizod II wojny światowej. Sowiecka okupacja Suwalszczyzny 24 IX – 6 X 1939 r. *Dzieje Najnowsze* 50. (2018) 4. sz. 32.

⁴ A lengyel–litván történelmi emlékezetben az egykori Litván Nagyfejedelemség fővárosa (az alapításának litván eredetmondája is fennmaradt) amiatt is kiemelkedő, mivel politikai és egyházi központ, a XV–XVI. században a litván szejm helyszíne, illetve a *Rzeczpospolita* egyik legnagyobb, és a második legrégebbi egyetemmel rendelkező városa volt. Fontos történelmi emlékhelyei: a litván nagyfejedelem palotája, a Gediminas-hegyen a fellegvár, a Hajnal kapu (Aušros vartai/Ostra Brama), és benne az 1630-as években készült Szűzanya csodás kegyképe, valamint a székesegyház. Legutóbbi jelentőségét növelte, hogy ide lett eltemetve Nagy Vitold litván nagyfejedelem (1392–1430) és Szent Kázmér királyi herceg (1458–1484), valamint itt található IV. Ulászló lengyel király (1632–1648) szíve. A lengyel felkelések fontos színtere, és 1905-ben itt tartották a Nagy Seimast is (kétezer litván aktivista részvételével). Józef Piłsudski (1867–1935) marsall szintén a vilniusi régióból származott, a várostól hatvan kilométerre északkeletre fekvő Żułowo (Zalavas) községből.

⁵ A Muraköz esetében a magyar–horvát történelmi emlékezetben a Zrínyi család és a csáktornyai késői reneszánsz udvara bír a legfontosabb jelentőséggel (mauzóleumuk a szomszédos Szentilonán/Senkovec volt, amely később megsemmisült). A 17. században a folyamköz az egyetlen szárazföldi összeköttetést jelentette a maradék Horvát-Szlávnországnak és a Magyar Királyság nyugati területei között. 1574-ben itt (Drávavásárhelyen/Nedelišće) fordította le Ivan Pergošić Werbőczy István *Hármaskönyvét* horvát nyelvre (ez volt az első kaj-dialektusban íródott, nyomtatásban megjelent horvát mű). A Muraköz tőszomszédságában fekvő Varasd az újkorban már Horvát-Szlávnországnak fővárosával, Zágrábbal vetekedett (a horvát sabor többször is itt ülésezett, valamint 1767 és 1776 között a Horvát Királyi Tanács székhelye volt). A vasút megjelenését követően nőtt meg a terület jelentősége, mivel észak–déli (Zalaegerszeg, Alsólendva, Varasd), és kelet-nyugati irányba (Nagykanizsa, Ptuj) is fontos összeköttetést biztosított a magyar–horvát és a szlovén városok, valamint a magyar főváros és az adriai kikötők között (Fiume, Trieszt). A Zrínyiek mellett a helyi földbirtokosok sorában kiemelkedik a Festetics család, utóbbiak 132 évig az itteni uradalom tulajdonosai voltak. Csáktornya szülötte volt Uzdóczy Zadravecz István (1884–1965) tábori püspök, valamint Perlakon született Dominik Premuš (1861–1934) zágrábi segédpüspök és Belgrád-Szendró címzetes püspöke.

azonban már a 18. század végétől megfigyelhető volt nemzeti érdekeken alapuló összeütközés a helyi egyházszerkezetben. Mind a két területre vonatkozó kutatás elsősorban kelet-közép-európai nézőpontból kívánja vizsgálni, hogy a korszakban kiújuló területi- és egyházkormányzati vita milyen hatással volt a papság és a hívők mindennapi életére, milyen szerepet töltött be a helyi klérus a területi konfliktus belső dinamikájában, és hogyan jelent meg ez a problémakör a felsőbb diplomáciai tárgyalásokon. A doktori értekezés keretében folytatott szisztematikus forrásfeldolgozás a Muraközre vonatkozik (kiegészítve muravidéki, bácskai példákkal), míg a vilniusi régió esetében főként a lengyel–litván szakirodalomra, korabeli sajtóra, publikált naplókra, visszaemlékezésekre hagyatkoztam.

Az 1918 után létrejött új határok számos esetben több évszázados egyházmegyei struktúrákat bontottak meg Kelet-Közép-Európában. A lengyel–litván határ kettészakította a sejny-i, illetve a wílnói egyházmegye centrumterületeit, akárcsak az új magyar–jugoszláv határ a kalocsa-bácsi főegyházmegye központi területét, amely által a határ túloldalára került az 1910-es népszámlálás szerint a Magyar Királyság harmadik legnagyobb népességű városa, a vegyes magyar–horvát (bunjevác) lakosságú 94 610 fős Szabadka.⁶ Az 1918 utáni területi változások a zágrábi, a pécsi egyházmegyékben a központoktól távolabb eső területeket érintették, míg a szombathelyi egyházmegye esetében az elcsatolt területek kisebbik része, a Muravidék került a délszláv királysághoz.

A Muravidék, Drávaszög és a Bácska esetében az 1941-es impériumváltást részleges egyházkormányzati visszarendeződés is követte, a Muraköz esetében azonban az egyházi joghatóság mindvégig a zágrábi érsek kezében maradt. Habár a két kiválasztott terület nagymértékben eltér egymástól (a vilniusi régió urbanizáltabb, míg a Muraköz magas népsűrűséggel rendelkező folyamközi határvidék),⁷ mégis a második világháború alatt az impériumváltást követően előfordultak a lengyelek–litvánok, és a magyarok–horvátok között hasonló konfliktusforrások. Ennek egyik legfontosabb oka, hogy a katonai-politikai impériumváltást nem követte az egyházkormányzati elcsatolás, melynek következtében a

⁶ A város ekkor magyar többségű volt, a magyarok aránya 58,75 %, míg a horvátoké (bunjevácoké) pedig 35,1% volt. A szerb anyanyelvűek 3,71 százalékot, míg a német anyanyelvűek aránya két százalékot tett ki. Az egyéb anyanyelvű lakosok aránya az összlakossághoz viszonyítva nem érte el a fél százalékot. Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 42. kötet. Budapest 1912. 182.; *Orcsik Károly*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918 és 2018 között. In: Fejezetek Vajdaság Egyháztörténetéből. Vajdaság 3. Szerk. Ördögh Tibor. Szabadka 2020. 12.

⁷ Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Vilnius érseki és közigazgatási központ, majd később főváros révén sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, mint a két esperességet kitevő muraközi terület. A doktori értekezés régiótörténeti szempontból a 9527 km² vilniusi régiót, és az 1941-ben Magyarországhoz visszacsatolt 11 575 km² kiterjedésű délvidéki területeken belül a 783 km²-i területű Muraközt vizsgálja. A Jugoszláviától visszakerült területek közül a Muravidék 910 km², a baranyai háromszög 1213 km², a Bácska 8669 km² kiterjedésű. *A. Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest 2004. 15–16.

területszerző államoknak (Litvánia, Magyarország) nem sikerült átvenniük a helyi egyházi joghatóságot, ezáltal a helyi egyházszervezet a kisebbségi sorba került helyi társadalom egyik legfontosabb védelmi intézményévé tudott válni. Ez a sajátos „kettős fennhatóság” pedig azt eredményezte, hogy a helyi egyházszervezetet a területszerző országok nem tudták teljes mértékben az érdekeik mentén kihasználni, a törésvonalak ezáltal a korszakban a politikai és az egyházi szférák érintkezési pontjainál (például iskolai hitoktatás) húzódtak. Abból kifolyólag, hogy sem a litván, sem a magyar politikai vezetés nem tudta megvalósítani az egyházkormányzati elcsatolást, alternatív módszerek (nyomásgyakorlás, feljelentések, bebörtönzések, kiutasítások, az újonnan megszerzett területre szerzetesek, papok küldése az anyaországból a tábori püspökségen keresztül, helyi papság kizárása az iskolai hitoktatásból, fizetések visszatartása) segítségével próbált érvényt szerezni akaratának az újonnan megszerzett területen, amely növelte az egyházszervezeten belül a konfrontációk számát, és ezáltal az etnikai alapú szembenállás is elmélyült a szemben álló felek között.⁸

Szintén fontos megjegyezni, hogy habár 1939–1945 között az összes kelet-közép-európai állam korábbi struktúrája összeomlott, az egyházszervezet azonban az államigazgatás szétesése, valamint az akadályok és üldöztetések ellenére (néhány extrém esettől eltekintve) továbbra is funkcionált. A doktori értekezés a vilniusi régió esetében az 1939 októbere és 1940 júniusa közötti rövid időszakra koncentrál, mivel ezt követően a szovjet, 1941 júniusától a német, majd 1944 júliusától az újonnan megszállás körülményei nagymértékben eltértek Kelet-Közép-Európa Kárpátoktól délre eső területeinek helyzetétől.⁹ Habár a vilniusi régióban a helyi egyházszervezeten belül a lengyel–litván rivalizálás 1940 júniusát követően továbbra is folytatódott, a szovjet, valamint a német megszállás sajátosságai következtében az itteni helyzet nem összehasonlítható a korabeli magyar–horvát konfrontációval. Mindazonáltal a doktori értekezés a vilniusi régió esetében bemutatja az 1940 júniusa utáni fontosabb eseményeket is, de ezek nem tartoznak a szűkebben értelmezett összehasonlításához. A szovjet és a német megszállás körülményeinek ismertetése által azonban nagyobb lehetőség nyílik megérteni a korabeli kelet-közép-európai térség északi és déli felének eltérő

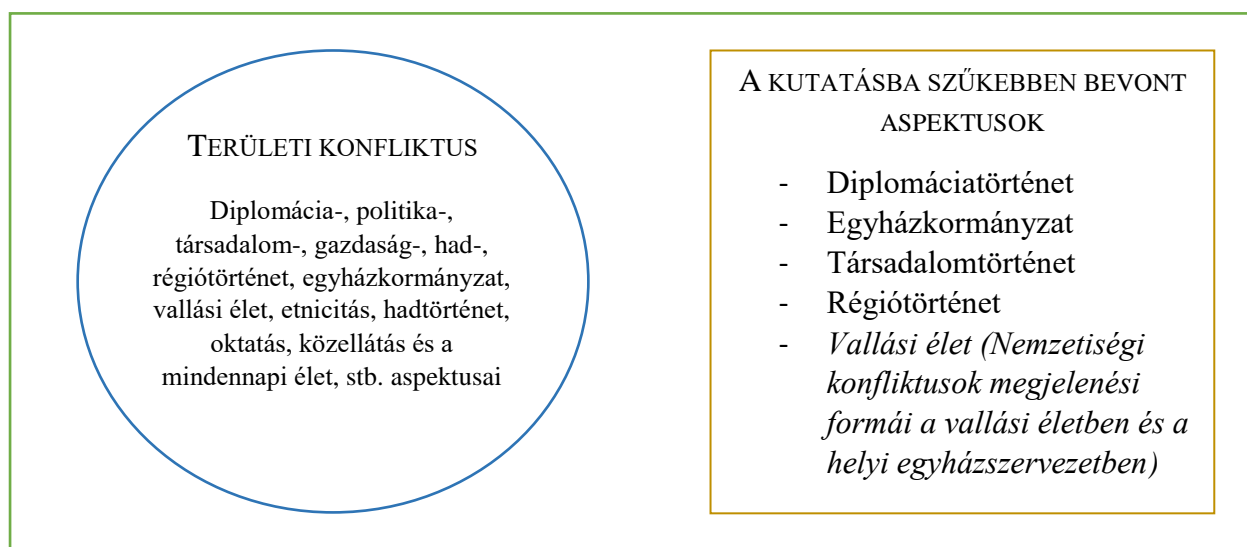
⁸ Ellenpéldaként szükséges megemlíteni, hogy a Muravidéken a katonai bevonulást részleges egyházkormányzati visszarendeződés követte, melynek következtében a magyar egyházi és politikai vezetés kevésbé szorult rá a fentebb említett módszerek alkalmazására, hanem a szlovén papságot a szombathelyi egyházmegye belső, „trianoni” területeire helyezte, míg az ottani plébániákra magyar papok érkeztek, ezáltal is csökkentve a lehetőségét egy alsópapságra építkező, a muraközihez hasonló szlovén ellenpólus kialakulásának. *Göncz László: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. Lendva 2006. 73, 211–212.*

⁹ Zárójelben szükséges megjegyezni, hogy ez alól kivételt képeztek a szlovének lakta területek, ahol a Szávától északra, a Murától nyugatra fekvő régió esetében a német megszállást követően – hasonlóan a lengyelországi területekhez – a német hatóságok a papság üldözésével próbálták ellehetetleníteni a vallási életet. *Zorica Petrović: The Roman Catholic Church and Clergy in the Nazi-Fascist Era on Slovenian Soil. Athens Journal of History 4. (2018) 3. sz. 227–251.*

egyház történeti tapasztalatát. A Muraköz esetében az 1941 áprilisa és 1944 októbere közötti időszakra koncentrálok, de a nyilas hatalomátvételt követő időszak eseményeit is ismertetem.

Hasonlóan a vilniusi régió templomaihoz, a muraközi szakrális terek ugyancsak az etnikai alapú térfoglalások színtereivé váltak. Ezzel összekapcsolódott a templomokban történő botrányos esetek számának megnövekedése is, amely szintén hatással lehetett a hívek vallási életére. Több kisebb-nagyobb tapasztalattörténet szól ezen konfliktusokról, amelyek a mindennapi élet részei voltak a lengyel–litván és a magyar–horvát határvidéken a második világháború folyamán. Vitathatatlan, hogy ezen konfliktusok jelentősége sokkal kisebb a háború idején átélte más megpróbáltatásokhoz és borzalmakhoz képest, mégis ezen súrlódások bemutatásával részletesebb képet kapunk a korabeli katolikus egyház etnikai alapú töredezettségéről és az etnikai szempontok egyházi struktúráján belüli felértékelődéséről.

A második világháború idejére vonatkozó területi konfliktusokkal kapcsolatos régiótörténeti munkák általában minél több szempontból (diplomácia-, politika-, társadalom-, régiótörténet, stb.) próbálják elemezni és bemutatni az adott térség korabeli helyzetét.¹⁰ A vilniusi régió és a Muraköz esetében a terjedelmi keretek és a kiválasztott kutatási irány miatt a két térséget nem lehetséges a maga teljességében vizsgálni a fentebb említett szempontok alapján. Ugyanakkor bizonyos aspektusok részletesebb ismertetése által kívánja előmozdítani a történeti kutatást. A doktori értekezés a vilniusi régió és a Muraköz esetében a diplomácia-, társadalom-, régiótörténet, az egyházkormányzati aspektusok bevonása mellett a korabeli vallási élet és a helyi egyházszerkezet bemutatására teszi a hangsúlyt, míg a többi szempont (gazdaság-, hadtörténet, oktatás, közellátás, mindennapi élet) kevésbé érvényesül.

¹⁰ Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 i. m., Piotr Lossowski: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. Warszawa 1982.; Regina Žepkaitė: Vilniaus istorijos atkarpa: 1939 m. spalio 27 d.-1940 m. birželio 15 d. Vilnius 1990.; Vladimir Kalšan: Međimurje u drugom svjetskom ratu. Čakovec 2015.

Ahogy a fenti ábra is mutatja, az értekezés a két vizsgált területi konfliktussal kapcsolatban nem a teljeskörű kép bemutatására, hanem öt főbb szempont segítségével kívánja vizsgálni sokkal részletesebben a nemzetiségi konfliktusok megjelenési formáit a vallási életben és a helyi egyházszerkezetben. Mivel ez a kérdéskör túlmutat a szűkebben értelmezett egyház- és társadalomtörténeten, szükséges a fentebb említett aspektusok bevonása is. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a doktori értekezésben a régiótörténeti megközelítés is fontos szerepet kap, azonban a fentebb ismertetett, a két vizsgált területre vonatkozó nagyságbeli különbségek miatt a vilniusi régió és a Muraköz ezirányú összehasonlítása nem lehetséges.

A területi, etnikai konfliktus kapcsán a mindennapi egyházi életet befolyásoló tényezőket, és az erre vonatkozó forrásokat három különböző problémakör köré csoportosítottam a két régiót illetően: 1.) templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználata, nemzeti ünnepek vallási vonatkozásai, 2.) az eltérő nemzetiségű papság között húzódó feszültségek, 3.) a kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok. Az elemzett példák segítségével lehetőség nyílik az etnikai ellentétek megjelenési formáinak, illetve utóhatásainak vizsgálatára és összehasonlítására. A terjedelmi keretek miatt nincs lehetőség részletesen foglalkozni a korszakban felmerülő további kisebb konfliktusforrásokkal, mint az énekeskönyvek, anyakönyvek esetén kialakuló nyelvi viták, valamint a papi utánpótlás és papképzés során felmerülő érdekellentétek.

Romuald Jałbrzykowski vilniusi érsek (1926–1955),¹¹ Mečislovas Reinys vilniusi segédpüspök (1940–1953, apostoli adminisztrátor 1942–1947),¹² valamint Alojzije Stepinac

¹¹ Romuald Jałbrzykowski 1876. február 7-én született a Białystoktól 65 km-re nyugatra található Łętwo-Dąb településen. 1893-ban lépett be a sejny-i szemináriumba, 1898-tól a szentpétervári Teológiai Akadémián tanult diakónusként. 1901. március 9-én szentelték pappá, és a következő évben teológiai magiszter fokozatot szerzett a Teológiai Akadémián. 1909-ben a sejny-i szeminárium rektor helyettese lett, és a sejny székesegyházi káptalan kanonokja. A 1915-ös német offenzíva idején a sejny-i szemináriumot Mahiljov-ba (Mohylew) telepítették, ahova Jałbrzykowski is kénytelen volt elmenekülni, azonban a sejny-i szemináriumot azt átköltözést követően feloszlatták. Jałbrzykowski Minszkben csatlakozott az Állampolgári Bizottság (Komitet Obywatelski) vezetőségéhez és a lengyel menekülteket segítette. 1918-ban visszatért Lengyelországba és júliusban Kuza (Cusae) címzetes püspökévé és a sejny-i egyházmegye segédpüspökévé nevezték ki. Megszervezte a łomża-i szemináriumot, amelynek első rektora lett. 1925. december 14-én lett az újonnan alapított łomża-i egyházmegye püspöke. 1926. június 24-én nevezték ki vilniusi érseknek. A vilniusi érseki széket (1942–1944 között a német hatóságok Marijampolè-be internálták) 1945-ig töltötte be. Miután a szovjet hatóságok 1945-ben bebörtönözték, majd kiutasították a Szovjetuniót területéről a vilniusi érsekség białystoki (lengyelországi) részét kormányozta haláláig, 1955. június 19-ig. *Alina Zavadzka: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim (1944–1990)*. Białystok 2017. 26–27.

¹² Isten Szolgája Mečislovas Reinys (lengyelül Mieczysław Reinys) 1884. február 15-én született a žemaitija-i püspökség területén, Magadaskaras településen. A teológiai tanulmányait a vilniusi szemináriumban kezdte, majd a Szentpétervári Teológiai Akadémián folytatta. 1907-ben szentelték pappá. 1914-től Vilnában szolgált, egészen 1922-ig, amikor kiutasították Lengyelországból. Ezt követően a kaunasi egyetemen tanított. A Litván Művészeti és Tudományos Akadémia társalapítója. 1925. szeptember 25-e és 1926. április 21-e között litván külügyminiszter. XI. Piusz pápa 1926. április 5-én nevezte ki Vilkaiviškis segédpüspökévé. 1940. július 18-án XII. Piusz pápa Cypselá címzetes püspökévé és a vilniusi metropólia segédpüspökévé nevezte ki. 1947-ben az NKVD letartóztatta és a litván ellenállókklal való együttműködés vádjá miatt 25 év száműzésre ítélték, és a

zágrábi érsek (1937–1960),¹³ és Pehm (Mindszenty) József pápai prelátus, apátplébános (1944-től veszprémi püspök, 1945 és 1974 között esztergomi érsek)¹⁴ esetében szintén csak korlátozott mértékben van lehetőség a területi, egyházkormányzati konfliktusokkal kapcsolatos tevékenységüknek a bemutatására. Mindamellet főpásztori hivatásuk miatt egyes esetekben kifejtett tevékenységük, álláspontjuk bevonása elkerülhetetlen a háttérben húzódó folyamatok megértéséhez. Nem utolsósorban pedig a doktori értekezés célja, hogy több ismerettel rendelkezünk a korabeli lengyel–litván és magyar–horvát kapcsolatokról.

Szovjetunió belső területére deportálták. 1953. november 8-án halt meg a Moszkva melletti Vladimirben. 1989 februárjában rehabilitálták. Boldoggá avatása folyamatban van. *Ibidem*, 34.

¹³ Boldog Alojzije Stepinac 1898-ban született Brezarić-ban, azonban a szomszédos településen, Krašić-ban nőtt fel. 1916-ban Zágrábban érettségizett, majd az olasz fronton a monarchia seregében szolgált. 1918 júliusában olasz hadifogságba esett, és ezt követően csatlakozott a délszláv önkéntesekhez, akikkel a szaloniki frontra került, majd a háború végén hadnagyként szerelt le. 1924-ben jelentkezett a zágrábi szemináriumba és teológiát tanult. Hamarosan a Collegium Germanicum et Hungaricum, valamint a Pápai Gergely Egyetem hallgatója lett. 1930-ban szerzett bölcséleti és teológiai doktorátust. 1930. október 26-án szentelték pappá. 1934-től zágrábi koadjutor érsek, három évvel később már zágrábi metropolita. 1945. május 17-én a jugoszláv hatóságok letartóztatták, azonban rövidesen kiengedték. 1945. szeptember 18-án ismét letartóztatták és koncepció perben 16 évi börtönbüntetésre ítélték. A tizenhat évig tartó fogsága idején a lepoglavai börtön mellett a szülőföldjén tartózkodott házi őrizetben. 1952-ben XII. Piusz pápa bíborossá nevezte ki, de nem utazott el Rómába átvenni a bíborosi kinevezést. 1960. február 10-én hunyt el Krašić-ban tisztázatlan körülmények között. 1980-ban kezdődött meg a kanonizációs eljárása, Szent II. János Pál pápa 1998. október 3-án avatta boldoggá. *Mile Vidović: Povijest Crkve u Hrvata. Második, bővített kiadás. Metković–Split. 2007. 417–419.*

¹⁴ Isten Szolgája Mindszenty (Pehm) József 1892. március 29-én született a Vas vármegyei Csehimindszenten. A szombathelyi premontrei gimnáziumot követően 1911–1915 között teológiai tanulmányok folytatott a szombathelyi egyházmegye szemináriumában. 1915. június 12-én Mikes János megyéspüspök a szombathelyi székesegyházban áldozópappá szentelte. A kezdeti, rövid vidéki (Rábapátyon) káplánságot követően 1917-től 1944-ig, összesen tehát 25 évig volt Zalaegerszegegen apátplébános. 1919 márciusában ellenforradalmi izgatás gyanúja miatt két hónapra rendőri felügyelet alá helyezték Szombathelyen, majd a Tanácsköztársaság idején kiutasították Zala vármegye területéről. 1924-től címzetes apát, 1927-től a szombathelyi egyházmegye zalai részeinek püspöki biztosa, 1937-től pedig pápai prelátus. Vezetéknévét 1942-ben Mindszentyre változtatta. XII. Piusz pápa 1944. március 5-én nevezte ki veszprémi püspökké. 1944. november 27-én a nyilas hatóságok Veszprémben letartóztatták, majd december 22-én Sopronköhidára szállították. Sopronból csak a frontátvonulást követően tért vissza a püspöki székhelyére. 1945. október 2-től esztergomi érsek és hercegprímás. 1948. december 26-án a politikai rendőrség letartóztatta, és miután az Andrássy út 60-ban az Államvédelmi Hatóság embertelen körülmények között tartotta fogva a Népbíróság életfogytiglan börtönbüntetésre ítélte. A fogházban, rabkórházban és a házi őrizetben töltött éveket követően 1956. október 30-án szabadult, majd november 4-én az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségének épületébe menekült. A Szentszék és a magyar kormány között létrejött megállapodás következtében 1971. szeptember 28-án elhagyta Magyarországot és a római tartózkodását követően a bécsi Pázmáneumba költözött. 1974. február 5-én került nyilvánosságra, hogy VI. Pál pápa felmentette az esztergomi érsekség kormányzásából és a helyére Lékai Lászlót nevezte ki. 1975. május 6-án hunyt el a bécsi irgalmas rendi kórházban. Boldoggá avatása folyamatban van. *Balogh Margit: Mindszenty József 1892–1975. I–II. Budapest 2015.*

I.2. MÓDSZERTANI MEGÁLLAPÍTÁSOK

I.2.1. A történeti összehasonlítás módszertana, mikrotörténet

Jelen doktori értekezés módszertani szempontból a területi- és egyházkormányzati konfliktus kapcsán régió- és diplomáciatörténeti szempontokra támaszkodik,¹⁵ míg a mindennapi egyházi/vallási élet és etnicitás viszonyrendszerének bemutatásakor a társadalomtörténeti aspektusok kerülnek előtérbe. Mindkét fentebbi esetben az összehasonlító történetírás szempontjaira hagyatkoztam. Emellett a doktori értekezésben a *longue durée* alapú megközelítés hasznosságának figyelembevételével szintén röviden utalok a második világháború előtti eseményekre is, mivel az elemzett etnikai konfliktusforrások már a 19. századtól jelen voltak a két vizsgált térségben, sajátos történeti fejlődésük megértéséhez elkerülhetetlen a vizsgált időszak kiterjesztése az azt megelőző évtizedekre is.¹⁶

A mindkét esetben vizsgált impériumváltás társadalomtörténeti eseménynek tekinthető, mivel a kortársak számára egyszerre volt megrázó, meglepetésszerű, kollektív és hosszú távon struktúraváltoztató jelenség.¹⁷ Habár a Muraköz esetében 1945 után etnikai szempontból nagyjából a két világháború közötti időszakhoz történő visszarendezésről beszélhetünk, politikai, egyház- és társadalomtörténeti szempontból a második világháború időszaka éles váltást jelentett a helyi alsópapság és a hívők mindennapi életében. A vilniusi régió esetében az 1939–1945 közötti időszak – a szovjet és a német megszállás következtében – minden aspektusból radikális változást jelentett, bármifajta társadalmi, egyházi és politikai struktúra, valamint etnikai mikrovilág kontinuitása vagy megsemmisült, vagy veszélybe került.¹⁸

Szükséges külön kitérnünk a történeti összehasonlítások módszertanára is. Hartmut Kaelble német történész megjegyzi, hogy az összehasonlítás célja a talált különbségek és azonosságok magyarázata és tipizálása. „A magyarázatnak és tipizálásnak is különböző céljai lehetnek: az első esetben általában egy nagyobb, közös összefüggésrendszerben igyekszünk megtalálni a vizsgálati témánkban az azonosságok és különbözőségek *okait*, míg a második

¹⁵ A régiótörténettel kapcsolatban lásd bővebben: *Gyáni Gábor: Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle.* In: *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás.* Szerk. Vonyó József–Pilkhoffer Mónika–Lengvári István. Pécs–Budapest 2019. 23–53.

¹⁶ A doktori értekezés szintén érinti a vallási néprajz egyes kérdéseit is, amely többek között „a vallási gyakorlatokat vizsgálja.” *Juliane Brandt: A vallás társadalomtörténete. Bevezetés a társadalomtörténetbe.* In: *Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest 2006. 263.

¹⁷ Ö. Kovács József társadalomtörténész a történeti eseményt „a különböző cselekvők és csoportjaik komplex cselekvéssorozataként” definiálja. *Ö. Kovács József: Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból.* Orpheus Noster. A KRE Eszme-, Kultúr-, és Vallástörténeti Folyóirata 4. (2012) 2. sz. 23.

¹⁸ A második világháború időszaka a magyar–horvát határvidék keleti (Drávaszög, Bácska) területein szintén radikális változásokat hozott az etnikai viszonyok tekintetében (legfőképpen a németek kitelepítése miatt).

esetben a tipizáláskor inkább ugyanannak a problémának a különböző belső *logikáját* keressük egyes társadalmakban.”¹⁹ A vizsgált esetekben a konfliktusok belső *logikája* vagy *dinamikája* az volt, hogy az újonnan megszerzett területeken a társadalmi élet minden területén minél nagyobb hatékonysággal és minél hamarabb végbemenjen az integráció és a nyelvi asszimiláció azért, hogy a háborús körülmények között a területszerző országok minél inkább kiküszöböljék a megszerzett terület elvesztésének lehetőségét. Ebben a környezetben a katolikus egyház intézményrendszerének is kiemelt szerep jutott, a határváltozások következtében az egyházkormányzati döntések politikai jelentősége megnőtt és nagymértékben átpolitizálódott. Mindkét vizsgált esetben a történeti és nem az etnikai szempontok alapján került sor az elcsatolásra, így a helyi klérus döntő többsége már a katonai bevonulást követően szembehelyezkedett az új hatalommal.

Jürgen Kocka és Heinz Gerhard Haupt nyomán megkülönböztetett főbb összehasonlítási módszerek (analitikus, leíró, eltávolító)²⁰ közül a doktori értekezés leginkább a leíró, más néven „kontrasztív” összehasonlításra támaszkodik, melynek segítségével „nemcsak a vizsgált társadalmak különbségei, hanem hasonlóságai is kitűnnek.”²¹ Mindazonáltal szükséges kihangsúlyozni, hogy a szisztematikus levéltári kutatás és a földrajzi okok miatt a lengyel–litván és a magyar–horvát területi, egyházkormányzati vita, és ezek tárgyainak összehasonlítása a doktori értekezésben asszimetrikus, mivel az előbbi egyfajta komparatív referenciapontként szolgál az utóbbi alaposabb megértéséhez.²²

A két vizsgált régió nagymértékben korlátozott lehetőségű összehasonlításakor figyelembe kell venni, hogy a jelenségeket nem lehet a maguk többretegű teljességében (komplexitásában), mint teljes egységben összehasonlítani, hanem csak bizonyos problémakörökre fókuszálva, ezáltal is összhangba hozni az általános magyarázattal.²³ Ennélfogva az összehasonlítás bizonyos fokú szelekciót, elvonatkoztatást és leválasztást igényel a környezetétől, ugyanis a vizsgált eseteket nem saját fejlődésében mutatja be, hanem

¹⁹ Ö. Kovács József: A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In: Az egyház társadalma – a társadalom egyháza. Egyház és Társadalom Közép- és Kelet-Európában a 20. században. Szerk. Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán. Pécs 2015. 15.

²⁰ Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. Aetas 20. (2005) 1–2. sz. 247.

²¹ A németországi *Sonderweg*-vita szintén ezen összehasonlítási módszer mentén bontakozott ki. *Ibidem*, 249–250.

²² Ezen túlmenően a történeti összehasonlítások típusai és funkciói között megkülönböztetik az „individualizáló” és az „általánosító” összehasonlítást. Míg az előbbi a különbségek, eltérések feltárása fókuszál, addig az utóbbi – amelyet az értekezés is követni kíván – a hasonlóságokra koncentrál, és a társadalmak működésének általános vonásait vizsgálják. Ezen túlmenően az összehasonlító módszertan előnye annak „távolságot teremtő” (distancing) funkciója is, amely az addigiaktól eltérő nézőpontot kínál, melynek során a saját ország vagy társadalom fejlődése elveszíti magától értetődő voltát. Ezáltal lehetőség van a saját nemzeti történetírásban megszokott nézőponttól eltérő perspektívát nyújtani. *Ibidem*, 246–251.

²³ Gyáni Gábor: Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle i. m. 36.

azonos idősíkon hasonlít össze két jelenséget.²⁴ Szintén a német szerzőpáros, Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt szerint azok a történészek, akik az összehasonlító módszert használják, a vizsgált esetekre nem kivételekként tekintenek, hanem mint egy általános jelenség példa eseteire (*tertium comparationis*), amelyek bizonyos tekintetben hasonlítanak egymásra, más tekintetben pedig különböznek egymástól.²⁵ Az általános jelenség, amelyet a vilniusi régió és a Muraköz esetében a fentebb említett három részletesebben elemzett problémakör kapcsán vizsgálunk, lényegében a nyelvi nacionalizmus a katolikus egyházban, mint transznacionális intézményben való fokozott előtérbe kerülése a második világháború folyamán.²⁶ Ennek a korabeli eszmének a fokozódását a katolikus egyház intézményrendszerén belül részben a fennálló területi konfliktussal, részben pedig a háborús körülményekkel magyarázhatjuk. A második világháború alatt ez a problémakör tehát újra átszivárgott az egyházi térbe is a lengyel–litván, magyar–horvát határvidékeken. Ugyanakkor a katolikus egyház intézményrendszerének jellegzetességei, valamint a Szentszék döntőbírói szerepe a területi konfliktusokban az összehasonlítás során egyfajta kiindulópontnak tekinthetőek.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a mindkét esetben elemzett problémakör (területi-nyelvi konfliktusok a katolikus egyházsszervezetén belül) dinamikájának és logikájának jellemzésével lehetővé válik az általános fejlődési formák, illetve regionális változataik közötti kapcsolat vizsgálata. Ahogy Jürgen Osterhammel fogalmaz a nagyívű, 19. század globális történetéről szóló művében, „minden alterületnek megvan a saját időbeli struktúrája: a sajátos kezdet, a sajátos befejezés, valamint a specifikus ütem, ritmus és az alperiódusok.”²⁷ Ezen elméleti kereteket figyelembe véve válik lehetségessé az eltérő helyzetű és kronológiájú két határterület vizsgálata a második világháború időszakára vonatkozóan.

²⁴ Ebből kifolyólag nincs lehetőség a vilniusi érsekség nagyobb, Belarusz SZSZK-hoz került területek helyzetének részletesebb ismertetésére sem.

²⁵ *Jürgen Kocka–Heinz-Gerhard Haupt: Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History.* In: *Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives.* Ed. Jürgen Kocka–Heinz-Gerhard Haupt. New York–Oxford 2009. 2–14.

²⁶ A romantikus nemzetfelfogás, illetve a nyelvi nacionalizmus megjelenése Európában egészen Johann Gottfried Herderig nyúlik vissza (1744–1803). *Wolfgang Kaschuba: Einführung in die Europäische Ethnologie.* München 2012. 141–142. Herder nagy hatással volt az etnolingvista nemzetkonceptió kezdeti fázisára Közép-Európában. Elhíresült jelmondata volt, hogy: „A nyelv által jön létre és művelődik egy nemzet.” *Maitz Péter: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon: egy nyelvi ideológia elemei.* *Magyar Nyelv* 102. (2006) 3. sz. 311. A nyelvi nacionalizmusból eredő implicit-explicit alapon történő megkülönböztetés jelentősége a rokonnyelvű népek híján (litvánok esetében kivételt képez északi szomszédja, és a lett nyelv), valamint a német–szláv tömbterületek peremén elhelyezkedve mind a magyar, mind a litván nemzeti mozgalom szempontjából különleges jelentőséget kapott a nyelvi sajátosságaik kihangsúlyozása. *Scott Spires: Lithuanian Linguistic Nationalism and the Cult of Antiquity.* *Nations and Nationalism* 5. (1999) 4. sz. 486–487. A nyelvi nacionalizmus mellett implicit-explicit módon funkcionálhatnak a nemzeti szimbólumok is, mint a modern nemzet sajátos, változó és egyben elsajátítható jelrendszere. *Kiss Gy. Csaba: Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez.* Budapest 2011. 11.

²⁷ *Jürgen Osterhammel: The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century.* Princeton 2014. xx (Bevezető).

Thies Schulze, bonni egyetemi oktató az „Univerzális igény és nemzeti identitások: a Vatikán hozzáállása a nemzetiségi konfliktusokhoz a két világháború közötti időszakban” című, a Münsteri Egyetemen folytatott kutatási projekt²⁸ vezetője a 2021-ben megjelent könyvében Elzász-Lotharingia regionális, egyházkormányzati helyzetét hasonlította össze Felső-Sziléziával a két világháború közötti időszakra vonatkozóan.²⁹ Művében számos aspektusból vizsgálja az egymással szembenálló államok és a Szentszék viszonyát, amely fontos fogódzópontokat nyújthat a lengyel–litván és a magyar–horvát viszony és egyházkormányzat kérdéseit illetően is a 20. század első felére vonatkozóan. Figyelembe véve Thies Schulze megállapításait (amelyekre a következő fejezetekben még többször kitérek), a szemben álló felek és a Szentszék közötti hárompólusú diskurzus esetében az egyházkormányzati kérdéseket illetően a vizsgálódást magyar–horvát kontextusban nem szűkítem le kizárólag a Muraközre, hanem az összehasonlítás tárgyává teszem a királyi Jugoszláviától visszakerült többi területet is (Muravidék, Drávaszög, Bácska), azok horvát (valamint a Muravidék esetében a szlovén) érintettsége miatt. Ezáltal lehetőség nyílik korrigálni az egyházkormányzati szempontból jelentős eltérést a két térség vizsgálatok és összehasonlítások. A doktori értekezés végén rövid kitérőként párhuzamba állítom Romuald Jałbrzykowski érsek és Lajčo Budanović cisamói címzetes püspök, bácsi apostoli kormányzó (1923–1941, 1944–1958) helyzetét a második világháború időszakára vonatkozóan.

A doktori értekezésben a korábban említett három problémakör mentén kerülnek bemutatásra és összehasonlításra a különböző mikrotörténetek, amelyek közül mindegyik valamilyen módon kapcsolódik az etnicitás és a katolikus egyház mindennapi életének kérdésköréhez. A vilniusi régió esetében – az elsősorban szakirodalmon alapuló megközelítés következtében – kevésbé volt lehetőség a mikrotörténetek részletesebb elemzésére, mint a Muraköz ismertetésekor. Habár a mikrotörténeti vizsgálódások általában egy szűkebb egységet (egy falu közössége, néhány család vagy akár egy személy) vesz részletesen górcső alá,³⁰ a vallási közösségek szintén egyfajta heterogén entitásnak tekinthetők, ezáltal pedig részben a maguk teljességében is vizsgálhatóak. A mikrotörténeti vizsgálódás előnye, hogy „a történetek mögött emberi döntéseket keres, szándékokat feltételez, stratégiára gyanakszik, olyan kérdéseket állít reflektorfénybe, amelyek egyébként nem biztos, hogy felmerülnének,

²⁸ <https://www.uni-muenster.de/Religion-und-Politik/forschung/projekte/c2-17.html> (Utoljára megtekintve: 2023. január 2.).

²⁹ *Thies Schulze: Katholischer Universalismus und Vaterlandsliebe. Nationalitätenkonflikte und globale Kirche in den Grenzregionen Ostoberschleisen und Elsass-Lothringen 1918–1939.* Paderborn 2021.

³⁰ „A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk a kutatás során, hogy nem az ország, hanem a különböző miliókben élt emberek történeteit elemezzük.” *Ö. Kovács J.: Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból* i. m. 29.

és ezáltal mozdítja elő a kutatást.³¹ Ennek köszönhetően lehetőség nyílik az 1939–1945 közötti időszakra vonatkozóan a templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználatának, nemzeti ünnepek egyházi vonatkozásainak vizsgálatára, valamint a klérus tagjai közötti, és a világi hatóságokkal való konfrontációk, konfliktusforrások bemutatására is Kelet-Közép-Európa két határ régiójában. A különböző mikrotörténeti események, tapasztalattörténetek segítségével a „múltbéli embereket nem a mélyben működő nagy erők bábjaként“ kell ábrázolnunk, hanem „tudatos cselekvőknek“ tekinthetjük őket.³² Ezáltal válik még inkább értelmezhetővé, hogy az adott egyházi vagy világi személy részére milyen döntési lehetőségek álltak rendelkezésre, és végül melyik konkrét lépések meghozatala mellett döntött. Példaként említhetjük, hogy a vilniusi és a zágrábi érsek az impériumváltást követően milyen szempontokat mérlegelt a katonailag megszállt területekre más egyházmegyékből érkező papok munkába állásakor, mennyire tudta védeni a saját nemzeti érdekeit, és mekkora mértékben volt kénytelen engedni a területszerző államok igényeinek.³³ Ugyanezen szempontok mentén értelmezhető alsóbb szinteken is az egyházi személyek (plébánosok, káplánok) mozgástere, amely a háború folyamán többször is változott.

I.2.2. Szakrális terek Kelet-Közép-Európában a második világháború alatt

Külön fel kell hívnunk a figyelmet a templomokra,³⁴ mint a szakrális és a közösségi élet fontos helyszíneire a 20. század első felében. Bartha Elek néprajzkutató megfogalmazása szerint a templom épülete „valamilyen fokon a legtöbb vallás számára szent hely, a szentség hordozója.“³⁵ A két világháború közötti időszakban, kiváltképpen 1924–1926 között számtalan alkalommal előfordult, hogy a Litvániában élő lengyeleket³⁶ különböző litván

³¹ *Szijártó M. István: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Mikrotörténelem 7. Budapest 2014. 17–18.*

³² *Ibidem*, 17.

³³ Mivel az egyházkormányzati elcsatolás a korszakban nem valósult meg, az egyházi kinevezések feletti hatalmat a vilniusi régió esetében a vilniusi érsek, míg a Muraköz esetében a zágrábi érsek gyakorolta. Ennek következtében az érseknek blokkolni tudták, hogy nagyobb számban érkezzenek más nemzetiségű papok a területen működő papság helyére. Az egyházi kinevezéshez tartozott a *canonica missio* is, amely az érsek vagy püspök hozzájárulását jelentette az adott feladatkörhöz, enélkül egyházzogilag érvénytelen volt a kinevezés.

³⁴ „A templom a kultusz központja, a legfontosabb istentiszteleti alkalmakon túl is maga az épület gyűjtőhelye a vallásos szertartásoknak, szokásoknak. Az emberi élet nagy eseményei a templomhoz kapcsolódtak: itt kereszteltek, eskettek, számos helyen innen temettek, s az épület vagy a templomkert korábban temetkezési helyül is szolgált. A népi vallásosságban mágikus szerepet kapott, s mint a közösségi élet egyik központja, a helyi identitás fontos tényezőjévé vált.” *Bartha Elek: Vallási terek szakrális öröksége. Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége. Debrecen 2006. 27.*

³⁵ *Ibidem*, 86.

³⁶ Az 1923-as litván népszámlálási adatok szerint a 2,06 milliós Litvániában (a Klaipėdia körzet nélkül) 65,6 ezer lengyel élt, amely az összlakosság 3,23%-át képezte. Az ekkor majdhogynem százezer fős ideglenes litván

csoporthoz tartozó atrocitások érték szakrális terekben (liturgia megzavarása bekiabálásokkal, lökdösődésekkel, lengyel templomi prédikációk, énekek megakadályozása),³⁷ akárcsak később, az 1939 októbere és 1940 júniusa közötti időszakban a vilniusi régióban. A két világháború között folyamatosan szűkült be és lehetetlenült el a lengyel nyelv használata a litvániai templomokban, különösen pedig Litvánia ideiglenes fővárosában, Kaunasban.³⁸ A hullámzó jellegű konfrontáció kiváltképpen 1925-ben kulminálódott, amikor Jurgis Matulaitis wilnai püspököt leváltották,³⁹ és a wilnai püspökséget érseki rangra emelték, mely a Szentszék részéről egyben az aktuális lengyel határvonalak elismerését jelentette.⁴⁰ Mindazonáltal már ezt megelőzően is, 1924 márciusától májusig az egész ország lengyelek lakta területein többször is előfordult, hogy fiatal litván huligánok megtámadták a lengyel papokat, szétkergették és megverték a szentmisén egybegyűlt lengyel híveket, valamint megzavarták a liturgiát. Kaunasban ugyancsak több templomban is előfordultak hasonló esetek (Szent Kereszt, Szentháromság, valamint a Jézus Szíve templomokban). A templomi botrányok néhány esetben ürügyül szolgáltak, hogy a lengyel nyelvű miséket korábban tartsák, vagy pedig teljesen megszűnjenek.⁴¹

A Szentszék Lengyelország melletti kiállása a lengyel–litván területi vitában rendkívüli ellenállást váltott ki Litvániában, többek között a litván kormány felfüggesztette kapcsolatait a Szentszékkel, továbbá záptojásokkal dobálták meg a szentszéki apostoli delegátus lakóhelyét (a későbbi kanuasi nunciátúra épületét), és a sajtóban többször is felmerült a helyi egyház Rómától való elszakadásának gondolata. Hamarosan azonban a litván kormány és a Szentszék közötti konfliktus enyhült a kaunasi egyházmegye érseki rangra emelésével, amely által létrejött az önálló litván egyháztartomány 1926. április 4-én (a *bulla „Lithuanorum Gente”*

fővárosban, Kanuasban 4,2 ezer lengyel lakos élt, amely a város 4,5 százalékát jelentette. *Krzysztof Buchowski: Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940.* Białystok 1999. 12–13.

³⁷ *Władysław Wielhorski: Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów.* Wilno 1925. 37–42, 143–145.

³⁸ *Łossowski, P.: Litwa a sprawy polskie 1939–1940 i. m. 285–286.* Az 1920-as évek elején megszűnt a lengyel nyelvoktatás a kanuasi szemináriumban, 1924-ben pedig tíz lengyel benedekrendi apácát költöztettek ki Kaunasból vidéki kolostorba. *Buchowski, K.: Polacy w niepodległym państwie litewskim i. m. 136–137.*

³⁹ Boldog Jurgis Matulaitis-Matulevičius (lengyelül Jerzy Bolesław Matulewicz) 1871-ben a Marijampolė melletti Lūginė-ben született. 1893-ig a lengyelországi kielce-i, majd a varsói szemináriumban tanult. A Teológiai Akadémiát Szentpéterváron végezte el. 1898-ban káplánna szentelték, és ugyanekkor Freiburgban doktori diplomát szerzett dogmatikus teológiából. 1909-ben tette le a szerzetesi fogadalmat és helyreállította, valamint megreformálta a mariánus rendet, ezen túlmenően pedig két női szerzetes rendházat alapított Litvániában. XV. Benedek pápa 1918-ban kinevezte Vilna püspökévé, azonban 1925-ben lengyel nyomásra kénytelen volt lemondani a püspöki székről. Ezt követően litvániai apostoli vizitátorként működött Kaunasban. Előkészítette a litvániai egyházkormányzati reformot (különösen a kaunasi egyháztartomány létrehozását), mely Litvánia és a Szentszék között 1926-ban megkötött konkordátum előzményének tekinthető. 1927. január 27-én halt meg Kaunasban. 1987. július 28-án avatta boldoggá II. Szent János Pál pápa. *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 24.*

⁴⁰ *Bronisław Makowski: Litwini w Polsce 1920–1939.* Warszawa. 1986. 82.

⁴¹ *Buchowski, K.: Polacy w niepodległym państwie litewskim i. m. 137–138.*

által). Egy évvel később pedig 1927 szeptemberében megszületett a konkordátum a Szentszék és Litvánia között.⁴²

Mindazonáltal a letragikusabb esetre a kaunasi Szentháromság templomban került sor 1926. szeptember 26-án, két nappal azelőtt, hogy a baloldali litván kormány szerződést kötött a Szovjetunióval.⁴³ Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban az aktuális litván kormány engedményeket tett a lengyel kisebbség felé is, amely fokozta az ellenzék (kereszténydemokraták, Litván Nemzeti Szövetség) hangulatát. A jubileumi körmenet előtt néhány ezer lengyel hívő gyűlt össze a város különböző pontjairól, hogy a Szentháromság templomból indulva megtartsák a körmenetet. A szervezőkhöz már az ünnepség előtt eljutott az a hír, hogy litván nacionalista csoportok meg akarják zavarni a körmenetet, amelyet néhány litván pap is támogatott. A hírsztelés miatt a szervezők előre kérték, hogy a rendőrség biztosítsa a tervezett körmenet útvonalát. Ennek ellenére a szentmise és a körmenet során több támadás érte a lengyel híveket. A templomból kijövő tömeg a támadó csoportokkal összeverekedett a közeli utcákban és a temetőben, továbbá lövések is eldőrdültek. A támadók már botokkal, késekkel, pisztolyokkal és petárdákkal felszerelve érkeztek a templomhoz, és a dulakodás során használták is őket, több embert pedig nem engedtek kijönni a templomból. A litvániai lengyel parlamenti frakció képviselőinek azonnali intézkedése ellenére a rendőrség a jelen levő rendőrök alacsony létszámára hivatkozva visszautasította a beavatkozást. A zavargásban négy ember súlyosan, míg ötven ember könnyebben sebesült meg, de a támadók a verekedést követően elmenekültek. A templomban is súlyos károk keletkeztek, kiverték az ablakait, több helyen véres lett a padló. Másnap Juozas Skvireckas kaunasi érsek (1926–1959) pásztorlevélben elítélte a támadókat és a felbujtókat.⁴⁴

A második világháború folyamán Kelet-Közép-Európában visszatérő jelenség volt egyes vallási épületek, szobrok, keresztetek megrongálása vagy lerombolása, a legtöbb esetben pedig a zsinagógák megsemmisítése (ebben a korszakban Vilniusban és Csáktornyan is). A háború kitörését megelőző hónapokban a lengyel hatóságok (a Chełm vidéken) több ortodox (ukrán)

⁴² *Ibidem*, 139.

⁴³ A szovjetekkel való együttműködés főként Lengyelország ellen irányult. A baloldali kormányt 1926 decemberében államcsíny következtében Antanas Smetona vezetésével a Litván Nemzeti Szövetség (*Lietuvių tautininkų sąjunga* – LTS) támogatói megbuktatták. *Alfonas Eidintas: Antanas Smetona and His Lithuania. From the National Liberation Movement to an Authoritarian Regime (1893–1940)*. Leiden–Boston 2015. 154–167.

⁴⁴ A kaunasi lengyel katolikus *Dzvon Świąteczny* újság szerint a lengyel sebesülteket a városban csak a zsidó kórházban fogadták. A helyi lengyel sajtó a litván papokat is vádolta a támadók felbujtásával, a kormánypárti *Lietuva* lap az ellenzékét (kereszténydemokraták, Litván Nemzeti Szövetség) hibáztatta, míg a kereszténydemokrata *Rytas* a lengyeleket tette felelőssé a zavargás miatt, miszerint a körmenet által ingerelték a litvánokat. A tragikus esetet a litván országgyűlésben is tárgyalták. *Ibidem*, 151–152. *Paweł Rokicki: Gliniszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje w współczesnych relacjach polsko-litewskich*. Warszawa 2015. 108.

templomot megsemmisítettek.⁴⁵ Míg az előbbi esetben a zsidó közösség teljes elpusztítása volt a cél, az utóbbi esetben az ukrán lakosság katolizálásának és ezáltal az asszimilálásának az igénye húzódott meg. A Független Horvát Állam területén a szerb ortodox lakosok esetében szintén fordultak elő erőszakos kísérletek a felekezetváltásra, melynek keretében több ortodox templomot leromboltak 1941–1942-ben.⁴⁶ Hasonlóan az erdélyi ortodox templomrombolásokhoz, számos kortárs a korábbi időszakban erőltetett ortodox vallás terjesztésére adott válaszreakcióként értelmezte a szakrális funkciókkal bíró épületek megsemmisítését. Egyes templomok, vallási épületek deszakralizálása szintén jelezte a háború, illetve a nemzetiszocialista és szovjet államberendezkedés totalitárius jellegét.

A németek és a szovjetek által megszállt területeken több helyen bezárták a katolikus templomokat, ezáltal a szakrális feladataik betöltését ellehetetlenítették. Ezen túlmenően is sérülhetett az eredeti funkciójuk, például rongálások, vagy a profán cselekvésformák gyakoribbá válása következtében.⁴⁷ Fontos megjegyezni, hogy a korszakban a katolikus templomokban a vallási tartalom mellett gyakran megjelentek a politikai és nemzeti reprezentáció különböző formái megnyilvánulásai (a templom részére adományozók nemesi címerei, nemzeti zászlók) is. A háborús állapotok között utóbbiak jelentősége megnőtt, miközben az etnikai összetűzések a templomok falai közé is begyűrűztek azáltal, hogy a szakrális terek újból az etnikai térfoglalás színterei lettek. A templomokban használt nyelv jelentősége felértékelődött, miközben az etnikai szembenállások megnyilvánulásai következtében a különböző botrányok (bekiabálások, dulakodások, szentmisék megszakítása) száma ismét több esetben megnövekedett, amely által a hívek körében a szakralitás teljes körű megélésnek lehetősége is csökkent.⁴⁸

⁴⁵ *Lagzi Gábor*: Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939). Budapest 2015. 196–198.

⁴⁶ Az usztasák az ortodox pakráci-szlavóniai egyházmegye területén 55 görögkeleti rítusú templomot-kápolnát romboltak le teljesen 1941–1942-ben. *Aleksandra Kučeković*: Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svjetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive. In: Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ed. Milan Radanović. Zagreb 2019. 451–458.

⁴⁷ „A katolikusok számára a templom Isten háza, amelyben a szentség lakozik. A hely szakralitása benne rejtezik az épület minden elemében, szerkezetében, térbeosztásában, díszítményeiben, szimbolikájában, tartozékaiban. Szerepét a vallásgyakorlásban a szertartástan szabályozza. A templom a kultusz központja, amely köré az egyházközség hitélete szerveződik. Hagyományosan – éppen a hely szentsége folytán – a profán funkciók jórészt kiszorultak a katolikus templomokból, megjelenésük újabb tendenciákra utal. A templomhoz fűződő vallásos néphagyomány alapvetően az egyházi jelentéstrege, funkcióra, szimbolikára épül, kiegészülve a használat helyi formáival, a népszokások és a néphit elemeivel.” *Bartha Elek*: Vallási terek szakrális öröksége i. m. 87.

⁴⁸ Kihangsúlyozandó, hogy a korszakban két egymással szembe menő folyamat is megfigyelhető a kelet-közép-európai társadalmakban: egyrészt a totalitárius hatalmak térségben való megjelenését követően az erkölcsi közömbösség társadalmi növekedése, valamint az erkölcsi gátlások erodálása, másrészt pedig az állandó veszélyeztetettség közepette az emberek transzcendens igényeinek nagymértékű növekedése. Vizsgálódásunk szempontjából tehát társadalmi szinten a szakrális terek felértékelődéséről beszélhetünk, miközben az ateista

I.2.3. Templomi-paraliturgikus nyelvhasználat, szenttisztelet és a hitoktatás nyelve

A templomokban előforduló nyelvi vitákra tekintettel szükséges megjegyezni, hogy a teljes liturgiát illetően csak a II. vatikáni zsinatot (1962–1965) követően nyílt lehetőség a latin nyelv mellett a népnyelv használatára is.⁴⁹ Ezt megelőzően a liturgia nyelve a latin volt. Ugyanakkor Csíky Balázs egyháztörténész egyik esettanulmánya kapcsán megállapította, hogy annak ellenére, hogy a korszakban a katolikus egyházban a liturgia nyelve a latin maradt, „egy szűk területen mégis használatos volt a nemzeti nyelv, és ez a szűk terület is lehetőséget adott nemzetiségi konfliktusok kifejeződésére.”⁵⁰ Ennek következtében a nyelvi viták általában a különböző imákra, énekekre, litániákra, az evangélium felolvasására, a szentbeszédre, rózsafüzérekre, valamint a hitoktatás nyelve köré összpontosultak.⁵¹

A katolikus egyházszerkezetben előforduló nyelvi-etnikai vitákról általánosságban elmondható, hogy hullámzó intenzitásúak voltak, így a „probléma időről időre visszatért, végleges rendezést nem nyert. Nem is lehetett végleges megoldást találni, hiszen minden nemzetiség a saját nyelvének túlsúlyát igyekezett érvényre juttatni, ráadásul folyamatosan változtak a nemzetiségi arányok.”⁵² Csíky Balázs Piliscsaba példáján keresztül bemutatta, hogy a nemzetiségi arányok megváltozása ellenére a kisebb létszámú etnikumok (német, szlovák) is ragaszkodtak a korábban kiharcolt nyelvi jogaik és templomi nyelvhasználat megtartására, annak ellenére, hogy az adott közösségen belül az arányuk ezt már kevésbé

tendenciák és a különböző faji, etnikai, vallási, vagy társadalmi csoportok iránti empátia hiányának növekedését is egyúttal figyelembe kell venni.

⁴⁹ *Gárdonyi Máté*: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Második kiadás. Budapest 2009. 350.; *Rokicki, P.*: Glinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie i. m. 97.

⁵⁰ *Csíky Balázs*: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példáján. In: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás. Csíky Balázs válogatott írásai. Sajtó alá rendezte: Somorjai Ádám. Budapest 2021. 22.

⁵¹ Fontos megjegyezni, hogy Kelet-Közép-Európában már a modern nemzeti himnuszok megjelenése előtt is léteztek „nemzeti énekek”, és a hazafias költészet mellett a térségben ugyancsak fontos szerepe volt a „nemzeti” szentek kultuszának is. „A középkori szentkultusznak számos esetben volt olyan összetevője, amely az illető szent és az ország/haza szoros kapcsolatát példázta [...] A közép-európai Szűz Mária kultusznak a 18. századtól szintén számottevő szerepe volt a modern nemzeti identitás terjesztésében. Nemcsak a magyar Regnum Marianum hagyományát vehetjük számba, hanem a horvát és a szlovén Mária-kultuszt is. A Mária-kegyhelyek zárandoklataiban a 19. század közepétől számos helyen egyértelműen megjelent a nemzeti összetartozás mozzanata.” – jegyzi meg Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész. Míg a lengyelekénél ilyen „nemzeti szentnek számított” Szent Adalbert és Szent Szaniszló, Magyarországon Szent Istvánt tisztelték nemzeti szentként. A Mária-kultusz esetében fontos megjegyezni a *Boldogasszony anyánk...* című, „ismert hazafias katolikus éneket, mely folklorizálódott formában lett századokon át népszerű maradt. A tíz versfőből olvasható ki a valószínűsíthetően eredeti szerzőnek, a bencés szerzetes Lancsics Bonifácnak (1674–1737) a neve, aki 1710-től élt és működött Pannonhalmán.” Szintén érdemes megjegyezni lengyel szempontból a 13. század második felében keletkezett *Istenszülő* (Bogurodzica) lengyel nyelvű fohászt is, mint középkori előzményt. *Kiss Gy. Cs.*: Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnusai i. m. 46–49.; *Bálint Sándor–Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest 1994. 288–294.

⁵² *Csíky B.*: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században i. m. 35–36.

indokolta.⁵³ A vizsgált kelet-közép-európai térségben egyedülállóan több horvátok lakta vidéken (főként Dalmáciában és a tenger melléki területeken) már a kora-középkortól fogva a katolikus liturgia szláv nyelven folyt.⁵⁴ Ezzel szemben a többi térségbeli nemzet esetében az egész misekánont az 1960-as évek első feléig latinul mondták.⁵⁵

A Szentszék és Jugoszlávia között 1935-ben megkötött (de végül nem ratifikált) konkordátumot megelőzően a magyar egyházi és politikai vezető körökben is heves tiltakozással fogadták a konkordátummal kapcsolatos tárgyalások hírét, mivel a katolikus plébániák esetében felmerült a lehetősége az ószláv nyelv (és a glagolita írásmód) egyházi liturgiába történő kiterjesztésének.⁵⁶ Ez pedig a magyar döntéshozók szerint a magyar és a német katolikus hívek elszlávosításának a lehetőségét is magában rejtette. A konkordátum életbe lépésének elmaradása következtében a magyar félelmek nem váltak valóra, továbbá a Szentszék sem támogatta a nem szláv nyelvű plébániák esetében az ószláv nyelv bevezetését.⁵⁷

A templomi nyelvhasználat kérdésének a vizsgált korszakban való felértékelődését mutatja, hogy a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1940-ben rendeletet bocsátott ki (167.305/1940), melyben minden keresztény felekezet egyházmegyéit kötelezte a magyarországi kisebbségek istentiszteleti nyelvhasználatának összeírására.⁵⁸ A beérkező válaszlevelekből az is kiderült, hogy az adott plébános hány nyelven tudta kiszolgálni a hívek

⁵³ *Ibidem*, 28–33.

⁵⁴ Többek között a zenggi egyházmegye területén. *Sokcevićs Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest 2011. 211. A nyugati keresztény világban a horvát nyelvhasználat egyedülálló privilégiumokkal rendelkezett a katolikus liturgiát illetően, továbbá a horvát nyelvterületeken a 12. századtól már egyszerre három írásmód volt jelen: a latin, a glagolita és a cirill („bosančice”). A katolikus megújulás idején pápai támogatásban részesült (az ortodox világgal való egyesülés érdekében) az ószláv liturgiai nyelvhasználat. *Stjepan Krašić*: Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću. Dubrovnik 2009. 24. A késő 19. századi, kora 20. századi folyamatokkal – kiváltképpen Josip Juraj Strossmayer, és a korabeli ószláv liturgiai nyelvhasználatlal – kapcsolatban lásd: *Andreas Gottsmann*: Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914. Wien 2010. 15–190.

⁵⁵ Ennek ellenére már a 20. század első felében is több különböző esetben felmerült a katolikus egyházon belül a népnyelv használatának igénye, például az első világháború végét követően az engedély nélkül megalakult magyar papi tanács az egyházi reformok között szintén felvetette a liturgia magyar nyelven történő végzését. *Tóth Tamás*: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015. Szerk. Fejérdy András. Budapest–Róma 2015. 62.

⁵⁶ *Radmila Radić*: Pregovori o konkordatu između Kraljevine SHS i Svete Stolice 1925 godine. Anali 69. (2021) 1. sz. 72–79, 94–97.; *Blanka Matković*: Pravni položaj vjerskih zajednica u Kraljevini Jugoslaviji i političko-društveni kontekst konkordata sa Svetom Stolicom. Bosna Franciscana 38. (2013) 120–122. Olasz nyelven lásd bővebben: *Igor Salmić*: Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938). Roma 2015.

⁵⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a standardizált levéltári hivatkozási mintának megfelelően a továbbiakban a következőképpen használnám: HU-MNL-OL) Miniszterelnökség. Nemzeti és Kisebbségi Osztály (a továbbiakban: K-28) 159-1927-R-35.

⁵⁸ HU-MNL-OL-K-28-46-1940-G-15238.

lelki igényeit.⁵⁹ Nem csak Kelet-Közép-Európában volt felértékelődve a templomi nyelvhasználat kérdése, hanem például Elzász-Lotaringia esetében is, ahogy Thies Schulze német történész fogalmaz a két világháború közötti időszakra vonatkozóan: „a nyelvi ellentétek többféle kontextusban is a nyilvános diskurzus tárgyát képezték: Felső-Sziléziában a viták alapvetően a lelkipásztorkodás és az egyházi szolgálatok területe körül forogtak, míg Elzász-Lotaringiában az oktatáspolitikai területén jutottak érvényre.”⁶⁰

A szembenálló felek között a templomi nyelvhasználat mellett a hitoktatás nyelve is a viták tárgyát képezte, akárcsak az eltérő szentek kultusza. A velük kapcsolatos különböző hagyományok is konfrontációkat okozhattak, azonban a szentek tiszteletének a nemzeti mellett regionális jelentéstartalmai is lehettek. A különböző ünnepek pedig egyszerre kifejezheték az államhűséget, vagy pedig az adott kisebbség kulturális önmeghatározását.⁶¹

I.2.4. A katolikus egyház társadalmi szerepei, a Szentszék és a kelet-közép-európai területi konfliktusok

Az első világháborút követő politikai és társadalmi változások nagy kihívások elé állították a katolikus egyházat, amelyekhez gyorsan alkalmazkodnia kellett.⁶² Ezek közül az egyik főbb kihívást az új határok által felszabdalt egyházkormányzati struktúrák újjászervezése jelentette, amely a magyar katolikus egyházszervezetet különösen is súlyosan érintette.⁶³ A második

⁵⁹ Például a kalocsai egyházmegyéhez tartozó, a Szabadka szomszédságában, a trianoni határ magyar oldalán fekvő vegyes magyar–horvát (bunyevác) német lakosú Csikéria esetében a helyi plébános 1940. február 29-én a következőket válaszolta az érseki főhatóságnak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére vonatkozóan: „Szenmisék rendje: Vasár és ünnepnapon: Az első 8 órás szentmise diák és levante mise mindenkor magyar. A 10 órás nagymise felerészben magyar, felerészben bunyevác népével. Vasárnaponként felváltva első fele magyar, második fele: bunyevác. Majd fordítva. Szentbeszéd sorrendje: A diákmiséken magyarnyelvű levante oktatás. A 10 órás szentmise előtt a szentbeszéd feles felváltó sorrendben: magyar és bunyevác. A hétköznapi szentmise anyanyelv szerint rendelhető, akár gyász, akár egyéb szándékra történik a fölajánlás. Keresztelésnél, temetéseknel, esketéseknél gyóntatásnál magyar, bunyevác, német nyelv használatát kívánság szerint. A vasárnapi prédikáció után az evangélium német nyelven is fölolvastatik minden alkalommal.” HU-MNL-OL-K-28-46-1940-G-15238-48.

⁶⁰ A különbségeknek főként az eltérő történelmi fejlődés és a más jellegű környezet volt az oka (például Elzász-Lotaringiában kevésbé volt meg a hagyománya a népnyelv használatának a templomi-paraliturgikus szertartásokat illetően). *Schulze, T.*: Katholischer universalismus und vaterlandsliebe i. m. 314.

⁶¹ *Ibidem.*

⁶² Többek között ilyen kihívást jelentett az első világháborút követően kitört forradalmak, a demokratikus rendszerekben az egyház társadalmi szerepének fokozatos háttérbe szorítása és az egyre növekvő szekularizáció. A legutóbbi folyamat azonban jóval előrehaladottabb állapotban volt Nyugat-Európában, mint a kelet-közép-európai térségben. *Tomka Béla*: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest 2009. 470.; *Osterhammel, J.*: The Transformation of the World. i. m. 880.

⁶³ A zágrábi egyháztartománnyal együtt „a korábbi huszonkilenc egyházmegyéből, illetve főegyházmegyéből mindössze négy maradt teljes egészében Magyarországon.” *Tóth Krisztina*: Az Apostoli Szentszék és Trianon egyházkormányzati következményei. Budapest–Róma 2021. 5.

világháború előestéjén a kelet-közép-európai társadalmakban a katolikus egyház még szilárd pozíciókkal rendelkezett, és mély társadalmi beágyazottsággal bírt,⁶⁴ amely különösen igaz volt a vidéki paraszti rétegekre, hiszen ekkor még a népi vallásosság tömeges méreteket öltött.⁶⁵ Lengyelország, Litvánia és a királyi Jugoszlávia létrejötte után már Horvátország esetében sem tekinthetünk el attól a tényről, hogy az említett országokban a katolicizmus egybefonódott a nemzetiségi függetlenség eszméjével, míg Magyarország megőrizte többfélekezű jellegét politikai értelemben is a két világháború közötti időszakban.

Habár az állam és az egyház szétválasztására már a korábbi fél évszázad idején is történtek kísérletek, a volt birodalmak helyén létrejövő utódállamok vezetői nagymértékben számítottak a különböző egyházak támogatására, akik szintén rászorultak az állam politikai és anyagi segítségére. Ennek következtében a két világháború közötti időszakban a vizsgált térségben számos ország esetében megfigyelhető az állam és egyház együttműködése és kölcsönös egymásrataltsága, kiváltképpen Lengyelországban és Magyarországon.⁶⁶

⁶⁴ Tomka Béla társadalomtörténész a késő 19. század és a 20. század első felére vonatkozóan megállapítja a döntően katolikus felekezetű országokra vonatkozóan, hogy „az egyház fontos vonatkoztatási pont lett: sokan hozzá viszonyítva határozták meg helyüket a politikában és társadalomban, ami elősegítette egy kétpólusú szembenállás kialakulását.” Több nyugat-európai ország esetében ez a szélsőséges egyházellenesség versus a katolikus egyházat védő politikai, társadalmi csoportok egymással való konfrontációját jelentette (például az 1930-as években Ausztriában). „Az okok között megtaláljuk azt, hogy a katolikus egyházban erősen jelen voltak az integráló, egységesítő törekvések, bizonyos értelemben maga is úgy működött, mint a társadalom. Annál is inkább így volt ez, mert a katolikusoknál a vallásosság és a hit gyakorlása sokkal inkább kapcsolódik az egyházhoz, mint a protestánsoknál. Így a társadalmi törekvések magát az egyházat is fenyegették, s fordítva, az egyházat érintő problémák úgy jelentek meg, mint az egész társadalom egységének megkérdőjelezése. A társadalmi törekvések erősen kapcsolódtak olyan vallási/egyházi vonatkozású kérdésekhez, mint a házasságkötés/válás szabályozása, vagy az egyházi iskolák ügye.” Tomka B.: Európa társadalomtörténete a 20. században i. m. 474.

⁶⁵ A doktori értekezés megközelítésmódját Urs Altermatt svájci történész megállapítására alapozzuk, miszerint a katolicizmus, mint társadalmi jelenség kölcsönös függőségi viszonyban van a társadalom olyan egyéb területeivel, mint a gazdaság és a politika. Urs Altermatt: A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete. Budapest 2001. 16. Kapcsolódva Urs Altermatt megállapításához kijelenthető, hogy az egyháztörténet szorosan kapcsolódik a gazdaság, intézmény és más résztörténeti eseményekhez is, míg a határmenti régiókban és a vegyes lakosságú területeken még nagyobb szerepet kaptak az egyházak, ahol az állami keretek hiánya miatt gyakran az egyházak töltötték be bizonyos intézményi hiányfunkciókat.

⁶⁶ Kelet-Közép-Európában kivételt képez Csehszlovákia esete, ahol leginkább konfrontálódott az állam és a katolikus egyház. Szintén fontos kiemelni, hogy a két világháború közötti időszakban a felekezeti szempontok is még jelentős mértékben meghatároztak bizonyos társadalmi attitűdöket nem csak katolikus–ortodox, hanem katolikus–protestáns viszonylatban is, akár még a kisebbségi létben is. Papp Richárd: Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései. Budapest 2003. 51–52. A magyar állam és a katolikus egyház együttműködése kapcsán érdemes idézni Hetényi Varga Károly által publikált, a Német Külföldi Szolgálat 1941. április 30-i, „a magyarosítási kérdés és az egyházak” címet viselő jelentését (a jelentésben a többi magyarországi felekezet is szerepel): „Különösen kényes a katolikusok ügye. A magyar katolikus egyház a németek, szlovákok, horvátok, bunyevácok, sokácok részéről jelentkező mindenfajta nemzeti törekvést elnyom. Egy alaposan átgondolt hallgatóságos megegyezés érvényesül állam és egyház között, mondván, hogy az egyház az oktatásügyi miniszter utasításai nélkül semmit sem tehet a nemzetiségi kérdésben azok javára, az állam viszont úgy menti ki magát, hogy nem áll hatalmában az egyházi ügyekbe beleavatkozni. Más kérdésekben ugyanakkor nincs meg az a kölcsönös figyelem. Serédi-Zaputschek [eredeti vezetékneve Szapucsek – B. P.] bíboros úgy nyilatkozott, hogy semmit sem tehet közvetlen állami utasítás nélkül a népi németek érdekében, mert különben a kálvinisták a katolikus egyházat megint a magyarellenesség

Mindazonáltal a kölcsönös függés következtében az egyház és állam etnikai alapú megosztottsága súlyos zavarokat tudott okozni az egyházszervezetben és a közoktatásban is, nem beszélve a hívek nemzetiségi alapon való elkülönüléséről. Több kelet-közép-európai nép esetében (szlovák, szlovén) szintén feltűnő a két világháború közötti időszakban a klérus politikai szerepvállalása, amely részben a korábbi időszakban a nemzeti mozgalommal betöltött szerepükkel, és az értelmiségi réteg hiányával magyarázható. A független Litvánia életében a klérus tagjai szintén fontos állami funkciókat is magukra vállaltak: többen a litván Seimas és a kormány tagjai voltak,⁶⁷ míg Mečislovas Reinyš Litvánia külügyminisztere volt, 1925–1926 fordulóján.

A lokális nemzetiségi konfliktusok elemzésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni a helyi alsópapság fontos szerepét, mivel a lelki vezetés mellett gyakran politikai állásfoglalásaival is példát kívánt mutatni közösségének, amelynek körében általában nagy ismertségnek és tiszteletnek örvendett.⁶⁸ Ahogy Bartha Elek néprajzkutató fogalmaz: „A pap hivatásának gyakorlásához nemcsak a vallási élettel közvetlenül összefüggő dolgok tartoztak, de a legtöbb helyen a hívek szellemi vezetője, lelki életének gondozója, ügyes-bajos dolgainak intézése során segítője, az erkölcs legfőbb számonkérője is volt egy személyben. Egyénisége a kultúrára tartósan is rányomhatta bélyegét, a mindenkori pap pedig a folklór több műfajának jellegzetes szereplője.”⁶⁹ Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a papságot korszakokon átívelően egyfajta testületi attitűd jellemzi, melynek következtében gyakran erős

vádjával illetnék.” *Hetényi Varga Károly*: Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok 1938–1941. Budapest 2012. 367 (a dokumentum száma 115).

⁶⁷ *Buchowski, K.*: Polacy w niepodległym państwie litewskim i. m. 135.

⁶⁸ *Jure Krišto*: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću. Zagreb 2019. 241–242. Vértés Lázár pécsi egyháztörténész az alsópapság második világháború alatti szerepével kapcsolatban megjegyzi, hogy: „A papok vidéki egyházközségekben betöltött – műveltségükből, nyelvtudásukból adódó – kiemelt pozíciója az adott történelmi szituációban is megmutatkozott, és sajátos mediátori szerepkörrel bővült.” *Vértési Lázár*: Frontátvonulás a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében. In: Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Magyar vidék a 20. században 1. Szerk. Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József. Budapest 2017. 407. Gazdasági szempontból pedig az alsópapság 1945 előtti helyzetével kapcsolatban érdemes idézni Lovas Kiss Antal néprajzkutató megállapításait: „A népi demokrácia színrelépése előtt a római katolikus papok jövedelmét hagyományosan az egyház tulajdonában lévő parókia ingatlanjainak használatán kívül a párbér, a papi tevékenységért (esküvő, temetés, stb.) kapott stóladíj és egyéb alkalmoszerű adományok alkották. A szolgáltatások részint természetbeliek, részint pénzbeliek voltak, amit az egyes egyháztagek gazdasági állapotuknak megfelelően fizettek. A papok helyzetét erősítette az egyházközségekben az a gazdasági háttér, melyet a katolikus egyház vagyona és hatalma biztosított.” *Lovas Kiss Antal*: Pap, közösség, hatalom. A kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó főbb tényezők a kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltásig. In: Hatalom és kultúra II. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit. Budapest 2004. 305–309.

⁶⁹ A többi, vallási szerepeket magukra vállaló személyekkel kapcsolatban megjegyzi: „A papok, kántorok mellett laikus egyházi tisztségviselők és a vallási élet más specialistái jelzik a közösségi vallásgyakorlásban az individuum szerepét. A harangozó, a kurátor, az alkalmi ministráns, a társulati vezető, a diktáló, előimádkozó, a búcsú vezető mind olyan egyéniségek, akik személyes adottságaik, tehetségük, életvitelük által kivívott tekintélyük vagy a közösség által időlegesen rájuk ruházott tisztségük révén alakító módon formálhatták a vallásos élet helyi hagyományait, működő modelljeit.” *Bartha Elek*: Vallási terek szakrális öröksége i. m. 30.

közösségtudattal rendelkeztek, etnikai szempontból viszont 1939–1945 között – a háború és a nemzetiségi szembenállások következtében – rendkívüli megosztottság volt közöttük megfigyelhető.

Szintén fontos szerepe volt a területi konfliktusok kapcsán a katolikus egyház helyi felső vezetésének,⁷⁰ valamint a Szentszéknek is. A területi konfliktusok és a katolikus egyház viszonyrendszere nem érthető meg a Szentszék döntéshozatali mechanizmusainak alaposabb ismerete nélkül. A tradicionális egyházkép szerint az egyház küldetése a lelkek üdvének szolgálata (*salus animarum*), amely elsősorban a szentségkiszolgáltatáson alapszik, amelynek feltétele a püspökök és papok kánonilag érvényes működése. Ez az egyházi tevékenység és ennek biztosítása adta a Vatikán diplomáciai törekvéseinek alapját a 20. században.⁷¹ Ebből a szempontból a Szentszék elsődleges feladatának tekintette, hogy a püspökségek ne maradjanak betöltetlenül, határváltozás esetén a gyors megoldás gyakran az apostoli adminisztrátor (más néven kormányzó) kinevezése volt az adott érseki vagy püspöki székbe.⁷² Az egyházmegyei központoktól elszakított területek esetén a kánonjogi rendezésig szintén az apostoli adminisztrátorok kinevezése jelentett ideiglenes megoldást. A Szentszék tehát a különböző diplomáciai érdekek figyelembe vétele mellett a kisebb kelet-közép-európai országok közötti határviták esetében a hívők érdekeit próbálta érvényesíteni, szemben a nemzeti érdekeket képviselő államokkal. A katolikus egyház legfelső vezetésének döntési mechanizmusát szintén árnyalhatta a szembenálló országokkal való viszonya is. A Szentszék a szomszédos országok között döntőbíróként léphetett fel, mivel megtehetette, hogy az egyházkormányzati hatalmat teljes mértékben átengedi a területszerző államnak, vagy – ha céljai úgy kívánták – csak formálisan apostoli adminisztrátúra fenntartásával vagy általános helynök⁷³ útján ismerte el az éppen aktuális határviszonyokat.⁷⁴ Ezen túlmenően vitás kérdések esetén tárgyalhatott az adott ország kormányával, és főpásztorokat nevezhetett ki

⁷⁰ „A püspöki hatalom jellegéből fakadóan az egyházkormányzatban követendő stratégiát a megyéspüspök határozta meg.” *Bánkúti Gábor*: Egyháztörténet helyben. Szempontok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950), a Pécsi Egyházmegye példáján. In: Vakvágány: A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2. Szerk. Horváth, Gergely Krisztián. Budapest 2019. 257.

⁷¹ *Gárdonyi M.*: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe i. m. 353.

⁷² Az apostoli adminisztrátort ugyanúgy a pápa nevezte ki és teljes joghatósággal bírt. Az adminisztrátor lehetett egyidejűleg másik egyházmegye püspöke is, de úgy is lehetett adminisztrátor, ha nem rendelkezett püspöki méltósággal, hanem kanonok vagy akár plébános volt. Magyarországon a trianoni határok következtében több szelt egyházmegyében szintén apostoli adminisztratúrákat hoztak létre és a vezetőik, az apostoli adminisztrátorok közvetlenül Rómának voltak alárendelve. *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Második, javított kiadás. Budapest 1999. 35.

⁷³ Az általános helynök (*vicarius generalis*) az egyházmegye igazgatásában segédkezett az adott püspöknek.

⁷⁴ A területszerző államok az egyházi hierarchia kicserélését a legtöbb esetben felülről lefele próbálták végrehajtani, azonban előfordult, hogy az új hatalom fő ellenzőit az alsópapság soraiból is gyakran börtönbe zárták, vagy kiutasították az ország területéről. Erre okot adhatott az is, ha valaki nem tette le a hűség esküt az új hatalomra.

vagy mondathatott le. Szintén érdemes figyelembe venni az időtényezőt is, mivel gyakran nagy jelentőséggel bírt a határváltozásra érkező szentszéki reakció gyorsasága.⁷⁵ Gyakran előfordult, hogy a háborús, bizonytalan állapotokra hivatkozva utasította el a területszerző államok igényét a megszerzett terület egyházkormányzati bekebelezésével kapcsolatban.

Habár a doktori értekezés a második világháború időszakára koncentrált, szükséges megvizsgálni a két világháború közötti időszakot is a Szentszék kelet-közép-európai egyházkormányzati politikájával kapcsolatban, mivel a térségben az első világháború után nőtt meg az egyházkormányzati konfliktusok száma. Már a 19. század második felétől kezdődően számos dilemmát okozott a katolikus egyház legfelső vezetésének az etnikai konfliktusok elmélyedése Európában, és egyre nehezebb volt a nemzetiségi feszültségekkel terhelt térségekbe olyan politikailag mérsékelt püspököket kinevezni, akik az adott egyházmegyében lakó különböző nemzetiségű katolikus híveknek is megfelelték.

A korábban már hivatkozott német történész, Thies Schulze könyvében (*Katholischer Universalismus und Vaterlandsliebe. Nationalitätenkonflikte und globale Kirche in den Grenzregionen Ostoberschleisen und Elsass-Lothringen 1918–1939*) Felső-Szilézia és Elzász-Lotaringia kapcsán megállapítja, hogy a két általa vizsgált térségben nagyon eltérő típusú nemzetiségi konfliktusok voltak jellemzőek, mégis mindkét régióban a különböző politikai érdekcsoportok magukra vállalták a számbelileg jelentős német katolikus kisebbség képviseletét.⁷⁶ Ugyanakkor fontos különbség volt a két terület között, hogy míg Felső-Sziléziában a katolikus egyesületek (illetve ezek laikus tagjai), addig ezzel szemben Elzász-Lotaringiában legfőképpen a klérus képviselte a németek érdekeit.⁷⁷ Az itteni német katolikusok védelme és a revíziós törekvések szintén hatással volt Németország Lengyelországgal és Franciaországgal való kapcsolatára. Érdekességként megjegyzendő, hogy a Szentszék hozzáállása eltérő volt Felső-Szilézia és Elzász-Lotaringia területi hovatartozásának megváltozásához, míg az utóbbi esetében a terület elcsatolását gyorsan elfogadta, sőt az új határmeghúzást már a háború befejezése előtt pártolta, addig Felső-Szilézia esetében ezt kissé bizonytalanul fogadta. Thies Schulze továbbá megjegyzi, hogy „ez

⁷⁵ Az 1938–1940 közötti felvidéki és az erdélyi területi visszacsatolások idején a Szentszék nagymértékben támogatta a visszakerült területek egyházkormányzati reintegrációját, ezért a korábbi diszmembrációkat legtöbbször nagyon hamar hatályon kívül helyezte. Ezekben az esetekben szintén figyelembe kell venni a korszakra jellemző jó kapcsolatokat és együttműködési formákat a Szentszék és Magyarország között. *Gergely Jenő: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990)*. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2000. Szerk. Zombori István. Budapest 2001. 70–71.

⁷⁶ *Schulze, T.: Katholischer Universalismus und vaterlandsliebe* i. m. 313.

⁷⁷ A nagyobb létszámú német katolikus kisebbségek 1918–1939 között jelentős politikai erőt is képviseltek, például a strasbourg püspök esetében az 1930-as években is alig volt arra lehetőség, hogy a kléruson belül uralkodó autonomista szimpátiáktól eltekintsen a politikai jellegű döntések meghozatalakor. *Ibidem*, 314.

a római pozicionálás azonban aligha segítette a következő évtizedekben abban, hogy a nemzetiségek közötti ellentéteket el lehessen kerülni. Az idő előrehaladtával a Szentszék egyre jobban érintetté vált a regionális konfliktusokban.”⁷⁸

A német történész egy másik tanulmányában a két említett térség, valamint Dél-Tirol kapcsán megállapítja, hogy nagymértékben megkérdőjelezhető, hogy a római katolikus egyház intézményrendszere a határregiókban az etnikai csoportok között vajon a nemzetek közötti közvetítés jegyében tevékenykedett, vagy tudott-e tevékenykedni a két világháború között.⁷⁹ Schulze szintén felhívja a figyelmet a korszakban a katolikus egyház felső vezetése és az európai nacionalizmusok közötti ambivalens viszonyra, miszerint az egyház felső vezetésének tagjai is egyes országok állampolgárai voltak, amely nagymértékben meghatározta állásfoglalásaikat bizonyos kérdésekben.⁸⁰

Felső-Szilézia kapcsán mindenképpen meg kell említenünk Achille Ratti (a későbbi XI. Piusz pápa 1922–1939) nevét, aki az 1921-es népszavazás megszervezésekor apostoli nunciusként volt jelen Lengyelországban, és a Szentszék képviselőjeként, 1920 tavaszán egyházi főmegbízottként (a népszavazást lebonyolító országok kérésére) a térségbe is ellátogatott, és a sziléziai Opolében tartózkodott néhány hónapig.⁸¹ Ugyanakkor nem csak Felső-Sziléziába, hanem Litvániába is ellátogatott az 1920-as év legelején, először a lengyel ellenőrzés alatt lévő Wilnába, január 24–29 között (Józef Piłsudskival utazott Varsóból Vilniusba, és vissza a lengyel fővárosba), majd január 29-én Kaunasba ment, ahol mindössze egy napig tartózkodott.⁸² Litvániai útja során közvetlen közletről tapasztalhatta meg a lengyel–litván feszültségeket, amelyeket számos módon próbált enyhíteni a vilnusi, a kaunasi és a

⁷⁸ *Ibidem*, 317.

⁷⁹ Különösen igaz ez a megállapítás a vilnusi egyházmegyére a második világháború idejére vonatkozóan. Hansjakob Stehle német egyháztörténész a lengyel–litván nemzetiségi konfliktussal kapcsolatban megállapítja, hogy: „A Szentszék mélyen nyugtalanította a nacionalizmusok okozta viták, mindkét oldalt önuralomra szólította fel – kevés sikerrel.” *Hansjakob Stehle: Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München–Zürich. 1975. 222.

⁸⁰ A Szentszék korabeli nacionalizmusokhoz való viszonyáról lásd bővebben: *Thies Schulze: Nationalism and the Catholic Church: Papal Politics and 'Nationalist' Clergy in Border Regions (1918–1939)*. In: *The Nation State and Beyond. Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. Ed. Isabella Löhr–Roland Wenzlhuemer. Heidelberg 2013. 235–243.

⁸¹ A lengyel püspökök kérésére 1918-ban XV. Benedek pápa (1914–1922) apostoli vizitátorként Achille Rattit, a vatikáni könyvtár korábbi prefektusát küldte Varsóba, ahova májusban érkezett meg. Ugyanakkor a hatásköre nem csak Lengyelországra, hanem 1920 januárjától Litvániára, sőt később pedig már Finnországra és Oroszországra is kiterjedt. Lengyelország függetlenedését, valamint Lengyelország és a Szentszék közötti diplomáciai kapcsolat felvételét követően 1919. június 6-án lett kinevezve Lengyelország apostoli nunciussának és Lepanto címzetes érsekévé. Egészen 1921 júniusának kezdetéig, a milánói érseki kinevezéséig Lengyelországban tartózkodott. *Damian Bednarski: Achilles Ratti i jego misja na Górnym Śląsku*. In: *Korfanty i inni... Rok 1918 na Górnym Śląsku*. Ed. Jerzy Myszor–Henryk Olszar. Katowice 2018. 226–227.

⁸² Litvániába már az 1918-as év folyamán is el akart látogatni, azonban ennek megvalósítását a német hatóságok megakadályozták. *Stanisław Wilk* (ed.): *Acta Nuntiaturae Poloniae 57. Achilles Ratti*. Vol. I. Roma 1995. XIX–XX.

sejny-i egyházmegyékben.⁸³ Ugyanakkor Ratti nuncius a katolikus egyház érdekeit szem előtt tartva a Lengyelország és Litvánia közötti „jó unió” képviselője volt. Álláspontja (amely tükrözte a Szentszék véleményét is) szerint, ha Litvánia nem egyesül Lengyelországgal, akkor szükségszerűen Németországra, Oroszországra, vagy Angliára kell támaszkodnia, amely nagy veszélyt jelentene a katolikusokra nézve, továbbá kitenné Litvániát a germanizációnak, vagy a russzifikációnak.⁸⁴ Emiatt késett a Szentszék részéről Litvánia függetlenségének *de jure* elismerése egészen 1922 novemberéig.⁸⁵

A Szentszék, mint transznacionális szereplő, tehát már a két világháború között sem, de méginkább a második világháború alatt képtelen volt magát kivonni a nemzetállamok politizáló befolyása alól, és az egyház univerzális jellegével szemben előtérbe került a katolikus egyház nemzeti jellege. A korabeli klérusra vonatkozóan Thies Schulze megállapítja, hogy: „a valóságban a nacionalista tendenciák nem ritkán a papságból indultak ki, ami ugyancsak megnehezítette a pártatlanság (*imparzialità*) ideáljának átültetését a reálpolitikába. Ezeknek a politikailag aktív papoknak a szemszögéből nézve, akik a pápai hierarchia alján tevékenykedtek, általában kétség nem férhetett sem a pápaság tekintélyéhez, sem az egyetemességéhez. Azonban ezek a papok sokféleképpen éltek a lehetőséggel, hogy a pápai tekintélyt a saját céljaik szolgálatába állítsák.”⁸⁶ Habár az egyházkormányzati kérdésekben a végleges döntést a Szentszék hozta meg, azonban az adott területen született döntéseket is be kell vonni az erre a kérdéskörre irányuló vizsgálódások esetén, mivel ahogy Schulze fogalmaz, „a katolikus egyház döntéseit semmiképpen sem lehet egyedül csak azon döntések mentén értelmezni, amelyek a római központban születtek.”⁸⁷

A lengyel–litván és a magyar–horvát területi, egyházkormányzati konfliktus, és a Szentszék ezen vitákhoz való viszonyulásának összehasonlításakor érdemes figyelembe venni a Thies Schulze által vizsgált szempontokat, így: 1.) a konfliktus időbeli lefutását, 2.) a vizsgált kisebbség támogatói csoportjait, adott esetben beleértve a papságot is, 3.) és a szentszéki beavatkozások gyakoriságát, illetve az ellenőrzés lehetőségeit. Mindamellett meg kell jegyezni, hogy a Thies Schulze által vizsgált esetekkel szemben az a jelentős eltérés, hogy a háború kitörése következtében az 1939–1945 közötti időszak még inkább felfokozott hangulatban telt a klérus és a hívek számára. Szintén megkülönbözteti az általa vizsgált

⁸³ *Ottavio Cavalleri*: Mons. Achille Ratti küldetése a balti országokban (1918–1921). In: A katolikus egyház a balti országokban. Szerk. Adriano Caprioli–Luciano Vaccaro. Budapest 2000. 249–258, 269–275.

⁸⁴ *Jan Bukowicz–Tadeusz Górski* (ed.): *Stolica Apostolska a biskup Jerzy Matulewicz 1916–1921*. *Fontes Historiae Marianorum* 2. Warszawa 1996. 29.

⁸⁵ *Rita Tolomeo–Camilli Giammei* (ed.): *Lietuva bažnyčios nepaprastųjų reikalų kongregacijos archyvo dokumentuose*. *Lietuvos istorijos šaltiniai*. Vol. XII. Vilnius 2014. 41.

⁸⁶ *Schulze, T.*: *Katholischer Universalismus und Vaterlandsliebe* i. m. 386.

⁸⁷ *Ibidem*, 386.

térségektől a lengyel–litván és a magyar–horvát határvidéket, hogy kisebb mértékben volt jelen a nemzetiszocialista propaganda (kivéve a bácskai németek lakta területeket), és az ideológiai ellentétek háttérben maradtak a nemzetiségi konfrontációval szemben.⁸⁸

Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy a két világháború közötti időszakban mind Litvániában, mind Magyarországon jelentős revíziós hangulat uralkodott a társadalom különböző csoportjaiban, többek között a katolikus egyházban is.⁸⁹ A lakosság- és területi veszteségeket szenvedett két ország állampolgárainak döntő többsége az első világháború után létrejött államhatárokat vitathatónak tartotta, továbbá a kortársak számára a területi rendezés egyáltalán nem tűnt befejezettnek, és „a nemzeti sérelmeket elszenvedők csak az alkalmat várták a revízióra.”⁹⁰ Szintén új jelenségnek számított a térségben a határrezsimek szigorodása által a határátlépések körülményesebbé válása.⁹¹ 1918 után „Kelet-Közép-Európában (beleértve a Balkánt is) a határrezsimek nem tudtak jelentősen liberalizálódni a háború után sem. Egyrészt a (helyi) háborúk tovább folytak, a szomszédos országok között pedig többnyire határviták, konfliktusok álltak fent, amelyek a zárt határok rendszerének fenntartását segítették elő. Bár nem váltak a keleti határrezsimek részévé (ennek területe a Szovjetunióra korlátozódott), de a nyugati rendszer fejlődésétől is kezdtek elválni.”⁹²

Ez az elmozdulás különösen is súlyosan érintette azokat az egyházmegyéket, amelyeket átszeltek az újonnan meghúzott határok, mivel ezáltal csökkent a kapcsolattartás lehetősége az egyházmegye központja és az elszakított plébániák között, valamint a határrezsimek szigorodása következtében körülményesebbé vált a határátlépés. Ezen szempontokat is

⁸⁸ *Ibidem*, 313.

⁸⁹ A két világháború közötti litván és magyar területi revíziós törekvések és azok társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban még nem született összehasonlító jellegű tanulmány. A témáról bővebben: *Dangiras Mačiulis–Darius Staliūnas: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940*. Marburg 2015.; *Zeidler Miklós: A revíziós gondolat*. Budapest 2001.

⁹⁰ *Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században* i. m. 491.

⁹¹ Bencsik Péter történész a következőképpen definiálja a határrezsimek fogalmát: „Határrezsimek alatt minden olyan jelenséget vagy intézkedést értek, amelyekkel az államhatárt átlépő személyek a hivatalos szervek intézkedései során találkozhattak (beleértve ebbe az illegális átlépés eseteit és annak következményeit is.) Ez a meghatározás a határőrizet valamennyi elemét magába foglalja, de annál szélesebb értelmű, mivel tartalmazza az útrendészet és a jogalkalmazás azon elemeit is, amelyek a határőrizetnek nem részei (például az útlevelek kiállítását a vám szabályok és gyakorlati alkalmazásuk; vízrendszer; a szabálysértési, illetve bírósági eljárások).” Szintén az idézett történész szerint alapvetően két határrezsimek létezett a 20. század első felében Európában, a nyugati és a keleti típusú, míg az Osztrák–Magyar Monarchia a sokkal inkább megengedő, és a nyitott határok fenntartásában érdekelt nyugati típusú modellhez, addig a cári Oroszország és a Balkán a keleti, sokkal inkább korlátozó jellegű modellhez tartozott. „A nyugati határrezsimek rendvédelmi (és nem katonai) jellegű. Ez egyúttal annak a kifejezése is, hogy a határrezsimek fő funkciója az azonosítás, a nyilvántartás és az ellenőrzés, és alapvetően nem az (állam)biztonsági szempontok. A keleti modell alapvető vonása a befelé fordulás.” *Bencsik Péter: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években*. Budapest 2022. 19–20.

⁹² A Bencsik Pétertől származó idézet a következőképpen folytatódik: „A Magyarországtól a Baltikumig terjedő térség és a Balkán-félsziget államainak határrezsimek között immár nem volt lényeges különbség, egy átmeneti rendszert alkottak Kelet és Nyugat között, bár a nyugatihoz közelebb álltak, mint a rendkívüli mértékben szigorodó keletihez.” *Ibidem*, 20–21.

figyelembe véve szükségessé vált az egyházkormányzat mihamarabbi újjászervezése, és az új határokhoz igazodó apostoli adminisztratúrák létrehozása. 1918 után tehát elképzelhetetlenné vált, hogy az egyházkormányzati határok hosszú távon is átlépjék az országhatárokat.

Ezen túlmenően röviden ki kell térni a lengyel–litván kapcsolatok 1921–1938 közötti helyzetére. Piotr Łossowski lengyel történész szerint: „A lengyel–litván kapcsolatok egy sajátos jelenség volt a két világháború közötti Európában. Ilyen hosszú ideig tartó, elkeseredett konfliktus két állam között sehol máshol nem volt.”⁹³ A lengyel–litván konfliktus azonban nem csak Vilniusra és a vilniusi régióra koncentrálódott, ugyanúgy érintette a lengyel kultúra, illetve a lengyel földbirtokosok helyzetét a független litván államban. Az említett időszakban (1921–1938) a lengyel–litván határ teljesen lezárult, és szinte lehetetlenné vált a rajta való átkelés. Hasonló jelenségeket – a határok csaknem légmentes lezárását – a magyar–horvát (jugoszláv, illetve magyar–osztrák) hatávidéken élők csak a második világháború után, az 1948-as évvel kezdődően tapasztaltak meg (lényegesebb enyhülés csak az 1960-as évek közepén kezdődött), de ekkor már a kelet-közép-európai térség szovjet befolyás alatt állt, és a tágabb térségben is a keleti határrezsimek váltak jellemzővé.⁹⁴

Összegezve megállapítható, hogy a 20. század első felében a lengyel–litván konfliktus drasztikussága miatt európai szintű precedenssé vált, és még a magyar–horvát konfrontáció esetében is a kortársak példaként hivatkoztak rá. Marosy Ferenc, zágrábi magyar követ 1941. augusztus 1-én Bárdossy László miniszterelnöknek írt, „a horvát kormány reakciója a muraközi ügyben” tárgyú bizalmas jelentésében megemlítette, hogy a Muraközben a magyar katonai közigazgatás bevezetése következtében Ante Pavelić horvát kormányfő környezetében felmerült, hogy a lengyel–litván precedenst alkalmazzák Magyarországgal szemben, vagyis mindenfajta gazdasági, diplomáciai, kulturális együttműködést megakadályozzanak északi szomszédjukkal szemben.⁹⁵ Az európai szinten elhíresült lengyel–litván eset 1938 márciusában a diplomáciai kapcsolatok felvételével megszűnt, míg a magyar–horvát kapcsolatok is részben stabilizálódtak 1941 után. Ugyanakkor annak ellenére, hogy a vilniusi régióhoz képest a Muraköz gazdasági, politikai (és egyházi) jelentősége sokkal kisebb volt, mégis hasonlóan heves reakciókat és ellenérzéseket váltott ki a horvát politikai körökben annak katonai megszállása és területi elcsatolása.

⁹³ Piotr Łossowski: *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*. Warszawa 1997. 377.

⁹⁴ Bencsik P.: *Demarkációs vonaltól államhatárig* i. m. 91.

⁹⁵ Marosy Ferenc zágrábi magyar követ a következő sorokat írta: „Egy személyiség, aki hozzá régóta bejáratos, úgy jellemezte felfogását, hogy Pavelics előtt a litván–lengyel precedens lebeg. Azt képzeli, hogy a muraközi kérdés örök nyílt kérdés marad. Horvátországot teljesen elvágja Magyarországtól, Budapestre nem küld követet. Nem kér tőlünk semmit, de ő sem kaphat semmire. Személy- és áruforgalom és magától érthetődőleg a peage is megszűnik.” HU-MNL-OL Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok (a továbbiakban K64) 1941-67/a-583.

Ahogy a fentebbi eset is mutatja, az európai területi konfliktusok egymásra is hatottak, az egyik esetben használt módszereket gyakran más esetekben is végrehajtották. Erre példa, hogy mind Litvánia, mind Magyarország az újonnan megszerzett területekről kiutasította az 1918 után letelepedett személyeket, hivatalnokokat, tanárokat, és számukra nem adta meg az állampolgárságot.⁹⁶ Abban is felfedezhetünk hasonlóságot, hogy a területi gyarapodások korszakát mind Litvánia, mind Magyarország esetében a szomszédos nagyhatalmak megszállása zárta le. A területszerzések egyben a nagyhatalmak felé történő szorosabb elköteleződést is jelentették, miközben megakadályozták a szomszédos országokkal a regionális együttműködések lehetőségét.

I.3. FELHASZNÁLT FORRÁSOK, SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A lengyel–litván viszonyt és a katolikus egyház helyzetét – ahogy a fentebbi fejezetben már említésre került – a vilniusi régióban főként a korabeli sajtóra,⁹⁷ ego-dokumentumokra (napló, visszaemlékezés)⁹⁸ és a szakirodalomra alapozva elemzem, kiegészítve a Litván Központi Állami Levéltárban található kultuszminisztérium kulturális és egyházi ügyekért is felelős osztályának irataival.⁹⁹ A lengyel–litván területi vita és a vilniusi régió története a második világháború időszakára vonatkozóan a szakirodalom szempontjából jól feldolgozottnak

⁹⁶ Magyarország esetében 1918. október 31., míg Litvánia esetében 1920. augusztus 6-a volt a kitűzött időhatár, amely alapján valaki automatikusan állampolgárságot kaphatott, ha ezt megelőzően született, vagy érkezett a területre. Nem kapott állampolgárságot, aki ezt követően települt az újonnan megszerzett területre. Mind a magyar, mind a litván hatóságok meg kívánták különböztetni az őslakosságot a betelepülőktől. A vilniusi régió esetében ez különösen kritikus volt, mivel a litván vezetés megtagadta az állampolgársági jogok megadását körülbelül 150 ezer lengyel személytől (köztük a háború következtében harmincezer lengyelországi menekülttől is). Az arányuk a vilniusi régióban élő összes lengyel lakoshoz viszonyítva (321 700 fő) negyven százalék volt. A *Sajti E.*: Impériumváltások, revízió és kisebbség i. m. 187.; *Liptai Ervin–Fabijan Trgo* (szerk.): Horthy–Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Budapest 1986. 41–45.; *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 52–53.

⁹⁷ XX amžius (napilap), Kurjer Wileński (napilap), Lietuvos Aidas (napilap), Lietuvos Žinios (napilap), Naujoji Lietuva (napilap), Naujoji Romuva (hetilap) Vilniaus Balsas (napilap).

⁹⁸ *Andrzej Grabia Jałbrzykowski*: Wspomnienia wileńskie (1939–1940). Ed. Janusz Gmitruk–Jerzy Mazurek. Warszawa 2005.; *Ladas Tulaba*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai. Vol. I Roma 1993.; *Michał Römer*: Dzienniki. Tom 6. 1939–1945. Warszawa 2017. Romuald Jałbrzykowski vilniusi érsek második világháború alatti tevékenységére vonatkozóan Stanisław Czyżewski érseki titkár, és az érseki kúra jegyzője (1945 után érseki kancellár Białystokban) által 1959-ben lejegyzett visszaemlékezésének megállapításaira is támaszkodunk. *Stanisław Czyżewski*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowski arcybiskupie metropolie wileńskim. Spisane w 1959 roku. Wrocław 2015. Módszertani szempontból érdemes a napló és a visszaemlékezés közötti különbségre felhívni figyelmet, miszerint a napló elsősorban abszolút jelen idejű, egyedüli autentikus forrás, és ellentétben a memoárokkal (visszaemlékezésekkel) nem szükséges képzelt elvárásokhoz igazítani mondanivalóját. A napló arról nyilatkozik, hogy mit hogyan élt át az adott személy a konkrét időben, míg a memoár (visszaemlékezés) retrospektív. *Gyáni Gábor*: Mesélő naplók és levelek. Az ego-dokumentumok történetírői haszna. Bárka 27. (2019) 2. sz. 69–74.

⁹⁹ Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (a továbbiakban LCVA) Švietimo Ministerija. 391. Kultūros departamento veiklos bylą apyrašas Nr. 4. Tikybų skyrius. Rymo katalikai 745 (a továbbiakban 391-4-745.).

tekinthető.¹⁰⁰ Egyháztörténeti szempontból a lengyel szakirodalom részéről a figyelem elsősorban a német és a szovjet egyházüldözésre és annak helyi áldozataira irányul,¹⁰¹ de szintén fontos munkák születettek a vilniusi érsekség korabeli intézménytörténetéről is.¹⁰² A litván historiográfia főként Mečislovas Reinys segédpüspök személyére,¹⁰³ valamint a vilniusi régió a litván katolikus egyházszervezetbe való integrációjára fókuszál.¹⁰⁴ Ugyanakkor a lengyel történetírás Romuald Jałbrzykowski vilniusi érsek¹⁰⁵ mellett a lengyel lakosság (köztük a papság is) konspirációs tevékenységére irányítja a központi érdeklődést a második világháború időszakára vonatkozóan.¹⁰⁶ Szintén kitüntetett figyelem irányul a lengyel Honi Hadsereg (*Armia Krajowa*) és a németekkel kollaboráló litván fegyveres erők közötti összetűzésekre 1944 tavaszán-nyarán.¹⁰⁷ A lengyel–litván konfrontáció katolikus egyházat érintő hatásaival az 1940 októbere és 1940 júniusa közötti időszakra vonatkozóan több történeti munkában is részletesen foglalkoznak.¹⁰⁸

Mind a vilniusi régióval, mind a Muraközszel kapcsolatosan fontos források találhatóak az *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale* *Le Saint Siège et les victimes de la guerre* című nyolckötetes forrásgyűjteményben, amely a Szentszékkal történt levelezések dokumentumait tartalmazza a második világháború időszakára vonatkozóan.¹⁰⁹

¹⁰⁰ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m.; *Login Tomaszewski*: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. Warszawa 1999.; *Maria Wardzyńska*: Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisarjacie Litwy czerwiec 1941 - lipiec 1944. Warszawa 1993.; *Stanisława Lewandowska*: Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej. Warszawa 2001.; *Krzysztof Buchowski*: Szkice polsko-litewskie czyli o nielatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku. Toruń 2006.; *Krzysztof Tarka*: Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945. Opole 1998.

¹⁰¹ *Tadeusz Krahel*: Martylogia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. 2. kiadás. Białystok 2020.

¹⁰² *Tadeusz Krahel*: Archidiecezja wileńska. In: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945*. Metropolie wileńska i lwowska, zakony. Ed. Zygmunt Zieliński. Katowice 1992.11–65.; *Franciszek Stopniak*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej. *Studia Teologiczne* 5–6. 1987–1988. 323–361.; *Tadeusz Krahel*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. *Studia i szkice*. Białystok 2014.

¹⁰³ Mečislovas Reinys vilniusi segédpüspökről és apostoli adminisztrátorról először a Litvániából az Egyesült Államokba menekült litván papok (Viktoras Pavalkis, Juozas Šalčius) publikáltak, amelyek sokáig meghatározták a róla alkotott képet. *Viktoras Pavalkis*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1940–1947). *Aidai* 2. (1974) 56–63.; *Juozas Šalčius*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys. Chicago 1977.

¹⁰⁴ *Regina Laukaitytė*: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą 1942–1944 m. *Bažnyčios Istorijos Studijos* 1. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis. Vilnius 2007. 43–61.

¹⁰⁵ *Adam Szot*: Abp Romuald Jałbrzykowski, metropolita wileński. Lublin 2002.

¹⁰⁶ *Cyprian Wilanowski*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944. Warszawa 2000.; *Login Tomaszewski*: Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego. Warszawa 1992.

¹⁰⁷ *Rokicki, P.*: Gliniszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie i. m.

¹⁰⁸ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940 i. m. 277–297.; *Žepkaitė R.*: Vilniaus istorijos atkarpa 132–140.

¹⁰⁹ A vilniusi régióra vonatkozóan: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* (a továbbiakban ADSS), *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes* (1939–1945). 3. köt. 1–2. Città del Vaticano 1967. A Muraközre vonatkozó rész: ADSS, *Le Saint Siège et les victimes de la guerre* (Janvier 1941–Dècembre 1942). 8. köt. Città del Vaticano 1974. nr. 139. 261–262.

Az értekezés második része nagymértékben az esztergomi Prímási Levéltárban található Mindszenty József magánlevéltárában fellelhető Muraközze kapcsolatos iratanyagokra épül.¹¹⁰ A gazdag, egybegyűjtött forrásanyag Pehm József Muraközze kapcsolatos tevékeny működésének köszönhető, míg a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltárában található Muraközze vonatkozó korabeli források több eltérő iratcsomókban találhatóak (főispáni iratok, alispáni iratok, közgyűlési jegyzőkönyvek, közigazgatási iratok).¹¹¹

A Zágrábi Érseki Levéltárban szintén fontos forrásanyagot jelent a Muraközi Érseki Helynökség iratanyaga,¹¹² valamint az Alojzije Stepinac érsek titkársági hivatalának iratai között található Muraközről szóló írások, jelentések és levelezések.¹¹³ A Zágrábi Ferences Levéltár (a zágrábi székhelyű Horvát Cirill és Metód Ferences Rendtartomány Levéltára) anyagából a csáktornyai ferences kolostorra vonatkozó iratait, illetve a tartományfőnök és a csáktornyai ferencesek közötti levelezést tekintetem át.¹¹⁴ Szintén fontos forrásanyagok találhatóak a Muraközről a Horvátországi Állami Levéltárban a varasdi főispán irataiban,¹¹⁵ a Független Horvát Állam budapesti nagykövetségének anyagában,¹¹⁶ valamint a stridóvári Állami Muraközi Levéltárban is, ahol a Varasdon megalakult, usztasa vezetésű csáktornyai és perlaki járások iratanyaga¹¹⁷ és a muraközi alsófokú bíróságok iratai vannak elhelyezve.¹¹⁸ A Csáktornyai Múzeumban található az 1946. március 19-én íródott, a csáktornyai járásban és a

¹¹⁰ Prímási Levéltár Mindszenty magánlevéltár (a továbbiakban PL Mm.). 21, 28–29, 33, 43. d. A személyes iratokat, beszédeket, hivatalos leveleket, beszámolókat, különböző jelentéseket (sőt az elcsatolást megelőző visszaemlékezéseket), valamint történeti dokumentumokat tartalmazó forrásanyag képezi a Muraköz 1941–1945 közötti történetének egyik legsokrétűbb magyar nyelvű anyagát. Bárth Dániel néprajzkutató megjegyzi, hogy a levelezések kulcsfontosságú dokumentumokat tartalmazhatnak egyes eseti, lokális konfliktusok kapcsán, így a Muraközze vonatkozó levelezések kiemelten fontos forrásokként kezelendők. *Bárth Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. Bárth Dániel. Budapest 2013. 21.; *Bárth Dániel: A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete*. *Délvidéki Szemle* 6. (2019) 1. sz. 26.

¹¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára (a továbbiakban HU-MNL-ZVL) IV- (Megyei Törvényhatóságok) 401-a általános iratok (nyilas főispáni iratok) 20.; IV-401-b Zala vármegye főispánjának iratai. Főispáni bizalmas iratok 17.; IV-401-c Zala vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok. 9–11.; IV-404-b Közigazgatási iratok. Zala vármegye alispánjának iratai 664.; IV-404-e Zala vármegye alispánjának iratai 1.; IV-402-a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 665. 1941. július 5., 672. 1941. december 5. 674. 1941 december 11.

¹¹² Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu (a továbbiakban NAZ) Međimurski Vikarijat (a továbbiakban MV) 1941–1945.; *Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941–1945 (Protokol „GVZM”)*.

¹¹³ NAZ Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca. 14. Akti Međimurja (a továbbiakban TU A. Stepinca 14. AM).

¹¹⁴ Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv (a továbbiakban HFPPA) B-VI-1-2a Unutarnji dopisi, I. 2. Dopisi braće i provincijala (provincijske uprave), 1926–2014 (a továbbiakban B-VI-1-2a I. fasc. 2.).

¹¹⁵ Hrvatski Državni Arhiv (a továbbiakban HR-HDA) fond 255 Nezavisna Država Hrvatska (a továbbiakban NDH). Velika župa Zagorje. Tajni spisi 10–16.

¹¹⁶ HR-HDA-1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.

¹¹⁷ Državni Arhiv za Međimurje Fond 11 (a továbbiakban HR-DAM-11). Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. (1–9. d.)

¹¹⁸ DAM Fond 100 (a továbbiakban HR-DAM-100). Kotarski sud u Čakovcu 1941–1945., HR-DAM-101. Kotarski sud u Prelogu 1941–1945.

városban háborús bűnöket vizsgáló bizottság által készült összegző jellegű esszé a Muraköz 1941–1945 közötti eseményeiről „Az V. Hadoszlop működése” címmel.¹¹⁹ Szintén a múzeum őrzi a második világháború idejéből származó különböző forrásokat, melyek a „Nemzeti forradalom gyűjteményében” találhatóak.¹²⁰

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a kül-,¹²¹ és a belügyminiszteri forrásokat,¹²² illetve a Miniszterelnökség Nemzeti és Kisebbségi Osztályának iratait¹²³ tekintettem át a muraközi kérdésre vonatkozóan, valamint az elektronikusan is elérhető minisztertanácsi jegyzőkönyveket is felhasználtam.¹²⁴ Ezekon kívül Vinkovits Viktor és Varga Theodorik, a Szűz Máriáról Nevezett Ferences Rendtartomány tartományfőnökeinek iratai és azon belül a csáktornyai ferences kolostorban szolgáló horvát és magyar ferencesekkel való levelezéseik is itt találhatóak.¹²⁵ A Hadtörténelmi Levéltárban,¹²⁶ valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában¹²⁷ szintén találhatóak források a Muraköz második világháború alatti egyházügyi helyzetével kapcsolatban.

A Délvidéken (Muravidék, Muraköz, Drávaszög, Bácska) a második világháború idején szolgáló magyar klérus története – kivéve a Muraközbe küldött magyar papokat – és a bácskai, drávaszögi klérus mártíromsága Hetényi Varga Károly és Tóth Tamás munkásságának köszönhetően már jól feldolgozottnak tekinthető.¹²⁸ A Muraköz második világháborús története több szempontból¹²⁹ a horvát történettudományban jól feldolgozottnak mondható, míg más aspektusokból (magyar források, magyar hatóságokkal való

¹¹⁹ Muzej Međimurje Čakovec (a továbbiakban: MMC) Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2.

¹²⁰ MMC POV (Povijesni odjel) Zbirka narodne revolucije.

¹²¹ HU-MNL-OL-K63 Külügyminisztérium. Politikai osztály. Általános iratok 591., 593–594; K63 1942-67. tétel-67/1., 7.; K 64 Külügyminisztérium Rezervált politikai iratok. 1941-67/a. (Muraközi kérdés).

¹²² HU-MNL-OL-K149 Belügyminisztérium. Rezervált politikai iratok. 1942-6. tétel-11892., 1943-6. tétel-6119.

¹²³ HU-MNL-OL-K-28-157–172 tétel.

¹²⁴ HU-MNL-OL-W-12-1941. Elérési útvonal: <https://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944/adatlap/60274> (Utoljára megtekintve: 2022.06.04.).

¹²⁵ HU-MNL-OL-P-233 Ferences Rendtartomány (Továbbiakban FR) 11–16. csomó.

¹²⁶ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) HM 1941-1-48775/el.; HL VKF 1942-1-4284/el.

¹²⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL)3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye.

¹²⁸ *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. kötet. Abaliget 1994. 15–170.; *Tóth Tamás*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben. In: *Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám–Zombori István. Budapest 2016. 439–454.; *Tóth Tamás*: Hungaria Rómából. *Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből*. Budapest 2021. 219–244.

¹²⁹ *Goran Hutinec*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. In: *Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu*. Zbornik radova. Ed. Branimir Bunjac. Čakovec, 2007.101–138.; *Davor Kovačić*: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u drugom svjetskom ratu. *Polemos* 13. (2010) 26. sz. 59–78.; *Matej Cvetko*: Međimurje u Drugom svjetskom ratu i poraću (1944. – 1946.). Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet. Zagreb 2016. Davor Kovačić tanulmányán túlmenően az usztasa Horvátország és a Muraköz kapcsolatának kérdésköréről Ivan Sagata és Patrik Kovač irt szakdolgozatot: *Ivan Sagata*: Politika NDH prema Međimurju. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet. Zagreb 2014.; *Patrik Kovač*: Odnos NDH prema Međimurju i mađarska okupacija (1941. –1945.) Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Filozofski fakultet. Pula 2018.

kapcsolattartás) kevésbé feldolgozott.¹³⁰ Ugyanakkor az utóbbi években horvát nyelven fontos tanulmányok születtek a Muraköz második világháborús történetére vonatkozóan.¹³¹ Egyháztörténeti szempontból szintén feldolgozottak tekinthetők a muraközi plébániák krónikái,¹³² a Muraközi Érseki Helynökség¹³³ és a csáktornyai ferences kolostor története,¹³⁴ valamint a horvát katolikus egyház korabeli megnyilatkozásai is Muraköz ügyében.¹³⁵ A korabeli magyar, horvát (főként a Csáktornyan 1941–1945 között megjelenő kétnyelvű *Muraköz–Medjimurje*) sajtóorgánumok¹³⁶ felhasználása mellett szintén idézek visszaemlékezéseket is,¹³⁷ többek között a muraközi származású, 1942 februárjában kinevezett dr. Sebestyén Mátyás (1895–1962), perlaki közjegyző írását.¹³⁸

¹³⁰ Magyar szempontból a visszacsatolás körülményei, a magyar–horvát határtárgyalások valamint Pehm (Mindszenty) József visszacsatolással kapcsolatos tevékenysége tekinthető feldolgozott részterületeknek. Pehm (Mindszenty) József Muraközzel kapcsolatos tevékenységét legrészletesebben Balogh Margit dolgozta fel. *Balogh M.: Mindszenty József 1892–1975. I. i. m.; Balogh Margit: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei. Zalaegerszeg 2019. 381–417.; Balogh Margit: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás. In: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerk. Klestenitz Tibor–Zombori István. Budapest 2015. 285–299. Továbbá: Göncz László: A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközről. Vasi Szemle 59. (2005) 4. sz. 415–423.; Nagy László: Mindszenty József szerepe Muraköz visszacsatolásában. Zempléni Múza 16. (2016) 3. sz. 19–30.; Mészáros István: Mindszenty a Sándorpalotában. Hat tanulmány. Budapest 2005. 29–48.*

¹³¹ Muraköz második világháborús időszakára vonatkozó legátfogóbb tanulmánykötet 2007-ben jelent meg Csáktornyan: *Branimir Bunjac* (ed.): *Međimurje u drugom svjetskom ratu*. Zbornik radova. Čakovec 2007. Továbbá Vladimir Kalšan írta meg a Muraköz második világháború időszakára vonatkozó összefoglaló jellegű tanulmányát: *Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m.; Szocialista megközelítésben, a partizánok szerepének túlhangsúlyozásával mutatja be a második világháborús eseményeket: Juraj Lajtman* (ed.): *Međimurje 1919–1959*. Čakovec. 1959.

¹³² A Muraköz plébániáin fennmaradt, szubjektív jellegű forrásbázist jelentő, azonban fontos helyi szintű tapasztalattörténeteket tartalmazó plébániái krónikákat (*Liber memorabilium*) Juraj Kolarić adta közre és dolgozta fel. Fontos megjegyezni azonban, hogy ez a forrásanyag gyakran hiányos, ugyanis nem mindegyik plébánián maradt fenn plébániái krónika. *Juraj Kolarić: Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941. – 1945.)*. In: *Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu*. Zbornik radova. Ed. Branimir Bunjac. 23–100.

¹³³ A Muraközi Érseki Helynökségről Josip Drvoderić muracsányi (Goričan) plébános írt szakdolgozatot. *Josip Drvoderić: Generalni vikarijat za Međimurje (1941–1945)*. Diplomski rad. Katolički Bogoslovni Fakultet Sveučilište u Zagrebu. Zagreb 1996.

¹³⁴ *Ivan Damiš: Iz prošlosti župe Čakovec*. Hrvatsko Književno Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1994.; *Branimir Bunjac: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941.–1947.)*. In: *350 godina franjevaca u Čakovcu*. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 20 i 21 veljače 2009. u Čakovcu. Ed. Stjepan Hranjec. Čakovec 2010. 285–315.

¹³⁵ *Juraj Kolarić: Mađarska okupacija Međimurja u “Katoličkom listu” (1941. – 1945.)*. In: *Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu*. Zbornik radova. Ed. Branimir Bunjac. Čakovec, 2007. 323–334.

¹³⁶ Hrvatsko Međimurje (havilap), Nemzeti Újság (napilap), Muraköz-Medjimurje (hetilap), Murszombat és Vidéke (hetilap), Topol (havilap), Zalai Magyar Élet (napilap), Zalamegyei Újság (napilap).

¹³⁷ Franjo Balog, muravidéi plébános beszámolója 1990-ben. In: *Stjepan Kožul: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije*. Zagreb 1992. 560–565.

¹³⁸ A második világháborút követő években íródhatott visszaemlékezését Rokolya Gábor munkájának köszönhetően publikálták: *Dr. Sebestyén Mátyás: Ahogy én láttam...* Studia Notarialia Hungarica Tom. XVIII. Szerk. Rokolya Gábor. Budapest 2016.

I.4. HELYNEVEK HASZNÁLATA

A disszertációban a nagyobb jelentőségű városok, települések neveit legfőképpen a magyar átírásnak megfelelően használom. A lengyel–litván (belarusz) kisebb városok, falvak esetén mind a litván, mind a lengyel (adott esetben a belarusz) elnevezését is feltüntettem. Vilnius/Wilno/Vilna (legutóbbi a mai litván főváros történelmi elnevezése is orosz, belarusz nyelven, amely a magyar nyelvben is meghonosodott, főként az 1939-et megelőző időszakra vonatkozóan) városnevet szintén az adott korszaknak megfelelően használom.

A Muraköz esetében a városok, nagyobb horvát településnevek esetén (Csáktornya/Čakovec, Perlak/Prelog) a magyar megfelelőjét használom, míg a falunevek esetén a magyar megnevezés mellett minden esetben zárójelben feltüntettem azoknak horvát megfelelőjét is, abból kifolyólag, hogy azok magyar elnevezéseit kizárólag 1880–1918, valamint 1941–1945 között voltak hivatalos használatban, míg a horvát lakosság ragaszkodott azok eredeti, horvát elnevezéséhez.¹³⁹ A muraközi falvak esetében nem lehet elvonatkoztatni az 1880-as években végbemenő névmagyarosítástól, amely településnevek használatát a horvát lakosság erősen ellenezte, azonban a magyar hatóságok ettől eltekintve tették azok használatát kötelezővé. 1941-ben az első világháború befejezése előtt használt magyarosított településneveket élesztették fel, amely ellen ekkor is jelentős tiltakozás jelentkezett a helyi horvát lakosság körében. A Muravidék szlovén lakta települései esetében feltüntettem azok szlovén megfelelőit is, míg a Drávaszög, és a Bácska településnevei esetében városok említésekor kizárólag a magyar elnevezést tüntetem fel.

¹³⁹ *Duro Vilović: Tri sata. Roman Međimurskog prekreta 1918. Zagreb, 1935. 9.*

II. A VILNIUSI RÉGIÓ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI JELLEMZÉSE

II.1. A vilniusi régió társadalmi, etnikai és egyházigazgatási helyzete 1918-ig

Vilnius, és a város közvetlen környezete a kelet-közép-európai térséget sújtó 20. századi területi–nemzetiségi konfliktusok egyik gócpontja volt abból kifolyólag, hogy a város a 18. század végét megelőzően a többnemzetiségű Litván Nagyfejedelemség fővárosa volt. Vilnius/Wilno/Vilna egybeforrott a litván, a lengyel és a belarusz nemzet, továbbá az európai zsidóság történetével. Vilnius 1387-től püspöki székhely,¹⁴⁰ 1579 és 1832 között egyetemmel is rendelkező város széles vonzáskörzete, kulturális kisugárzása, gazdasági jelentősége és történelmi multikulturizmusa következtében már a kora-újkorban kiemelkedett a környező városok közül.¹⁴¹ Jerzy Radziwiłł vilniusi püspök 1582-ben alapította, a kezdetben jezsuiták által vezetett szemináriumot a városban.¹⁴² A lengyel–litván nemesi köztársaság felosztását követően, 1795-ben Szentpétervár és Moszkva után Vilna lett a harmadik legnagyobb lélekszámú város a cári Oroszországban.¹⁴³ Az 1897-ben az orosz hatóságok által először végrehajtott népszámlálás szerint a 154 532 fős Vilnában a legnagyobb lélekszámú csoport a zsidóság volt (61 847 fő, 40%), őket követték a lengyelek (47 795 fő, 30%), az oroszok (beleértve a belaruszokat is, 30 967 fő, 20%), míg a litvánok csak két százalékot képviseltek (3131 fő), az egyéb nemzetiségűek aránya pedig hét százalék volt (10,792 fő).¹⁴⁴ A város fejlődését elősegítette, hogy az 1860-as évektől működő Varsó–Szentpétervár vasútvonalon helyezkedett el. A lakosságszáma a második világháború idejére elérte a kétszáz ezer főt.¹⁴⁵

A történeti vilniusi régió (*Wileńszczyzna, Vilnija, vagy Vilniaus kraštas/sritis*) pontos határvonalainak kijelölése rendkívül nehéz feladatnak bizonyult, mivel az évszázadok során folyamatosan változott. Történelmi szempontból Vilnius városának vonzáskörzetét jelentette,

¹⁴⁰ A II. Ulászló (Jagelló) lengyel király (1386–1434), litván nagyfejedelem (1377–1392) építtetett Vilniusban püspöki székesegyházat, amelynek védőszentjei Szent Szaniszló és Szent László lettek. *Tadeusz Krahel: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej. Studia Teologiczne* 5–6. (1987–1988) 13.

¹⁴¹ *Laimonas Briedis: Vilnius. City of Strangers.* Vilnius 2016. 225.

¹⁴² *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 92.* Ugyanakkor a vilniusi papi szeminárium működése szünetelt az orosz megszállás kezdetén, az 1831-es és 1860–61-es felkeléseket követően, valamint az első világháború idején.

¹⁴³ 1861-ben a vilnai lakosok száma elérte a 60 ezret. *Alfonsas Eidintas–Alfredas Bublauskas–Antanas Kulakauskas–Mindaugas Tamošaitis: The History of Lithuania.* Második kiadás. Vilnius 2015. 119.

¹⁴⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. В Виленский уезд - г. Вильна. С.-Петербург 1903-1905. Демоскоп Weekly http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=91 (Utoljára megtekintve: 2021.11.28.).

¹⁴⁵ *Andrzej Żbikowski: Poles and Jews in the Vilnius Region in 1939–1941.* *Darbai ir dienos* 67.(2017) 151.

belefoglalva a napjainkban Északnyugat-Belaruszban található városokat (Grodno/Hrodna Lida, Ashmyany/Oszmiana) és Litvánia délkeleti részét.¹⁴⁶ A város széleskörű kisugárzását az is elősegítette, hogy a tágabb környezetét nem vágták ketté államhatárok.¹⁴⁷

Vilnius centrumterületként az első világháborút követően került a perifériára, amikor a terjeszkedő lengyel és litván állam, valamint a Vörös Hadsereg került összetűzésbe egymással a vilniusi régió megszerzéséért.¹⁴⁸ A 13 500 km² kiterjedésű, mindössze 18 hónapig fennálló Közép-Litvánia nevezetű államalakulat új jelentést adott a vilniusi régió kifejezésnek.¹⁴⁹ A két világháború közötti időszakban a vilniusi régió betagozódott a lengyel államba, és a wilnói és a nowogródek-i (Navahrudak) vajdaságra oszlott.¹⁵⁰ A vilniusi régió kifejezést az 1939. októbere és 1940 novemberé között Litvániához került terület megnevezésére használtam, amelynek kiterjedése 9527 km² volt.¹⁵¹

Egyházkormányzati szempontból fontos megjegyezni, hogy a felosztásokat (1772, 1792, 1795) megelőzően a Litván Nagyfejedelemség területén három püspökség működött, amelyek mind a gnieznó-i érsekség alá tartoztak.¹⁵² A vilniusi püspökség nemcsak, mint legrégebbi

¹⁴⁶ *Mariusz Kowalski*: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny. In: *Problematyka geopolityczna ziem polskich*. Ed. Piotr Eberhardt. *Prace Geograficzne* nr. 218. Warszawa 2008. 267–268.

¹⁴⁷ *Maciej Szczerkowski*: Kościoł katolicki na Wileńszczyźnie w walce o niepodległość Polski w latach 1939–1940. In: *Kościoły a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*. Ed. Marek Kietliński–Krzysztof Sychowicz–Wojciech Śleszyński. Białystok 2005. 351. Ez alól kivétel az 1793 és 1795 közötti rövid periódus. A cári orosz időszakban a vilniusi régiót a vilniusi kormányzóság területével szokták azonosítani. 1912-ben a 41 908 km² vilniusi kormányzóság lakosság száma 1 989 900 fő volt. *Joanna Januszevska-Jurkiewicz*: *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*. Katowice 2011. 17.

¹⁴⁸ Habár 1918 októberében–novemberében még a német csapatok tartották ellenőrzésük alatt a területet, azt követően a város és annak környezete többször cserélt gazdát. Végül 1920. október 12-én a színlelt, és Józef Piłsudski által közvetetten irányított Lucjan Żeligowski tábornok vezette felkelés következtében a terület lengyel katonák kezébe került.

¹⁴⁹ A közép-litvániai államalakulat nevében is predesztinálta Józef Piłsudski tábornok programját, miszerint a „három” Litvániát („kaunasi” Litvánia, a wilnói lengyel, valamint a keleti, déli belarusz Litvánia) újra föderációba kell egyesíteni Lengyelországgal. Ugyanakkor csak a „lengyel” Közép-Litvánia tagozódott be Lengyelországba 1922-ben, a „kaunasi” Litvánia független államalakulatként megszilárdult, míg az etnikailag belarusz területek kettészakadtak, a nyugati részek Lengyelországhoz, a középső és a keleti részek a Szovjetunióhoz, azon belül pedig a Belarusz SZSZK-hoz kerültek.

¹⁵⁰ Vilnius mindkét vajdaság részére kulturális és – a lemaradó gazdasági fejlődés ellenére is – ipari centrum maradt. Mind a mai napig előfordul, hogy Belarusz északnyugati részét történelmi szempontból a vilniusi régióhoz sorolják. *Marcelina Jakimowicz*: *Dziennik Henia. Życie społeczne i kontakty międzyetniczne na Wileńszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym w dziecięcym dokumencie osobistym*. Wrocławskie Studia Wschodnie 21. (2017) 214.

¹⁵¹ A német megszállás időszaka vonatkozásán (1941. június–1944. július) a korabeli közigazgatási beosztást vesszük alapul, a 15 840 km² kiterjedésű vilniusi körzetet (*Gebiet Wilna – Land*). *Arūnas Bubnys*: *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944.)*. *Studia Podlaskie* 17. (2007/2008) 134.

¹⁵² A vilniusi püspökség mellett az 1417-ben alapított, žemaitijai (žmudzi) és a fiatal, 1636-ban alapított szmolenszki püspökség működött a Litván Nagyfejedelemség területén. *Jan Skarbek*: *Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia*. *Symposium* 3. (1999) 1. (4) sz. 9. A fennmaradt történelmi források alapján nem tudjuk pontosan, hogy a vilniusi püspökség alapítását (1387) követően a Szentszék alá közvetlenül, vagy pedig a gnieznói érsekség alá tartozott. Mindenesetre az 1420-as

alapítású (1387) emelkedett ki a rangsorból, hanem a kiterjedése révén is, hiszen a területe 226 ezer km² volt, amelynek következtében nem csupán a *Rzeczpospolita*-ban, hanem a korabeli Európában szintén a legnagyobb területű egyházmegyének számított a 18. század derekán.¹⁵³ Az 1772–1795 közötti felosztások következtében a litvániai püspökségek a gnieznó-i érsekség fennhatósága alól átkerültek a jelenlegi Belarusz keleti részén található, újonnan (orosz kezdeményezésre) alapított mahiljov-i (Mohylew) érsekséghez.¹⁵⁴

A vilnai püspökség 1847 és 1914 között lefedte a teljes vilnai és grodnói kormányzóság területét (80 485 km²), ahol 23 esperesség működött.¹⁵⁵ A vilniusi egyházmegye lakossága etnikai szempontból rendkívül vegyes volt, az egyetlen hivatalos, 1897-ben végrehajtott orosz cári népszámlálás adatai szerint a vilnai kormányzóság területén 1 591 207 fő lakott, melynek több mint fele belarusz, több mint egyötöde pedig litván származású volt. Ezen kívül jelentős zsidó, lengyel és orosz kisebbség is élt a kormányzóság területén.¹⁵⁶ A vilnai egyházmegye területére több litván pap is a szomszédos žemaitijai püspökség területéről érkezett, miközben a sejny-i egyházmegye¹⁵⁷ területén is jelentkeztek a lengyel–litván etnikai súrlódások, a sejny-i papi szeminárium a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben a litván nemzeti mozgalom számára szintén kiemelt jelentőségű volt.¹⁵⁸ 1918-ban a vilniusi püspökség területén 455 pap szolgált, akik közül 250 lengyel, 184 litván, 20 belarusz és egy egyéb nemzetiségű volt.¹⁵⁹

évektől már bizonyíthatóan a gnieznói érsekség részévé vált. *Kraheil, T.: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej i. m. 13.*

¹⁵³ A vilniusi püspökség a Litván Nagyfejedelemség területének 85%-át tette ki, míg a gnieznó-i érsekség (beleértve a tíz szuffragáneos püspökségét is) területi kiterjedésének majdnem a felét jelentette. *Skarbek, J.: Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia i. m. 10.*

¹⁵⁴ II. Katalin cárnő 1782-es rendeletével alapította meg a mahiljov-i (Mohylewi) érsekséget, amelyet a Szentszék csak egy évvel később ismert el. Ezt követően többször is átalakult a vilniusi püspökség egyházkormányzata, a legnagyobb változást a minszki püspökség létrejötte jelentette 1798-ban. *Ibidem*, 14–16.

¹⁵⁵ *Jan Skarbek: Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3–1914. Studia Teologiczne 5–6. (1987–1988) 120–121.*

¹⁵⁶ Az 1897-es orosz népszámlálási adatok szerint a vilnai kormányzóság lakosainak 56,05%-a belarusz (891 903 fő), 17,57%-a litván (279 720 fő), 12,71% zsidó (202 374 fő), 8,17%-a lengyel (130 054 fő), 4,94%-a orosz (78 623 fő) és 0,47%-a (7414) egyéb nemzetiségű volt. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Виленская губерния –вся. С.-Петербург 1903-1905. Демоскоп Weekly. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=87 (Utoljára megtekintve: 2022.01.30).

¹⁵⁷ Az 1818-ban alapított, az 1799–1818 között működő Wigry egyházmegye helyén létrejövő sejny-i, más néven augustów-i egyházmegye az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Királyság része volt és a varsói érsekség alá tartozott. Északi részén litván, déli részén a lengyel lakosság alkotott többséget, míg a központi területek (Sejny, Suwałki) vegyes lakosságúak voltak. A kevert etnikai megoszlás miatt vált sajnálatos módon a sejny-i szeminárium a késő 19. századi, kora 20. századi (különösen az 1905-ös tolerancia rendeletet követően) lengyel–litván konfrontáció egyik színterévé. *Szot, A.: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 29–30.*

¹⁵⁸ *Krzysztof Buchowski: Stosunki polsko-litewskie na sejneńszczyźnie na przełomie XIX i XX wieku. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis 23. (2003) 171–177.*

¹⁵⁹ *Vytautas Merkys: Vilniaus vyskupijos kunigų tautybė ir jų paskirstymas 1908–1918 m. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis 22. (2003) 149, 159–160.*

Az első világháború idején a Szentszék mind Lengyelország, mind Litvánia függetlenségét támogatta (később pedig az egyesülésüket).¹⁶⁰ A lengyelek és a litvánok esetében már a német megszállás alatt megindult a küzdelem a város megszerzéséért. 1917-ben szeptemberében Vilniusban megalakult a Litván Államtanács, amely a *Taryba* (Litván Országos Tanács) tagjait választotta meg.¹⁶¹ A korabeli litván uralkodó álláspont szerint Vilnius a függetlenedő ország fővárosa kellett hogy legyen, miközben a város egyben Litvánia vallási központja is volt. A litván aktivisták Vilnius esetében a litvánok alacsony számaránya ellenére arra hivatkoztak, hogy az itteni lakosok elnemzetlenedett litvánok.¹⁶² 1918 őszén Litvánia életbe léptetett ideiglenes alkotmánya kimondta, hogy az állam fővárosa Vilnius.¹⁶³ Míg az első világháborút megelőzően a lengyel–litván etnikai határ mentén levő plébániák esetében a templomi nyelvhasználat okozott ellentéteket, az első világháború utolsó évében a megüresedett vilniusi püspöki szék betöltése keltett feszültségeket a lengyelek és a litvánok között. Az 1918-as év végén a litvánok azt ünnepelték, hogy a litván származású Jurgis Matulaitis kaphatta meg a vilniusi püspöki címet 1918. októberében.¹⁶⁴ Nem kis részben köszönhette a kinevezését a németek támogatásának, és mindez precedensként szolgálhatott a litván aktivistáknak, hogy a városért való lengyel–litván küzdelem az utóbbiak részére dőljön el.¹⁶⁵ Habár a Szentszék csak a nagyhatalmakat követően ismerte el Litvánia függetlenségét, a litván püspök kinevezése javította a Róma és Kaunas közötti kapcsolatot.¹⁶⁶

II.2. A VILNIUSI RÉGIÓ HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A németek Litvániából való kivonulása után hamarosan a litván kormány is Vilniusból Kaunasba költözött át (1919. január 2-án), amely ideiglenes főváros lett. Ekkor a lengyel csapatok néhány napig rendelkeztek a város felett, azonban a Vörös Hadsereg rövidesen elfoglalta Vilniust.¹⁶⁷ Annak ellenére, hogy a litván kormány is tett kísérletet Vilnius

¹⁶⁰ *Kęstutis Žemaitis*: Bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvoje 1918 – 1940 metais. *Soter* 32. (2000). 4. sz. 22.

¹⁶¹ *Georg von Rauch*: A balti államok története 1917–1940. Budapest 1994. 35.

¹⁶² *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 55.

¹⁶³ *Ibidem*, 64.

¹⁶⁴ A püspöki kinevezést a litván sajtó is győzelemként ünnepelte. *Ibidem*.

¹⁶⁵ Jurgis Matulaitis 1918. december 1-i beiktatása körül kialakult feszült légkörben a litván kormány tagjai – hivatkozva a vilniusi egyházmegye lengyel vezetésének ellenvetéseire – végül nem vettek részt az ünnepségen a vilniusi székesegyházban. *Ibidem*, 65.

¹⁶⁶ Litvániát, mint független államot *de jure* XI. Piusz pápa 1922. november 10-én ismerte el (megelőzve többek között Nagy-Britanniát). *Žemaitis, K.*: Bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvoje 1918 – 1940 metais i. m. 22.

¹⁶⁷ Szovjet-Oroszország már az 1918-as év végén megkezdte Litvánia és Belarusz szovjet köztársaságainak a megszervezését. Mivel a litvánok és a belaruszok között is viták merültek fel Vilnius hovatartozásáról, a két

visszafoglalására, végül a Vörös Hadsereget visszaszorítva, 1919. április 22-én a lengyel hadsereg vonult be a városba és környékére.¹⁶⁸ Az újbóli szovjet előrenyomulás árnyékában megkezdődtek a lengyel–litván tárgyalások amiatt, hogy a lengyelek kiküszöböljék egy esetleges litván–szovjet szövetséget létrejöttét, amelyet végül nem sikerült elérniük.

A litvánokat felbátorította az 1920. július 12-én Moszkvában megkötött szovjet–litván békeszerződés, amely nemcsak Litvánia szuverenitását, hanem a tágabb vilniusi régió Litvániához való tartozását is elismerte.¹⁶⁹ Az antanthatalmak nyomására Varsó kénytelen volt átruházni a várost Litvániának, azonban a lengyelek akadályozták Vilnius litvánoknak történő átadását, ezért erre csak 1920. július 14-én került sor, amikor már a bolsevik csapatok is elérték a várost.¹⁷⁰ Hiába kezdték meg munkájukat a szovjet kormányzervek Vilniusban, a Vörös Hadsereg Varsónál történő megtorpanása következtében 1920. augusztus 17-én teljes visszavonulás kezdődött. Tíz nappal később az utolsó bolsevik katona is elhagyta Vilniust és helyükre litván csapatok vonultak be. A szovjet–litván békeszerződés által elismert határokat viszont Lengyelország nem ismerte el, és fegyveres összetűzések kezdődtek az előrenyomuló lengyel és a suwałki régiót védő litván fegyveres csapatok között.

A lengyel–litván konfliktus rendezésére 1920. augusztus végén tárgyalások kezdődtek, és október 7-én megkötötték a suwałki-egyezményt. A kölcsönös megegyezés meghatározta a két ország közötti demarkációs vonalat, amely Vilniust a litván oldalon hagyta. Ugyanakkor Józef Piłsudski marsall támogatásával Lucjan Żeligowski tábornok a vilniusi régióból származó lengyel csapatok élén – hivatkozva a népek önrendelkezési jogára – felkelést robbantott ki. Józef Piłsudski a titoktartásból fakadóan a felkelés ellenére sem tartozott felelősséggel az antant felé.¹⁷¹ Lucjan Żeligowski tábornok pár órával a suwałki-egyezmény

szovjet köztársaságot 1919 február 27-én „Litbel” néven egyesítették. *Timothy Snyder: The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven–London 2003. 62.*

¹⁶⁸ Lengyelország Vilniust próbálta meg kihasználni, hogy a város litvánoknak, belaruszoknak való átadásával a velük való föderációt közölje ki. Ugyanakkor a litvánok nemcsak Vilniust, hanem az országuk függetlenségének elismerését is követelték. Lengyelország még puccsot is megkísérelt szervezni 1919 augusztusának végén, hogy lengyel-párti kormány kerüljön hatalomra Litvániába, azonban ez sikertelen kísérletnek bizonyult, sőt a részletek is nyilvánosságra kerültek, melynek következtében tovább mélyült a lengyel–litván konfliktus. *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 73–74.*

¹⁶⁹ Belefoglalva a mai Belarusz északnyugati sávját is (Grodno/Hrodna, Lida, Ashmyany/Oszmiana) *Ibidem, 76.*

¹⁷⁰ Ebből kifolyólag az incidensek elkerülése miatt a litván csapatok kivonultak a Vörös Hadsereg által megszállt területről. *Edvardas Tuskenis (ed.): Lithuania in European politics: The Years of the First Republic 1918–1940. New York 1999. 73.*

¹⁷¹ Ahogy már említésre került, Józef Piłsudski (1867–1935) szintén a vilniusi régióból származott Żułowo (Zalavas) községből. Piłsudski marsall szemben a nemzeti demokratákkal egy lengyel–litván–belarusz föderáció kialakítására törekedett, azonban a politikai ellenfeleinek az érdekei jobban érvényesültek, mivel az újjászülető lengyel állam nemzetállamként definiálta magát, annak ellenére, hogy a területén minden harmadik személy valamilyen kisebbséghez tartozott. *Jakimowicz, M.: Dziennik Henia i. m. 219.; Mačiulis, D.–Staliūnas, D.: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 79–83.*

megkötését követően kijelentette, hogy nem fogadja el a lengyel–litván megegyezést és csapataival megindult Vilnius felé. A város október 9-i megszállása után három nappal, október 12-én Żeligowski tábornok kikiáltotta Közép-Litvániát, mint új államot.¹⁷² 1920 novemberében Żeligowski csapatait a litván fegyveres erőknek sikerült megállítania, november 29-én azonban a szembenálló felek fegyverszünetet kötöttek. A litvánok a Népszövetség előtt kívánták Vilnius kérdését a javukra megoldani, de nem jártak sikerrel.¹⁷³

A korabeli litván közbeszédben Vilnius elvesztése nagymértékben összekapcsolódott az ország függetlenségének kérdésével is,¹⁷⁴ Vilnius és Klaipėda (Memel) megszerzése eszerint az elképzelés szerint a litván államiság stabilitásának a garanciáját is jelentette volna, utóbbinak elfoglalása azonban már 1923 januárjában sikerült Litvániának.¹⁷⁵ Mindazonáltal az országban uralkodó revizionista légkör nagyban befolyásolta a litván politikai közhangulatot a két világháború közötti időszakban.

1921-ben kezdődött meg Közép-Litvánia Lengyelországba történő betagozódása. Az újonnan megválasztott parlamentnek volt a feladata, hogy jogilag érvényre juttassa a terület inkorporálását a második *Rzeczpospolita*-ba. Az 1922. január 8-i közép-litvániai parlamenti választásokon nem vett részt a területen élő litvánok, zsidók és belaruszok többsége, így a részvételi arány csak 64%-os volt. A Népszövetség a „*kaunasi Litvánia*” mellett szintén nem

¹⁷² Litvánia nem volt felkészülve effajta támadásra, hiába tiltakozott Varsónál, a lengyel vezetés elutasított bármifajta beavatkozást az eseményekbe. Litvánia azonban Közép-Litvánia létrejöttét nem ismerte el, és azt a lengyel agresszió manifesztációjának és következményének látta. *Tuskenis, E.*: Lithuania in European politics i. m.75. Annak ellenére, hogy a lengyel cél az volt, hogy Lengyelország és Litvánia szorosabb kapcsolatra lépjenek egymással, a litván társadalmat Vilnius elfoglalása nagyobb mobilizációra készítette. *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 80–81.

¹⁷³ Nem vezettek eredményre a Népszövetség által kezdeményezett további megoldási javaslatok sem (népszavazás, Paul Hymans két terve Litvánia kantonizálásáról, és a vilniusi régió autonóm státuszáról), így a konfliktust a szembenálló feleknek kellett volna rendezni, amelyre azonban nem került sor. *Tuskenis, E.*: Lithuania in European politics i. m.78–85.

¹⁷⁴ Fabijonas Kemėšis atya, a kaunasi egyetem tanára vezetésével 1925. április 26-án az ottani egyetemen megalakult a Vilniusi Felszabadítási Unió (*Vilniui vaduoti sąjunga* – VDU), mely azt a célt tűzte ki, hogy egybegyűjtse a világon szétszóródott litván közösségeket, valamint ráirányítsa a lakosság figyelmét Vilniusra és annak visszaszerzésére. A szervezet kezdeményezői között volt Mečislovas Reinsys is. A VDU alapítói elsősorban a litván nemzeti érzelmű egyetemi értelmiség soraiból kerültek ki. A kereszténydemokrata kormány ellenzéke azzal vádolta a litván vezetést, hogy az általuk támogatott VDU-t csak azért hozták létre, hogy társadalom felé azt kommunikálják, hogy nem mondanak le Vilniusról, azt követően, hogy az ellenzék szerint nem tiltakoztak a Szentszéknél a vilniusi egyházmegye Lengyelországba történő integrálása ellen. Ezen túlmenően a Koppenhágában és Lausanne-ban kezdődő lengyel–litván tárgyalások miatt is számos támadás érte a litván kormány kereszténydemokrata vezetését, mivel az egyeztetéseket többen úgy értelmezték, hogy a litván kormány le kíván mondani Vilniusról. Végül a VDU első hivatalos fellépése (a Litván Lövész Egységgel –*Lietuvos šaulių sąjunga* együtt), az 1925. október 9-re meghirdetett gyásznap volt, melyen az öt évvel korábbi Vilnius megszállására emlékeztek. Délben egy perc csöndre megállt Litvánia. A megemlékezések október 10-én is folytatódtak, amelyet a „nemzet eltökéltségének napjának” neveztek el. *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 114–117.

¹⁷⁵ 1923. januárjában fegyveres beavatkozás, és felkelés színlelésével Litvánia el tudta foglalni Klaipėda gazdaságilag kiemelten fontos városát és környékét, azonban ez a régió a litván államon belül belső autonómiával bírt. Emellett ugyancsak konszolidálódott Litvánia államiságának helyzete. *Ibidem*, 83.

ismerte el az általuk törvénytelennek ítélt parlamenti választásokat Közép-Litvániában.¹⁷⁶ 1922. február 1-én kezdte meg ülését a wilnai parlament, amely február 20-án határozatot hozott és Közép-Litvánia Lengyelországhoz való csatolását kérte. Ezt követően, 1922. március 22-én a lengyel sejm a kérést elfogadta és ezáltal Közép-Litvánia Lengyelország integráns részévé vált, illetve betagozódott a lengyel vajdasági közigazgatási rendszerbe. Habár a Népszövetség kihátrált a lengyel–litván konfliktus mögül, és 1923. februárjában megszüntették a semleges övezetet Litvánia és Lengyelország között, a demarkációs vonal a Grodno–Vilnius–Daugavplis vasútvonalon húzódott, amely azt a lengyel oldalon hagyta. Csatlakozva a Népszövetség döntéséhez, a Nagykövetek Tanácsa 1923. március 15-én elismerte Lengyelország keleti határait, amely egyben a vilniusi régió Lengyelországba történő inkorporálásának elfogadását is jelentette. Habár ez ellen tiltakozott a litván kormány, a lengyel–litván területi vita azonban veszített nemzetközi jelentőségéből.¹⁷⁷

A litván követelések ennek ellenére tovább folytatódtak Vilnius visszaszerzésért, amelyet mind bel-, mind külpolitikailag is érvényesíteni kívántak.¹⁷⁸ A két szomszédos ország között nem jött létre diplomáciai kapcsolat, a hadiállapotot pedig a „hidegháborúhoz” hasonló helyzet követte a kereskedelmi, gazdasági, infrastrukturális kapcsolatok megszakítása miatt.¹⁷⁹ 1928-ban a litván alkotmány megerősítette, hogy „Litvánia fővárosa Vilnius” és a fővárost jogilag csak ideiglenesen lehet áthelyezni.¹⁸⁰ Ezt az álláspontot úgy támasztották alá, hogy Litvánia nem ismerte el Lengyelország jogát a vilniusi régióra vonatkozóan.

A két világháború közötti időszakban egyházkerületi szempontból a legsúlyosabb problémát a sejny-i és a vilnai egyházmegye kettészakadása jelentette a lengyel–litván határ mentén. A sejny-i egyházmegye esetén az északi rész Vilkaviškis és Marijampolė központokkal, míg a déli, lengyel része Łomża központtal szerveződött újjá. XI. Piusz pápa 1925-ben hozta létre a łomża-i egyházmegyét, melynek első püspöke Romuald Jałbrzykowski lett. Egy évvel később, 1926. április 4-én az egyházfő a *Lituanorum gente* apostoli konstitúciójában megalapította a litván vilkaviškis-i püspökséget is, melynek határait a kelet-

¹⁷⁶ A választásokat követően több mint 30 litván és belarusz aktivistát tartóztattak le és toloncoltak Litvániába, melynek következtében a legaktívabb közszereplők nélkül maradt a vilniusi litván közösség. Mindezt pedig Litvániában úgy értelmezték, hogy az itteni litvánokat és belaruszokat elnyomják a lengyelek. *Ibidem*, 87.

¹⁷⁷ *Ibidem*, 91.

¹⁷⁸ A litván pártok közül leginkább a Litván Nemzeti Szövetség (LTS) tiltakozott Vilnius/Wilno elcsatolása ellen. Továbbra is történtek kísérletek a lengyel–litván viszony rendezésére: 1927. december 9-én a Népszövetség tanácsülésén Józef Piłsudski és Augustinas Voldemaras litván miniszterelnök tárgyalt Genovában – ekkor ismerte el Lengyelország Litvánia függetlenségét és területi integritását – majd egy évvel később a königsbergi konferencián ült tárgyalóasztalhoz a lengyel és a litván fél. *Ibidem*, 97–98.; *Rauch, G.*: A balti államok története 1917–1940 i. m. 71.

¹⁷⁹ *Losowski, P.*: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939 i. m. 377.; *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 98.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

porosz, és a lengyel határ mellett a Nyeman folyó jelölte ki.¹⁸¹ Szintén nehézségeket okozott a nagy kiterjedésű vilnai püspökség kettészakadása, a demarkációs vonal mentén két részre oszlott egyházmegye északi része, 6557 km² kiterjedésű terület, 5 esperesség, 77 pap és 208 917 hívő (főként litvánok) a Litván Köztársasághoz került. Jurgis Matulaitis wilnói püspök vikárius generálist nevezett ki erre a területre, amely később XI. Piusz *Lituanorum gente* apostoli konstitúciója nyomán önálló egyházmegyévé alakult Kaišiadorys központtal.¹⁸²

A lengyel–litván demarkációs vonaltól délre és keletre nemcsak az egyházmegye központja, hanem a püspökségnek a döntő része is esett, melynek az ordináriusa a litván származású Jurgis Matulaitis volt. Közép-Litvánia Lengyelországba történő bekebelezését követően a lengyel kormány törekedett a litván származású Jurgis Matulaitis wilnói püspök leváltására,¹⁸³ amely 1925-ben meg is valósult. A Szentszék és Lengyelország között kötendő konkordátum az egyházi szempontok mellett szolgálta a lengyel államba történő integrációt, valamint a helyi litván, belarusz szeparatista akciók katolikus egyházon belüli ellensúlyozásának szándékát is. Ellenben a Lengyelország és Litvánia között fennálló területi konfliktus akadályozta nemcsak az önálló litván egyháztartomány létrehozásának ügyét, hanem a Szentszék és Lengyelország közötti konkordátum megkötését is, mivel a litván fél megkísérelte elérni, hogy a Szentszék ne fogadja el az aktuális határvonalakat, hanem a wilnói püspökséget a létrehozandó litván egyháztartományhoz sorolja.

Mindazonáltal Lengyelország jobban tudta érvényesíteni szándékait a Szentszéknél, így 1925. februárjában megkötötték a konkordátumot, amely szerint Wilno, és a vilnusi régió betagozódott a lengyel egyházmegyei hierarchiába azáltal, hogy az 1925. október 25-i pápai bulla a püspökséget érseki rangra emelte, és az újonnan alapított łomżai, valamint pinszki

¹⁸¹ Első püspöke, 1926–1947 között Antanas Karosas (a volt sejny-i egyházmegye utolsó püspöke), a koadjutor püspök pedig Mečislovas Reinyš lett.

¹⁸² Lidia Müllerowa: Organizacja (archi) diecezji wileński w latach 1914–1984. *Studia Teologiczne* 5–6. (1987–1988) 145.

¹⁸³ Jurgis Matulaitis az 1918–1920 közötti zűrzavaros időkben politikai és etnikai szempontból semleges álláspontra törekedett, amely nem felelt meg a korabeli lengyel érdekeknek. Miközben a nemzeti feszültségek növekedtek az egyházmegyén belül, a litván mellett erőre kapott a belarusz nemzeti mozgalom is. Jurgis Matulaitis püspök a prédikációk esetében kiterjesztette az egyházmegyéje területén élő kisebbségek templomi nyelvhasználatát. Így a litván mellett az 50–100 ezer fő közé tehető belarusz katolikus vallású kisebbség esetében sem korlátozta a helyi nyelvek használatát a lengyelrel szemben, amely nagymértékben felbőszítette nem csak a lengyel többségű püspöki kúriát és egyházmegyei klérust, hanem a területet konszolidálni kívánó lengyel hatóságokat is. *Wojciech Śleszyński: Stosunki narodowościowe a Kościół katolicki na obszarze archidiecezji wileńskiej i diecezji pińskiej w okresie międzywojennym*. In: *Od Vixdum Poloniae unitas do Totus tuus Poloniae populus. Wileńska prowincja kościelna w latach 1925–1992*. Ed. Jarosław Wasilewski–Waldemar F. Wilczewski. Białystok–Warszawa 2018. 63–64.; *Małgorzata Ocytko: Problem Białorusinów katolików w diecezji wileńskiej w okresie ordynariatu biskupa Jerzego Matulewicza (1918–1925)*. In: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*. Ed. Marek Kietliński–Krzysztof Sychowicz–Wojciech Śleszyński. Białystok 2005. 250–263.

egyházmegyék a wilnói érsekség suffraganátusai lettek.¹⁸⁴ A litvánok hevesen tiltakoztak a Szentszék és Varsó között megkötött konkordátum miatt, és Zecchini szentszéki apostoli delegátusnak el kellett hagynia Litvániát.¹⁸⁵

Először érseki kinevezést Jan Cieplak püspök kapott 1925. december 14-én, azonban nem tudta betölteni a wilnói érseki széket, mivel 1926. február 17-én elhunyt az Egyesült Államokban.¹⁸⁶ Az utóda, az első beiktatott wilnói érsek Romuald Jałbrzykowski lett, akinek a felszentelésére 1926. szeptember 8-án került sor a wilnói székesegyházban.¹⁸⁷ Az új érsek jó kapcsolatban állt a lengyel nemzeti demokratákkal, azonban számos gesztust is tett a helyi kisebbségek felé.¹⁸⁸ Ennek ellenére a litván és a belarusz kisebbség rendkívül negatívan értékelte tevékenységét azzal vádolva Jałbrzykowski érseket, hogy a lengyel hatóságokkal együttműködve a lengyel asszimilációs törekvéseket támogatta, és a litván–belarusz papok helyett lengyel papokat küldött szolgálni a más nemzetiségű falvakba.¹⁸⁹ Litván adatok szerint

¹⁸⁴ Lengyelország határai szempontjából kiemelten fontos volt, hogy a konkordátum 9-ik cikkelye kimondta, hogy a Lengyel Köztársaság egyetlen része sem tartozhat olyan püspökhöz, akinek a székhelye Lengyelország határain kívül található. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925. Dziennik Ustaw. Poz. 501. Nr. 72. 1086.

¹⁸⁵ Antonino Zecchini (1864–1935) jezsuita szerzetes, Myra címzetes érseke 1922 októberétől kezdődően szolgált szentszéki apostoli delegátusként a három balti országban, de kezdetben Kaunasban lakott, majd pedig Rigába költözött. Szintén az érdemei között szerepel az 1922. május 30-án megkötött konkordátum a Szentszék és Lettország között. *Tolomeo, R.– Giammei, C.* (ed.): Lietuva bažnyčios nepaprastųjų reikalų kongregacijos archyvo dokumentuose i. m. 41.

¹⁸⁶ Jan Cieplak 1857. augusztus 17-én született a Katowice melletti Dąbrowa Górnicza településen. 1878-ben a szemináriumot Kielcében fejezte be, és 1881-ben szentelték pappá. 1908-ban mahiljov-i (Mohylew) segédpüspökké nevezték ki, 1914-től a mahiljov-i érsekség adminisztrátora lett. 1919-ben címzetes püspöki kinevezést kapott, és mint vikárius generális Eduard (Edward) von der Ropp érsek távollétében irányította az érsekséget. 1920-ban és 1922-ben a szovjet hatóságok letartóztatták, 1923. márciusában államellenesség vádjával halálbüntetésre ítélték, amelyet tíz év börtönbüntetésre változtattak. 1924-ben Lengyelországba ment, majd Rómába utazott, fél év múlva pedig az Egyesült Államokba. 1925. december 14-én nevezte ki XI. Piusz pápa wilnói érsekké, azonban a felszentelés előtt elhunyt 1926. február 17-én Passaicban (New Jersey államban). *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 26.

¹⁸⁷ *Kraheil, T.*: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej i. m. 66.

¹⁸⁸ Romuald Jałbrzykowski többször is prédikált litvánul a wilnói litván katolikusok Szent Miklós templomában, többek között az érseki kinevezését követő napon, amikor meglátogatta a wilnói litvánok egyházi központját. Ezen túlmenően bevezette a litván nyelvtanulást a wilnói szemináriumba, felszentelte a wilnói litván nyelvű gimnáziumot. 1927. február 21-én Jałbrzykowski érsek a wilnói székesegyházban koncelebrált Jonas Basanavičius (1851–1927), a „litván nemzeti újjászületés atyjának” gyászmiséjén. 1927-ben közbenjárt a letartóztatott litván papok ügyében. *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 56–57.; *Łossowski, P.*: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939 i. m. 103–104.; *Januszewska-Jurkiewicz, J.*: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 566.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 575. 1926-ban egy lelkigyakorlat folyamán a wilnói régió litván papjai aláírást gyűjtöttek, amelyben elmarasztalták Jałbrzykowski kisebbségekhez való hozzáállását és a követelésüket eljutatták a Szentszékhez is. Litván oldalról 1928-ban és 1936-ban is érkeztek a wilnói metropolitát elmarasztaló jegyzékek a Szentszékhez. Az érseki kúria álláspontja szerint Jałbrzykowski érsek nem szorította vissza a kisebbségi nyelveket az egyházmegyében, valamint a litván és a belarusz nyelvű plébániák számának csökkenését érdektelenséggel magyarázta. 1930-ban a wilnói régióban 13 templomban tartottak litván nyelvű prédikációt, énekeket, négy templomban félig litvánul, míg több más plébánián néhány liturgiárészletet (prédikáció, néha evangélium felolvasása) tartottak csak litván nyelven. Mindazonáltal Joanna Januszewska-Jurkiewicz lengyel történész szerint a személyi változások esetében Jałbrzykowskival szembeni vádak nem alaptalanok (Ludwik Bociański wilnói vajda memorandumában említést tesz a Jałbrzykowski érsekkel való együttműködésről). Ellenben azt is fontos kihangsúlyozni, hogy Jałbrzykowski érsek többször is határozottan kifejezte, hogy a papság maradjon ki

1925-ben az érseki káptalan 12 tagja közül csak egy volt litván nemzetiségű, míg a kúrián két litván pap szolgált. Az egyházmegyének öt esperese litván volt, az 588 egyházmegyés pap közül pedig 83 litván nemzetiségű volt.¹⁹⁰ A konkordátumot és az egyházkormányzati átszervezést követően a litvánok egyre inkább kiszorultak az egyházmegye vezetéséből, a litván papok száma is folyamatosan csökkent a wilnói egyházmegyében.

Mindazonáltal a Szentszék a litvánoknak is megpróbálta kompenzálni a lengyeleknek tett engedményeket, ezért is nevezték ki a korábbi wilnói püspököt, Jurgis Matulaitist apostoli vizitátornak Litvániába. 1926. árpilis 4-én XI. Piusz pápa a *Lithuanorum gente* kezdetű bullájában létrehozta az önálló litván egyháztartományt Kaunas székhellyel.¹⁹¹ Általánosságban elmondható, hogy a két világháború közötti időszakban a Szentszék kapcsolata Litvániával nem volt stabilnak nevezhető.¹⁹² A konkordátum megkötésére csak a baloldali Kazys Grinius elnökségét, valamint Mykolas Sleževičius miniszterelnökségét lezáró puccs után került sor 1927. december 20-án.¹⁹³ Míg kezdetben Antanas Smetona elnök és Agustinas Voldemaras miniszterelnök vezette Litvánia jó kapcsolatot ápolt a Szentszékkel, a későbbiekben a litván kormány többször is megsértette a korábban kötött konkordátumot, és a katolikus egyház társadalomban betöltött szerepének csökkentésére törekedett, többek között az *Actio Catholica* mozgalmat is üldözte.¹⁹⁴ 1931-ben Ricardo Bartolini nuncius a litván kormányt amiatt bírálta, hogy a kaunasi vezetés nem tartotta be a korábban megkötött konkordátumot.¹⁹⁵ A viták annyira elmélyültek, hogy ugyanezen évben Bartolini apostoli nunciust kiutasították Litvániából. A kapcsolat mégsem szakadt meg a Szentszék és Litvánia között, mivel a kölcsönös érdekeket ideiglenes képviselők útján biztosították. A két állam

a világi politika dolgaiból, így a nemzetiségi küzdelmekből is. Ugyanakkor 1939-ben a litván nyelvű plébániák többségében is bevezették a lengyel nyelvet. *Ibidem*, 567–576.; *Szot*, A.: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 57–58.

¹⁹⁰ Naujoji Romuva 20–21. (1940) 488–9. sz. 390.

¹⁹¹ A kaunasi főegyházmegye alá négy szuffregánus püspökséget rendelt Panevėžys, Telšiai (a Klaipėda-i prelatúrával együtt), Kaišiadorys és Vilkaiviškis székhelyekkel. Ellenben a litván kormányt, illetve Mečislovas Reinys külügyminisztert, és Justinas Staugaitis parlamenti házelnököt jelentős kritikák érték az ellenzék (Litván Nemzeti Szövetség, LTS) részéről amiatt, hogy szerintük a két kereszténydemokrata egyházi személy lemondott Vilniusról, cserébe a konkordátum megkötéséért, és a püspöki mitra megszerzéséért. *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 93–94.

¹⁹² *Žemaitis, K.*: Bažnyčios ir valstybės santykių Lietuvoje 1918 – 1940 metais i. m. 26.

¹⁹³ Az 1927-es év elején XI. Piusz pápa Lorenzo Schioppa-t nevezte ki litvániai apostoli adminisztrátornak, azonban Kazys Grinius kormánya nem fogadta el a kinevezését. *Ibidem*, 23.

¹⁹⁴ 1930-ban egy kormányrendelet következtében a litván katolikus diákokat tömörítő egyesület (*Ateitininkai*) működését betiltották és az egyesület illegalitásba szorult. Ezáltal a litván kormány nemcsak a konkordátumot, hanem az alkotmányt is megsértette. Habár Ricardo Bartolini nuncius megpróbálta a Szentszék és Litvánia kapcsolatait javítani, azonban Dovas Zaunius litván külügyminiszter (1929–1934) kinevezését követően a kapcsolat a Szentszék és Litvánia között ismét megromlott. *Ibidem*, 24–25.

¹⁹⁵ A másik problematikusan esetenek az egyház és az állam között a kaunasi teológiai-filozófiai fakultás ügye bizonyult, mivel a kormány által megkezdett reformok a teológiai-filozófiai tanszék számos katedráját megszüntette. Emiatt felmerült a lehetősége, hogy külön egyetemet alapítsanak, azonban ezt a kormány megakadályozta. *Ibidem*.

közötti vitás ügyek (kivéve a wilnói érsekség ügyét) 1939 őszén többéves vizálykodást követően sikeresen lezárultak. Litvániában Giuseppe Burzio szentszéki ügyvivőt 1940 tavaszán Luigi Aloyzo Sentozo (Centoz) nuncius követte, aki 1940 augusztusáig, a szovjetek részéről történő kiutasításáig tevékenykedett az országban.

A wilnói érsekség a legnagyobb kiterjedésű lengyelországi egyházmegye volt (53 860 km²) a két világháború közötti Lengyelországban (a wilnói vajdaság teljes és részben a nowogródeki, és a białystoki vajdaság), területén nagyjából 2,5 millió ember élt. Ellenben mind vallásilag, mind nemzetiségileg nagy kevert lakosságú volt. Az 1931-es népszámlálási adatok szerint lakosainak 58,9%-a (1 453 000 fő) katolikus, 29,2%-a ortodox (721 ezer), 10,4% (256 ezer) izraelita, és 0,5%-a (12 ezer) evangélikus volt. A 25 ezer főt számláló egyéb vallásúak összesen egy százalékot tettek ki.¹⁹⁶ Nehéz meghatározni a két világháború közötti Lengyelországban lakó litván kisebbség pontos számát. Szintén az 1931-es népszámlálási adatok szerint 83 116 személy vallotta magát litván nemzetiségűnek,¹⁹⁷ akik közül 65 259 fő a wilnói vajdaság területén lakott és az összlakosság 6,03%-át tették ki (Wilno nélkül).¹⁹⁸ A litvánok néhány járásban (például a Święciany/Švenčionys-i járásban) abszolút többséget képeztek. Az egyházi népszámlálás alapján a vilnusi érsekség határain belül 1938-ban a litván hívők száma azonban magasabb, körülbelül 90 ezer fő volt (a wilnói érsekség katolikus híveinek 6,04%-a), habár Tadeusz Krahel egyháztörténész szerint az egyházi népszámlálási adatokat fenntartásokkal kell kezelni.¹⁹⁹ A katolikus vallású belarusz lakosság aránya az egyházmegyén belül 1938-ban mindössze 1,7% volt (25 148 fő), azonban az egyházi összeírások is tanúsítják a jelentős mértékű csökkenésüket a korszakban, hiszen ezek szerint a létszámuk 1933-ban még háromszor nagyobb, 75 ezer fő volt.²⁰⁰

A wilnói vajdaság és Wilno összehasonlításakor nagy különbségek figyelhetőek meg a helyi lakosok anyanyelvi összetételét illetően. A lengyelek és a zsidók aránya Wilnóban magasabb volt, mint a vidéki területeken, míg a belaruszok, és a litvánok esetében pont

¹⁹⁶ Müllerowa, Lidia: Organizacja (archi) diecezji wileński w latach 1914–1984 i. m. 146.

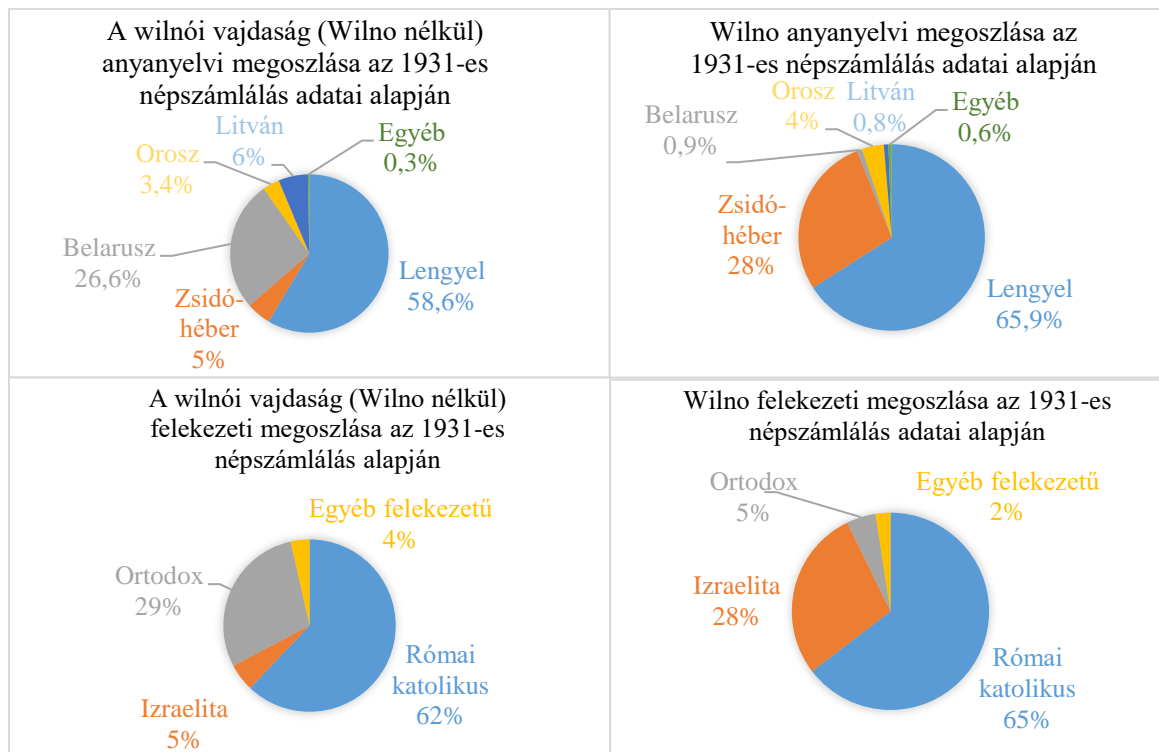
¹⁹⁷ Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Polska. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938. 15.

¹⁹⁸ Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo wileńskie., bez miasta Wilna. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1936. 10.; Januszewska-Jurkiewicz, J.: Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 506. A vilnusi vajdaságon kívül körülbelül 2500 litván a nowogródeki vajdaságban lakott. Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931. r. mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo nowogródzkie. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938. 19.

¹⁹⁹ Krahel, T.: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej i. m. 66. A vilnusi érsekség területén kívül litvánok még éltek a sejny-i régióban is (6782 személy), akik a łomżai püspökséghez tartoztak. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo białostockie. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938. 31.

²⁰⁰ Krahel, T.: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej i. m. 66–67.

fordítva volt.²⁰¹ A katolikusok aránya mindkét esetben 60–65% között mozgott, míg vidéken az ortodoxok alkották a lakosság több mint egynegyedét (29,18%), addig Wilnóban az izraeliták képviseltek hasonló arányt (28,19%) az 1931-es népszámlálás szerint.²⁰²

Wilnóban és a wilonói régióban élő litvánok alacsony száma ellenére tevékeny társadalmi, kulturális élet jellemezte az itt élő litván közösséget, amelyben a helyi litván alsópapság is tevékenyen szerepet vállalt.²⁰³ A lengyelországi litvánok többsége a lengyel fennhatóságot *de facto* megszálló, ideiglenes hatalomként kezelte.

²⁰¹ A két világháború között mind a zsidó, mind a belarusz kisebbség számára kiemelten fontos szerepe volt a városnak. Az 1925-ben Wilnóban létrehozott Zsidó Tudományos Intézet (Yidisher Visnshaflekher Institut) nem csak a kelet-európai askenázi zsidóságot kutatta, hanem itt egységesítették a jiddis nyelv kiejtését és átírását is. *Lagzi Gábor: Városok a határon.* Wrocław, L'viv és Vilnius multikulturizmusa a múltban és a jelenben. Universitas Pannonica 31. Budapest 2016. 81.

²⁰² Az 1931-es népszámlálási adatok szerint a wilonói vajdaságban, Wilnón kívül 1 080 868 fő élt. Ebből anyanyelvi megoszlás szerint 633 095 lengyel (58,57%), 287 938 belarusz (26,63%), 65 259 litván (6,03%), 54 232 zsidó (5,01%), 37 109 orosz (3,43%), és 3253 egyéb (0,29%) nemzetiségű volt. Vallási szempontból 671 484 katolikus (62,12%), 315 417 ortodox (29,18%), 55 790 izraelita (5,16%) és 3,54% egyéb felekezetű volt. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo wileńskie, bez miasta Wilna.* Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1936. 10. Ugyanekkor Wilno összlakossága 195 071 fő volt, amelyből 128 628 lengyel (65,93%), 54 596 zsidó (27,98%), 7442 orosz (3,81%), 1737 belarusz (0,89%), 1579 litván (0,80%), 1089 egyéb (0,55%), nemzetiségű volt. Vallási szempontból a városban 125 999 római katolikus (64,59%), 55 006 izraelita (28,19%), 9321 ortodox (4,77%), és 4745 egyéb felekezetű (2,43%) lakott. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII. 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: Miasto Wilno.* Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1937. 11.

²⁰³ A wilonói régióban működött litván Tanárképző Intézet, két litván nyelvű gimnázium, míg a litván papok a Szent Kázmér (*Šv. Kazimiero draugija*), valamint a „Rytas” (Reggel/Hajnal) Művelődési Egyesület (*Lietuvių*

A két világháború közötti időszakban egyre inkább felvirágzott a hitélet a wilnói régióban is, növekedett a rendkívül gyér plébániahálózat, valamint a cári elnyomás megszűnéséként újra növekedésnek indulhattak a szerzetesrendek is. A wilnói szeminárium 1920-ban kezdett újra működésbe, 1925-től pedig összekapcsolták a Báthory Egyetem (Uniwersytet Stefana Batorego) teológiai karával. Az egyetemi és a teológiai tanulmányok mellett latin, litván és orosz nyelven is tanultak a főként lengyel anyanyelvű kispapok.²⁰⁴ 1939-ben a Báthory István Egyetem filozófiai-teológiai karán 127, míg Rómában 2 kispap tanult.²⁰⁵ Fontos eseménynek számított a wilnói Hajnal-Kapu²⁰⁶ Szűzanyának a koronázási ünnepe 1927. július 2-án.²⁰⁷ Szent Fausztina nővér (1905–1938) látomásait követően az 1930-as évek második felében Wilnóban elkezdett terjedni az isteni irgalmasság kultusza.²⁰⁸

A két világháború közötti időszakban Wilno sokkal inkább maradt kulturális, oktatási, mint tényleges gazdasági centrum. Ennek ellenére a korszakban a hatodik legnagyobb, valamint a második leggyorsabban fejlődő lengyel város volt, ahol 1925 és 1939 között Lengyelország legnagyobb rádiógyára működött (Towarzystwo Radiotechniczne ELEKTRIK).²⁰⁹ A litván és a szovjet határ közé beékelődött multietnikus wilnói vajdaság azonban komoly biztonságpolitikai kockázatot jelentett Lengyelország számára.²¹⁰ Szintén jelentős társadalmi problémák merültek fel a földbirtokosok és a parasztság között az

śvietimo draugija „Rytas”) munkájában is részt vettek. Ezen egyesületek iskolákat, könyvtárakat, olvasótermeket és előadásokat szerveztek. 1927-ben azonban a lengyel hatóságok ideiglenesen bezárták őket. *Januszewska-Jurkiewicz, J.*: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 560–568.

²⁰⁴ *Zawadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 93.

²⁰⁵ *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńskaw latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 12. Az itteni egyházi képzésre kispapok nemcsak a vilnusi érsekség területéről érkeztek, hanem a szomszédos lengyel egyházmegyékből is.

²⁰⁶ Lengyelül *Ostra Brama* (jelentése „szűk kapu”), a magyar nyelvben a litván megnevezés *Aušros Vartai* tükörfordítása honosodott meg.

²⁰⁷ A lengyel kormány litvániai zárandokokat is várt az egyházi ünnepségre, ezért a lezárt lengyel–litván határt is meg kívánták nyitni, azonban Litvániában ellenérzésekkel fogadták az eseményt, sőt bojkottra is sor került arra hivatkozva, hogy a Hajnal-kapu Szűzanya képét a lengyelek ki akarták maguknak sajátítani. *Januszewska-Jurkiewicz, J.*: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 570–571.; *Łossowski, P.*: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939 i. m. 107–109.

²⁰⁸ *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 161. Szent Fausztina (Helena Kowalska) miután belépett az Irgalmasság Anyja Nővéreinek Kongregációjába 1933-ban a rendi vezetés Wilnóba küldte, ahol Michał Sopoćko, a wilnai szeminárium tanára lett a gyóntatója és a pártfogója. Sopoćko 1934-ben megkérte a wilnói Eugeniusz Kazimirowski festőt, hogy készítse el Fausztina nővér látomásai alapján az irgalmas üdvözítő képét. 1936-ban Faustina nővér Krakóba költözött, és az ottani kolostorban tartózkodott egészen haláláig, 1938. október 5-ig. Sopoćko az isteni irgalmasság kultusza terjesztőjévé vált, amely a második világháború idején tovább terjedt, átlépve a wilnói régió határait. Szent II. János Pál pápa 1993. április 18-án boldoggá, 2000. április 30-án pedig szentté avatta Fausztina nővért, valamint elrendelte az Isteni Irgalmasság ünnepét (húsvét második vasárnapjára). *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 398–399.

²⁰⁹ Exportra egyedül ez a lengyelországi gyár termelt rádiókészülékeket a két világháború között. *Henryk Berezowski*: Towarzystwo Radiotechniczne ELEKTRIT Wilno 1923–1939. Warszawa 2011. 23.

²¹⁰ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 325.; *Januszewska-Jurkiewicz, J.*: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 17.

elhanyagolt gazdasági szerkezet és az országos szinten is a nagyon alacsony terméshozamok miatt. Általánosságban szociális szempontból az itteni klérust is kapcsolatba hozták a helyi földbirtokos réteggel, és a litván közvélemény a nemesi udvarokat a katolikus egyház mellett a lengyelesítés másik oszlopként jellemezte.²¹¹ A két világháború között a wilnói régióban tovább nehezítette a mindennapokat a lezárt lengyel–litván határ, a két ország közötti feszült viszony. Ludwik Bociański wilnói vajda (1935–1939) a helyi kisebbségekkel szemben több korlátozó rendelkezést hozott, a feszült lengyel–litván viszony következtében pedig 1936–1938 között a lengyel hatóságok megszüntették a wilnói vajdaságban élő litván kisebbség oktatási és kulturális szervezeteit. Bociański 1936-ban írt titkos memoranduma három évvel később eljutott a litván közönséghez nyomtatott formában is, mely nagy felháborodást keltett a benne szereplő polonizációs törekvések miatt.²¹²

A lengyel–litván kapcsolatok szempontjából azonban 1938 a „fordulat éve” volt, mivel egy határincidens következtében (a lengyel ultimátumot követően) 1938. március 19-én került sor a lengyel–litván diplomáciai kapcsolatok felvételére.²¹³ Ekkor kezdett munkába a kaunasi lengyel nagykövetség Franciszek Charwat és a varsói litván nagykövetség Jurgis Šaulys nagykövet vezetésével. Egy évvel a második világháború kirobbanása előtt már nem jutott elegendő idő a lengyel–litván kapcsolatok rendezésére, és a közös érdekek összehangolására.²¹⁴ Mindez megmutatkozott a klaipéda-i (Memel) válság idején is, amikor Litvánia kénytelen volt a német ultimátumot követően 1939. március 22-én Klaipéda-t és a körzetét Németországnak átadni. Ezen események Litvániát a semlegesség elvének teljes fokú támogatására ösztönözték, azonban a németekkel való konfrontáció egyben kedvező feltételeket teremtett Litvániában a szovjet befolyás növekedésének is.²¹⁵

²¹¹ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 326.; XX amžius, 1940. február 8. 3.

²¹² A memorandumban Bociański vajda kitért a litván papok helyzetére is a vilnusi régióban, melyben megemlítette, hogy Jałbrzykowski érsekkel is tárgyalt a litván papok állampolgárságának és államhűségének ügyéről, aki biztosította őt az együttműködésről. A memorandumban többek között szerepelt, hogy a lengyel állampolgársággal nem rendelkező papokat ki kell utasítani Lengyelország területéről, valamint a lengyel állampolgársággal rendelkező litván papokat az ország belsejében kell alkalmazni, lehetőség szerint más egyházmegyék területén. Ściśle tajny memoriał Wojewody Wileńskiego Bociańskiego z dn. 11 lutego 1936 r. O posunięciach władz administracji ogólnej w stosunku do mniejszości litewskiej w Polsce oraz o zamierzeniach w tym względzie na przyszłość. Kaunas 1939. 27–29.

²¹³ A litván határőrök lelőtték Stanisław Serfaint, a lengyel Határőrizeti Hadtest (Korpus Ochrony Pogranicza, KOP) tagját. *Artur Ochał*: Na litewskiej rubieży. Brygada KOP „Grodno” (1929–1939). Warszawa 2017. 605.

²¹⁴ *Łossowski, P.*: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939 i. m. 309–352.

²¹⁵ Miután Juozas Urbšys litván külügyminiszter részt vett XII. Piusz pápa beiktatásának ünnepén (1939. március 12.), Rómából Berlinen keresztül utazott vissza Litvániába. A német fővárosban azonban Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter ultimátumot nyújtott át neki a Klaipéda (Memel) régió átadása ügyében, amelynek következtében Urbšys hosszabb időre Berlinben maradt. Félve attól, hogy Németország lerohanja az országot, a litván miniszter kabinet elfogadta a német ultimátumot, valamint az erről szóló egyezményt a litván és a német külügyminiszter március 22-én aláírta. Az egyezmény értelmében Litvániának azonnal ki kellett katonáit vonni a Klaipéda régióból, míg a kikötő szabad gazdasági zónává vált. Ugyanezen a napon a német csapatok bevonultak az átadott területre. Klaipéda elvesztésével Litvánia Németország irányába történő

III. A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ÉS SZEREPE A VILNIUSI RÉGIÓBAN

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A LITVÁN MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁRA

III.1. KÖZTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS (1939. SZEPTEMBER–1940. JÚNIUS)

III.1.1. Szovjet bevonulás és a vilniusi régió Litvániának való átadása (1939. szeptember–október)

1939 szeptemberében a litván vezetés nem engedett Hitler kérésének, hogy Litvánia csatlakozzon a Lengyelország elleni háborúba,²¹⁶ ellenben megnyitotta az utat a Litvániába érkező lengyel menekültek előtt, és már ebben a hónapban 9500 lengyel katona érkezett az országba, akiket lefegyvereztek és internáltak. Ugyanakkor a szovjet és a német fél már a háború előtt megegyezett arról, hogy Litvánia Vilniusra vonatkozó igényét figyelembe fogja venni.²¹⁷ Szovjetunió Lengyelország elleni agresszióját követően (1939. szeptember 17.) a vilniusi Litván Bizottság elnöke, Konstantinas Stašys a vilniusi lengyel társadalom képviselőihez fordult azzal az indítvánnyal, hogy hozzanak határozatot arról, amellyel támogatnák, hogy a litván kormány döntsön Wilno azonnali elfoglalásáról. Ellenben ez a kezdeményezés nem részesült támogatásban.²¹⁸ A szovjet csapatok 1939. szeptember 18-án foglalták el Vilniust. Miközben a Vörös Hadsereg megszállta a korábbi wilnói vajdaság területét is, a lengyel civilek menekülése nyugatról keletre tovább folytatódott. 1940 februárjáig több, mint 30 ezer menekült érkezett Vilniusba, akik között azonban több, mint 11 ezer zsidó, valamint 3700 litván volt, és velük együtt több szerzetes és pap is érkezett a megszállt Lengyelország különböző területeiről. Az 1937-ben már 210 ezer fős Wilno

gazdasági kiterjedése tovább nőtt, miközben a gazdag régió elvesztésével az ország gazdasága beszűkült (Litvánia ipari termelésének körülbelül a 26,9%-át ez a terület adta). A területi veszteség az 1926 óta regnáló Antanas Smetona rezsimének alapjait is megrázta. *Šarūnas Liekis: 1939 The Year that Changed Everything in Lithuania's History.* Amsterdam–New York 2010. 97–106.

²¹⁶ Németország diplomáciai úton is jelezte Litvániának, hogy lépjen be a háborúba, és szerezze vissza Vilniust, hiszen a litván hadsereg esetleges bevonulása a vilniusi régióba erősítette volna a német érdekszférát az országban, és szintén megfelelt volna a Molotov-Ribbentrop paktum titkos záradékának. A litván kormány azonban – hivatkozva a semlegesség politikájára – visszautasította a német indítványokat, viszont Litvániában több politikai csoport is jelezte igényét a háborúba való belépésre és a vilniusi régióba történő bevonulásra. Ezáltal a kormány semleges álláspontját sok bírálat érte. *Žepkaitė, R.: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 21–22.*

²¹⁷ *Bojtár Endre: Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989.* Budapest 1989. 29–30.

²¹⁸ Ezt az indítványt állítólag nem csak a litván kormánynak címezték, hanem a lengyel kormány Vilniusban tartózkodó ismeretlen képviselőinek is, ugyanakkor ezt a kezdeményezést a litván kormány amiatt nem támogatta, mivel nem volt biztos, hogy Vilnius elfoglalását a szovjetek elfogadták volna. *Łossowski, P.: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939. i. m. 34.*

lakosságszáma a háború alatt a menekültek beáramlása, a helyi zsidóság üldöztetései és a háború befejezésekor végrehajtott lengyel kitelepítési hullámok miatt folyamatosan változott.²¹⁹ A menekültek ellátása egyre romlott, az elhelyezésüket illetően is egyre súlyosabbá vált a helyzet,²²⁰ amelyen az itteni papok és szerzetesek is próbáltak enyhíteni karitatív tevékenységükkel.²²¹

Az ekkor még nem köztudott Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradéka értelmében Litvánia eredetileg német érdekszférába került volna, azonban az 1939. szeptember 28-i német–szovjet tárgyalások értelmében Litvánia cserébe a németek által megszerzett lublini területekért, szovjet érdekszférába került.²²² Habár a Belarusz SZSZK szintén jelezte igényét Vilnius esetében is, Sztálin stratégiai okokból inkább Litvániának juttatta a várost és környékét. 1939. október 3–10-e között folytak a szovjet–litván tárgyalások Vilnius Litvániának való átadásáról az 1920. július 12-i litván–szovjet megegyezés alapján.²²³ Végül azonban október 10-én Litvánia nem az 1920-ban a szovjetek által elismert területek egészét, hanem csak a vilniusi vajdaság szűk északi sávját kapta meg Vilnius központtal, amely 6665 km² kiterjedésű volt. A Belarusz SZSZK-hoz csatolt területeken azonban a határ mentén még maradtak litván nyelvszigetek.²²⁴ Emellett október 10-én kölcsönös megnevetési és segítségnyújtási szerződést írt alá Litvánia a Szovjetunióval (akárcsak Moszkva Észtországgal szeptember 28-án és Lettországgal október 5-én).²²⁵ A megkötött egyezmény következtében húszezer szovjet katona állomásozhatott Litvánia területén,²²⁶ miközben a szovjet csapatok ténylegesen nem vonultak ki a vilniusi régióból, mivel a vilniusi repülőtér (Kirtimai/Porubanek) melletti támaszponton is maradtak orosz egységek. Habár a Szovjetunióval megkötött egyezmény szavatolta Litvánia függetlenségét, a történeti főváros megszerzése kezdetben a szovjet befolyás növekedésével, majd kevesebb, mint egy éven belül a függetlenség elvesztésével járt.²²⁷ Ekkor vált elhíresültté az a mondás a litván társadalomban, hogy „Kaunas a miénk, Vilnius a miénk, mi pedig az oroszoké.”²²⁸ Juozas

²¹⁹ *Tomas Bakelis*: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. *Contemporary European History* 4. (2007) 16. sz. 464.; *Gábor, L.*: Városok a határon i. m. 72.

²²⁰ A lengyel menekültek Vilniusba áramlására a szovjet hatóságok részéről a későbbiekben hivatkozási pont lett, hogy ezért vált szükségessé a lengyelek „repatriációja”, kitelepülése 1944 és 1947 között. *Bakelis, T.*: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. i. m. 463–465.

²²¹ *Regina Laukaitytė*: Lietuvos vienuolijos XX a. istorijos bruožai. Vilnius 1997. 121.

²²² *Liekis, Š.*: 1939 The Year that Changed Everything in Lithuania’s History i. m. 148.

²²³ *Snyder, T.*: The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus i. m. 79–83.

²²⁴ Többek között Dieveniškės/Dziewieniszki és Švenčionys/Święciany környéke. ADSS, 3. köt. 1. nr. 44. 121–122. Az újonnan határokkal kapcsolatban lásd az 1. sz. térképet.

²²⁵ *Romuald J. Misiunas–Rein Taagepera*: A balti államok története 1940–1986. Budapest 1994. 179.

²²⁶ *Liekis, Š.*: 1939 The Year that Changed Everything in Lithuania’s History i. m. 127–128.

²²⁷ *Timothy Snyder*: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Budapest 2012. 173–174.

²²⁸ *Tulaba, L.*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 96.

Urbsys litván külügyminiszter emlékiratában azt írta, hogy ez az egyetlen megismételhetetlen alkalom volt visszaszerezni Vilniust Litvánia számára.²²⁹

A kezdetben Párizsban székelő lengyel emigráns kormány tiltakozott Vilnius Litvániához történő csatolása ellen. Franciszek Charwat lengyel nagykövet ennek érdekében Kaunasban átnyújtotta a tiltakozó jegyzéket, és hivatkozva a rendkívüli állapotokra értesítette a litván vezetést a litvániai lengyel nagykövetség bezárásáról.²³⁰ A litván külügyminisztérium a válaszában kinyilvánította, hogy sohasem ismerte el Vilnius elcsatolását, és Vilnius Litvániának való átadása megszünteti azt a jogtalan állapotot, amely az 1920. október 7-én megkötött suwałki egyezmény Lengyelország által való megszegése alapján következett be. A nyugati nagyhatalmak (Anglia, Franciaország), akárcsak a Szentszék nem voltak hajlandóak hivatalosan elismerni a vilnusi régió Litvániához történő csatolását, hanem a nemzetközi jog szerint ugyanúgy Lengyelország részének tekintették, és *de jure* annak sértetlensége mellett álltak ki. A lengyel emigráns kormány pozíciói, illetve befolyása Párizsban, Londonban és Rómában különösen is erős volt, a litván fél lényegében képtelen volt az érdekeit érvényesíteni ezekben a hatalmi centrumokban.²³¹ Mindazonáltal az ekkor Párizsban tartózkodó emigráns kormány ugyancsak megpróbált puhatólózni a nyugati litván diplomáciai képviselőknél a vilnusi régió jövőjét illetően.²³²

III.1.2. A litván megszállás időszaka (1939. október–1940. június)

A háborús vereség, a lengyel állam összeomlása és a szovjet megszállás következtében megdőbbszent helyi és az ide menekült lengyel lakosság a litvánok bevonulását a vilnusi régióba (1939. október 28.), valamint azt követően a litván megszállást természetesen nem támogatta, azonban a szovjettől való részleges megszabadulást örömmel fogadta. Ezzel

²²⁹ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 38.

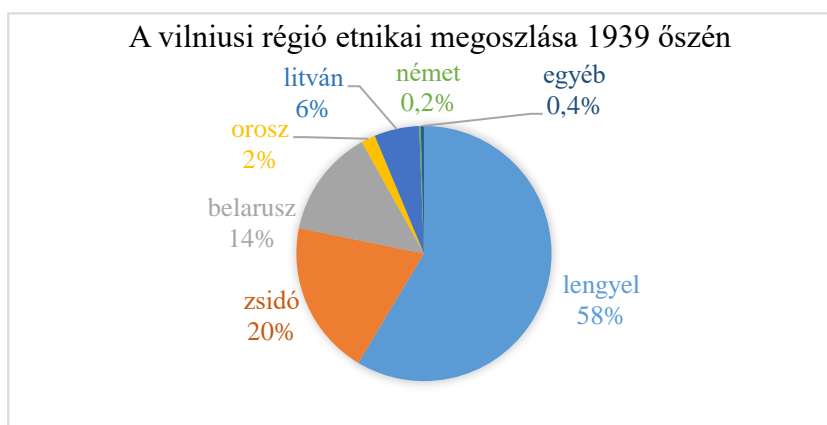
²³⁰ Az átadott jegyzékek közül az első megemlítette, hogy Lengyelország sohasem fogja elismerni ezt a jogtalan lépést és minden eszközzel küzdeni fog a jogaiért és területi szuverenitásának a helyreállításáért. A lengyel nagykövetség bezárásáról szóló jegyzék azonban kihangsúlyozta, hogy a nagykövetség bezárása csak ideiglenes lépés, és kedvező helyzetben újra működésbe állhat. Charwat nagykövet távozása egyben a két ország közötti hivatalos diplomáciai kapcsolattartás megszűnését is jelentette. *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 40.; *Tarka, K.*: Konfrontacja czy współpraca? i. m. 20.; *Łossowski P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940 i. m. 53.

²³¹ *Algimantas Kasparavičius*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika. Vilnius 2008. 479–480, 503–505.; *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 40.

²³² Ezen túlmenően egyre égetőbb problémát jelentett a litvániai lengyel katonai és civil menekültek ügye és ellátása, ezért a párizsi litván nagykövet tárgyalásokba kezdett a lengyel emigráns kormány képviselőivel. Részletkérdésekben születtek megállapodások, például a lengyel menekültek finanszírozását illetően, valamint a Litvániába internált lengyel katonák Franciaországba történő szállításáról. *Tarka, K.*: Konfrontacja czy współpraca i. m. 31–40.

szemben a litván kisebbség felszabadulásként értelmezte az eseményeket: az egykori határ mentén a helyi lakosok részvételével megsemmisítették a határákadályokat, diadalkapuk épültek, Vilniusban pedig lengyelek is részt vettek a litván csapatok fogadásán.²³³

A történészek a Litvániához csatolt területen élők számát körülbelül 549 ezer főre becsülik,²³⁴ amely Litvánia összlakosságának mintegy 20%-át jelentette (a megszerzett 6880 km² pedig Litvánia összterületének a 13%-át). Az 549 ezer főnek több mint a felét, 58,6 százalékát (321 700 fő) lengyelek alkották, őket követte a zsidó lakosság (107 600 fő) 19,6%-os aránya. A belaruszok (75 200 fő) aránya szintén magas volt, 13,7 százalék, míg a litvánoké (31 300 fő) mindössze 5,7% volt. Ezen túlmenően az oroszok (9900 fő) 1,8%-ot, míg a németek (1100 fő) 0,2%-ot, és az egyéb nemzetiségek (2100 fő) 0,4 százalékot tettek ki.²³⁵

Fontos azonban megjegyezni, hogy a litván vezetés nem rendelkezett kidolgozott, részletes tervvel a vilniusi régió integrációját illetően, hiszen az átcsatolandó területek kiterjedése is csak a szovjetekkel való tárgyalások következtében körvonalazódott. Ezen túlmenően a hivatalos litván revíziós propaganda ellenére Lengyelország lerohanását megelőzően kevés esély mutatkozott a vilniusi régió Litvániához történő csatolására. Ebből kifolyólag a litván kormány nem volt teljesen tisztában a helyi viszonyokkal, hiszen a két világháború közötti időszakban elsősorban csak a vilniusi régióban élő litván kisebbség ügyeivel foglalkozott, míg a többi nemzetiség helyzetéről jóval kevesebb információval rendelkezett.²³⁶ A litván hadsereg bevonulását követően a vilniusi régió területéből egy önálló közigazgatási egységet alakítottak ki, amelyet három járásra osztottak (Vilnius, Valikininkai

²³³ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 43–44.

²³⁴ A lakosságszám, valamint a nemzetiségi összetétel pontos megadása, abból kifolyólag nem lehetséges, hogy az utolsó népszámlálást 1931-ben hajtották végre, míg a háború kirobbanását követően nagy számban menekültek lengyelek Vilniusba és környékére. Más feltételezések szerint az összlakosság száma kevesebb volt, a legalacsonyabb becsült lélekszám 433 ezer fő.

²³⁵ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 56.

²³⁶ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 44.

és Švenčionėliai). Ezeket a területeket Antanas Merkys, korábbi kaunasi polgármester kinevezett kormány megbízottként irányította. Miután 1939. november 23-án miniszterelnökké nevezték ki, utóda a miniszterelnök-helyettes Kazys Bizauskas lett.²³⁷ Megkezdődött a helyi hivatalok átvétele és a különböző kormányhivatalok Vilniusba költözése is, többek között a pénzügyi-, a földművelésügyi- és a kultuszminisztériumoké. A litvánok a vilniusi régió esetében azzal is érveltek, hogy a két világháború között a terület egy periferikus, elhanyagolt része volt Lengyelországnak, míg litván főváros lévén garantálhatóvá vált a vidék gazdagodása. Az anyagi növekedés mellett a helyi kulturális életet és a turizmust is fel kívánták éleszteni és az ország ezirányú központjává tenni, elsősorban a litvánok számára.²³⁸

A litván megszállás hónapjaiban (1939. október 28.–1940. június 15.) a társadalmi és oktatási intézmények litvánosítása és a Báthory István Egyetem bezárása miatt tovább növekedett a feszültség a lengyelek és a litvánok között.²³⁹ Három nappal az egyetem bezárását követően, december 18-án a Báthory István Egyetem megszüntetéséről Jałbrzykowski érsek értesítette Burzio litvániai szentszéki ügyvivőt, és a vilniusi érsek nevében Michał Klepacz, a teológiai kar dékánja hivatalosan is tiltakozott, hogy erre a Szentszékkal való előzetes tárgyalás nélkül került sor.²⁴⁰ Miután a Báthory István Egyetem megszűnt, a teológia kar titokban tovább működött a szemináriumon keresztül.²⁴¹ Az oktatási átszervezések szintén hozzájárultak a munkanélküliség növekedéséhez a városban: lengyel értelmiségiek, munkások és alkalmazottak veszítették el a munkájukat, és litvánok töltötték be a megüresedő pozíciókat.²⁴²

A különleges helyzetből fakadóan, valamint a lengyel lakosság nagy számarányára való tekintettel többen úgy gondolhatták, hogy a város a lengyel függetlenedési törekvések egyik fontos kiindulópontja lehet. Edvardas Turauskas litván diplomata Burzio litvániai szentszéki ügyvivővel 1939 novemberében folytatott beszélgetésékor a vilniusi régiót egyenesen a

²³⁷ Kazys Bizauskas a szovjet megszállásig gyakorolta ezt a pozíciót. A vilniusi régióért felelős kormány megbízott feladata volt Vilnius és környékének igényeit az állami politika elvárásaival összeegyeztetni, melynek elérésére széles jogkörrel rendelkezett. *Ibidem*, 45–46.

²³⁸ XX amžius, 1940. február 8. 3.

²³⁹ A Báthory István Egyetem (Uniwersytet Stefana Batorego) 1939. december 15-ig működött, eddig tartottak előadásokat a lengyel diákoknak. Ugyanakkor Vilniusba költözött át a kaunasi egyetem bölcsész tudományi és jogtudományi kara, az új litván egyetem rektora pedig Mykolas Biržiška történész lett (az utolsó lengyel rektor Stefan Ehrenkretz volt). 1940 nyarától az egyetemet is szovjetizálták, a litván tanárokat elbocsátották, míg 1941-től a zsidó, orosz és lengyel tanulókat kizárták az egyetemről. A német hatóságok a működési nehézségekkel küzdő egyetemet végül 1943. március 17-én bezárták. Ezt követően az épületeket laktanyaként és hadikórházként használták, a diákokat pedig elbocsátották. A háború alatt az orvosi kar lengyel diákokkal egészen 1944-ig titokban működött, amikor a szovjetek újjászervezték a vilniusi egyetemet. *Alfredas Bublauskas: Universitas Vilnensis 1579–2004*. 2004 Vilnius. 41–48.

²⁴⁰ ADSS, 3. köt. 1. nr. 73. 161.

²⁴¹ *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim* i. m. 93.

²⁴² *Lewandowska S.: Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej* i. m. 83.

lengyelek „piemontjának” nevezte, mivel a szovjetek által elfoglalt területekről többen kerestek menedéket a Litvániához került részekben.²⁴³ A függetlenedésről szóló elképzeléseket a városban alakuló konspirációs szervezkedések megjelenése szintén elősegítette. A helyi szervezkedések közül kiemelkedett a Fegyveres Harci Szövetség (ZWZ) vilnusi körzete (Okręg Wileński Związkowi Walki Zbrojnej), amely a Lengyel Honi Hadsereg, az *Armia Krajowa* (AK) elődje volt.²⁴⁴

Összesen 30 ezer lengyel katona és civil menekült ideiglenes ellátásáról kellett gondoskodnia Litvániának, ami a külföldi segítségek ellenére humanitárius krízist idézett elő, és a legfőbb politikai problémává vált a szovjet hatalomátvételig.²⁴⁵ A megszerzett főváros és annak környékének integrálása során a litván kormány számos problémával találta szemben magát: a szociális, gazdasági és kulturális űr betöltése során heves lengyel ellenállással találkozott, amelyet nagymértékben felkarolt a helyi egyházi vezetés is. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy ebben az időben a tényleges litván főváros Kaunas maradt, és nem költözött a városba Antanas Smetona litván államfő sem (akárcsak a Szentszék litvániai képviselője).²⁴⁶

A menekültek beáramlásával nem számolt a litván kormány, viszont a megszerzett területek mihamarabbi adminisztratív és gazdasági integrációját irányozta elő.²⁴⁷ A litván vezetés arra törekedett, hogy megkülönböztesse a helyi születésű lengyeleket az ide 1920. augusztus 6-a után (az 1920. július 12-én aláírt szovjet–litván békeszerződés ratifikált dokumentumainak kicserélését követően) érkező „idegen” (*ateiviai*) lengyelektől.²⁴⁸ Az 1940. március 20-án meghozott törvény értelmében a litván kormány megtagadta a litván állampolgári jogok megadását körülbelül 83 ezer vilnusi, és 67 ezer Vilnius környéki

²⁴³ ADSS, 3. köt. 1. nr. 44. 121–125.

²⁴⁴ *Piotr Niwiński*: Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. Warszawa–Kraków 2014. 25.; *Tomaszewski, L.*: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. i. m. 279. 1939 decemberében hozták létre a Fegyveres Harci Szövetséget (ZWZ), míg a Honi Hadsereget 1942. február 14-én Kazimierz Sosnowski főparancsnok Londonban alapította meg. *Tomaszewski, L.*: Kronika Wileńska 1941–1945 i. m. 18.; *Andrzej Paczowski*: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989 (fordította Pálfalvi Lajos). Budapest 1997. 51.

²⁴⁵ A lengyel menekültek a katolikus egyház is támogatta anyagilag. Kazimierz Kucharski (1894–1956) jezsuita szerzetes megalapította az Állampolgári Önszegélyező Egyesületet (Towarzystwo Samopomocy Społecznej). Kucharski atya a háború előtt tagja volt a lengyel Vöröskeresztnek. Az egyesület több ezer lengyel menekültet vett védelmébe. A vilnusi jezsuita gimnázium és konviktus előtt Vöröskereszt pontot nyitottak a menekültek részére. Kazimierz Kucharski szintén támogatta a lengyel ZWZ tevékenységét. 1941. május 21-én az NKVD letartóztatta. *Szczurowski, M.*: Kościół katolicki na Wileńszczyźnie i. m. 389.; *Kazimierz Kucharski*: Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie. Bydgoszcz 1994. 51.; *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 592–593.

²⁴⁶ *Mačiulis, D.–Staliūnas, D.*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. i. m. 193–199.

²⁴⁷ Emiatt a kormányhivatalok mellett több litván állami élelmiszeripari cég (Maistas, Pieno centras) is megjelent Vilniusban. *Bakelis, T.*: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940 i. m. 464.

²⁴⁸ *Kowalski, M.*: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny i. m. 269–274.; *Piotr Łossowski*: Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie, 1883–1939. Warszawa 1985. 5–8. Lengyelország más területeiről Wilnóba és a wilnói régióba a két világháború között több hivatalnok, tanuló, vállalkozó, (egyetemi) tanár a jobb életkörülmények miatt költözött át. *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 52–53.

lengyeltől, összesen tehát 150 ezer embertől, akik a vilniusi régióban telepedtek le 1920 és 1939 között. A vilniusi régió litvánosítása mögött az az ideológia húzódott, hogy az itteni szláv (lengyel–belarusz) népességet vissza kell fordítani a litván gyökereihez, mivel az itteni lakosság a lublini uniót (1569.) követően elszlávosodott.²⁴⁹ Az ebbe a kategóriába került személyek egészen a háború végéig nem kaptak litván állampolgárságot, hanem jogilag külföldinek számítottak.²⁵⁰

Ugyanakkor Vilniusban is történtek kezdeményezések a lengyelek–litvánok közötti közvetítésre. A kettős, lengyel–litván identitású, a „krajowcy” (hazai) mozgalom egyik korábbi vezetője,²⁵¹ Michał Römer (1880–1945) alkotmányjogász, a kaunasi egyetem volt rektora, miután 1940. január 1-én Vilniusba költözött és az újjászervezett vilniusi egyetemen az államjogi tanszéket vezette, klubbeszélgetések formájában kezdte el aktivizálni a lengyel–litván egyeztetéseket.²⁵² Viktoras Čėčeta, a litván külügyminisztérium és a kormány által felhatalmazott képviselő mellett Bronisław Krzyżanowski, a Vilniusi Lengyel Bizottság elnöke is támogatta a Römer által kezdeményezett közeledési folyamatot. 1940. februárja és márciusa között a litván kormány engedélyével hat találkozó történt, azonban ezek ellenére sem történt tartós közeledés a két fél között.²⁵³

A lengyel–litván viszonyt szintén megnehezítette a vilniusi régióban a település- és az utcanevek, iskolák gyors litvánosítása, az iskolák élére litván származású igazgatók érkezése. Az iskolákban bevezették a litván földrajz és történelem, valamint a litván nyelv oktatását.

²⁴⁹ Ennek a litván elképzelésnek volt történelmi alapja is, mivel a lublini uniót megelőzően a Vilnius környéki lakosok többsége litván származású volt. *Bakelis, T.*: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940 i. m. 463–469.

²⁵⁰ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 53. Ez a törvény szintén súlyosan érintette a vilniusi régióban élő lengyel papság helyzetét. *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 206–207.; Ellenben az is előfordult, hogy olyan lengyel pap (Leon Żebrowski) sem kapott útlevelet, aki a vilniusi régióban született. *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 60.

²⁵¹ A lengyel és a litván nemzetépítés közé szorult a főként Vilniusban csoportosuló „hazai” (*krajowiec, krajowcy*, litvánul *kraštiečiai*, jelentése magyarul országbeli) mozgalom, melynek célja a korábbi Litván Nagyfejedelemség restaurálása volt. Támogatóik nagy részét az ellengyelesedett litvániai és belarusz nemesek leszármazottjai alkották. *Rimantas Miknys*: Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century. *Lithuanian Historical Studies* 2. (1997) 1. sz. 113.; *Darius Staliūnas*: Hybrid identities in the era of ethno-nationalism: The case of the krajowcy in Lithuania. *Acta Baltico-Slavica* 42. (2018) 253–264.

²⁵² *Mindaugas Maksimaitis*: Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus. Vilnius 2006. 249. Ebben az időszakban a Litván Jogászok Egyesületének a vezetője volt. *Mindaugas Maksimaitis*: Michał Römer w Wilnie 1940. roku. *Acta Universitatis Wratislaviensis* N. 3775. *Przegląd Prawa i Administracji* 109. (2017) 308.

²⁵³ *Ibidem*, 309.; *Rimantas Miknys–Leszek Zasztow*: Michał Römer i jego metryka (Bevezető tanulmány). In: Michał Römer: *Dzienniki*. Tom 1. 1911–1913. Warszawa 2017. 53. Annak ellenére, hogy Römer felszólalt a vilniusi régió litvánosítása ellen, komoly támadások érték a vilniusi lengyel körökben, többek között a maradék *krajowcy*-mozgalom tagjai részéről. Az időközben általalult mozgalom vezetői közül Józef Mackiewicz (1902–1985) lengyel író bírálta leginkább Römert, azzal, hogy a korábbi „hazai” (*krajowcy*) álláspontját feladta és a litvánokhoz csatlakozott. *Rimantas Miknys*: Józef Mackiewicz i Michał Römer a sprawa lituanizacji Wileńszczyzny w latach 1939–1940. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy* 16. (2016) 150.

Bezárták azokat az iskolákat, ahol nem volt lehetőség az államnyelv oktatására. 1939. december 3-án és 4-én az iskolai dolgozók sztrájkoltak, melynek következtében több mint 200 diákot és tizenegy tanárt bocsátottak el.²⁵⁴ Ekkor a lengyel fiatalok iskolalátogatási aránya zuhanni kezdett, ezen túlmenően pedig további problémát jelentett a lengyel egyesületek, szövetkezetek fokozatos felszámolása és ingóságaiak lefoglalása.²⁵⁵ Egyes lengyel szervezeteket (Komitet Polski – Lengyel Bizottság, a litván Vöröskereszten belüli lengyel segélyszervezet, menekültek szervezetei) pedig a litván hatóságok habár jogilag nem érvényesítették, működésüket kezdetben tolerálták.²⁵⁶

III.1.3. A lengyel–litván egyház kormányzati konfliktus

A vilniusi érsekség területén 1939-ben 626 pap szolgált, akik közül 72 más egyházmegyéből érkezett (például 41 fő a mohylew-i egyházmegyéből), és 105 fő közülük szerzetes volt.²⁵⁷ Romuald Jałbrzykowski érsek még a háború közvetlen kirobbanása előtt, félve a jövőbeli kapcsolattartás nehézségeitől, általános érseki helynököket nevezett ki a különböző esperességekbe. A háború idején nehézkessé vált az érsekség kormányzása, 1939 szeptemberében különböző okokból kifolyólag többen elhagyták a plébániájuk területét, voltak olyan plébánosok is, akiket mozgósítottak a harcok idején. A háború első szakasza következtében a vilniusi érsekség két részre szakadt. A volt wilnói vajdaság szűk sávja a Litván Köztársasághoz került, míg a többi terület (beleértve a nyugati területeket, Białystok környékét is) a Belarusz SZSZK része lett. 1939 októberében 70–71 plébánia került át Litvánia fennhatósága alá, amely 1940 novemberében újabb 16 plébániával bővült, miközben az új határvonal több esperességet is kettészelt.²⁵⁸ Stanisław Czyżewski érseki kancellár visszaemlékezésében 185 papot említ a vilniusi régióban, akik közül 36 litván és hat belarusz származású volt.²⁵⁹ A Litván Központi Állami Levéltárban fellelhető litván kultuszminisztérium 1939 őszén készült kimutatása szerint a vilniusi érsekség Litván Köztársaság területére eső részén 165 pap tartózkodott, akik közül 35 litván pap volt (közülük

²⁵⁴ *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 51–52.

²⁵⁵ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 328–329.

²⁵⁶ *Ibidem*, 324.

²⁵⁷ *Ibidem*.

²⁵⁸ A vilniusi érsekség többi, 274–275 plébániája a Belarusz SZSZK-hoz került. *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńskaw latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 12–14.; ADSS, 3. köt 1. nr. 48. 129–130.

²⁵⁹ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 205.

15 tényleges elhelyezés nélkül). Ezen kívül az összeírás mindössze öt papot említ, akik szívélyesen viszonyultak a litvánokhoz (többen közülük belaruszok).²⁶⁰

Ahogy már említésre került, a vilniusi érsekség főpásztorát, Romuald Jałbrzykowski érseket litván oldalról már a két világháború közötti időszakban is a helyi litván (és belarusz) katolikusok polonizációjával vádolták.²⁶¹ A litván vezetés Jałbrzykowski érsekkel szembeni fenntartásait már 1939. október 15-én – tehát a litván bevonulást megelőzően – jelezte Burzio litvániai szentszéki ügyvivő Maglione bíborosnak.²⁶² Szintén a vatikáni diplomata november 8-án értesítette a szentszéki államtitkárt, hogy a kaunasi litván kormány titkos követ útján kívánta meggyőzni a szovjet vezetést Jałbrzykowski érsek letartóztatása és a Litvániához jutó területről való internálása ügyében.²⁶³ Hat nappal később, november 14-én Burzio egy újabb részletes jelentésben számolt be Edvardas Turauskas litván diplomata, a litván külügyminisztérium hivatalnokával folytatott beszélgetéséről, amely során Turauskas előadta, hogy Romuald Jałbrzykowski egész életében litvánellenes beállítottságú volt, kezdve a sejny-i szemináriumban töltött évektől, ezért a leváltása, valamint a litván katolikusok jogainak orvoslása a vilniusi régióban elkerülhetetlen. Maglione bíborosnak íródott beszámolójában Burzio ügyvivő szintén megemlítette, hogy Jałbrzykowski személye ellen irányuló litván kampány valószínűleg tovább fog folytatódni, valamint arról is tudomást szerzett, hogy kaunasi diákok tüntetést akartak szervezni az érseki palota elé Jałbrzykowski leváltása céljából.²⁶⁴ A litván kormány abból kifolyólag is sürgette Jałbrzykowski érsek leváltását, mivel ettől a lépéstől várta, hogy a Szentszéktől ki tudja kényszeríteni a vilniusi régió Litvániához való tartozásának elismerését.²⁶⁵

Szintén rontotta a helyzetet, hogy Jałbrzykowski érsek a megváltozott körülmények ellenére sem tett kezdetben jelentős békéltető gesztust a litvánok felé. Például a székeskáptalan megüresedett helyére nem litván papot nevezett ki, és a pápai bullát nem

²⁶⁰ LCVA-391-4-745. 113, 119–120.

²⁶¹ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 278–279.

²⁶² ADSS, 3. köt. 1. nr. 29. 100. Fontos megemlíteni, hogy a Szentszék a lengyelek felé nyújtott gesztuson túl amiatt is ragaszkodott Jałbrzykowski érsek helyben maradásához, mivel nagyra értékelték az akkor már tizennégy éve tartó szolgálatát a vilniusi egyházmegye élén.

²⁶³ ADSS, 3. köt. 1. nr. 41. 119.; *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 327.

²⁶⁴ Ezen túlmenően Burzio ügyvivő a szentszéki államtitkárnak megemlítette, hogy Jałbrzykowski érsek sokat betegeskedik, és ezért a litvánok között szóbeszéd szintjén elterjedt, hogy Adam Sawicki érseki kancellár lehet az utódja, azonban Turauskas litván diplomata ehhez hozzátette, hogy ő nem tartja valósnak ezt a szóbeszédet, és bízik abban, hogy a Szentszék figyelembe veszi a litván érdekeket is a vilniusi szék betöltésekor. ADSS, 3. köt. 1. nr. 44. 121–125.; *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 327.

²⁶⁵ *Kasparavičius, A.*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika i. m. 497.

olvasta fel litván nyelven.²⁶⁶ Mindazonáltal a vilniusi érsek 1939. november 7-én hivatalosan is fogadta Antanas Merkys litván kormány megbízottat, és Jałbrzykowski érsek másnap szintén vizontlátogatást tett nála.²⁶⁷ Azt a szempontot is figyelembe kell venni, hogy az érsek a litván fennhatóságot csak átmenetinek gondolta. Tisztában volt vele, hogy a Szentszék nem ismeri el a Lengyelországot sújtott területi változásokat,²⁶⁸ így a vilniusi régió elcsatolását sem egészen a háborút lezáró békéig.²⁶⁹ A lengyel állam ideiglenes összeomlása miatt lengyel híveinek védelmét is – a lehetőségeihez mérten – Jałbrzykowski érsek biztosítania akarta.²⁷⁰

A vilniusi érsekséget érintő litván igények mind a kormány, mind a hatóságok, valamint a sajtó részéről is jelentkeztek. 1939. november 24-én a *Lietuvos Aidas* újság, a litván kormány hivatalos lapja sürgette a Vilniusban található intézmények litván törvényhozás szerinti átszervezését. A kormány álláspontjának megfelelően szorgalmazták a vilniusi érsekség litván egyháztartományba való betagozódását, és az érseki vezetés megváltoztatását a Litvániával 1927-ben megkötött konkordátum alapján. A cikk ismeretlen szerzője az átalakítást főnről lefele, vagyis a legfontosabb intézményektől a kisebb jelentőségűek felé kívánta végrehajtani. Ezen túlmenően az újság megállapította, hogy: „Eddig kizárólag a vilniusi érseki kúria nem tett semmilyen lépést, hogy alkalmazkodjon az új jogi helyzethez. Éppen különösképpen most aktuális, mivel ennek a kúriának az eddigi vezetése nemcsak a vallási, hanem a politikai téren is határozottan ellenséges irányt mutat a litván nemzeti érdekekkel és jogi normákkal szemben.”²⁷¹ A cikk szerzője továbbá azzal vádolta az érseki kúriát, hogy csak formálisan semlegesek, azonban a gyakorlatban támogatják a Litvániával szembeni ellenérzéseket.

Egyházkormányzati szempontból kiemelt fontosságú volt, hogy a szembenálló felek hogyan értelmezik az 1925–1927-ben a Szentszékkel megkötött lengyel és litván

²⁶⁶ Míg Jałbrzykowski érsek beiktatásakor (1926) az érseki káptalanban egy, és az érseki kúrián két litván pap szolgált, addig 1939-ben a székeskáptalan és a kúria személyzete között egy litván sem volt. LCVA-391-4-745. 112.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 278–279.

²⁶⁷ *Ibidem*, 278.

²⁶⁸ A vatikáni forrásközlők is megjegyezték Jałbrzykowski érsek személyével kapcsolatban, hogy a két világháború közötti *status quo*-t kívánta fenntartani. ADSS, 3. köt. 1. Bevezető tanulmány 23. Kezdetben XII. Piusz pápa nem engedte (még ideiglenesen sem), hogy német egyházi személyek töltsék be a németek által megszállt területeken a megüresedett püspöki székeket. Néhány hónappal később azonban az egyházfő felülvizsgálta korábbi álláspontját és a katolikus hívek jogaira hivatkozva Danzig korábbi püspökét, Carl Maria Spletet nevezte ki Chełmno (Culm) apostoli adminisztrátorává. Annak ellenére, hogy a Szentszék felhívta a figyelmet a kinevezés ideiglenes jellegére, a lengyel emigráns kormány ezt a kinevezést az 1925-ös konkordátum megszegéseként értelmezte. Habár ez a kinevezés precedenst teremtett a németeknek, mégis a további üres püspöki székhelyek betöltésére esetén a Szentszék már óvatosabban járt el, kerülve a német főpásztorok lengyel püspökségekre való kinevezését. ADSS, 3. köt. 1. Bevezető tanulmány 1–6.

²⁶⁹ *Żepkaić, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 134.

²⁷⁰ A lengyelek körében való népszerűségéről tesz tanúságot, hogy a püspökké szentelésének 22-ik évfordulóján, 1939. november 30-án nem csak a papság, hanem a hívek jelentős része részt is tiszteletét tette a jubileumi ünnepen. *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 279.

²⁷¹ *Lietuvos Aidas*, 1939. november. 24 (esti kiadás). 1.

konkordátumokat. A lengyel álláspont szerint az 1925-ben megkötött konkordátum 1939. szeptember 1-jét követően is érvényben maradt, ennél fogva Vilnius továbbra is a lengyel egyháztartomány része volt, ahogy ezt a konkordátum annak idején rögzítette.²⁷² A litván fél pedig az 1927-ben megkötött konkordátum vilniusi régióra történő kiterjesztésében volt érdekelt. A Szentszék kezdetben az 1939-ben (újból) előállott lengyel–litván területi vitában egyértelműen a lengyelek oldalára állt, továbbá a két világháború között elszenvedett súrlódások nyomai is befolyásolhatták a Szentszék állásfoglalásait, miközben a Szentszék litvánokkal szembeni távolságtartását még inkább növelte az 1939. október 10-én szovjetekkel megkötött kölcsönös megneemtámadási és segítségnyújtási szerződés is. Mindazonáltal a litván kormány ekkor bel- és külpolitikai okokból kifolyólag is a Szentszékkel való jó kapcsolat fenntartására törekedett, 1939 szeptemberében a korábbi litván szentszéki követet felváltotta Stasys Girdvainis.²⁷³ Egyértelmű litván cél lett, hogy a Szentszék jóváhagyását adja a vilniusi érsekség Litvániába eső részének egyházkormányzati integrálására.

1939 novemberében Burzio ügyvivő folyamatosan értesült a litván sajtókampányról, amelyben szüntelenül elmarasztalták a vilniusi érsek és az érseki kúria tevékenységét. Erről több jelentésben is tudósította Maglione bíborost, szentszéki államtitkárt. 1939. november 21-én Burzio arról számolt be, hogy miután pár nappal korábban Jałbrzykowski személyesen is meglátogatta Vilniusban, az volt a benyomása, hogy a lengyel érsek nem számol a jelenlegi helyzettel. Emiatt további útmutatást kért az ügygel kapcsolatban.²⁷⁴ Maglione bíboros azt tanácsolta Burzio ügyvivőnek, hogy a szembenálló felek törekedjenek a nézeteltérések csökkentésére. Ezen túlmenően a litvániai szentszéki ügyvivőt arra utasította, hogy kérje meg Jałbrzykowski érseket, hogy maximálisan bizonyítsa a megfontoltságát, és ne adjon semmiféle ürügyet az ellene szóló sajtóhadjáratnak, miközben azt is kérte, jelleze a litván kormánynak, hogy iparkodjon lecsendesíteni az érsek elleni támadásokat.²⁷⁵

A litván kormány számára is egyre inkább kellemetlenebbé vált, hogy a litván sajtó Jałbrzykowski, és a vilniusi érseki kúria elleni rágalmai ellentétzéseket váltanak ki a

²⁷² *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 142.

²⁷³ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 280–281.; *Algimantas Kasparavičius*: Lietuvos ir Vatikano santykiai, arba Šventojo Sosto reikšmė tarpukario Lietuvos užsienio politikai. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis. 23. (2003.) 366.

²⁷⁴ ADSS, 3. köt. 1. nr. 47. 128.

²⁷⁵ ADSS, 3. köt. 1. nr. 53. 135. Hasonló követelésű levelet nyújtottak át Girdvainis követnek a Vatikánban. November 20-án a litván követ táviratozott Kaunasba a litván külügyminiszternek, hogy a Szentszék elégedetlen a Jałbrzykowski érsek elleni sajtóhadjárat miatt. Ezen túlmenően értesítette arról is Kaunast, hogy a háborús körülmények miatt a vatikáni körökben úgy vélik, hogy nem indokolt és nem beszédtema a vilniusi érsek személyének megváltoztatása. *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 281–282.

Szentszék részéről, hiszen a kaunasi kormány pont abban volt érdekelt, hogy a Vatikánnal való jó kapcsolat segítségével elismertesse a vilniusi érsekség elcsatolását, valamint Jałbrzykowski érseket litván egyházi személlyel helyettesítsék. Ebből kifolyólag a litván vezetés egyre inkább szembehelyezkedett minden olyan újsággal és sajtóhírrrel, amely közvetve vagy közvetlenül a Szentszékét támadta. Emiatt nagy jelentősége volt, hogy a litván *Vairas* újság 1939. december 21-i, 49. számát elkobozták, mivel a hasábjain a nemzeti radikálisok kívántak kitűnni az egyházkormányzati kérdésekben. Az újságban „Egyházi ügyek és a konkordátum” címmel megjelentetni kívánt cikk szerzője hivatkozott a korábbi litván konkordátumra és hozzátette: „Miután megállapították, hogy a Litván Köztársaság teljes területe az egységes litván egyházi tartomány részét képezi, felvetődött a kérdés, hogy a Szentszék ebben az értelemben megváltoztassa a *Lithuanorum Gente Bulla*-t, azért hogy a vilniusi püspökség egy része, amely visszakerült Litvániához, a mi egyházi tartományunkhoz legyen csatolva.” A cikk írója szerint: „Ha addig nem születik megoldás a [joghatóság – B. P.] megszerzésére, az azt jelenti, hogy a Szentszék megszegi a konkordátumot.” Az ismeretlen szerző érvelése alapján Litvánia ezáltal jogot nyert volna az erről való lemondásra és „az ügyet az illetékes törvényeknek megfelelően tudja kezelni.” Mindazonáltal a teljes cikket az utolsó pillanatban visszavonták, ezért nem került közlésre.²⁷⁶

Annak ellenére, hogy a litván kormány visszatartotta a radikálisabb sajtóközlések megjelenését az egyházkormányzati kérdésekben, tovább folytatódtak Romuald Jałbrzykowski érsek leváltására irányuló törekvések. 1939. december 5-én Girdvainis követ tolmácsolta a litván kormány formális előterjesztését, amely követelte a vilniusi érsek eltávolítását, a helyére apostoli adminisztrátor kinevezését, valamint kérte, hogy a papok kinevezésénél vegyék figyelembe az újonnan kialakult helyzetet. A Szentszék azonban ekkor is határozottan visszautasította az érsek leváltására irányuló kérést. Ugyanakkor a litván nagykövetet biztosították, hogy a lengyel papságnak nagyobb mértékű tartózkodást fognak tanácsolni.²⁷⁷ Domenico Tardini prelátus, helyettes államtitkár december 5-i feljegyzéseiből tudjuk, hogy a Szentszék álláspontja védelmében arra hivatkozott, hogy Vilnius (és környéke) lengyel többségű, amelyet szerinte a litván vezetésnek is tiszteletben kellene tartania.²⁷⁸

Ugyanakkor a vilniusi érsek személyének kicserélése ügyében indított litván akció tovább folytatódott, 1939. december 15-én Juozas Urbšys litván külügyminiszter újra kötelezte Girdvainist, hogy járjon közben a vilniusi érsek leváltása érdekében. Litvánia szentszéki

²⁷⁶ *Ibidem*, 282.

²⁷⁷ *Ibidem*, 283.

²⁷⁸ ADSS, 3. köt. 1. nr. 61. 142.

követe december 20-án jutatta el a kormánya követeléseit a vatikáni államtitkárságnak, melyek a következők voltak: 1.) Jałbrzykowski érsek ne igazgathassa Litvánia területén kívüli területeket (a Belarusz SZSZK-hoz tartozó részeket), mivel ezek szemben állnak Litvánia érdekeivel, 2.) a lengyel himnusz templomokban történő éneklésével járó kellemetlenségek kiküszöbölése, 3.) a lengyel papok hagyjanak fel a litván állammal szembeni agitációval és erre ne használhassák a szószékeket. Emellett a litván követ kérvényezte Jałbrzykowski érsek nyugdíjazását is.²⁷⁹

Mivel a korábbi litván törekvések a Szentszéknél nem vezettek eredményre, a litván kormány egyre inkább arra törekedett, hogy Jałbrzykowski érsek változtasson a Litvániához való hozzáállásán. Burzio ügyvivő december 25-én azt írta Maglione bíborosnak, hogy az elmúlt napokban a litván külügyminisztériumban meglehetősen nyilatkoztak arról, hogy nem csak az érsek, hanem a lengyel papok hozzáállása is érzékelhetően megváltozott, és sokkal óvatosabb lett.²⁸⁰ Burzio december 29-én kelt levelében örömmel állapította meg, hogy a külügyminisztériumból olyan híreket hallott, hogy a litván vezetés elégedettebb Jałbrzykowski viselkedésével és a papság is kevesebb politikai utalást tesz. Ellenben megjegyezte, hogy a helyzet még mindig kényes főleg amiatt, hogy január második felében ezer diák érkezik Kaunasból Vilniusba az újonnan átszervezett egyetemre tanulni.²⁸¹

A litván kormány nyíltan kifejezte, hogy az egyházi ügyekben nem szándékozik továbbra is kiélezni a kapcsolatokat a Szentszékkal. 1940. január 5-én azonban Antanas Merkys litván miniszterelnök a kormánypárti (Litván Nemzeti Szövetség – LTS) gyűlésen beszédében érintette az újonnan megszerzett területeken az egyházi kérdéseket, amelyekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy eddig még nem sikerült olyan megoldást találni, amely megfelelne az állam követeléseinek is. „Ebben a helyzetben – mondta a miniszterelnök – távol állunk az erőszak eszközeinek alkalmazásától, amely radikális megoldás lenne ebben az ügyben. Ugyanakkor egy katolikus ország ügyeiben, amelyek a valláshoz kapcsolódnak, figyelmes és megfelelő módszereket kell alkalmazni. A világon nagyon sok katolikus van, akiknek nincs lehetőségük megismerni minden kulturális, valamint nemzeti törekvéseinket és érdekeinket. Elítélnék a cselekedeteinket, ha megpróbálnánk a vilniusi régióban az egyházi ügyet a kulturális tradíciók figyelembevételével és az állam által birtokolt jogi lehetőségek kimerítése nélkül megoldani.”²⁸²

²⁷⁹ ADSS, 3. köt. 1. nr. 72.157.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 283.

²⁸⁰ *Ibidem.*

²⁸¹ ADSS, 3. köt. 1. nr. 81. 175.

²⁸² *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 284.

A Szentszék és a litván kormány közötti tárgyalások még néhány hétig folytak. Újabb vitás pontként merült fel a vilniusi érsek állampolgárságának kérdése abból kifolyólag, hogy Jałbrzykowski érsek nem a vilniusi régióban született. Ezáltal nem kapott litván állampolgárságot, amely tovább mélyítette az érseki szék körüli feszültségeket. Végül a litván vezetés egy jegyzék útján jelezte a Vatikán felé, hogy „a litván kormány figyelembe veszi a Szentszék gondoskodását a vilniusi érsekre vonatkozóan és szeretné, hogy a részéről megnyugvást adjon neki.” A jegyzék sajnálattal állapította meg, hogy az érsek nem tudott litván állampolgárságot kapni, majd megállapította: „Ugyanakkor jelenleg nem fog hátrányt jelenteni az érseknek a Vilniusban való tartózkodás és a lelki misszióinak a végrehajtásában, reménykedve a Szentszékkal való megállapodás, valamint a vilniusi érsekség adminisztrációjának megoldásában.” A jegyzék szintén kifejezte azt a reményét, hogy a Szentszék minden befolyását felhasználja, hogy a vilniusi érsek ügye végül megoldódjon.²⁸³ A litván kormány nyilatkozatát Rómában jóindulattal fogadták. A Szentszék viszonzásul a kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében 1940. február 11-én kinevezte Luigi Centoza apostoli nunciust, aki április 24-én érkezett meg Litvániába.²⁸⁴

A litván oldal részéről Jałbrzykowski érsek Vilniusban való jelenlétének biztosítása jelentős engedmény volt, azonban a litván kormány számára egyértelművé vált, hogy az aktuális helyzetben a Szentszék álláspontja szilárd a vilniusi érsek személyét illetően és ezen nem kíván változtatni. Mindazonáltal a Szentszék irányába litván oldalról történő nyomásgyakorlás továbbra sem csökkent, csak a módszerek tekintetében változott (litván szerzetesek érkezése a vilniusi régióba és a litván nyelv bevezetése a helyi templomokba).²⁸⁵

1940. január 4-én Maglione bíboros Litvánia követével, Girdvainis-al megbeszélést tartott. Az egyeztetésükről készült feljegyzésekből tudjuk, hogy Maglione próbálta egyértelműen meghatározni a Szentszék álláspontját a lengyel és litván konkordátum megváltozott állapotok közötti használhatóságának vitájában. Maglione megemlíti, hogy a litván „konkordátum megköveteli, hogy a litvániai püspökök litván nemzetiségűek legyenek” (akárcsak a lengyel konkordátum meghatározza, hogy Lengyelország területén kívüli püspök nem kormányozhat lengyel területet), azonban a vilniusi érseki székkal kapcsolatban szilárdan

²⁸³ ADSS, köt. 3. 1. nr. 110. 211–212.

²⁸⁴ Lietuvos Aidas, 1940. április 23 (reggeli kiadás). 1.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 284.

²⁸⁵ Augustinas Voldemaras korábbi litván miniszterelnök (1918, 1926–1929) is 1940 januárjának végén nem hivatalos úton a Vatikánba utazott, annak érdekében, hogy előrelépés történjen Vilnius ügyében. Voldemaras hiába nyújtott át memorandumot Maglione bíborosnak, a dokumentum nem nyerte el a vatikáni vezetés tetszését és Maglione, illetve Tardini bíborosokkal való tárgyalása sem változtatott a Szentszék hivatalos álláspontján. *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 285.; *Kasparavičius, A.*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika i. m. 498.

megállapítja, hogy „a konkordátum, abban az esetben, ha Vilnius jogi értelemben véve tartósan be lenne kebelezve, akkor alkalmazható a vilniusi székre való jövődöbéli kinevezésekre, egy korábban létező és békés kinevezésre viszont nem.”²⁸⁶ Szintén ekkor jegyezte le Maglione bíboros a később elhíresült mondatot, melyben ugyancsak utalást tett a Szentszék korabeli kivárá politikájára: „A kaunasi kormánynak meg kellene értenie, hogy a Szentszék nem loholhat a hadseregek nyomában, és nem cserélgetheti a püspököket annak megfelelően, ahogyan a harcoló csapatok újabb, az övéktől eltérő nemzetiségekhez tartozó területeket foglalnak el.”²⁸⁷

Kazimierz Michalkiewicz, az 1923 óta szolgáló vilniusi segédpüspök 1940. február 16-án hunyt el.²⁸⁸ A Szentszék azonban csak majdhogynem félév múlva nevezett ki új segédpüspököt. 1940. június 3-án, tizenkét nappal Litvánia Szovjetunió általi lerohanását megelőzően a litván külügyminiszter, Juozas Urbšys azzal a kéréssel fordult a szentszéki államtitkárhoz, hogy vilniusi segédpüspöknek litván püspököt nevezzenek ki.²⁸⁹ Luigi Centoz litvániai nuncius Maglione bíborosnak ugyanezen nap küldött levelében megállapította, hogy a segédpüspöki cím litván egyházi személlyel való betöltése enyhíthetné a vilniusi érsekség területén a litvánok lendületes magatartását a lengyelekkel szemben.²⁹⁰ Mindazonáltal a Szentszék korábbi hozzáállásával ellentétben a mostani litván kérés kedvező fogadtatást kapott, azonban ekkor már az ország szovjet megszállása teljesen új helyzetet teremtett.

²⁸⁶ ADSS, 3. köt. 1. nr. 86. 182–183. Ezen kívül a szentszéki államtitkár arra is kitért, hogy apostoli nunciust kívánt küldeni Litvániába Antonino Arata személyében (végül Antonino Arata a szovjet megszállásig Észtorozág és Lettország apostoli nunciusa maradt, így végül Luigi Centoz apostoli nuncius érkezett Litvániába), azonban cserébe biztosítékot kívánt szerezni a litván vezetéstől, hogy Jałbrzykowski továbbra is főpásztoroként folytathassa szolgálatát Vilniusban. A litván állásponttal kapcsolatban lásd az 1. sz. mellékletet.

²⁸⁷ ADSS, 3. köt. 1. nr. 86. 182–183. *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 284.; *Pierre Blet*: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján. Budapest 2004. 88.

²⁸⁸ Kazimierz Michalkiewicz 1865. február 1-én született a litvániai Ukmergė járás területén. Miután Szentpéterváron befejezte a teológiai szemináriumot 1888-ban pappá szentelték. Tábori lelkészként és hitoktatóként szolgált a kronstadti mérnöki iskolában (1919-ben kapott teológiai magiszteri fokozatot a szentpétervári Teológiai Akadémián). A minszki esperességet kormányozta, és miután 1908-ban a cári hatóságok Eduard von der Ropp püspököt eltávolították a vilnai püspöki székből, Michalkiewicz lett a vilnai püspökség apostoli adminisztrátora, majd pedig Jurgis Matulaitis wilnai püspök intronizációja után az érseki kúria titkáranak nevezte ki. 1918-ban a német hatóságok, 1920-ban pedig a szovjet hatóságok tartóztatták le. Miután visszatért Wilnába 1923-ban kinevezték a wilnai egyházmegye segédpüspökének és generális vikáriusának. Segítette a litvániai lengyelek karitatív munkáját. A kolostorok és szerzetesi kongregációk vizitátora volt. *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 24. Eltávozás nagy vesztséget jelentett Jałbrzykowski érsek számára is, mivel a žematijai (belső litvániai) származású segédpüspök régóta belülről ismerte a lengyel-litván ellentéteket. *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 324.; I diari di Achille Ratti. Vol II. Nunzio apostolico in Polonia (1919-1920). Collectanea Archivi Vaticani 94. Ed. Gianni Venditti. Città del Vaticano 2015. 27.

²⁸⁹ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 528.

²⁹⁰ ADSS, 3. köt. 1. nr. 146. 249–251. *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 329.

III.2. LENGYEL–LITVÁN FESZÜLTSGEK, TAPASZTALATTÖRTÉNETEK, MINDENNAPI ÉLET

III.2.1. Templomi-paraliturgikusszertartások nyelvhasználata, nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások

A vilniusi régióban nem csak a templomi nyelvhasználatot illetően okoztak problémát a lengyel–litván nyelvi különbségek. Stanisław Czyżewski érseki titkár, és az érseki kúra jegyzője az 1959-es visszaemlékezésében a következőket írta a litvánok bevonulását követő időszakról: „Litvánosítás minél hamarabb. Minden hivatalban kötelezték kizárólag a litván nyelvet, és ha valaki a helyi lakosok közül nem értett litvánul, az orosz nyelvet használhatta. Természetesen csak litvánul volt szabad írni a hivatalokba, akárcsak a levelek megcímezésekor, ellenkező esetben a lengyelül megcímezett leveleket megsemmisítették. Vilniusban, ahol az iskolákat fokozatosan litvánosították, még volt lehetőség az ügyeket a hivatalokban lengyelül, vagy oroszul intézni, de legrosszabb helyzet a faluban volt, ahol az iskolában és a hivatalokban a litván nyelv használatának előírását nagyon szigorúan betartották.”²⁹¹

A templomi nyelvhasználat ügye amiatt is kellemetlenül érintette mindkét felet, mivel a két világháború közötti Wilnában mindössze egy, a Szent Miklós templomban tartottak litvánul (valamint belarusz nyelven) szentmiséket, majd az 1939-es októberi bevonulást követően egyre nagyobb számban növekedett a litvánok száma (gyorsan 20–30 ezer főre gyarapodott),²⁹² és erre hivatkozva követelték a litván nyelvű prédikációk, énekek számának bővülését. A lengyel hívek az államuk 1939 szeptemberi összeomlását követően egyedül a katolikus egyházba tudtak kapaszkodni (képviseltetni magukat), ezért nem csak a vilniusi érseki kúria, hanem a lengyel hívek is védtek templomaikat és papjaikat.²⁹³ A felmerülő súrlódások miatt a litván sajtó Jałbrzykowski érseket hibáztatta, hogy nem engedélyezi a litván nyelvű szentmisék bevezetését a vilniusi templomokban, és elutasítja az erre vonatkozó litván igényeket.²⁹⁴

A vilniusi templomokban is egyre gyakrabban érezhetőbbé váltak a lengyel–litván összeütközések, melyek leginkább 1940 januárja és májusa között kulminálódtak. Ezt

²⁹¹ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 207.

²⁹² *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 327.

²⁹³ *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska i. m. 14.

²⁹⁴ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 286.

megelőzően, 1939. november 24-én a *Lietuvos Aidas*, a litván kormány hivatalos lapja felrótta a vilniusi érseki vezetésnek, hogy a korábbi években nem csak a civil, hanem az egyházi hatóságok miatt is a vilniusi régióban élő litvánok sérelmeket szenvedtek el: „Íme jelenleg a sajtóban látottak alapján megállapíthatjuk, hogy még az egzotikus országba küldött igehirdetőket is kötelezik, hogy megtanulják a helyi lakosság anyanyelvét, és ezen nyelven hirdessék az Evangéliumot. Sajnos a vilniusi püspökség [érsekség – megj. B. P.] lelki vezetésének köszönhetően ez az afrikai pusztaságoknak elismert törvény nem volt elérhető a vilniusi régióban élő litvánok részére: az igehirdetőket arra ösztönözték és kényszerítették, hogy megtagadják az anyanyelvüket és a nemzetiségüket. Nem látható és nincs remény arra nézve, hogy ez a vezetés mostanában ennek a tevékenységének az irányán változtatna. Ellenben a jelenleg változó politikai feltételek és a felsőbb egyházvezetés semmit sem tud meggátolni, hogy ezeknek a litvánoknak a sérelmeit észrevegyék, és erre megfelelően reagáljanak.” A cikk szerzője követelte az anyanyelven való igehirdetést, és hogy „a litvánok ebben a tekintetben ne legyenek megsértettek és megcsonkítottak. Mindez abszolút egybeesik a vallási szellemmel, ezért teszi érdekelté az egyházi felső vezetésben való megfelelő módosítások végrehajtását.”²⁹⁵

A litván sajtóban (főként a kereszténydemokrata *XX amžius* folyóiratban) egyre inkább követelték, hogy litván nyelvű miséket vezessenek be a város templomaiba.²⁹⁶ Az egyik első, templomi nyelvhasználattal kapcsolatos botrányos eset a vilniusi Szent Rafael templomban történt 1940. január 21-én. A szentmisén a prédikációt a pap lengyel nyelven mondta, amelyet lengyel nyelvű egyházi ének követett. Ugyanakkor a hívek közül többen litvánul kezdtek el énekelni, és megpróbálták elnyomni a lengyel nyelvű éneket azáltal, hogy hangosabban énekeltek. Ezt követően elénekelték még a litván himnuszt és többen elhagyták a templomot.²⁹⁷ Az elkövetők főként Kaunasból áttelepült diákok, a Litván Nemzeti Szövetség (LTS) támogatói és a Litván Lövész Egylet (LŠS) tagjai voltak.

Más vilniusi lengyel nyelvű istentiszteleteket is gyakran a lövész egylet tagjai zavarták meg.²⁹⁸ A paramilitáris szervezet a két világháború között Litvániában túlmutatott a katonai

²⁹⁵ Lietuvos Aidas, 1939. november. 24 (esti kiadás). 1.

²⁹⁶ Krahel, T.: Archidiecezja wileńska i. m. 14.

²⁹⁷ Vilnius Balsas, 1940. január 23. 6.; Kurjer Wileński, 1940. január 24. 5.; Łossowski, P.: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 285. A szakrális terekben előforduló etnikai alapú atrocitásokról, illetve rendbontásokról lásd az 1. sz. táblázatot.

²⁹⁸ A Litván Lövész Egylet (*Lietuvos šaulių sąjunga*, tükörfodításban Litvánia Lövész Szövetsége, tagjai a lövészek, litvánul *šauliai*) 1919. június 27-én a litván külügyminisztérium egyik alacsonyabb rangú hivatalnok, Matas Šalčius vezetésével alakult meg Kaunasban, abból a célból, hogy a civilek is alkalmazhatóak legyenek a litván hadseregben a félkatonai szervezet tagjaiként. A két világháború alatt tömegszervezetté vált, és egyre nagyobb politikai jelentőséggel bírt. Kezdetben sportegyesületként volt nyilvántartva és a civil milícia hivatalosan a Litván Sport Unió alá tartozott. Az egylet a korszakban a katonai

feladatain, a sporteseményei és egyéb közösségi rendezvényei által társadalmi szerepeket is betöltött. 1918–1939 között több mint 150 ezer tagja volt, Litvánia szovjet megszállásának előestéjén ez a szám pedig körül belül 88 ezer körül mozgott. Az egyesület tagjai és az Antanas Smetona vezette autoriter rendszer kormányzó pártja, a Litván Nemzeti Szövetség (LTS) között részben volt átfedés, azonban az egyesület széles társadalmi bázisból merített, tagjai között pedig voltak egyetemi professzorok, jogászok, mérnökök, doktorok, gyógyszerészek, tanárok, papok (1939-ben 182 pap volt a tagja) és cserkészek is.²⁹⁹

A Litván Lövész Egyesület tagjai már részt vettek az 1939. október 28-i vilniusi bevonuláson, és ugyanezen a napon alakult meg a lövészegyesület 23. itteni szekciója. 1939. december 10-én Vilniusban tartották (abban az épületben, ahol 1905-ben összeült a vilniusi Nagy Seimas) a különböző egységek vezetőinek a találkozóját, amelyen körül belül ezer tag vett részt. A találkozón különösen nagy figyelmet fordítottak a nemzeti-patrióta nevelés kiszélesítésére, a katonai előkészületek megerősítésére, illetve a vilniusi régió litvánosítására. Az LŠS berkein belül 1939-ben megjelent egy olyan irányzat (a „felfegyverzett népek” koncepció), amely a litvániai kisebbségeket is a gazdakörök és a cserkészlet segítségével be kívánta vonni a litván társadalmi egyesületek munkájába, és ezáltal pedig a katonai nevelést kívánta erősíteni a fiatalok körében.³⁰⁰ Az egyesület ideológiai jellegű megszólalásaiban nem csak „külső”, hanem „belső” ellenségként is főként a lengyel kisebbség szerepelt, amely már az 1920-as évek eleje óta megfigyelhető volt, részben a lengyel–litván fegyveres összetűzések utóhatásaként, másrészt pedig az együttélés során végbement nagymértékű asszimiláció miatt.³⁰¹

kiképzés mellett fegyverek gyűjtésébe, sporttevékenységekbe, illetve patrióta oktatásba, és az állami propaganda (többek között a litván határok kiterjesztése ügyében) terjesztésébe is bevonódott. 1935-ben közvetlenül a fegyveres erők vezetőjének, Antanas Smetona elnök alárendeltségébe került. A szovjet megszállást követően az egyesületet feloszlatták, azonban kisebb csoportokban számos partizánakciót hajtottak végre főként a szovjet megszállókkal szemben. *Tomas Balkelis: War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923.* Oxford 2018. 123–126.; *Vytautas Jokubauskas–Jonas Vaičėnionis–Vygantas Vareikis–Hektoras Vitkus: Valia priešintis: Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos.* Klaipėda 2015. 92.

²⁹⁹ *Vytautas Jokubauskas: Lietuvos šauliai tarpukariu: Lietuvių, katalikų, visuomenės elitas.* Acta historica universitatis Klaipedensis 28. (2014) 89–93, 99.

³⁰⁰ *Vygantas Vareikis: Lemtingieji metai. Lietuvos šaulių sąjungos veikla sovietinės okupacijos išvakarėse ir jos likvidavimo klausimai.* Istorija. 116. (2019) 4. sz. 62.

³⁰¹ „A lövészek ellenségei azok, akik Litvánia függetlenségével szemben foglalnak állást. A kényes politikai helyzetben a lövészek barátai – az oroszok és a németek. A velük kialakított kapcsolatnak köszönhetően vált lehetővé a litvánoknak a függetlenséget megszerzése. Általánosságban a lövészek barátai azok, akiket fűt a hazaszeretetet [...] A mi legnagyobb ellenségünk – a lengyel. Már Litvánia megkeresztelése óta minden lehetséges módon nagy károkat okoz Litvániának és törekszik a litvánokat ellengyelesíteni, illetve a lengyelekhez csatolni.” Ezeket a megállapításokat Petras Šalčius a „Mi barátaink és ellenségeink” című előadásában fogalmazta meg 1924. március 20-án a lengyel–litván határtól nem messze fekvő Prienai kisváros gimnáziumában, ahol a Litván Lövész Egyesület 153 különböző szekciójának a találkozóját tartották. Az idézett előadó szerint a lengyelek nem csak külső okok miatt (Lengyelországgal való konfliktus) ellenségei a litvánoknak, hanem a litván államon belül is „ez az elem [lengyel] Litvána lebontásán és lerombolásán dolgozik.” *Hektoras Vitkus: Sąjungininkai ir (ar) priešai: Tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseliūt ideologijose.* Acta historica universitatis Klaipedensis 28. (2014) 238.

Az első vilniusi templom, ahol bevezették a litván nyelvet is, az egyetem melletti Szent János templom volt.³⁰² A litván követelések miatt 1940 februárjától további templomokban is bevezetésre került a litván nyelv: a székesegyházban, a Hajnal-kapu kápolnájában, a Szent Rafael, valamint Szent Péter és Pál, Szent István, Szent Ignác, Szent Kázmér, Jézus Szíve és a Szentháromság templomokban.³⁰³ Ugyanakkor további követelések fogalmazódtak meg a többi templom esetén is a litván nyelvű prédikációk, énekek bevezetése ügyében.³⁰⁴ A *Vilniaus Balsas* litván újság 1940. február 28-án azt nyilatkozta, hogy a 37 vilniusi templomból csak 11 templomban volt használatos a litván nyelv, amellyel nem voltak megelégedve, hanem ezt a tendenciát tovább kívánták erősíteni.³⁰⁵ Szintén támogatta a litván nyelv terjedését a vilniusi templomokban, hogy 1940. február közepétől egyre több litván érkezett minden vasárnap a városba zarándoklat formájában Juozas Skvierckas kaunasi érsek rendelkezése nyomán. Az ismétlődő zarándoklat résztvevőinek száma ezer fő fölött volt.³⁰⁶

A lengyel nyelvű miséket gyakran a litván himnusz eléneklésével zavarták meg, valamint a litvánok részére átadott templomokban többször is felhangzott a litván himnusz. Február 16-án, a litván nemzeti ünnepen a Litván Lövész Egylet kórusa énekelte el a himnuszt a székesegyházban, azonban litván oldalon is fenntartásokkal kezelték a világi énekek tartott litván himnusz templomokban való éneklését. Ellenben ugyanezen a napon a vidéki templomokban is felhangzott a *Te Deum*, vagy a litván himnusz. A Vilnius melletti Trakai/Troki településen³⁰⁷ például a *Vilniaus Balsas* újság szerint a következőképpen ünnepelték meg a helyiek a litván függetlenség ünnepét: „11 órakor mindegyik szentélyben: a katolikusban, a karaitában, az óhitűben, az izraelitában Litvánia függetlenségéért szólt az istentisztelet és szép prédikációkat tartottak. *A katolikus templomban a hangulatot megzavarta az az értesülés, hogy a vilniusi püspök [érsek – B. P.] nem engedte, hogy a templomban a prédikációt litvánul mondják*, így történetesen meg kellett elégedni a lengyel prédikációval. A benyomást viszont javította Trakai/Troki-ban, hogy a kóruscsoport az istentisztelet alatt szép litván egyházi énekeket énekelt.”³⁰⁸

³⁰² 1939. december 3-án. *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska i. m. 14.

³⁰³ *Ibidem.*; *Lewandowska S.*: Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej i. m. 193.

³⁰⁴ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 287.

³⁰⁵ *Vilniaus Balsas* 1940. február 28. 6.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 287.

³⁰⁶ *Ibidem*, 290.

³⁰⁷ A litván nagyfejedelem rezidenciája a 14–15. században a Trakai/Troki várban volt, azonban az erődítmény súlyosan megrongálódott a 17. század közepi háborúk során. A szigeten fekvő várat az 1950-es és az 1980-as évek között építették újjá elmélyült poltikai és szakmai viták közepette. A Trakai/Troki rekonstruált vár Litvánia egyik fontos nemzeti szimbóluma napjainkban is.

³⁰⁸ *Vilniaus Balsas* 1940. február 20. 4. Kiemelés az eredeti szövegben.

Mindazonáltal a kaunasi érseki kúria mellett a *Lietuvos Žinios* újság is a litván nemzeti himnusz templomokban való éneklésével szemben foglalt állást.³⁰⁹ Utóbbi 1940. március 9-én azzal érvelt, hogy a litván nemzeti himnusz a különböző felekezetek fölött testesíti meg a litván államiságot és függetlenséget, emiatt pedig nem kötelező a templomokban énekelni (ha egyházi oldalról kérvényezik, akkor az újság véleménye alapján lehetséges a használata, de állami kezdeményezésre nem tartották kívánatosnak bevezetni).³¹⁰ Ugyanakkor a vallási és patrióta elemeket is tartalmazó lengyel *Boże coś Polskę* (Isten, ki Lengyelhont...) ének³¹¹ használata a vilniusi régió templomaiban erőteljes ellenkezést váltott ki a litvánok részéről.

A templomi énekek kérdése a legfelsőbb diplomáciai fórumokig is eljutott. Stasys Girdvainis, Litvánia szentszéki követe által a vatikáni államtitkárságnak 1939. december 20-án átnyújtott litván követelések között szerepelt a lengyel himnusz templomokban történő éneklésével járó feszültségek csökkentése. A litván jegyzék példaként említette, hogy a vilniusi Szent János templomban a szeminárium tanulóiból álló kórus elénekelte a lengyel himnuszt.³¹² Emellett Adam Sawicki érseki kancellár és Kazys Bizauskas vilniusi régióért felelős kormány megbízott közötti 1940. február 26-i tárgyaláson szintén szó esett a „*Boże coś Polskę*” lengyel ének templomokból való száműzéséről is.³¹³ Végül 1940 márciusában először a kultuszminiszter, majd pedig a vilniusi érsek is szabályozta, hogy a templomokban

³⁰⁹ Még annak a lehetősége is felmerült, hogy vallási tartalommal megtöltve átírják a litván himnusz szövegét. *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 291.

³¹⁰ *Lietuvos Žinios*, 1940. március 9. 7.

³¹¹ Alojzy Feliński (1771–1820) lengyel költő által 1816-ban írt vers kezdetben az 1815-ben lengyel királlyá koronázott I. Sándor orosz cár és lengyel király (1801–1825) hódolatára íródott az angol himnusz mintájára (*God save the King...*, *Naszego króla zachowaj nam Panie!*) a Lengyel Királyság liberális alkotmányának elfogadása miatt. Rögtön az ének megalkotását követő években megváltozott a szövege (*Naszę ojczyznę racz nam wrócić, Panie – A hazánkat add vissza, Urunk*) és a melódiája egyre inkább hasonlított a „*Bqdź pozdrowiona, Panienko Maryja*” (Üdvözlégy Mária) énekére. A novemberi felkelést követően (1831) a lengyel patriotizmus szimbólumává vált és a „szabadságtól megfosztott haza fohászává” alakították. A szövege ezt követően is változott. Lengyelország függetlenedését követően a két világháború közötti időszakban vetélkedett az ország hivatalos himnuszával (Józef Wybicki író által 1797-ben megírt Dabrowski mazurkája „*Mazurek Dąbrowskiego*” vált a későbbi lengyel himnusszá: *Jeszcze Polska nie zginęła – Nincs még veszve Lengyelország*). *Bogdan Zakrzewski*: Bieg życia hymnu „Boże! coś Polskę” *Pamiętnik Literacki* 73. (1982) 3/4. sz. 56–68.; *Kiss Gy. Cs.*: Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai i. m. 44, 52.

³¹² ADSS, 3. köt. 1. nr. 72.157.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 283.

³¹³ Bizauskas kormány megbízott elismerte, hogy a papok már nem kezdik el az éneket, azonban a sekrestyések és az orgonisták még igen. Bizauskas a február 26-i találkozón azzal fenyegetőzött, hogy ahol továbbra is játszani fogják ezt az éneket, előfordulhat, hogy megszűnik a templomi szolgálat. Adam Sawicki álláspontja védelmében megemlítette, hogy Edward Połónskit, a jezsuita templom kántorát megbüntették, mivel intónálta a *Boże coś Polskę* éneket. Ellenben Vilnius katonai parancsnoka, Pranas Kaunas a kántornak azt mondta, hogy nincs probléma ezzel az énekkel. A következő találkozó alkalmával, március 7-én Sawicki bemutatta Bizauskasnak a Szent Kázmér templom rektora által írt levél másolatát, amelyben kijelentette, hogy a középiskolai igazgatók értekezletén Pranas Kaunas nyilvánosan és hivatalosan úgy nyilatkozott, hogy „a lengyelek énekelhetik ezt a himnuszt a templomokban, ellenben azon kívül ezt nem tehetik.” A további problémák elkerülése végett Sawicki kanonik formális utasítást kért az ének ügyében a litván vezetéstől. *Ibidem*, 289.

kizárólag vallási énekeket lehet énekelni.³¹⁴ A korszakban megfigyelhető tehát, hogy az egyházi és a világi hatalom is kísérleteket tett a félhivatalos lengyel és a litván állami himnusz használatának visszaszorítására a vilniusi régió templomaiban.³¹⁵

Ugyanakkor a litván himnuszt azonban a későbbiekben szintén énekelték a vilniusi templomokban, április 21-én a vilniusi székesegyházban.³¹⁶ A lengyel nyelvű szentmise kezdetén a Litván Lövész Egylet tagjai kiabálásokkal megzavarták a miseliturgiát, ami miatt Romuald Jałbrzykowski érsek és a többi miséző pap a ministránsokkal együtt kivonult a sekrestyébe. A rendbontók is utánuk mentek a sekrestyébe, és követelték a mise megtartását. Arra kényszerítették Antoni Cichoński kanonokot, hogy beszéljen az érsekkel, annak érdekében, hogy engedélyezze a mise megtartását. Ennek elmaradását követően feltörték az orgona zárát és világi énekek énekeltek, többek között a litván himnuszt. Mindeközben több lengyel hívőt megvertek, sőt a litván rendőrök is letartóztattak néhány lengyel személyt. A zavargás az érsek elleni tüntetéssé alakult át, mivel a vilniusi litvánok közül többen az érseki palota elé gyűltek és megpróbálták betörni a palotába, valamint felfeszíteni az ajtót, de a kísérletek sikertelennek bizonyultak.³¹⁷ Jałbrzykowski érsek nem jött ki a tömeghez, hanem a tüntetés során a palotán belül tartózkodott.³¹⁸

Az elhúzódó konfliktus, és a liturgikus események megzavarása (bekiabálások, éneklések, hívek terrorizálása különösképpen a székesegyházban, a Szent Jákob, a Szent Kázmér és a Szent Katalin templomokban),³¹⁹ valamint a templom körüli lökdösődések, a papokat és a híveket ért inzultusok (május 2-án a vecsernyét nem lehetett megtartani) miatt május 3-án a döntés visszavonásáig Jałbrzykowski érsek bezáratta a vilniusi székesegyház kapuit.³²⁰ Az időpont nem volt véletlen, mivel május 3-a Lengyelországban hivatalos állami ünnep (az alkotmány ünnepe) volt, de ugyanúgy ekkor ünnepelték (1923 óta) Szűz Mária Lengyelország Királynéja ünnepét.³²¹ Ennek következtében a templomokban botrányokat előidéző csoportok a lengyel állami és egyházi ünnep megünneplését kívánták megakadályozni, azonban a székesegyház ideiglenes bezárása meggátolta a templomban való további botrányok

³¹⁴ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 291.

³¹⁵ *Kasparavičius, A.*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika i. m. 496.

³¹⁶ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 291.; Előfordult az is, hogy a *Boże coś Polskę* éneket a hasonló dallama miatt keverték össze a litvánok a „*Serdeczna Matko*” (Üdvözlégy Szűzanya) énekkel. *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 328.

³¹⁷ *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 61.

³¹⁸ *Jałbrzykowski, A. G.*: Wspomnienia wileńskie i. m. 112–114.

³¹⁹ *Ibidem*, 110–116. Az itteni templomokban történt esetekkel kapcsolatban lásd az 1. sz. táblázatot.

³²⁰ Andrzej Grabia Jałbrzykowski, a kaunasi nunciatúra sajtóattaséjának a visszaemlékezése alapján a templomi akciók egyik litván felbújtója, a már korábban is a vilniusi régióban szolgáló Zigmantas Žeidys káplán volt, akit Romuald Jałbrzykowski érsek 1940 tavaszán egy évre felfüggesztett a kápláni szolgálat alól. *Ibidem*, 116–117.

³²¹ Eredetileg a székesegyházban Jałbrzykowski érsek celebrálta volna a szentmisét. *Ibidem*, 117.

lehetőségének kialakulását. Mindeközben tárgyalások folytak az érseki kúria és a litván vezetés között a vilniusi templomokban való rend helyreállítása érdekében.³²² A lengyelekkel szembeni atrocitások ellen a vilniusi Lengyel Bizottság (Komitet Polski) is tiltakozott a litván minisztertanács elnökénél.³²³ Az érseki székesegyház a legjelentősebb szakrális épületnek számított a vilniusi régióban, emiatt vált az etnikai alapú térfoglalás egyik szimbólikus helyszínévé – és maradt a későbbiekben is – a lengyel és a litván hívek között.

Két nappal később a vilniusi székesegyház bezárását követően a jezsuiták által fenntartott Szent Kázmér templomban a *Boże coś Polskę* ének eléneklését követően a lövészegylet tagjai megverték Vitus Peronit,³²⁴ a kaunasi apostoli nuncius titkárát, akárcsak a többi lengyel hívőt. Ellentétben a bevezetőben említett kaunasi esetekkel az itteni verekedésben a litván rendőrök is részt vettek, és több lengyel hívőt, valamint Vitus Peronit is ideiglenesen letartóztatták. A többi lengyel hívővel együtt a nunciusi titkárt is a helyi rendőrkapitányságra vitték, majd pedig rövidesen kiengedték.³²⁵ A litván külügyminisztérium az említett esemény után hamarosan sajnálatát fejezte ki a történések miatt,³²⁶ mindenesetre Peroni az eseményt követően telefonon jelentést tett a történetekről a kaunasi nunciatúrára.³²⁷ A Szent Kázmér templomban az esti ötórás szentmisén is botrány alakult ki (amelyre Vitus Peroni is visszament), mivel a templom rektorának prédikációját többen hangoskodással megzavarták, ezért a miséző pap letérdelt és az *Oltalmad alá futunk* kezdetű imát kezdte el intonálni lengyelül, amely alatt viszont a litván lövészek több lengyel hívőt megverték, és megpróbáltak betörni a kolostorba (sikertelenül). Még Vitus Peroni is megkísérelt közbeavatkozni, azonban egy litván rendőrtiszt megakadályozta az események eszkalálódását és Vitus Peroni titkárnak az elkövetők megbüntetését ígérte, továbbá bocsánatot kért a botrányos viselkedés miatt. Következő napon, május 6-án Vitus Peroni „megdagadt és kékes bal arccal, valamint fájó tarkóval.” visszautazott Kaunasba a nunciatúrára.³²⁸

³²² Adam Sawicki érseki kancellár május 3-án tárgyalt Kazimieras Jokantas kulturszminiszterrel, és a kaunasi nunciatúrára is jelentést tett a vilniusi eseményekről. *Ibidem*.

³²³ *Ibidem*, 294.

³²⁴ Vitus Peroni már 1938. őszétől Litvániában dolgozott, többször is közvetített Centoz nuncius, a litván kormány, valamint Romuald Jałbrzykowski érsek között, akit 1940. április 28-án és május 5-én személyesen is meglátogatott. *Kasparavičius, A.*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika i. m. 494–495.

³²⁵ *Jałbrzykowski, A. G.*: Wspomnienia wileńskie i. m. 118–119. Andrzej Grabia Jałbrzykowski visszaemlékését – amely lengyel nézőpontból mutatja be a tragikus esetet – a Szent Kázmér templomban történt eseményekre vonatkozóan lásd a 3. sz. mellékletben. *Rokicki, P.*: Głinciszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w polowie 1944. roku i. m. 121–122.; *Lewandowska, S.*: Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej i. m. 195.

³²⁶ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 295.

³²⁷ *Jałbrzykowski, A. G.*: Wspomnienia wileńskie i. m. 125.

³²⁸ *Ibidem*, 126–128.

A szakrális terekben történő etnikai térfoglalás nem csak az énekeket és a hívőket érintette, hanem az épített környezetet, és a nemzeti szimbólumokat is. Több helyen megsemmisítették a templomok, kápolnák falain a lengyel feliratokat: 1940. január harmadikáról negyedikére virradóan a Hajnal Kapu templomon letörték a lengyel címet, és 1940. május 9-én eltávolították róla a lengyel vallási feliratot.³²⁹ Ekkor azonban már a litván vezetés is elkezdte revideálni korábbi beállítottságát, és elleneztek a korábbi agresszív templomi akciók folytatását. A sajtóban barátibb hangvételű cikkek jelentek meg.³³⁰

A templomok körüli összetűzések a litván közéletet is megosztották. A *Vilnius Balsas* litván újság érdekes megállapítást tett a templomi dulakodások recepciója kapcsán május 12-én: „Az embereink az istentiszteleteket bőségesen tartják. Sajnos nem minden templomban. Egyes templomokban meg vannak telve, másokban alig vannak. Ez nem normális. A számunka nem rokonszenvező tényezők ezt a jelenséget felhasználhatják a saját céljaikra. Hajtva a demagógia által ők elbizakodhatnak, hogy mi, litvánok általában csak követelni tudunk istentiszteleteket, de azokon nem veszünk részt.”³³¹ Emiatt a cikk írója szorgalmazta a litván kórusok alapítását, hogy ezáltal is több hívő érkezzon a litván nyelvű misékre.³³²

A nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások esetében fontos megjegyezni, hogy a litván konkordátum 8-ik cikkelye szerint vasárnaponként, valamint a litván függetlenség napján (február 16-án) a szentmisén a Litván Köztársaságért és az elnökért is könyörögni kellett, amelyre Burzio ügyvivő Maglione államtitkárt is emlékeztette karácsonyi levelében (1939. december 25-én).³³³ Mindezt az egyházmegye liturgikus naptárában is fel kellett tüntetni. A litván kormány kérte Jałbzykowski érseket, hogy tegye közzé a kalendáriumban, de a vilnusi érsek ezt elutasította, és a levélírásig az egyházmegyei naptárat még meg sem jelentették. Emiatt a litván külügyminisztérium felkérte Burzio ügyvivőt, hogy járjon közben az ügy érdekében, valamint szintén követelték, hogy a „*Regina Poloniae*” invokációt hagyják ki a litániából. Jałbzykowski azonban úgy nyilatkozott, hogy ezt a Szentszék engedélye nélkül nem teheti meg.³³⁴ Szintén Burzio ugyanezen levelében megállapította, hogy az érsek negatívan viszonyult a Litván Köztársaságért indított imákhoz.³³⁵

³²⁹ *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbzykowski metropolita wileński i. m. 60.

³³⁰ Ugyanakkor az egyházkormányzati helyzet jogi úton való elrendezéséig az addig megfogalmazott követeléseiket továbbra is fenn kívánták tartani. Vilniaus Balsas 1940. május 5. 2.; Lietuvos Aidas, 1940. május 7 (reggeli kiadás). 4.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 295–296.

³³¹ Vilniaus Balsas 1940. május 12. 5., *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 297.

³³² Vilniaus Balsas 1940. május 12. 5.

³³³ A lengyel konkordátum 8-ik paragrafusa szintén előírta, hogy május 3-án, a lengyel alkotmány ünnepén szentmisét kell bemutatni és liturgikus imádságot kell tartani a Lengyel Köztársaság és annak elnöke javára. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską i. m. 1086.

³³⁴ ADSS, 3. köt. 1. nr. 78. 167.

³³⁵ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 283.

III.2.2. Eltérő nemzetiségű papság között húzódó feszültségek

1939 októberében Vilniusban majdhogynem ötszáz szerzetes (férfi és női) tartózkodott, közülük többen más területekről menekültek a városba. A litván kultuszminisztérium kulturális ügyekkel foglalkozó osztályát bízták meg, hogy foglalkozzon a vilniusi szerzetesek helyzetével. 1940. február elején a kormány határozata („a nemzetiségi politika, a terület nyugalma és biztonságáról szóló elképzelés”) alapján a Vilniusban és a térségben tartózkodó külföldi, vagy háborús menekült szerzeteseket át akarták telepíteni Litvánia belső területeire. A terv alapján hasonló rendek, vagy kongregációk kolostoraiba kerültek volna.³³⁶

Már a hivatalos kormányhatározat előtt több litván szerzetesrend kezdeményezte a visszaszerzett fővárosban való szolgálatot. Gyorsan növekedett a beköltöző litván hivatalnokréteg, felsőbb fokú iskolák, tudományos intézmények száma, amely litván nézőpontból a pasztorációs és szociális szempontokat is kibővítette. Az 1939–1940 fordulóján Vilniusban szolgálatba léptek a litván jezsuiták, Mária-rendi szerzetesek,³³⁷ a szaléziak női, és férfi ága, és további női szerzetesrendek (többek között a ferences nővérek). Jałbrzykowski érsek – akárcsak a helyi lengyel klérus – a litván papok, szerzetesek Vilniusba való áramlását fenntartásokkal fogadta. A litván jezsuita provinciális Benediktas Andruška (1884–1951) a vilniusi Szent Ignác templomban tett látogatása után azt az ajánlatot küldte Romuald Jałbrzykowski érseknek, hogy Kaunasból két szerzetes papot küld pasztorációs szolgálatra a Szent Ignác templomba, az érsek azonban azt válaszolta, hogy ennek nem látja szükségét.³³⁸

A vilniusi régióban a pasztorációs munkába egyre inkább a litván szerzetesek is bekapcsolódtak. Ennélfogva a litván szerzetesi elöljárók nem késlekedtek a politikai változásokhoz alkalmazkodni, a vilniusi házakat a litván provinciákhoz csatolták, és élükre litván elöljárókat neveztek ki. A jezsuita rend generálisa, Włodimir Ledóchowski habár lengyel származású volt, már 1939 októberében a vilniusi jezsuita kolostort a litván provincia

³³⁶ A Litván Központi Állami Levéltárban (LCVA) fennmaradt egy kézzel írt levél, amelyben nem hivatalos döntésként szerepel az áttelepítés kezdeteként tervezett időpont: 1940. június 23–30. A szovjet megszállás azonban keresztülhúzta a tervet. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos vienuolijos XX a. istorijos bruožai i. m. 121–122.

³³⁷ Mariánus, más néven Mária-rend (Congregatio clericorum regularium marianorum sub titulo immaculatae conceptionis beatae virginis Mariae) alapításának folyamata Szent Stanislaus Papczyński (1631–1701, Ferenc pápa 2016-ban avatta szentté) vezetésével 1670-ben kezdődött meg. Legfőbb küldetésük a Szeplőtelen fogantatás hirdetése, valamint a tisztítóűzben szenvedő lelkekért való imádkozás volt. A 18. századra Lengyelország után már Litvániában és Portugáliában is nyíltak kolostoraik. Ellenben a 19. század elejére súlyos veszteségek érték a rendet, Litvániában egyedül Marijampolében engedték továbbra is működni a kolostort, azonban 1904-ben ezt a rendházat is bezárták a szerzetesek alacsony számára hivatkozva. 1909-ben Jurgis Matulaitis a cári hatóságok tudta nélkül megreformálta a kihalás szélén lévő rendet, amely újra növekedésnek indult. Az újraalapítással kapcsolatban lásd bővebben: *Kęstutis Žemaitis*: Ks. Wincenty Senkus: lata trudu i nadziei w zakonie marianów. Soter 68. (2011) 40. sz. 55–64.

³³⁸ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos vienuolijos XX a. istorijos bruožai i. m. 122.

fennhatósága alá helyezte. A litván kultuszminiszter 1940. március 13-án hivatalosan is engedélyezte a litván jezsuitáknak a rend magángimnáziumának az átvételét.³³⁹ A vilniusi mariánus szerzetesi előljáró is a litván származású Vincentas Dvaranauskas lett. A szaléziak vezetősége már 1939. november közepén a vilniusi férfi és női szaléziák ipari iskoláit a litván kongregáció felügyelete alá helyezte.³⁴⁰ A litván ferences nővérek 1939 őszén a diákok kollégiumában dolgoztak. A litván szegénynővéreket a „Caritas” szövetség hívta Vilniusba, ahol női szociális iskolát, óvodát nyitottak, és további társadalmi munkát végeztek a menedékhelyeken. Jałbrzykowski érsek fogadta a kongregáció nővéreit, akik 1940 januárjában kezdték meg munkájukat ezekben az intézményekben. A növekedő vilniusi szerzetesi jelenlétet, és az egyházi iskolák működését megakasztotta a szovjet megszállás 1940 júniusában, ezt követően pedig mind a litván, mind a lengyel szerzetesek számára kedvezőtlen körülmények között kellett folytatni pasztorációs munkájukat.³⁴¹

Már 1939 őszétől megkezdődött a földalatti lengyel állam szervezése, amelyben a katolikus egyház is tevékeny szerepet töltött be. A kezdeti szakaszban több lengyel pap, szerzetes és apáca nemcsak, hogy támogatta, hanem részt is vett a földalatti lengyel állam vilniusi régióban történő megszervezésében és működtetésében.³⁴² A konspirációs munkában az érsekség vezetése részéről Adam Sawicki érseki kancellár (álnevén „Stempel”) tartotta az összeköttetést, aki a káplánok kijelölésért, illetve a gondoskodásukért is felelt.³⁴³

A helyi lengyel papsággal kapcsolatos litván percepciókról nagymértékben árulkodik az 1940. május 10-én a *Naujoji Romuva* litván újság vilniusi klubgyűléséről közölt beszámoló, melynek címe: „Litvánság és katolicizmus a vilniusi egyházmegyében.” A tanácskozáson a városban élő, vagy az éppen ott tartózkodó litván világi, és egyházi értelmiség jelentős képviselői vettek részt. A bevezető előadásban elhangzott, hogy a vilniusi régió litván jellegének elvesztéséért nagymértékben felelős az itt szolgáló és a múltban szolgált lengyel papok nacionalizmusa és polonizációs törekvései, amely folyamatok már a litvánok megkeresztelkedésekor elkezdődtek. Jurgis Matulaitis püspök eltávolítását (1925) követően pedig Jałbrzykowski működése alatt kiszélesedtek, amikor is elkezdett csökkenni a litván, és

³³⁹ Az igazgatójának Antanas Viskantas-t választották meg.

³⁴⁰ Mindkettő iskolának az igazgatója Boleslovas Lukošius lett. *Ibidem*, 122. A szalézi nővérek intézményeit (árvaház, magán-elemi iskola stb. Vilniusban, valamint a város melletti Laurai/Laurów-ban) a litván szalézi Jonas Žemaitis adminisztrálta, továbbá 1940 áprilisában öt litván nővér érkezett Olaszországból az itteni lengyel szalézi nővérekhez. *Aniela Olczyk: Zgromadzenie Córek Maryi Wspomożycielki (salezjanki)*. In: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945*. Metropolie wileńska i lwowska, zakony. Ed. Zygmunt Zieliński. Katowice 1992. 377.

³⁴¹ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos vienuolijos XX a. istorijos bruožai i. m. 123.

³⁴² *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 9–10.

³⁴³ *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 376.

nőni a lengyel papok száma. Ugyanakkor a jogi lehetőségek betartása mentén kívánták az egyházkormányzat és az egyházi helyzet megváltoztatását. „Ellentétes mindenfajta demonstráció a templomban, a sietségben megszervezett delegációk, a gyorsan megírt memorandumok, azok az emberek, akik nincsenek tisztában a helyi körülményekkel, a kapcsolatokkal és az egyházi joggal.”³⁴⁴ Felmerült a lehetősége, hogy a lengyel papok fizetésének visszatartásával oldják meg a terület egyházügyi problémáját, míg az érseki kúria személyzetének működését litván állampolgársághoz és litván nyelvtudáshoz kötötték volna. További követelésként fogalmazódott meg, hogy az iskolai káplánoknak olyanokat kell megválasztani, akik rendelkeznek litván állampolgársággal és litván nyelvből levizsgáztak, valamint ösztönözni kívánták a litván fiatalokat, hogy a vilniusi szemináriumba jelentkezzenek. Célkitűzéseik között szerepelt, hogy a Litvániában jelen levő szerzetesrendek telepedjenek le Vilniusba és vegyék tulajdonukba az itteni kolostorokat és templomokat, amely folyamat lényegében ekkor már elkezdődött. Kristupas Čibiras, a vilniusi Szent Mihály templom plébánosa azonban felhívta a figyelmet, hogy a jelenlegi helyzet évszázadokon keresztül folyó folyamatok eredménye, és nem lehet megváltoztatni hónapok alatt. „Az egyház egyetemes, nem szükséges rá korlátoltan tekinteni,“ – jelentette ki Čibiras plébános a klubbeszélgetésen.³⁴⁵

Fabijonas Kemėšis atya azonban, a kaunasi egyetem tanára az 1925-ben létrejött Vilniusi Felszabadítási Unió (VDU) egyik alapítója, Jałbrzykowski érsek személyében látta a legfőbb akadályát a litván akcióknak, mivel a lengyelek vezetőjeként a vilniusi érsek szerinte megbénította a litván kísérleteket. Kemėšis azonban szintén megjegyezte, hogy a litván fiatalok által használt erőszak többet ártott, mint használt a litván egyházi ügynek. Szerinte a kormánynál kell kezdeményezni az eltávolítását, mivel véleménye alapján nem lehetséges a litván élet a vilniusi templomokban, amíg Jałbrzykowski felel értük. Ezért azt javasolta, hogy vagy a litván kormány legyen befolyással a Szentszékre, hogy helyezze el Jałbrzykowski érseket, vagy alakítsanak ki egy magán bizottságot, amely tartja a kapcsolatot Jałbrzykowski érsekkel és a nunciussal, és ismerteti a szükséges tudnivalókat a helyi egyházi életről.³⁴⁶

Az egyik felszólaló (A. Latvys) szerint három „harci szakaszban“ lehet végrehajtani a változtatást a vilniusi régióban: 1.) megállítani az egyházon belül a polonizációt, amelyet már sikeresként értékelt akkor (pl. *Boże coś Polskę* ének betiltása), 2.) a szeminárium átszervezése, 3.) az elnemzetlenített litvánok identitásának újbóli megerősítése, amelyre a

³⁴⁴ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21. 389–392.

³⁴⁵ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21. 392.

³⁴⁶ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21. 393.

felszólaló száz évet jószolt. Viktoras Čečeta litván diplomata szintén hozzátette, hogy a litvánokkal szimpatizáló lengyeleket nem szabad elidegeníteni a templom körüli botrányokkal, és a radikális akciók nem hoztak semmilyen eredményt.³⁴⁷ A felszólalók közül többen hangoztatták, hogy a litván nyelv templomokban való terjedéséért folytatott küzdelmet a litván papoknak kellene vezetni, és a lépéseikkel nem a lengyeleket akarják teljesen kiszorítani a templomokból, hanem a saját jogukat kívánják érvényesíteni. A megbeszélésen a diákok lecsillapításáról és a verekedések beszüntetéséről egyetértés volt. Fabijonas Kemėšis újabb felszólalásában felhívta a figyelmet, hogy állásponta szerint meg kellene vitatni az állam és egyház kapcsolatait is: „Ezt a kérdést is a klubnak kell megbeszélni. Akkor esetleg érthetővé válna, miért nem lehetne a templomokat a verekedés helyszínévé változtatni, vagy Jałbrzykowski és másokat száműzni.”³⁴⁸ Algirdas Gustaitis, a vilniusi egyetem könyvtárosa azonban azt javasolta, hogy a diákok továbbra is folytassák a harcot a litvánok jogainak érvényesítéséért.

Juozas Keliuotis litván író, szerkesztő-újságíró elismerte, hogy egyrészt az egyház általi polonizációt meg kell szüntetni, másrészt pedig egyértelműen aláhúzta, hogy a litvánok nem fogadhatják el, hogy a sovinizmus útjára lépjenek. Hozzátette: „Vilniusban van elég templom, hogy minden nemzetiségnek elegendő legyen. A Jóisten mindegyik nyelvet ért, ezért mindenki azon a nyelven imádkozzon, amelyiket tudja.”³⁴⁹ Ahogy a klubbeszélgetésről fennmaradt beszámoló is mutatja, a litván egyházi és világi vezetők között nem volt egységes álláspont a vilniusi régió egyházi helyzetének kezelését illetően, mindenesetre a többségük elítélte a templomok körüli összetűzéseket, és nem támogatta a radikális megoldásokat.

Általánosságban megállapítható, hogy a lengyel és a litván klérus közötti kapcsolat a litván fennhatóság időszakától kezdődően feszült volt, azonban a köztük lévő ellentétek a későbbiekben még inkább elmélyültek. 1940 júniusától már két függetlenségétől megfosztott állam polgárai, és köztük egyházi vezetői, papjai élték mindennapjaikat a vilniusi régióban úgy, hogy a megváltozott körülmények ellenére az eddig elért, vagy megtartott pozíciókat továbbra is fenn kívánták tartani a helyi társadalomban és egyházszerkezetben.

³⁴⁷ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21.393.

³⁴⁸ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21. 394.

³⁴⁹ Naujoji Romuva 10. (1940) 20–21. 389–394.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 296–297.

III.2.3. A kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok

A litván hatóságok és a helyi lengyel klérus között már a litván hadsereg bevonulásának napján, 1939. október 28-án merültek fel nézeteltérések amiatt, hogy nem szólaltak meg a harangok a litván katonák megérkezésekor.³⁵⁰ Ezen túlmenően a litván fél Romuald Jałbrzykowski érseket amiatt hibáztatta, hogy míg a szovjet hadsereg 1939. szeptember 18–19-i bevonulásakor elrendelte, hogy tüzzék ki a szovjet zászlót az érseki palotára, addig ezt a litván katonák érkezésekor nem tette meg.³⁵¹ Az elcsatolást követően a litván hatóságok betiltottak több lengyel egyházi szervezetet és alapítványt is (többek között a lengyel *Actio Catholica*-t és a helyi lengyel Caritas szervezetet), melyek ingóságait lefoglalták.³⁵²

1939. november-december hónapra a litván kultuszminisztérium kulturális ügyekért felelős osztálya 40 litván–fehérorosz papnak utalta ki a fizetését. Ezen túlmenően a kultuszminisztérium december 1-én fizetésben részesítette a többi (evangélikus, református, ortodox, óhitű, zsidó, karaita és muzulmán) vallási vezetőt és az egyházi személyt, kivéve a lengyel katolikus papokat. A vilniusi érsekség anyagi helyzetét tovább nehezítették az állami támogatások elmaradásai, valamint csökkentek az érseki káptalan tulajdonában levő magánházakból származó bértleti jövedelemek, azáltal, hogy a bérlők nem tudták kifizetni a költségeket.³⁵³ További feszültséget keltett a lengyel hitoktatók közép- és általános iskolákból való elbocsátása. Ugyanakkor fennakadások keletkeztek a felszabadult helyek betöltésével, mivel a litván hatóságok által kinevezett hitoktató-káplánok nem kaptak jóváhagyást az érseki

³⁵⁰ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 44.; *Stehle, H.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 221.

³⁵¹ Michał Römer 1939. november 5-én a következőket írta a naplójába: „A vilniusi katolikusok egyik legnagyobb kérdése az egyházi kérdés, főképpen az állam kapcsolata a kúriával. A konfliktus tulajdonképpen már létezik: a vilniusi Jałbrzykowski érsek makacs endek [nemzeti demokrata – B. P.] és önfejű ember, erősen a markában tartja az egyházkormányzást, annak ellenére, hogy a rákhoz hasonló betegségben szenved azt hallani, hogy már öt éve. A litvánok Vilniusba való bevonulásukkor Jałbrzykowski nem tüzte ki a litván zászlót az érseki kúria épületére, annak ellenére, hogy az egész város ki volt dekorálva. Úgy nyilatkozott, hogy csak akkor tüzi ki, ha erre határozott parancsot kap. A szovjetek vörös zászlója kívül volt, mert parancs volt, ellenben a litván zászló nem volt kívül. Nem engedélyezte Jałbrzykowski szintén, hogy megkongassák a harangokat a templomban, és azt sem, hogy Te Deumot énekeljenek. Azonkívül kifejezte: „Nem szükséges minden megszállónak harangozni!” Jałbrzykowski és a környezete ellenben hibáztatták Merkyst, a kormány megbízottját, hogy nem tett tisztelegő látogatást az érseknél. A litvánok jótálltak magukért, hogy gyorsan nem akadt zászló üdvözlésre, ezért a látogatás elmaradt. Mindegyik templomban a továbbiakban az istentiszteletek kizárólag lengyelül voltak, litván istentisztelet csak a Szent Miklós templomban volt, minden úgy volt, mint régen. Az Ostra Bramanál ünnepélyes istentisztelet csak a litván katonai helyőrségnek volt, csak egyszeri alkalommal. Természetesen így nem maradhatott. Vannak más csekély perek az endekkel, például a vilniusi székesegyházban a tiszteletbeli presbiterium [a templom szentélyhez közel eső része B. P.] helye a kormány képviselőnek és más kormánytagoknak. Egyelőre a litvánok a konfliktust nem oszlatták szét, mivel nem szigorítják a kapcsolatokat Vilniusban. A segédpüspök Michalkiewicz megértőbb lenne, mert együttérzőbb és hazai [krajowy – B. P.], de nagyon idős – 75 év körüli, és nincs hatalma Jałbrzykowski felett.” *Römer, M.*: *Dzienniki. 1939–1945.* i. m. 195–196.

³⁵² *Szot, A.*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 60.

³⁵³ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 135.; LCVA-391-4-745. 219–220.

kúriától, ezért nem taníthattak, és emiatt több iskolában elmaradtak a hittanórák.³⁵⁴ Lentvaris/Landwarów kisváros litván kisebbsége levélben fordult a kultuszminisztérium vallási ügyekért felelős tiszviselőjéhez egy litván iskolai hitoktató kinevezése ügyében, mivel szerintük a helyi lengyel hittanórákon „az elnemzetlenítő politikát szisztematikusan folytatják,” és ezt véleményük alapján csak egy litván káplán tudta volna ellensúlyozni.³⁵⁵

Jałbrzykowski érsek mellett sajtótámadások érték a helyi lengyel klérus tagjait is. Például a litván *Vilniaus Balsas* újság 1939. december 6-i számában amiatt hibáztatott több vilniusi lengyel papot, hogy a prédikáció közben olyan dolgokról beszélt, amelyeknek nincsen közös nevezője a papsággal, hanem csakis a lengyel agitációnak a tünetei.³⁵⁶ A litván sajtóban megjelenő vádak tehát nemcsak Jałbrzykowski érsek személyére korlátozódtak, hanem kiterjedtek a teljes litvániai lengyel klérusra is.

Litván püspökök mellett a világi hatóságok is megpróbálták hitoktatókat kinevezni az újonnan megszerzett területre, amely több esetben szült nézeteltérést a lengyel és a litván fél között, mivel a kánonjog szerint a vilniusi régióba – ezáltal pedig a vilniusi érsekség területére – történető kinevezésekért egyedül Romuald Jałbrzykowski érsek volt a felelős.³⁵⁷ Az egyházkormányzati vitákkal kapcsolatban már a Szentszék is tudomást szerzett az egyházi kinevezések körüli lengyel–litván ellentétekről a vilniusi régióban. 1939. december 18-án Jałbrzykowski érsek Burzio szentszéki ügyvivőnek írt levelet a vilniusi régió és a szovjet megszállás alatt lévő területek helyzetéről. A jelentésben megemlítette, hogy néhány döntése az egyházmegye kormányzását illetően nem elfogadható bizonyos kormányhatóságoknak, mivel nem ugyanúgy értelmezik a kánonjogi előírásokat. Példaként említette, hogy Juozapas Skirkievičius-t, a vilkaviškis-i egyházmegyéből származó papot a litván polgári hatóságok nevezték ki a vilniusi, cári időkből megmaradt Lukiškė/Łukiszki börtön káplánjának.³⁵⁸ A

³⁵⁴ Łossowski, P.: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 287–288. A *Lietuvos Žinios* újság 1940. március 9-én a témában újságcikket közölt, „Jałbrzykowski fékezései” címmel: „A hitoktatás gyorsabb haladna előre, ha a vilniusi litván papok bátrabbak lennének, pl. nemrég a kultuszminiszter a vilniusi kertészeti iskola káplánjának választotta Pūkėnast, azonban ő nem töltötte be az állást, mert Jałbrzykowski érsek ebbe az iskolába Budzila káplánt választotta. Az iskolai vezetés azonban nem fogadta a Jałbrzykowski által kiválasztott káplánt, mivel a törvény szerint a kultuszminiszter jelöli ki, az ő kinevezésével pedig az atya kérhet engedélyt a hitoktatásra. Ellenben Jałbrzykowski érsek túllépi a saját jogosultságát, amikor megpróbálja használni a kinevezési jogot. De a papok, tekintettel a szakmai diszciplinájukra, kollízióba [érdekellentétbe – B. P.] kerülnek az állammal és a nemzettel.” *Lietuvos Žinios* 1940. március 9. 10.; LCVA-391-4-745. 174–175.

³⁵⁵ LCVA-391-4-745. 191. A teljes levelet lásd a 2. sz. mellékletben.

³⁵⁶ A cikk szerint a székesegyházban egy lengyel atya a prédikációban többek között arról beszélt, hogy lengyeleknek nehéz keresztet kell hordaniuk, azonban Isten büntetése csak ideiglenes, ezért nem szabad elveszteni a reményt, mivel Isten megszanja a lengyeleket és hamar megszüntetni a szenvedésüket. Természetesen a lengyelek részéről a történések negatív értelmezése szemben állt a litvánok által előtérbe helyezett „felszabadító” képével. *Vilniaus Balsas* 1939. december 6. 2.

³⁵⁷ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1939–1944). i. m. 528.

³⁵⁸ Vytautas Soblys, a kultuszminisztérium kulturális ügyekért felelős osztályának vezetője 1940. január 26-án kérte a vilniusi kúriát, hogy az Alytusból Vilniusba költöző börtönnel együtt a börtönlelkész, Juozapas

levélben közölte, hogy az említett káplánnak nem adta meg a jurisdikciót amiatt, hogy más egyházmegyéhez tartozik, továbbá azzal érvelt, hogy erre a feladatra jobban képzett papok is vannak a vilniusi érsekségben. Zárásként hozzátette, hogy szerinte ez a döntés összhangban van a kánonjoggal és a Szentszék által képviselt irányvonallal.³⁵⁹

Burzio ügyvivő azonban Maglione bíborosnak küldött december 21-i levelében (amelyben a fentebbi levelet is mellékelte) megfogalmazta a vilniusi érsekkel és az esettel kapcsolatos kritikáját: „Viszont a példa, amelyet idéz – mintegy azért, hogy bizonyítsa: az ő cselekvési módja megfelel a szent kánonoknak és a Szentszék lelkületének –, mindenekelőtt megmutatja, szerény véleményem szerint, hogy talán hiányzik belőle az az érzék, bölcsesség és békülékeny szellemiség, amelyek ezekben a pillanatokban oly’ hasznosak lennének. Tulajdonképpen, ha megengedte volna Lukiszki börtönében a kápláni hivatalra felterjesztett litván pap számára az igényelt joghatóságot, egy ilyen előzékeny gesztus nem lett volna egyáltalán ellentétes a kánonjoggal, még kevésbé a Szentszék lelkületével és útmutatásaival, és az ellenfeleinek eggyel kevesebb ürügyük lett volna a kampányukhoz [Jałbrzykowski érsekkel szemben – B. P.]”³⁶⁰

Az egyházi kinevezések mellett a lengyel papok litván állammal szembeni magatartása is feszültségeket keltett a két fél között, és az ezekről szóló kritikákat a litván oldal a Szentszék tudomására hozta.³⁶¹ Adam Sawicki érseki kancellár és Kazys Bizauskas vilniusi régióért felelős kormány megbízott 1940. március 7-én folytatták korábbi tárgyalásaikat. Bizauskas ekkor a lengyel papságot államellenes, valamint politikai tevékenységgel vádolta, amelyet szerinte egyházi tevékenységek (rózsafüzér, lelkigyakorlat) mögé rejtenek, és ezek a tendenciák a kormány megbízott véleménye alapján erőteljesen érvényesültek a vilniusi szemináriumban. Sawicki érseki kancellár azonban a lengyel klérust sújtott büntetések enyhítésének ügyében szólalt fel. Kérvényezte Antoni Mańturzyk táborigazgató kiengedését és szolgálati helyére való visszaengedését, miután a litván hatóságok 1939. december 13-án letartóztatták és Pabradė/Podbrodzie településről Ukmergė-be szállították.³⁶² Ezen túlmenően

Skirkievičius is szolgálhasson Vilniusban (amelyre a vilkaviškis-i püspök is engedélyt adott), azonban az egyházmegyében szolgáló papok kinevezése a vilniusi érsek hatáskörébe tartozott. Az érseki kúria válaszlevelében értesítette a kultuszminisztérium kulturális ügyekért felelős osztályát, hogy nem kívánják szolgálatba helyezni Skirkievičius-t, hanem helyette egy helyi, vilniusi papot kívánnak kinevezni börtönlelkésznek. LCVA-391-4-745. 192–194.

³⁵⁹ ADSS, 3. köt. 1. nr. 73. 161.

³⁶⁰ ADSS, 3. köt. 1. nr. 73. 158–161.

³⁶¹ ADSS, 3. köt. 1. nr. 72. 157.; Łossowski, P.: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 283.

³⁶² Antoni Mańturzyk (1905–1965) táborigazgató azonban nem szabadulhatott. 1941. július 10-én a szovjet hatóságok az oroszországi Kozelszkbe szállították. A Szovjetunióból Európába csak kalandos úton (Iránon és Irakon keresztül) térhetett vissza a háború folyamán, majd 1945 után az angliai lengyel közösségeket szolgálta. Krahel, T.: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 279–280.

Bizauskas az érseki kúrián történő személyes változásokról érdeklődött.³⁶³ A vilniusi régió kormány megbízottja és a vilniusi érseki kúria között folytatódó tárgyalások hangulata egyre feszültebbé vált, március 28-án Bizauskas Jałbrzykowski személyével kapcsolatos éles kritikájának adott hangot (hogy a vilniusi érsek várja a háborút), és tárgyalópartnerét megfenyegette, hogy ki fogják utasítani az államellenes papságot és a lengyel menekülteket. Az erősebb hangváltáshoz a templomi nyelvhasználat körüli feszültségek is hozzájárultak.³⁶⁴

Ugyancsak vitás ügynek számított az anyakönyvek és anyakönyvi kivonatok kérdése. Az 1940. január 1-jén meghozott miniszteri rendelet alapján minden anyakönyvi bejegyzést az államnyelven kellett végrehajtani. A litván sajtó azonban kritizálta, hogy a lengyel papok ezt követően is lengyelül írták az anyakönyveket és a régi formanyomtatványokat használták, amelyeken még a „*Rzeczpospolita Polska*” felirat szerepelt.³⁶⁵

1940. április 24-én Jałbrzykowski érsek háromfős vilniusi litván delegációt fogadott (a pedagógiai intézet igazgatója Mečislovas Mačernis vezetésével, valamint Antanas Juknevičius ügyvéd, és Stefanija Ladygienė tanár tagokkal), amely a vilniusi régióban élő litvánok részére több litván pap szolgálatának engedélyezését, és a litván nyelv kiterjesztését kérte az egyházi tevékenységeket (temetés, keresztelés, esküvők, gyónás) illetően. A feljegyzések alapján véleménykülönbség volt Jałbrzykowski érsek és a litván delegáció között a vilniusi litvánok számát illetően: míg az utóbbi 35 ezer főre tette a vilniusi litvánok számát (köztük az ellengyelesedett litvánokkal, akik adott esetben az alakulandó litván plébániákat látogatnák), addig az érsek 12–15 ezer főre becsülte a létszámukat.³⁶⁶ A litván nyelvű megbeszélésen a vilniusi érsek, hivatkozva a litvánok által a templomokban létrejött zűrzavaros helyzetre, visszautasította az említett követelések teljesítését.³⁶⁷ A delegáció viszont azt sérelmezte, hogy a litván társadalom nem tapasztalt jó gesztusokat az érseki kúria részéről.³⁶⁸

Miután a háromfős delegáció Jałbrzykowski érseknél semmiféle eredményt nem tudott elérni, egy részletes jegyzéket állítottak össze, amelyet a követeléseik teljesítésének ügyében elküldtek a kultuszminisztériumnak. A jegyzék elítélte Jałbrzykowski jelen és múltbéli viselkedését a litván kérdés sérelmei és korlátozásai miatt, és a jegyzék íróinak véleménye

³⁶³ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 289.

³⁶⁴ *Ibidem*, 290.

³⁶⁵ *Ibidem*, 288. A *Vilniaus Balsas* újság a következőket írta a témáról „A papok továbbra is lengyelül írják az anyakönyveket” címmel: „Néhány nappal ezelőtt érkezett az értesítés, hogy a kultuszminisztérium rendelete értelmében január elsejétől az anyakönyvet (az állami) litván nyelven kell írni. Ugyanakkor az tapasztalható, hogy a plébánosok eddig a vilniusi (érseki) kúriától nem kaptak ilyen utasítást és az anyakönyveket ezért továbbra is lengyel nyelven írják régi űrlapokra, amelyeken az szerepel, hogy *Rzeczpospolita Polska*. Mégis hogyan kellene ezt érteni?” *Vilniaus Balsas* 1940 január 11. 6.; LCVA-391-4-745. 165.

³⁶⁶ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 292–293.

³⁶⁷ *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 136.

³⁶⁸ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 293.

szerint a litván ügy rendezését Jałbrzykowski érsek maradásáig képtelenség volt megfelelően rendezni. A következő követeléseket sorolták fel: 1.) jelöljenek ki legalább egy litván papot minden plébániatemplomba, 2.) további templomokat adjanak át a litvánoknak (Szentlélek templom, Szent Fülöp és Jákob templom), 3.) a székesegyház is kapják meg a litvánok (hivatkozva arra, hogy itt nyugszanak Nagy Vitold hamvai és a templom a Gediminas vár mellett található), 4.) litván papokat alkalmazzanak az érseki kúriában és káptalanban, 5.) a szemináriumot gyökeres szervezzék át (amely eddig „a polonizáció fészke volt”), 6.) Jałbrzykowski érseket váltsák le egy kompromisszumképesebb személyre.³⁶⁹ A vádak ellenére 1939 szeptemberében a szemináriumban az oktatás elkezdődött és zavartalanul folyt a kispapok részére, akik közül többen más lengyel szemináriumokból érkeztek.³⁷⁰

Öt lengyel papot (Adam Kulesza, Witold Pietkun, Lucjan Pereświet-Sołtan, Piotr Wojno-Orański, Witold Szymczukiewicz) litvánellenséggel vádolva a liškiava-i (Liszkowo) dominikánus kolostorba száműzték,³⁷¹ azonban 1940 nyarán a szovjet megszállást követően visszatértek korábbi plébániáikra.³⁷² 1940 júniusának első napjaiban még folyamatban volt a litván érdekek vilniusi régióban való érvényesítése, többek között a litván állampolgársággal nem rendelkező lengyel szerzetesek tevékenységének szabályozása, valamint megkezdődött a megüresedett segédpüspöki szék betöltésének folyamata is (a litván érdekek mentén). A litván kormánykörökben felmerült a lengyel szerzetesek és apácák internálása is, amelyet azonban végül elvetettek. Mindazonáltal a dominikánus, és az irgalmas nővérek kongregációinak élére litván kurátorokat neveztek ki, akik a kongregációk vagyonát kezelték és azok zárolását intézték, mivel a litván állami szervek megvonták a vilniusi régióba 1920 után érkező kongregációk működési engedélyét. Ugyancsak kinevezett kurátor foglalkozott a vilniusi szeminárium helyzetével. A litvániai nuncius, Luigi Centoz Maglione államtitkárnak 1940. június 3-án íródott levelében megemlítette, hogy a vilniusi szeminárium kispapjainak többségét a litván vezetés szét kívánta küldeni a kaunasi, telšiai-i, és a vilkaviškis-i szemináriumokba, mivel a vilniusban tanuló 74 kispap közül csak tizennégy rendelkezett litván állampolgársággal.³⁷³ Az országban bekövetkező politikai fordulat azonban keresztülhúzta a vilniusi régióra vonatkozó litván terveket.

³⁶⁹ *Ibidem*, 293–294.

³⁷⁰ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 328.

³⁷¹ *Krahel, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 35.

³⁷² *Krahel, T.*: Archidiecezja wileńskaw latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 171. A litván hatóságok Stanisław Lachowicz Turmantas/Turmont plébánosát 1940. június 13-án tartóztatták le, azonban a szovjet bevonulás következtében hamarosan kiszabadult. *Krahel, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 253.

³⁷³ ADSS, 3. köt 1. nr. 146. 249–251.; *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 329.

III.3. A TOTALITÁRIUS RENDSZEREK TÉRSÉGBEN VALÓ MEGSZILÁRDULÁSA – KÖZTÖRTÉNET

III.3.1. Litvánia Szovjetunióba való bekebelezése (1940. június–1941. június)

A franciaországi hadjárat (1940. május 10.–június 25.) egy időben kezdődött meg a balti államok szovjetizálása, elsőként Litvániával.³⁷⁴ 1940. június 15-én Juozas Urbšys litván külügyminiszter tájékoztatta kormányát, hogy a Szovjetunió különleges megbízottként Vlagyimir Dekanozovot Litvániába küldi, akinek azt a feladatot tűzték ki, hogy felügyelje a szovjet érdekeknek is megfelelő új litván kormány megalakítását. Ugyanezen a napon további szovjet csapatok érkeztek Litvánia területére, és ezt követően került sor a népi kormány felállítására.³⁷⁵ Litvániában 1940. július 14–15-én tartották az elcsalt „nemzetgyűlési” választásokat, melyen a választók 99,2 százaléka szavazott a népfrontra. 1940. július 21-én az első litván „népi nemzetgyűlésen” a résztvevők a szovjet szocialista államforma bevezetését és a Szovjetunióba való felvételüket kérték, amelyet a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa augusztus 3-án elfogadott.³⁷⁶

1940. novemberében további kisebb részeket, összesen 2647 km² kiterjedésű területet (Švenčionys/Świeciany, Druskininkai/Druskienniki, Dieveniškės/Dziewieniszki) csatoltak el a Belarusz SZSZK-tól a Litván SZSZK-hoz.³⁷⁷ A vilniusi érsekség Litván SZSZK-ba eső plébániáinak száma a korábbi 70-71-ről 86-ra nőtt.³⁷⁸ A vilniusi régióban élő lengyeleket súlyosan érintette a második szovjet megszállás időszaka is, mivel tovább szűkültek a lengyel egyesületek működési lehetőségei. Ennélfogva nem működhetett még a litván fennhatóság alatt megmaradt „Komitet Polski” karitatív szervezet sem. Szintén negatívan érintették a lengyel konspirációs szervezeteket a szovjet hatóságok általi letartóztatások.³⁷⁹

³⁷⁴ 1940. május 25-én a kaunasi kormányhoz eljuttatott szovjet jegyzék két szovjet helyőrségi katona elrablásával vádolta meg a litván vezetést, és az ügy eszkalálódása miatt Antanas Merkys litván miniszterelnök Moszkvába utazott, valamint Molotov külügyi népbiztossal tárgyalt június 7-én. Hét nappal később, június 14-én éjfélkor Molotov a Moszkvában maradt litván külügyminiszternek, Juozas Urbšysnak átnyújtotta a szovjet javaslatot, mely biztosítani kívánta a Vörös Hadsereg további egységeinek Litvániában való állomásoztatását. A több pontból álló szovjet követeléseket végül a rendkívüli kormányülésen elfogadták, ami miatt Antanas Merkys litván miniszterelnök lemondott. Pár órával később Antanas Smetona és több magas rangú kormányhivatalnok emigrált. *Misiunas, R. J.–Taagepera R.*: A balti államok története 1940–1986 i. m. 181–182.

³⁷⁵ Abból kifolyólag, hogy Dekanozov javaslatára Antanas Smetona korábbi litván államelnök távozását lemondásaként értelmezték, elhárult az alkotmányjogi akadály, miszerint az új kormányt az államfőnek kell kineveznie. Az új ideiglenes köztársasági elnök Justas Paleckis újságíró lett. *Ibidem*, 183.

³⁷⁶ *Ibidem*, 187. *Alfred Erich Senn*: Lithuania 1940. Revolution from above. Amsterdam–New York 2007. 239.

³⁷⁷ Az határváltozásokkal kapcsolatban lásd az 1. sz. térképet.

³⁷⁸ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 329.

³⁷⁹ *Niwiński, P.*: Okręg Wileński, i. m. 28.

Litvánia 1940 júniusában történő szovjetizálása szintén megakasztotta a vilniusi érsekség integrációját a litván egyházszervezetbe. Ugyanakkor megváltozott a Szentszék és a litvániai egyházszervezet viszonya is, mivel a Szentszék ekkor kénytelen volt a litvániai katolikusok védelmére kelni, első megoldandó feladat pedig a vilniusi segédpüspöki szék betöltése volt. XII. Piusz pápa egy hónappal Litvánia lerohanását követően, 1940. július 18-án Mečislovas Reinyst nevezte ki vilniusi segédpüspökké. Reinys már július 22-én hivatalos látogatáson vett részt Jałbrzykowski érseknél. Stanisław Czyżewski érseki titkár visszaemlékezésében megemlíti az érsek és az újonnan megválasztott segédpüspök viszonyára vonatkozóan, hogy: „Már Vilniusba való megérkezését követően a kapcsolat nem nyílt, hanem gyanakvó volt, habár a bennük levő kedvezőtlen álláspontot nem mutatták ki.”³⁸⁰ Ellenben Jałbrzykowski érsek Reinyst még a német megszállás előtt felruházta öröklési joggal,³⁸¹ és az események alakulása miatt szorosabb együttműködésre kényszerültek.

Reinys megválasztása a Szentszék részéről tudatos döntés volt,³⁸² azonban mind a litvániai,³⁸³ mind az emigráns lengyelek a nemtetszésüket fejezték ki: augusztus 8-án Lengyelország szentszéki követe, Kazimierz Papée tiltakozó jegyzéket nyújtott át Maglione bíborosnak Reinys kinevezése miatt, amelyet fájdalmas eseményként írt le,³⁸⁴ és utalt a német származású Carl Maria Splet püspök (Chełmno-i) ideiglenes („*ad nutum Sanctae Sedis*“)³⁸⁵ megbízására. A szentszéki lengyel követ megemlítette az államtitkárnak, hogy a kinevezés szembemegy az 1925-ben Lengyelországgal megkötött konkordátum szellemiségével, amely szerint öröklési joggal (*cum jure successionis*) felruházott püspöki, segédpüspöki, illetve a tábori püspök kinevezése előtt a Szentszéknek egyeztetnie kell a lengyel elnökkel arról, hogy a kinevezés politikai szempontból is elfogadható-e (11. cikkely).³⁸⁶ Ellentétben Splet püspök

³⁸⁰ Czyżewski, S.: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 89.

³⁸¹ A többi litvániai segédpüspököt is utódlási joggal ruházták fel. Reinys kezdetben vissza akarta utasítani a kinevezését Vilnius speciális helyzete miatt, de végül Juozas Čepėnas atya biztatására elfogadta az ezzel járó feladatot. Jegelevičius, S.: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 529.

³⁸² Mečislovas Reinys beszélt lengyelül, oroszul, és több alkalommal is hosszabb időt töltött Vilniusban: 1901–1905 között az itteni népiskolában tanult, majd az itteni szemináriumba járt, 1914–1922 között pedig különféle pasztorációs szolgálatokat látott el a városban. Ezen kívül részt vett az egyetem újjalapításában, és tanított a vilniusi szemináriumban. A helyismerete mellett a megválasztásában a diplomáciai tapasztalatok is nagy szerepet játszottak, ugyanis a két világháború közötti időszakban külügyminiszterként a Szentszék és Litvánia közötti konkordátum előkészítésében és szövegének megírásában is részt vett. Jegelevičius, S.: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 529.

³⁸³ Šalčius, J.: Arkivyskupas Mečislovas Reinys i. m. 114–115.

³⁸⁴ Kazimierz Papée már 1940. augusztus 2-án interveniált Maglione bíborosnál, akinek azt mondta, hogy a vilniusi érsekség híveinek döntő többsége lengyel, és ezért nehéz lesz elfogadni az új kinevezett segédpüspököt. A lengyel nyomás ellenére a Szentszék nem változtatott álláspontján. Maglione bíboros Lengyelország szentszéki követével folytatott beszélgetésében megjegyezte, hogy az ő meggyőződése szerint a lengyeleknek és a litvánoknak ebben a kérdésben meg kell egyezniük. ADSS. 3. köt. 1. nr. 185. 282.; Tarka, K.: Konfrontacja czy współpraca i. m. 58.; Stehle, H.: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 223.

³⁸⁵ Jelentése: a Szentszék rendelkezésére álló.

³⁸⁶ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską i. m. 1087.

apostoli kormányzói kinevezésével, Mečislovas Reinys segédpüspök kinevezése azonban nem volt ideiglenes jellegű. Mindazonáltal Maglione bíboros kifejtette ellenvéleményét a lengyel nagykövetnek, miszerint „Vilniusban a litvánok és a lengyelek testvérekké váltak az elnyomás miatt,” és nem fognak vitatkozni a segédpüspök kinevezéséről.³⁸⁷ A bíboros a Szentszék a speciális helyzetére hivatkozva védte korábbi álláspontját. Ezt szintén tanúsítja az államtitkárság részéről fennmaradt feljegyzés, amely szerint Reinys kinevezése nem ellentétes sem a konkordátumban lefektett alapelvekkel, sem annak szellemiségével, valamint a fennálló körülmények között nem volt szükség a lengyel kormány engedélyére.³⁸⁸ A Szentszék tehát Litvánia Szovjetunióba történő bekebelezését követően elmozdult az 1925-ben megkötött lengyel konkordátum kitételeinek pontos betartásától, és a vilniusi egyházmegye esetében az aktuális egyházi igények mellett ugyancsak figyelembe vette a litván fél elvárásait.

Luigi Centoz apostoli nunciussnak, valamint a nunciatúra dolgozóinak a szovjet megszállás miatt 1940. augusztus 24-én el kellett hagyniuk Litvánia területét.³⁸⁹ Szintén ebben a hónapban Jałbrzykowski érsek Reinys segédpüspököt kinevezte székesegyházi kanonoknak és szóban megadta neki a generális vikáriusi rangot. A székesegyházi és az érseki káptalan azonban nem akarta elismerni a kinevezését, mivel azt kényszerítésként értelmezték. Reinys segédpüspök ekkor nem az érseki palotába, hanem a Szent Miklós plébánia litván papjai mellé költözött be,³⁹⁰ ami utalhat az érsek és a segédpüspök közötti távolságtartásra is.³⁹¹

A júliusi kinevezését követően megpróbálta a litván érdekeket képviselni az érseki kúrián, ahol azonban többször ignorálták a kezdeményezéseit,³⁹² és csak korlátozott mértékben tudott bevonódni az érseki vezetés különböző feladatainak végzésébe.³⁹³ A lengyel szakirodalom korszakra vonatkozó megállapításai között szerepel, hogy Reinys segédpüspök támogatta a vilniusi régió litvánosítását. A lengyelek a segédpüspököt túlzott sovinizmussal vádolták, és a Szentszéknel kérték az eltávolítását.³⁹⁴ 1941. március 7-én Jałbrzykowski érsek Maglione bíborosnak írt levelében kifejezte nemtetszését, hogy több, mint húsz litván pap érkezett Vilniusba, ami szerinte már felesleges a litvánok számarányát tekintve a városban.³⁹⁵ Ugyanakkor Vilniusban a szovjet megszállás ellenére folytatódtek a papszentelések, a főként

³⁸⁷ ADSS. 3. köt. 1. nr. 185.; *Stehle, H.*: Die Ostpolitik des Vatikans i. m. 223.

³⁸⁸ ADSS. 3. köt. 1. nr. 189. 285–286.

³⁸⁹ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 330–331.

³⁹⁰ Kristupas Čibiras, illetve Vincentas Taškūnas szemináriumi litván nyelvtanár lakásába.

³⁹¹ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 87.

³⁹² *Regina Laukaitytė*: Archidiecezja wileńska w latach 1942–1944: pod władzą Mečislovas Reinysa. Biuletyn Historii Pogranicza 9. (2008) 35.

³⁹³ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 529.

³⁹⁴ *Maria Wardzyńska*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944. Warszawa 1993. 90.

³⁹⁵ ADSS. 3. köt. 1. nr. 256. 375–377.

lengyel szeminaristák közül 1940-ben Jałbrzykowski érsek 17 papot, míg 1941 júniusban közvetlenül a német–szovjet háború kitörése előtt 13 kispapot szentelt fel.³⁹⁶

Az újabb hatalomváltás mind a helyi társadalmat, mind az egyházi struktúrát élesen érintette: felmondták a Szentszékkal 1927-ben megkötött konkordátumot, az egyházat és az államot szétválasztották. A mezőgazdaság kollektivizálása, az ipar államosítása, a lakosságot érintő kitelepítések, a plébániai anyakönyvek elkobzása, illetve az iskolai hitoktatás megszüntetése hatalmas változást jelentett minden társadalmi csoport számára.³⁹⁷ Az egyház számára a legnagyobb fordulatot a plébániák és a kolostorok épületeinek, valamint a hozzájuk tartozó földbirtokok államosítása jelentette, amely már az 1940-es év folyamán végbement.³⁹⁸ Vilniusban Jałbrzykowski érseknek és a kúriának ki kellett költöznie az érseki palotából, mivel az épület a Litván Kommunista Párt Központi Bizottságának lett a székhelye. Az egyházi adminisztrációban szintén fennakadásokat okozott az anyakönyvek eltulajdonítása 1940 nyarán.³⁹⁹ Mindazonáltal a legsúlyosabb intézkedések a Szovjetunióba történő kitelepítések voltak. A Litván SSZK területéről 1940–41-ben deportált lakosok számát 38–40 ezer főre becsülik,⁴⁰⁰ akik között lengyel papok is voltak.⁴⁰¹

Fontos azonban megjegyezni, hogy a megváltozott körülmények között az egyházüldözés ugyanúgy sújtotta a lengyeleket és a litvánokat is. A szovjet titkosszolgálat már 1940 őszén felfigyelt a lengyel–litván kléruson belül jelenlevő mély ellentétekre, amelyeket megpróbáltak kihasználni a saját érdekeik mentén, elsősorban az ateizmus térnyerése céljából. 1940-ben a szovjet állambiztonság ügynöke „Staryj/Staryk” (öreg) fedőnévvel azt a jelentést írta, hogy a lengyel és a litván papság együttműködése nem elképzelhető, mivel a lengyelek mindenáron szeretnék, hogy a vilniusi régió Lengyelországhoz tartozzon, míg a litvánok Litvániához óhajtják csatolni. Az ügynök megállapította: „A különbség a litván és a lengyel papság között politikai tekintetben még az általános vallási ügyek megvitatásában is megnyilvánul.”⁴⁰² A rövid, egy éves szovjet időszak folyamán a titkosszolgálat szintén felfigyelt Mečislovas Reinys prédikációira, amelyekben kifejtette a kommunizmussal szembeni aggályait.⁴⁰³

³⁹⁶ *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 331–332.

³⁹⁷ *Ibidem*, 329–330.

³⁹⁸ *Regina Laukaitytė*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944). Vilnius 2010. 160.

³⁹⁹ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 212.

⁴⁰⁰ *Rauch, G.*: A balti államok története. m. 140.

⁴⁰¹ 1941 júniusában húsz lengyel pap tartózkodott szovjet táborokban, akiket a vilniusi érsekség területéről hurcoltak el. *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 35.

⁴⁰² *Irena Miklaševič*: Czynniki narodowościowy, jako metoda pracy sowieckich służb bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim (na przykładzie archidiecezji wileńskiej). *Soter* 72. (2012) 44. sz. 33.; *Aldona Vasiliauskienė*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentuose (1940–1941. m.) *Soter* 4. (2000) 32. sz. 59–62.

⁴⁰³ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 530.

A balti államok Szovjetunióba történő bekebelezése változtatott az 1940 nyarán Párizsból Londonba átköltöző lengyel emigráns kormány litván politikáján is, amely egyre nagyobb szerepet kapott. A lengyel emigráns kormány 1940 augusztusában egy nyilatkozatot adott ki, melyben kijelentette, hogy nem ismeri el a balti államok Szovjetunió általi annexióját.⁴⁰⁴ Władysław Sikorski vezette lengyel emigráns kormány megpróbálta Litvániát is bekapcsolni a leendő lengyel–csehszlovák vezetésű szövetségbe.⁴⁰⁵ Az efféle geopolitikai megoldás egyben a lengyel–litván kompromisszum megtalálásának lehetőségét is magában hordozta,⁴⁰⁶ ha valamelyik fél képes lett volna engedni a vilniusi régió hovatartozásának kérdésében.

III.3.2. A német megszállás időszaka (1941. június–1944. július)

A korábbi hónapokban végrehajtott tömeges deportációk és a szovjetek kegyetlenkedései miatt az első napokban a litvánok a németeket felszabadítóként fogadták Vilniusban, míg a litvániai lengyelek esetében általánosságban a szovjet csapatok elmenekülésének örültek, azonban a németekre szintén megszállókként tekintettek. A litvánok reménykedtek az államiságuk visszaállításának lehetőségében, a felkelők már 1941. június 23-án átvették a hatalmat Kaunasban és Vilniusban, másnap pedig a két nagyváros nyitva állt a német csapatok előtt. A Litván Aktivista Front (LAF) vezetésével ideiglenes kormány alakult, azonban ezt a németek már 1941 augusztusában feloszlatták.⁴⁰⁷ A náci Németország ugyanis nem ismerte el Litvánia függetlenségét, helyette katonai közigazgatást vezetett be. Litvánia a Keleti Birodalmi Főbiztosság (*Reichskommissariat Ostland*), azon belül is a Litván Főkormányzósághoz (*Generalkommissariat Litauen*) került.⁴⁰⁸ A litvániai adminisztratív központ Kaunas volt, ahol a litvániai főkormányzó, Adriana von Renteln székelt, és a Litván

⁴⁰⁴ Kezdetben a balti államok bekebelezését csak Svédország és Németország ismerte el. A későbbiekben a nyugat-európai kormányok *de facto* elismerték az új helyzetet, míg az Amerikai Egyesült Államok a későbbiekben is a balti követségeket tekintette a hivatalos képviselőknek. *Misiunas, R. J.–Taagepera R.: A balti államok története 1940–1986.* i. m. 188.

⁴⁰⁵ 1939 decemberében kezdődtek meg a tárgyalások a lengyel és a cseh emigráns kormány képviselői között a háborút követő közép-európai föderációról, és 1940. november 11-én közös nyilatkozatot adtak ki a jövőbeli szorosabb kapcsolataikat illetően. Távolilag ugyancsak felmerült az eljövendő lengyel–csehszlovák föderációba Románia, Magyarország, és Jugoszlávia mellett a litvánok bevonása. Litvánia szovjetizálását követően több litván emigráns csoport is hajlandónak mutatkozott részt venni az esetleges föderáció kialakításában. *Pavol Jakubec: Together and Alone in Allied London: Czechoslovak, Norwegian and Polish Governments-in-Exile, 1940–1945.* *The International History Review* 42. (2020) 2. sz. 472.

⁴⁰⁶ Litvánia szovjetizációját követően sokan Nyugat-Európába menekültek, lengyel–litván találkozókat kezdődtek a litván emigráns csoportok és a lengyel emigráns kormány képviselői között. *Buchowski, K. : Szkice polsko-litewskie* i. m. 188–189.

⁴⁰⁷ *Jakubec, P.: Together and Alone in Allied London* i. m. 472.

⁴⁰⁸ *Tomaszewski, L.: Kronika Wileńska 1941–1945.* i. m. 16.

Főkormányzóság négy körzetre oszlott, amelyből az egyik központja Vilnius volt. A vilniusi körzet (*Gebiet Wilna – Land*) 15 840 km²-t foglalt magában, és 600 ezer ember élt a területén, amelyhez két belarusz járást is hozzácsatoltak.⁴⁰⁹ Ehhez a területhez a *Catalogus ecclesiarum et cleri partis Archidioecesis Vilnensis, quae ad Lithuaniam pertinet A.D. 1942* szerint 116 plébániatemplom, és további 36 templom, kápolna tartozott, valamint 285 pap szolgálta az itteni 567 880 hívőt, akik közül körülbelül 30 ezer litván volt.⁴¹⁰

A zsidó közösségek kirekesztése a helyi társadalomból már a német bevonulást követően elkezdődött, legfőképpen a kommunistákkal való együttműködés vádjára hivatkozva. A litván rendőrség és a korábban a szovjet hatóságok által felosztatott Litván Lövész Egylet (LŠS) egykori tagjai is részt vettek a zsidó lakosság elpusztításában. Vilniusban a Gestapo külön egységeket (*Sonderkommando*) is bevont a zsidók kivégzésébe, a vilniusi régióban Paneriai/Ponary-ban, (Vilniustól 7 km-re délnyugatra) folytak a legnagyobb vérengzések, ahol 1941 júliusa és 1944 júliusa között körülbelül hetvenezer zsidó és több száz lengyel személyt, köztük lengyel papokat is meggyilkoltak.⁴¹¹ A háború előtti, nagyjából 58 ezer fős vilniusi zsidó lakosságnak 1941 végéig több mint a fele elpusztult, ekkor 33-35 ezer embert gyilkoltak meg.⁴¹² 1941. szeptember 4-én hozták létre a vilniusi gettót, amelynek kialakítását és a zsidók bezárását a litván rendőrségre (*Saugumo policija*) bízták. Az első, 1941-es népirtási hullámot elkerült zsidók közül 17 ezren éltek összezsúfolva az itteni gettóban. A vilniusi (és a Święciany/Švenčionys-i) gettót végül 1943 szeptemberében számolták fel, a vilniusi zsidóság megmaradt részét pedig Észtországba, Lettországba és a Lengyel Főkormányzóságba szállították. A vilniusi zsidók közül csak két-hármezer ember élte túl a háborút, a gettó helyén levő városrész gyakorlatilag elnéptelenedett.⁴¹³

A megszálló németek az alsó szintű közigazgatást igényeik szerint próbálták kihasználni. Ugyanakkor nem voltak képesek teljes mértékben ellenőrizni a helyi intézményeket, ezért ezeket főként litvánok irányították. Litván utcaneveket vezettek be, a német mellett a litván

⁴⁰⁹ *Bubnys, A.*: Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie i. m. 134. Lásd a 2. sz. térképet.

⁴¹⁰ *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 25.

⁴¹¹ *Theodore R. Weeks*: Vilnius between Nations 1795–2000. DeKalb 2015. 182–183. Miután Romuald Świrkowski a németek 1942. január 12-én letartóztatták (Romuald Jałbrzykowski az érseki kúria képviselőjének nevezte ki a ZWZ, majd pedig az AK vajdasági tanácsába), Ponaryban május 6-án kivégezték. 1943. február 18-án Franciszek Oganowski seminaristát, és valószínűleg Piotr Węckiewicz, Kamai/Komaje plébánosát is Ponaryban gyilkolták meg. *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 192, 455–456, 530.; *Tomaszewski, L.*: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. i. m. 305–308.

⁴¹² Az 1939-as év végén a városba érkező zsidó menekültek miatt növekedett meg ideiglenesen a vilniusi zsidóság lélekszáma. 1940 első felében már a 80 ezer főt is elérhette a létszámuk a városban. *Żbikowski, A.*: Poles and Jews in Vilnius Region 1939–1941. i. m. 154.

⁴¹³ *Bubnys, A.*: Stosunki międzyetniczne i. m. 140–141.; *Arūnas Bubnys*: Eksterminacja żydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944.). *Pamięć i Sprawiedliwość* 16. (2010) 9/2. sz. 229–236.

nyelvet lehetett használni a hivatalokban, és tovább folytatódott a lengyel nyelv kiszorítása. Bezárták a még megmaradt lengyel nyelvű iskolákat, színházakat és mozikat. Mindazonáltal a litván alsó szintű adminisztrációnak nem volt nagy befolyása a német döntésekre, míg a lengyeleknek bármiféle hivatalos katonai, vagy civil szerv híján még ennél is kevesebb lehetőségük adódott arra, hogy érdekeiket képviseljék a megszálló németekkel szemben. Mindezek ellenére maradtak lengyel nemzetiségű hivatalnokok és alkalmazottak is a helyi intézményekben. Miután a helyi népszámlálás is bizonyította, hogy a városban a lengyelek vannak többségben lehetővé vált, hogy még több lengyelt alkalmazzanak,⁴¹⁴ miközben a német hatóságok a litván politikai és nacionalista ambíciókat is gyakran visszatartották.⁴¹⁵

A németek bevonulása és a Litván Kormányzóság megalapítása kezdetben nem érintette a főként még lengyel jellegű egyházszerkezetet a vilniusi régióban. Az új megszállók az első hónapokban békés viszonyt alakítottak ki a lengyel klérussal. Ekkor még nem következett be a lengyel papság általános üldözése, sem a püspöki adminisztráció leállítása. Ezáltal az első hónapokban nem történt nyílt fellépés az egyházzal szemben,⁴¹⁶ azonban a német hatóságok nem csak a vilniusi régióban, hanem Litvánia többi részén is elkezdtek megfigyelni a katolikus egyház működését,⁴¹⁷ valamint a szovjetek által államosított egyházi javak feletti tulajdonjogot az impériumváltást követően a német adminisztráció gyakorolta, tehát a katolikus egyház az államosított javakat nem kapta vissza. Egyházi szempontból a német megszállás csekély javulást jelentett Litvániában (hitoktatás újraindulása, szemináriumok, teológiai karok újraindítása, szerzetesek visszatérése a kolostorokba és a káplánok visszakerülése a kórházakba, börtönökbe), azonban nem engedélyezték az egyházi sajtót és több egyházi egyesület működését.⁴¹⁸ Ebben az időszakban a megváltozott körülmények ellenére a lengyel papság a karitatív és patrióta tevékenységét tovább folytatta. A helyi

⁴¹⁴Az 1942 májusában végrehajtott népszámlálás adatai már teljesen más képet mutattak, mivel már 1941-ben elpusztították a zsidó lakosság nagy részét, illetve jelentősen nőtt a litvánok száma. A Vilniushoz tartozó 4 járásban (vilniusi, Trakai/Troki, Švenčionys/Święciany, Eišiški/Ejszyski) a német hatóságok által végrehajtott népszámlálás szerint a litvánok fölénybe kerültek (58,8%), a lengyelek aránya 36,9%, a belaruszoké 12,9 %, míg az oroszoké 2,9% volt. Vilniusban belül viszont a lengyelek többséget alkottak, 71,9%-ot, miközben a litvánok aránya 20,5% volt. Az oroszok 4,1%, a belaruszok 2,1%-ot képviseltek, míg a vilniusi gettóban 15–17 ezer zsidó tartózkodott. *Bubnys, A.: Stosunki międzyetniczne* i. m. 134.

⁴¹⁵ A megszálló németek nem voltak mindig érdekeltek a vilniusi régió nemzetiségi ellentéteinek erősítésében, mivel a hátszínre csak nyugodt körülmények között tudták kihasználni a gazdasági, és politikai céljaikra. Amikor a német hatóságok felismerték, hogy a litvánok túlságosan nagy függetlenségre vágnak a vilniusi körzetben, nem haboztak szembeállítani velük a lengyeleket. A németek döntőbíróként léptek fel, kihasználva a belaruszokat is. A vilniusi körzetben négy nyelven adták közre a hirdetéseket. Ha a német érdekekkel szembe ment a régió intenzív litvánosítása, akkor a megszállók ezt próbálták meggátolni, vagy lassítani. *Ibidem*, 137.

⁴¹⁶ *Wardzyńska, M.: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy* i. m. 88.

⁴¹⁷ *Jegelevičius, S.: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje* i. m. 530.

⁴¹⁸ *Laukaitytė, R.: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais* i. m. 160.; *Arūnas Streikus: Katalikų bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*. 27. (2005) 409.

lengyel klérus a konspirációs hálózat működését anyagilag is támogatta, ezáltal a vilniusi régióban az egyház képviselői jelen maradtak a lengyel földalatti állam csoportjaiban.⁴¹⁹

A vilniusi kolostorok szintén részt vettek a lengyel földalatti szervezkedésben, valamint az embermentésben is.⁴²⁰ Jałbrzykowski érsek akaratára missziót küldtek Belarusz keleti területeire (Minszk és Mahiljov környéke), valamint a szmolenszki régióba a katolikus egyház újjászervezése céljából.⁴²¹ Hamarosan a német hatóságok azonban akadályozták, hogy a vilniusi érseki kúria továbbra is kapcsolatot tartson fenn a Litván Főkormányzóságon kívüli belarusz területekkel.⁴²² Egyházi szempontból a németek érdekében állt a litván és a belarusz térnyerés a vilniusi érsekségen belül, mivel ezáltal nemcsak az egyházat tudták kihasználni a kommunizmus elleni harchoz, hanem a térségben szintén csökkent a lengyel befolyás.⁴²³ Újra történtek lépések Jałbrzykowski érsek elmozdítására, és a helyi egyházi adminisztráció reorganizációjára. Litván részről Vincentas Brizgys, kaunasi segédpüspök kezdeményezte a lengyel érsek eltávolítását és a helyére egy litván nemzetiségű apostoli adminisztrátor kinevezését.⁴²⁴ A litván katolikus papok nevében a követelését azzal indokolta, hogy Jałbrzykowski érsek hozzáállása a németekhez és a litvánokhoz ellenséges, ezért apostoli adminisztrátorként a helyére Reinys segédpüspököt ajánlotta. Ugyanakkor az érsek leváltására tett litván törekvések a Szentszék ellenkezése miatt ekkor sem értek el eredményt.

Ellentétben a szovjet megszállással a német fennhatóság során lehetőség nyílt minimális szinten a dialógusra a német hatóságokkal, mivel a német érdekeket nem a helyi egyházszerkezet teljes leépítése szolgálta. Ugyanakkor a litván oldalon szerveződő németellenes csoportosulásokban is szerepet kapott Mečislovas Reinys segédpüspök és a Vilniusban tartózkodó litván papok (többek között Alfonsas Lipniūnas, Ladas Tulaba szemináriumi tanárok).⁴²⁵ Reinys a vilniusi régiót a német megszállás alatt is – akárcsak a korabeli litván társadalom – Litvánia részének tartotta, amely érthető módon kiváltotta a helyi lengyelek nemtetszését. A lengyel–litván konfliktust a katolikus egyházban kiélezte, hogy a megszálló németek elsősorban csak a lengyel nemzetiségű klérust üldözték, miközben a litván papok és szerzetesek szabadon működhettek a vilniusi régióban. Emiatt a lengyelek több litván papot is a németekkel való együttműködéssel vádoltak.

⁴¹⁹ *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 89.

⁴²⁰ Több kolostor is segítette a vilniusi gettó lakóit, és fegyvereket gyűjtöttek az ottani szervezeteknek. *Ibidem*.

⁴²¹ Ezt az akciót a későbbiekben a németek beszüntették. 1941 novemberében a missziós akcióban részt vevő papokat (Henryk Hlebowicz, Karol Lubianiec, Aleksander Lubecki, Władysław Wiczorek) letartóztatták és meggyilkolták. *Ibidem*, 91.

⁴²² *Streikus, A.*: Katalikų bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje i. m. 408.

⁴²³ *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 90.

⁴²⁴ Brizgys püspök szoros kapcsolatokat ápolt a vatikáni vezetéssel, különösképpen Maglione bíborossal. *Ibidem*.

⁴²⁵ *Streikus, A.*: Katalikų bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje i. m. 411.

Összehasonlítva a többi lengyelek lakta területekkel, a német hatóságok legutoljára a vilniusi régióban kezdték meg a lengyel papok és szerzetesek üldözését.⁴²⁶ 1941 decemberében a német helyi szervek félve attól, hogy a karácsonyi istentiszteletek alkalmával a vilniusi templomokban patrióta jellegű fellépések fognak történni a város templomait 1941. december 22-én bezárták és csak 1942. február 4-én nyitották ki őket.⁴²⁷ 1942 márciusában kezdődött meg a lengyel klérus tömeges üldözése, amely a felső- és az alsópapságot is súlyosan érintette a vilniusi régióban. Március 3-án a Gestapo házkutatást tartott a vilniusi szemináriumban,⁴²⁸ és letartóztatott 14 tanárt, valamint 70 kispapot, akik a vilniusi Lukiškė/Lukiszki börtönbe kerültek (néhány litván kispapot a későbbiekben kiengedtek). A szeminaristákat Németországba szállították, ahol kényszermunkára kötelezték őket.⁴²⁹ Ennek következtében megszűnt a vilniusi szeminárium. Ugyanezen a napon letartóztatták az érseki káptalan hat tagját, valamint az egykori Báthory István Egyetem hajdani kilenc tanárát, akik közül az egyik, Michał Klepacz a teológiai kar dékánja volt. Szintén őrizetbe vették Władysław Wańtuchowskit, a vilniusi jezsuita kollégium rektorát, valamint a vallási egyesületek káplánjait, és több plébánost, vikáriust is.⁴³⁰ Összesen ezen a napon harminc papot zártak a vilniusi Lukiškė/Lukiszki börtönbe.

Március 22-én Romuald Jałbrzykowski érseket és az érseki kúra kancellárját Adam Sawickit a németek letartóztatták, és Marijampolėbe száműzték az ottani mariánus kolostorba.⁴³¹ Néhány nap múlva a Gestapo Vilniusban letartóztatott további 60 férfi és 222 női szerzetest.⁴³² Két hónappal később, májusban a szerzetesnőket – kivéve a dominikánus nővéreket – Mečislovas Reinysnek köszönhetően kiengedték (azonban nem hordhatták a habitusukat és nem mehettek vissza a kolostoraikba).⁴³³ A férfi szerzetesek többsége 1942. október közepig volt a Lukiškė/Lukiszki börtönben.⁴³⁴ Ugyanakkor a vilniusi érseki kúriának

⁴²⁶ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 531. A többi lengyel területen (különösen a Warta-vidéken) a katolikus egyházüldözésre vonatkozóan lásd: *Jonathan Huener*: The Polish Catholic Church under German occupation. The Reichsgau Wartheland, 1939–1945. Bloomington 2021.

⁴²⁷ *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 91.

⁴²⁸ Ekkor a személyes ingóságait elkobozták, akárcsak a szeminárium könyvtárának könyveit. *Ibidem*, 91–92.

⁴²⁹ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 531–532.; *Tomaszewski, L.*: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. i. m. 297.

⁴³⁰ A vilniusi Szent Jákob plébánia vikáriusát Stanisław Bielawskit, az Aušros Vartai/Ostra Brama plébánia vikáriusát Hieronim Olszewskit, valamint a Szentháromság templom rektorát Jan Żywickit is letartóztatták. Ugyancsak őrizetbe vették Sužionys/Sužany plébánosát Władysław Nowickit, Paberžė/Podbrzezie plébánia vikáriusát Roman Panocha-t, Lentvaris/Landwarów vikáriusát Mieczysław Lapińskit, és Naujoji Vilnia/Nowa Wilejka vikáriusát Mieczysław Małachowskit. *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 92.

⁴³¹ ADSS, 3. köt. 2. nr. 366. 550–551., nr. 387. 591–592.

⁴³² *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 188–189.

⁴³³ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 532.

⁴³⁴ A Szentszék utasította Juozas Skvireckas kaunasi érseket, hogy gondoskodjon az apácák és a szerzetesek elhelyezéséről. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 141.

sikerült elérnie, hogy mind a női, mind a férfi szerzetesek kiszabaduljanak a börtönökből, azonban többen közülük Németországba kellett, hogy menjenek munkaszolgálatra 1943 őszén.⁴³⁵ A vilnusi szeminárium oktatóit 1942. március 19-én a vilkaviškis-i szeminárium épületébe internálták (a település mindössze 25 km-re van Marijampolè-től, Jałbrzykowski érsek és Adam Sawicki ideiglenes kényszerlakhelyétől), ahol szűkösen, nehéz körülmények között éltek.⁴³⁶ 1942. október közepén Belső-Litvániában két tábort nyitottak (Šaltupys, Panevėžiukas), ahova internált lengyel papok érkeztek. Šaltupys internálótáborába körülbelül ötven pap és szerzetes került,⁴³⁷ míg Panevėžiukasba 1942. novemberétől főként szerzeteseket tartottak fogva a Vörös Hadsereg megérkezéséig.⁴³⁸

A német hatóságok mérlegelték, hogy Jałbrzykowski érseket németországi táborba szállítsák-e, azonban a litván püspökök megbízásából Vincentas Brizgys kaunasi segédpüspök intervenciója (mely hivatkozott a szükségtelen zűrzavar elekerülésére) miatt Marijampolében maradhatott.⁴³⁹ Szintén Marijampolè kolostorában tartózkodott Pranciškus Karevičius, a korábbi žematijai püspök (1914–1926).⁴⁴⁰ Jałbrzykowski érsek az itteni kolostorban nem volt teljesen elzárva a külvilágtól, könyveket írt, több vilnusi pap és szerzetes is meglátogatta, az internálása során pedig két diakónust felszentelt. Ezen túlmenően pedig engedélyezték számára, hogy többször elutazhasson orvosi kezelésre Vilniusba.⁴⁴¹

Romuald Jałbrzykowski érsek letartóztatását és száműzetését követően Mečislovas Reinys az érsekség vezetőjévé vált, mivel a segédpüspöki kinevezése mellett öröklési joggal is rendelkezett. Nagy figyelmet fordított a bebörtönzött lengyel papok helyzetére és érdeklődött a letartóztatásuk körülményeiről, amelyet a német adminisztráció hivatalnokai nem vallási, hanem politikai okokkal magyaráztak. 1942. június 22-én a Szentszék kinevezte Mečislovas Reinyst a vilnusi érsekség apostoli adminisztrátorának. Ezt követően teljes felhatalmazással rendelkezett az érseki kúria vezetésére, azonban az új helyzet nagyobb mértékű konfrontációt is jelentett a német megszálló hatóságokkal. Ugyanakkor a maradék,

⁴³⁵ Már 1942-ben öt szalézi és Szent Család missziós kongregációs nővért, valamint négy orsolyita nővért Németországba szállítottak. A börtönből kiszabaduló lengyel szerzetesek litván kolostorokban való elhelyezését akadályozták a nyelvi korlátok és a felfokozódott nemzetiségi ellentétek. Ugyanakkor néhány jezsuita a Lukiškė/Lukiszki börtönből a litván provincia pagryžuvys-i noviciátusába került. Pagryžuvys településen 1943 tavaszáig tartózkodtak a lengyel jezsuiták, később a Šaltupiai, Panevėžiukas településeken működő internálótáborokba kerültek. *Ibidem*, 142.

⁴³⁶ A Vilkaviškisbe internált lengyelek ügyével a litván püspökkari konferencia is foglalkozott, amelyet 1942. október 6–8 között tartottak. *Ibidem*.

⁴³⁷ Stanisław Sowa lengyel jezsuita a táborban halt meg 1944. április 13-án. *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 600.

⁴³⁸ 1944. augusztus 4-ig. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 143–145.

⁴³⁹ *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 191–192.; *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 145.

⁴⁴⁰ *Šalčius, J.*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys i. m. 143.

⁴⁴¹ *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 45–46.

börtönökön kívül maradt lengyel papság és a hívők többsége erős ellenérzéseket táplált Reinysse szemben a litvánok helyi egyházszerkezeten belüli előretörése következtében. Az újonnan kinevezett apostoli adminisztrátornak a németek korlátozásai ellenére is kormányoznia kellett a vilniusi körzeten (*Gebiet Wilna – Land*) kívüli területek is, beleértve az érsekséghez tartozó keleti belarusz részeket.⁴⁴² A letartóztatásokat elkerülve Stanisław Czyżewski az érseki kúrián tovább dolgozhatott a kúria bírósági jegyzőjeként (1943. június 8-ig), míg Reinys apostoli adminisztrátor a káptalanban felszabadult helyekre litvánokat nevezett ki (Edmund Basys az érseki kúria kancellára lett).⁴⁴³ Czyżewskinek a pozíciója miatt lehetősége volt betekinteni a kúria levelezésébe, amelyről beszámolókat közölt Jałbrzykowski érseknek. A metropolita tehát kapott információkat a vilniusi régió helyzetéről az internálása alatt is, többek között Czyżewskinek köszönhetően, aki személyesen is meglátogatta a Mariampolében.⁴⁴⁴ Miután Reinys apostoli adminisztrátor tudomást szerzett, hogy Czyżewski megfigyeli a tevékenységét, elbocsátotta a jegyzői munkájából.⁴⁴⁵

Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátorrá történő beiktatása 1942. október 11-én feszült hangulatban történt. Leon Żebrowski prelátus, a székesegyházi káptalan kanonokja azzal vádolta az új adminisztrátort, hogy megszegte a kánonjogi szabályokat azáltal, hogy az érsek helyére ült (a baldahim alá), valamint hogy nem tartotta tiszteletben az érseki káptalan hatáskörét. Ellenben Żebrowski tiltakozása miatt kánoni megrovásban részesült, és fél éven keresztül nem tarthatott prédikációt.⁴⁴⁶

Mečislovas Reinys szentbeszédeiben többször is felhívta a figyelmet a kommunizmus ideológiai veszélyeire. Ezeket a prédikációkat közzé tették a német megszállás időszakának legjelentősebb vilniusi litván nyelvű újságában a *Naujoji Lietuva*-ban is. A helyi sajtóban megjelenő bolsevikellenes prédikációi és írásai szintén hozzájárultak a szovjetekkel való későbbi konfliktusához.⁴⁴⁷ Reinys apostoli adminisztrátor első körlevelében, 1942. június 17-én arra ösztönözte a vilniusi érsekség klérusát, hogy tartson ünnepi istentiszteletet, mivel „a német és a [velük – B. P.] szövetséges erők kiszorították a vidékünkéről a bolsevik ateizmust.” Ezen alkalomból Te Deumot énekeltek és hálaadást tartottak, valamint a háborús áldozatokért ajánlották fel a szentmisét. Ezeket a megemlékezéseket egész Litvániában megtartották (a

⁴⁴² Ugyanakkor a délnyugati lengyel területeket (Bezirk Bialystok) 1941. július 22-én inkorporálták a kelet-poroszországi provinciába. *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 532.

⁴⁴³ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 221.

⁴⁴⁴ *Ibidem*, 230.

⁴⁴⁵ *Ibidem*, 221.; *Tulaba, L.*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 132–133.

⁴⁴⁶ *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 84.

⁴⁴⁷ 1945 után a szovjet hatóságok ezeket a cikkeket használták fel bizonyítékként Reinys vilniusi ordináriussal szemben. *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 535.

német megszálló hatóságok 1943-ban vezették be a „felszabadulás” napjának ünnepét), ugyanakkor ettől az ünneptől a vilniusi lengyel elit és a lengyel papság is elhatárolódott.⁴⁴⁸

A litván álláspont – többek között Dr. Sigitas Jegelevičius – szerint Mečislovas Reinys toleránsan, segítően viszonyult az összes hívéhez, függetlenül azok nemzeti hovatartozástól. A litván papok megjelenése a megüresedett helyeken azonban erőteljesen ellenérzéseket váltott ki a lengyel klérus és a hívek körében. A litván anyanyelvű papok esetén is hiány volt a vilniusi érsekségen belül, ezért Reinys apostoli adminisztrátor más püspökségekből hívott papokat, akik közül azonban többen nem akartak átköltözni a vilniusi régióba. Azokon a plébániákon, ahol kisebb litván közösségek voltak, litván nyelven kezdték a prédikációkat mondani, és több vilniusi plébánián is bevezették a litván nyelvet.⁴⁴⁹ Számos plébánián a lengyel nyelvet a belarusz váltotta fel, amely érthető módon nem a lengyel érdekeknek kedvezett.⁴⁵⁰ Fontos azonban megjegyezni, hogy ezt a tendenciát Reinys apostoli adminisztrátor mellett a németeknek alárendelt litván és belarusz hatóságok is támogatták.⁴⁵¹

Az 1942-es év első felétől az egyes plébániákról egyre több kérés érkezett az érseki kúriára a litván és a belarusz nyelv bevezetésére, és az ezeket a nyelveket ismerő papok kinevezésére. A vilniusi régió templomaiban olyan esetek is előfordultak, hogy a litván nyelv bevezetésre került, azonban idővel abbamaradt.⁴⁵² A litván és a belarusz nyelv bevezetésének követelése, valamint a lengyel nyelv helyi templomokból való kiszorítása szintén növelte a konfliktusok számát a lengyel plébánosok és a litván, belarusz hívek között. Számos alkalommal ezeket a kérvényeket litván többségű intézmények tagjai nyújtották be, például a Rūdiškės/Rudziszki plébánia esetében „a litván társadalom nevében” 16 intézmény vezetője (elemi iskolai tanárok, erdészeti dolgozók, járási elöljáró) követelte a litván nyelv bevezetését a helyi templomba.⁴⁵³

⁴⁴⁸ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 156.

⁴⁴⁹ A Hajnal Kapu (Aušros Vartai/Ostra Brama) templomnak, és a Szent Péter és Pál templomnak is litván plébánosa lett. A székesegyház vikáriusává szintén litván papot neveztek ki, aki nem beszélt lengyelül. *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 91.

⁴⁵⁰ Például Zhodishki/Žodziszki település lengyel plébánosát arra kötelezték, hogy belarusz nyelven prédikáljon. *Ibidem.*

⁴⁵¹ Belarusz területeken több esetben a felszított helyi lakosság gyilkolt meg néhány lengyel papot. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 156.

⁴⁵² Piotr Stupkiewicz, Dūkštas/Dukszty plébánosa esetében is 1940 februárjától a helyi lakosok követelésére bevezetésre került a litván nyelvű prédikáció, Stupkiewicz plébános véleménye szerint a „felekezetenkívüliek” részére. 1940 júniusától azonban abbamaradtak a litván nyelvű énekek a szentmisén, míg 1941 márciusában a plébános már felfüggesztette a litván nyelvű istentiszteletet, habár ötven fő jelezte ennek fenntartására való igényét. Március 23-át követően viszont már senki nem jelentkezett nyolc hónapon keresztül, hogy igényelné a litván nyelv használatát templomban, így a plébános visszatért a lengyel nyelvű prédikációra. A német megszállás alatt a vilniusi körzetben a német hivatalnokok több pap esetében is követelték, hogy litván nyelven vezessék a plébániahivatalt. Ekkoriban szintén történtek kísérletek az ellenállást kifejtő lengyel papok elmozdítására. *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 340–341.

⁴⁵³ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 156–157.

Az érseki kúria reakciója a követelésekre vegyes volt, de a kérvények általában szintén hivatkoztak a helyi etnikai arányokra. Ha a litván túlsúly egyértelmű volt, akkor a kúria ösztönözte a kérvényezőket, hogy gyűjtsenek össze aláírásokat a templomi nyelvátváltatás érdekében (feltüntetve a teljes nevüket, életkorukat és lakóhelyüket), és forduljanak a plébánoshoz. Az utóbbit az egyházmegye vezetése arra bízta, hogy legyen tekintettel a hívek egyes csoportjainak a kívánságára. Ennélfogva a nyilvánvaló aránytalanságok esetén és a konfliktusos helyzetekben a hivatalos procedúrát nem tartották be, hanem a litván többségű falvak templomaiban a lengyel nyelvet viszonylag gyorsan a litvánra cserélték le.⁴⁵⁴

A lengyel ellenállási mozgalom tagjai ezeket a folyamatokat szintén rendkívül negatívan értékelték. A németek mellett elsősorban Reinyst tették felelőssé a lengyel papok és a lengyel nyelv visszaszorulásáért. A vilniusi régióból Londonba küldött lengyel jelentések nagymértékben elítélik Reinys vilniusi apostoli adminisztrátort,⁴⁵⁵ sőt a lengyel oldalon szintén felmerült az a valóságnak nem megfelelő vád, hogy a klérust sújtó tömeges letartóztatások megszervezésében több litván személy mellett Reinys is részt vett. Szintén feszültségeket keltett, hogy a lengyel társadalom jelentős része a tömegmészárlásokban való litván részvétel miatt a németekkel való kollaborációval vádolták a teljes litván társadalmat (beleértve a litván papokat is). Ugyancsak a lengyel vád alapját képezte, hogy a megüresedő vilniusi templomokba, valamint a Švenčionėliai/Nowe Świąciany, Švenčionys/Świąciany, Adučiškis/Hoduciszki, Senieji Trakai/Stare Troki, és Worniany/Vorniany vidéki plébániákra litván papok érkeztek, miközben a hívők egy része alig tudott litvánul.⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Például a nyelvi változtatásokkal szembenő Kazimierz Szyłejko lengyel plébánost áthelyezték a litván többségű Svir/Šwir faluból. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 157.

⁴⁵⁵ *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 533. A lengyel földalatti ellenállás a következőképpen jellemezte az apostoli adminisztrátor tevékenységét az 1942. július 4-i jelentésben: „Hosszabb idő óta a templomok zárva vannak Vilniusban tífusz ürügyén, 1942 márciusában szétverték a teljes egyházi hierarchiát az érsek és a kúriai kancellár deportálásával Mariampol [Marijampolė - B. P.] -ba, több tucat pap, benne a teljes szeminárium, számos plébános és vikárius, valamint a kolostorok kitélepítésével. Az egyházmegye vezetését [...] Mieczysław Reinys vette át. [...] az ő érájára jellemző tendenciák *par excellence* litvánosítóak, mint az Ostra Brama és a Szent Péter templom élére szovinizta litván plébánosok kinevezése, az Ostra Brama-ba kaunasi bencések telepítése [Sic! Nem igaz, Regina Laukaitytė litván egyháztörténész kutatásai alapján megállapítható, hogy Vilniusban a német megszállás idején nem voltak litván bencések – B. P.], a lengyel nyelvű esti misék megtartásának tilalma az Ostra Bramaban, litván káplán kinevezése a Łukiszki börtönbe.” *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 84–85. Az 1943. januári jelentésben a következők szerepelnek: „A kevert plébániákon, ahol előzőleg a prédikáció és a kiegészítő imák (például májusi ájtatosság, rózsafüzér, énekek) [lengyel nyelven folytak – B. P.], jelenleg a litván nyelvet vezetik be a templomokba és túlnyomórészt kiszorítják teljesen a lengyel nyelvet. [...] Reinys püspök betiltotta Vilniusban a vecsernye éneklését lengyelül, mint például a missziós kolostorban és a ferenceseknél, valamint az Ostra Bramaban megtiltotta a horárium éneklését lengyelül.” *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 85.

⁴⁵⁶ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 227.; *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice i. m. 179.

Az 1942. augusztus 30-i pástorrendeletében az apostoli adminisztrátor kihirdette a vilniusi érsekség papságának, hogy ki kell hagyni a Szűz Mária litániából a „Lengyelország Királynője, könyörögj érettünk” invokációt, mivel „a mostani időben bármifajta egyet nem értés és vita a hívek között nagyon veszélyes” – fűzte hozzá Mečislovas Reinys a döntéséhez.⁴⁵⁷ A lengyel papok közül Bolesław Gramz, Idołta/Idolta plébánosa élesen bírálta az ordinárius viselkedését, és figyelmeztette az apostoli adminisztrátort, hogy a német megszállók csak ideiglenesen kívánják kihasználni az egyházat a saját céljaikra.⁴⁵⁸ Ugyanakkor a Mečislovas Reinysről szóló jelentések az emigráns kormány mellett a Londonban tartózkodó lengyel püspökhöz is eljutottak. A lengyel főpástorok (köztük a megszállt Lengyelországban maradtak is) a vilniusi apostoli adminisztrátort önkényeskedéssel vádolták meg a Szentszéknél. A vatikáni államtitkár emiatt figyelmeztette Mečislovas Reinyst, hogy a lengyel püspökök a kinevezését és a vilniusi egyházmegye ordináriusként való vezetését csak átmeneti jelenségként értelmezték (kizárólag Romuald Jałbrzykowski internálásának idejéig), amelyet az aktuális politikai helyzet teremtett elő, és a vilniusi apostoli adminisztrátornak be kell tartania a neki adott instrukciókat. Mečislovas Reinys azzal magyarázta az ünnepnap és invokáció megváltoztatását, hogy annak a háborús állapotok között való visszaállítása veszélyes lehet az egyház ügyire, a papságra és a hívekre egyaránt.⁴⁵⁹ A Szentszék álláspontja szerint azonban Reinys csak addig maradhatott a vilniusi érsekség elsődleges vezetője, amíg Jałbrzykowski érsek vissza nem tér az internálásból.

Az új vilniusi egyházi vezetés változtatásainak ellenálló lengyel papság hivatkozott Jałbrzykowski érsek által 1942. február 2-án az espereseknek kiadott utasítására, amely szerint „a prédikációk és a kiegészítő imák esetében önkényesen, vagy nyomásra semmiféle változtatás nem lehetséges.”⁴⁶⁰ A Szentszék szintén megpróbálta feltartóztatni az apostoli adminisztrátor által megkezdett reformokat, például 1943-ban az érsekség egyházi naptárából

⁴⁵⁷ Reinys apostoli adminisztrátor arra hivatkozva vette ki a litániából ezt az invokációt, hogy a litván és a belarusz hívek nem akartak így imádkozni. Az apostoli adminisztrátor argumentációjában megemlítette, hogy 1942. július-én azért végezték ki Bolesław Maciejowski Pastavy/Postawy település plébánosát, mert nem engedelmesekedett a belarusz falubíró követelésének az invokáció megszüntetéséről. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 156. Ugyanakkor a németek betiltották, hogy május 3-án Szűz Mária Lengyelország Királynéja ünnepéről megemlékezhesse a templomokban, és Mečislovas Reinys az 1944-es egyházi kalendáriumot már enélkül az ünnep nélkül jelentette meg. *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1939–1944.). i. m. 534.

⁴⁵⁸ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 156. Idołta/Idolta (a jelenlegi Belarusz területén) plébánosa, Bolesław Gramz egyaránt részt vett az ellenállási mozgalomban és az embermentésben. A belarusz rendőrség 1944. június első napjaiban leartóztatta és nem sokkal később a német hatóságok kivégezték. *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 166–169.

⁴⁵⁹ Ugyanakkor Mečislovas Reinys óva intette az egyházmegye papságát a politizálástól. Az 1943. április 24-i levelében a generális ülnöknek azt közölte, hogy „parancsolom a papoknak, hogy a szöszékről világi dolgokról nem beszélhetnek, mivel az Apostoli Szék által elfogadott dekrétum meggyőződése alapján ez is tiltva van.” *Jegelevičius, S.*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje i. m. 534–535.

⁴⁶⁰ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 160.

Reinys kivett 16 lengyel patrónust (kivéve Szent Szaniszlót és Szent Kázmért, aki Litvánia fővédőszentje is), amely szintén nagy felháborodást okozott.⁴⁶¹ 1943. február 18-án Maglione bíboros figyelmeztette Mečislovas Reinyst, hogy tartózkodjon mindentől, ami nem nélkülözhetetlen lépés, mivel másképp felkeltheti a hívek egy részében az elégedetlenséget.⁴⁶²

Ugyanezen év júniusában a szentszéki államtitkár újból megismételte korábbi kijelentését, miszerint a háború idején a vilniusi apostoli adminisztrátor ne vezessen be újításokat. Ezen túlmenően megengedhetetlennek tartotta a változásokat a nyelvkérdés terén is a prédikációkra és a kiegészítő imádságokra vonatkozóan. Ugyanakkor Maglione megtiltotta Reinysnek, hogy részt vegyen a kaunasi (litvániai) egyházi provincia püspökkari konferenciáján, azonban a szentszéki államtitkár nem helyezkedett szembe azzal, hogy a vilniusi apostoli adminisztrátor magánmegbeszélések útján tanácskozzon Kaunas érsekével.⁴⁶³ Erre a szentszéki utasításra Mečislovas Reinys csak november 13-án válaszolt egy részletes levélben, amelyben értesítette Maglione bíborost, hogy Jałbrzykowski érsek épségben van Marijampolében, és megüzente az államtitkárnak a vilniusi szeminárium (újja)alapítását is, amely 1943 őszén kezdte meg a munkáját. A levélben részletesen védte a korábbi álláspontját a nyelvkérdéssel, és az invokációval kapcsolatban, valamint mentegetőzött, hogy nem követett el kihágást az egyházi követelések tekintetében, azonban a Szentszéktől az apostoli adminisztrátori tisztségből való felmentését kérte.⁴⁶⁴ Mindazonáltal az 1925-ös konkordátum alapján az érsekség plébániáin az istentiszteletek nyelvének megváltoztatása a lengyel püspökkari konferencia hatáskörébe tartozott.⁴⁶⁵ Ugyanakkor Reinys szerint a vilniusi régió Litvániához csatolása, és Jałbrzykowski érsek által bevezett újítások következtében a változások már jóval korábban megkezdődtek. Reinys apostoli adminisztrátor rámutatott arra, hogy nem kevés esetben a lengyel katolikus egyház és az állami hatóságok ignorálták a „Lengyelország királynője” invokációt, mivel szerinte nem használták a litván és a belarusz iskolákban sem, és ugyancsak kihagyták az 1931–1937 között kiadott imakönyvekből. Maglione bíboros tudomásul vette Reinys érvelését, és az 1944. március 10-i levelében arra ösztönözte, hogy ezután is apostoli adminisztrátorként folytassa munkáját.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ *Czyżewski, S.*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim i. m. 222.

⁴⁶² ADSS, 3. köt. 2. nr. 478. 740–741.

⁴⁶³ ADSS, 3. köt. 2. nr. 515. 805–806.

⁴⁶⁴ ADSS, 3. köt. 2. nr. 543. 837–843. *Viktoras Pavalkis*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1940–1947). Aidai 2. (1974.) 58.

⁴⁶⁵ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską i. m. 1090. A 23-ik cikkely: „Semmiféle változás a nyelvhasználat terén a latin rítusú egyházmegyékben a prédikáció, a további imádságok és más előadások, mint a szent tanok a szemináriumokban nem lehetnek végrehajtva másképp, mint a latin szertarású püspökkari konferencia speciális feljogosítása alapján.”

⁴⁶⁶ ADSS, 3. köt. 2. nr. 562. 863–864. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 160–161.

Habár történt együttműködés a német hatóságok és a litván klérus között, nem jelenthetjük ki, hogy a litván klérus beállítottsága egyértelműen lengyelelles volt. 1942. október 6–8. között megtartott litván püspökkari konferencia jegyzőkönyve is bizonyítja, hogy a litván episzkopátus egyaránt foglalkozott a bebörtönzött lengyelek kiszabadításának lehetőségével és a segítségadás esélyeivel.⁴⁶⁷ 1943-ban Reinys szintén több gesztust tett a lengyel társadalom felé: lengyelül prédikált a székesegyházban, a szombati vecsernyék alkalmával lengyelül énekelt, közbenjárt a bebörtönzött lengyel papokért és apácákért, 1943. május 31-én a Hajnal-Kapunál (Aušros Vartai/Ostra Brama) beszédet mondott a litvánoknak, melyben a lengyelek sújtó üldöztetések megszüntetése érdekében szólalt fel.⁴⁶⁸

III.3.3. A vilniusi szeminárium ügye a német megszállás idején

A német adminisztráció engedélyezte, hogy a szovjet megszállás alatt bezárt litvániai szemináriumok kinyithassanak és működhessenek. Ez alól kivételt egyedül a szovjet megszállás alatt is működő vilniusi szeminárium jelentett, amelyet a német hatóságok 1942 márciusában zártak be. Mečislovas Reinys a korábbi diplomáciai tapasztalatait bevetve próbálta újjászervezni a vilniusi szemináriumot, amely szintén kedvezett a litván nemzeti érdekeknek. Az 1942-es év első felében még segédpüspökként kezdte meg a vilniusi szeminárium újjászervezését, és rektorának Ladas Tulaba atyát⁴⁶⁹ nevezte ki júniusban, aki szintén a vilkaviškis-i egyházmegyéből érkezett.⁴⁷⁰ Reinys apostoli adminisztrátor 1942. augusztus elején azzal a kéréssel fordult a litván püspökök felé, hogy küldjenek oktatókat és kispapokat a vilniusi szemináriumba. Ennek érdekében Ladas Tulaba rektor személyesen látogatta meg a litvániai püspököket.⁴⁷¹ Egyedül Telšiai püspöke, Justinas Staugaitis nem

⁴⁶⁷ *Streikus, A.*: Katalikų bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje i. m. 413.

⁴⁶⁸ *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 85–86.

⁴⁶⁹ Ladas Tulaba (1912–2002) Rómában tanult teológiát, majd a kaunasi egyetem teológiai karán tanított. *Laukaitytė, R.*: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą i. m. 46. 1942. június 16-án hunyt el Kaišiadorys püspöke, Juozas Kukta. A temetésén Tulaba találkozott korábbi szemináriumi tanárával, Reinys vilniusi segédpüspökkel, aki megkérte, hogy legyen az újranyitandó vilniusi szeminárium rektora. Tulaba visszaemlékezése alapján Reinys figyelmeztette, hogy a szeminárium újjáalapítása kockázatos, mivel nem lehetett tudni, hogy hogyan fognak rá a német hatóságok reagálni, és ebből kifolyólag nem az idős vilniusi Vincentas Taškūnas atyát kívánta a szeminárium rektorának felkérni, hanem a harmincéves Tulabát. *Tulaba, L.*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 120. Vincentas Taškūnas 1933 óta tanított litván nyelvet a vilniusi szemináriumban. 1942–1944 között rektorhelyettes volt, patrológiát és latin nyelvet tanított. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 152.

⁴⁷⁰ *Alina Zavadzka*: Likvidacija Wileńskiego Seminarium Duchownego w 1945. roku. Rocznik Teologii Katolickiej. 15. (2016) 1. sz. 240–241.

⁴⁷¹ Ugyanakkor Antanas Karosas kaunasi érsek azt tanácsolta Tulabának (amelyet megfogadott), hogy továbbra is tanítson a kaunasi teológiai karon is, mert lehet, hogy Vilniusból vissza kell vonulnia. Kazimieras Paltarokas

értett egyet a vilniusi szeminárium újjászervezésével, mivel álláspontja szerint ennek a kezdeményezésnek sovinizta indítékai voltak. Ennélfogva Staugaitis nem támogatta a vilniusi (litván) szeminárium alapítását, és nem küldött kispapokat az egyházmegyéjéből.⁴⁷² A fentebb említett eset azonban kivételnek számított, ugyanis több litván pap érkezett Vilniusba patrióta szándékokkal,⁴⁷³ hogy az „ellengyelesedett” vilniusi régióban szolgáljanak.

A vilniusi érsekség esetében nehéz pontosan meghatározni, hogy hány pap érkezett Vilniusba Litvániából a második világháború alatt.⁴⁷⁴ Ahogy már említésre került, több „kaunasi” Litvániából érkező szerzetesrend is letelepedett a vilniusi régióba: a mariánus, jezsuita, szalézi szerzetesek érkeztek, akiknek a tevékenysége azonban csak a kolostortemplomokra korlátozódott, míg a városi plébániákon nem kaptak beosztást.⁴⁷⁵ Regina Laukaitytė litván egyháztörténész számításai alapján az 1942-es év végén a vilniusi érsekség területére körülbelül 25 litván pap érkezett más litván püspökségek területéről. A többségük 1942 tavaszán és őszén érkezett, amikor Reinys tíz főt nevezett ki különböző, vilniusi és vidéki plébániákra (köztük 1942 júliusában Jonas Bičiūnast a vilniusi székesegyház vikárusává), 1942 őszén pedig kilenc főt hívott tanítani az újranyitandó szemináriumba.

panevēžys-i püspökkel való találkozásával kapcsolatban megjegyezte: „[...] szívélyesen fogadott. Azonban nem keltett benne nagy lelkesedést a szeminárium újranyitása Vilniusban. Kétségkívül humorosan azt mondta, hogy csak azokat fogja Vilniusba elengedni, akik nem szükségesek az egyházmegyének. [...] Megígérte, hogy további kispapokat helyez át Vilniusba.” *Tulaba, L.: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 123–124.*

⁴⁷² *Laukaitytė, R.: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą i. m. 46.* Ladas Tulaba visszaemlékezésében említést tesz Justinas Staugaitis telšiai-i püspökkel való megbeszéléséről: „Elutaztam Telšiai-be. J. Staugaitis szívélyese fogadott, ugyanakkor közölte, hogy a litván szemináriummal Vilniusban nem ért egyet, mert ezt sovinizta megfontolások vezetik [...] A sovinizmus az egyházban el nem fogadható, se nem tűrhető. Ezért szigorúan elutasította, hogy bármiféle támogatást nyújtson a szervezendő vilniusi szemináriumnak. [...] Nem voltam képes megérteni, sem mentesíteni J. Staugaitis megállapítását a litván szeminárium helyreállításával kapcsolatban. Hiszen nem sovinizmusra törekszünk, hogy a lengyeleket megsértsük, hanem arra, hogy megvalósítsuk a keresztény egyenlőséget az etnikai csoportok között az Egyházban: igyekszünk újjáalapítani a katolikus szemináriumot, amely felkészíti a papokat a papságra, lehetővé teszi és szolgálni akarja a litvánokat, lengyeleket, belaruszokat és mindenki mást.” A visszaemlékezése alapján a látogatását követően hét telšiai-i szemináriumba járó kispap kérvényezte a vilniusi szemináriumba való felvételét, azonban ezt Tulaba visszautasította. Második távirati kérvényüket követően azonban a jelentkezők kijelentették, hogy kiléptek a telšiai-i szemináriumból, így áthelyezhetőek a vilniusiába. Tulaba ekkor már Reinys apostoli adminisztrátorral is tárgyalt az ügyről, aki engedélyezte számukra a vilniusi szemináriumba való felvételt. *Tulaba, L.: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 124–125.*

⁴⁷³ Antanas Rubšys, a telšiai-i szeminárium kispapja (később híres szentíráskutató) 1943. július 19-én Ladas Tulaba rektornak írt levelében a vilniusi szemináriumba való tanulás után sóvárgott: „Véleményem szerint, a vilniusi vidék litván missziós terület. Az ottani termőföldeken nem csak Krisztus örömhírét kell hirdetni, hanem a megfélemlített litvánságot feléleszteni.” *Laukaitytė, R.: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą i. m. 46.*

⁴⁷⁴ Ennek oka az is, hogy valaki csak gyóntatási engedélyt kapott, azonban hivatalosan egy plébánián sem szolgált (például Mykolas Krupavičius vagy Juozapas Packedvičius, utóbbi 1941 tavaszán érkezett Marijampoléból, azonban decemberben elhunyt), vagy pedig a szovjet megszállás idején (1940–1941) elhagyta a vilniusi régiót (például Antanas Keblaitis, Boleslovas Lukošius, Viktoras Šauklys). *Laukaitytė, R.: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 158.*

⁴⁷⁵ Például Antanas Petrauskas, Adomas Jasenauskas, Vincentas Dvarauskas mariánusok a Szent Ignác templom melletti mariánus kolostorba kerültek. A Szent Kázmér templom szomszédságában levő kolostorban pedig Jonas Paukštys és Romualdas Blažys litván jezsuita szerzetesek tartózkodtak. *Ibidem.*

Néhányan közülük a háborús körülmények és az egészségügyi gondok miatt csak rövid ideig tartózkodtak a városban. A vilniusi régió lengyel klérusát 1942 tavaszán sújtó letartóztatásokat követően a 35 városi templomban és kápolnában körülbelül 130 pap szolgált. A háborút megelőzően litván plébánosa a vilniusi templomok közül csak a Szent Miklós templomnak volt, míg 1942 novemberében a városban már négy litván plébános szolgált.⁴⁷⁶

A litván nyelvű szeminárium a bezárt bencés kolostorban (a Szent Miklós templom mellett) 1942. szeptember 28-án kezdte meg működését, ahova a kispapok főként más litván egyházmegyéből érkeztek. A két filozófiai és négy teológiai kurzuson 44 litván és belarusz kispap tanult.⁴⁷⁷ A szeminárium a megszállók tudtával, de a német hatóságok hivatalos engedélye nélkül kezdte meg működését, ezáltal a fennállása is kétséges volt.⁴⁷⁸ Az újjáalapított vilniusi szemináriumot, mint litván intézményt tartották számon, és azt kívánták demonstrálni, hogy nincs semmiféle kapcsolata a lengyel társadalommal. Ebből kifolyólag az 1942. szeptember 29-i megnyitó ünnepségre csak a litván és belarusz közösségek képviselőit hívták meg.⁴⁷⁹ A szemináriumban az órák litván nyelven folytak, valamint kötelezően bevezették a belarusz és a német nyelv tanulását is, míg a lengyel környezet ellenére az ide érkező litván kispapok nem tanultak lengyelül.⁴⁸⁰ Mečislovas Reinys 1943. június 23-án a vatikáni államtitkár, Luigi Maglione bíborosnak írt levelében megemlítette, hogy a német hatóságok nem engedték, hogy a vilniusi szemináriumban lengyel nemzetiségű személyeket vegyenek fel.⁴⁸¹ Ellenben az apostoli adminisztrátor ugyancsak gondoskodott a lengyel kispapokról úgy, hogy különböző plébániákra küldte őket, ahol a plébánosok biztosítottak számukra szállást, és szintén a plébániákon készültek fel a szemináriumi vizsgákra.⁴⁸²

A vilniusi szeminárium tanárai között főként litvánok (közülük vilniusi származású: Vincentas Taškūnas rektorhelyettes és Pranas Bieliauskas énekotató) voltak, de szintén oktatott két belarusz (Kazimierz Kułakas, Adamas Stankiewičius) és egy lengyel tanár is.⁴⁸³

⁴⁷⁶ Juozas Vaičiūnas a Szentlélek, Juozapas Dubietis a Szent Péter és Pál, Stasys Valiukėnas a Szent Miklós, Pranas Bieliauskas a Szent Teréz templom plébánosa lett. Ugyanakkor nem mindegyik kinevezett plébános érkezett meg a szolgálati helyére. *Ibidem*, 159.

⁴⁷⁷ ADSS, 3. köt. 2. nr. 458. 710.

⁴⁷⁸ Ellenben a vilniusi érsekség újabb vezetése részéről megkövetelte a fokozottabb együttműködést és a jó kapcsolat fenntartását a német hatóságokkal az intézmény működésének biztosítása érdekében. *Laukaitytė, R.: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais* i. m. 152.

⁴⁷⁹ *Laukaitytė, R.: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą* i. m. 47.; Mečislovas Reinys megnyitó beszédében utalt a szeminárium 1582-es alapítására, amely a litván és a belarusz hívek lelki megerősödését szolgálta. *Naujoji Lietuva*, 1942. október 1. 4.

⁴⁸⁰ *Laukaitytė, R.: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą* i. m. 47.

⁴⁸¹ ADSS, 3. köt. 2. nr. 524. 815.

⁴⁸² Nem tudni, hogy pontosan mennyien tanultak ilyen formában, és hogy miféleképpen volt megszervezve az oktatás. *Laukaitytė, R.: Archidiecezja wileńska w latach 1942–1944* i. m. 41.

⁴⁸³ *Laukaitytė, R.: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais* i. m. 152. Jan Uszyło volt szemináriumi rektor 1943 márciusában tért vissza Vilniusba oktatni a kispapokat, miután a német hatóságok kiengedték a

Ugyancsak Regina Laukaitytė által feldolgozott szemináriumi ülések bizonyítják, hogy nem kevés lengyel kispap végzett a vilniusi szemináriumon a német megszállás időszakában úgy, hogy többen belaruszoknak adták ki magukat.⁴⁸⁴ A szemináriumon belül viszont szintén jelentkeztek a nemzetiségi ellentétek, amelyeket a szeminárium vezetői próbáltak megfékezni.⁴⁸⁵ Ladas Tulaba rektor visszaemlékezésében megemlíti, hogy mennyire nehéz volt a beilleszkedés az akkor még főként lengyel közegű városba: „A szeminárium kapcsán a vilniusiak csodálkoztak és kedvezőtlenül fogadtak minket, különösen a fiatal papokat. Betolakodóknak, skótoknak tartottak bennünket. Úgy gondolták, hogy nélkülünk is tudnak boldogulni. Úgy érezték, hogy a szemináriumot újra tudnák alapítani és egyben vezetni is.”⁴⁸⁶

1943. március 17–18-án a német hatóságok a nemrég alapított litván szemináriumot ideiglenesen, a vilniusi egyetemet pedig véglegesen bezárták.⁴⁸⁷ A kispapok kezdetben önállóan folytatták tanulmányaikat, majd pedig hamarosan (május 15-én), a tanítási év végén 39 kispap végzett. A német hatóságokkal való tárgyalásokat követően 1943. október 18-án megkezdődhetett az új tanév a vilniusi szemináriumban 49 hallgatóval. A Szentszék is rokonszenvezett a szeminárium újralapításával és működésével, amiért Maglione bíboros dicsérő szavakkal fordult vilniusi apostoli adminisztrátorhoz. Ugyanakkor kifejezte bosszúságát, hogy a civil hatóságok megtiltották a lengyel jelentkezők felvételét.⁴⁸⁸

1944 júniusában a front közeledtével a szeminárium működése újra megszakadt.⁴⁸⁹ Ladas Tulaba és néhány litván szemináriumi tanár Németországba menekült. Miután Jałbrzykowski érsek 1944 augusztusában visszatért az internálásból, ignorálta a nemrég megszűnt litván oktatási intézményt, és helyreállította a németek által 1942-ben bezárt, főként lengyel tanári karból álló szemináriumot, élén Jan Uszyło rektorral. Ellenben a Litván SZSZK fővárosában lehetetlennek bizonyult a lengyel vezetésű szeminárium működését tartósan biztosítani.⁴⁹⁰

šaltupys-i munkatáborból. *Laukaitytė, R.*: Archidiecezja wileńska w latach 1942–1944 i. m. 41.; *Laukaitytė, R.*: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą i. m. 48.

⁴⁸⁴ A pontos létszámuk azonban nem ismert. *Ibidem*, 48–49.

⁴⁸⁵ 1943 februárjában két szeminaristát elbocsátottak, mivel nem vettek részt egy lengyel kispap temetésén. *Ibidem*.

⁴⁸⁶ *Tulaba, L.*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 124–125.

⁴⁸⁷ Ekkor a különböző oktatási intézményekben több litván tanárt is letartóztattak, akik a stutthofi koncentrációs táborba kerültek. A vilniusi szemináriumból Alfonsas Lipniūnas került ebbe a Balti-tenger melletti táborba. *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 153.

⁴⁸⁸ *Ibidem*, 153–154. A szeminárium anyagi fenntartása is nehézségeket okozott, a templomok gyűjtéseiből és adományokból próbálták finanszírozni a működését, elsősorban a vilniusi régióban, de szintén egész Litvánia szerte. Több lengyel pap azonban megtagadta a szeminárium anyagi támogatását. Vilniustól 30 km-re délre található Turgeliai/Turgiele plébánosa 1944. január 17-i az érseki kúriának írt levelében közölte, hogy 1943-ban nem gyűjtött a szeminárium javára, mert szerinte „mindenféle összejövetel a jelenlegi szemináriumban kommentár nélküli, ezenkívül pedig a nemzetiségi kapcsolatok uszítása elviselhetetlen.” *Ibidem* 154.

⁴⁸⁹ *Alina Zavadzka*: Likwidacja Wileńskiego Seminarium Duchownego w 1945 roku. *Rocznik Teologii Katolickiej* 15. (2016) 1. sz. 241.

⁴⁹⁰ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 155.

III.3.4. A lengyel papság és a lengyel ellenállási mozgalom a német megszállás időszakában

A német megszállás idején tovább nőtt az emigrációban a lengyel–litván kapcsolatfelvételek intenzitása Nyugat-Európában és Amerikában.⁴⁹¹ Lényegében a lengyel–litván tárgyalások során a vilniusi ügy szóba kerülése majdhogynem automatikusan a kölcsönös viszony elhidegülésével járt. Ennélfogva a lengyel–litván érintkezések során az egyetlen lehetőség a jó viszony megőrzésére a vilniusi kérdés mellőzése lett volna, azonban ekkor mind a lengyelek, mind a litvánok számára a vilniusi régió területi hovatarozása elsőrendű jelentőséggel bírt.⁴⁹²

Mindazonáltal a diplomáciai tevékenység mellett szintén fokozódott a lengyel propaganda. Az emigrációs kiadványok mellett a lengyel földalatti állam is megjelentetett különböző írásokat a vilniusi régióban élő lengyelek helyzetéről, amelyekből nem hiányoztak a leírások a vilniusi régióban élők hányattatott sorsáról és a litvánok negatív szerepéről.⁴⁹³ A litván sajtóban pedig gyakran visszatértek a lengyelekkel szembeni sérelmek felsorolásához (a lublini uniót követő polonizáció, az ország függetlenségéhez való ellenséges viszonyulás, Lucjan Żeligowski „felkelése” és a vilniusi régió bekebelezése). A föderációs terveket illetően is elsősorban a lengyelek voltak a kezdeményezők, akik gyakran túlidealizálták a litvánokkal való kapcsolatukat. Mindeközben Vilniusból egyre aggasztóbb hírek érkeztek Londonba. A „lengyel Londonban” uralkodó sokkal pozitívabb litvánképpel szemben a földalatti lengyel állam wilnói kirendeltsége sokkal sötétebb színekben látta a lengyel–litván kapcsolatokat.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ 1941 és 1944 között a tárgyalások különböző szinteken folytak Svájcban, Portugáliában, Svédországban és a Vatikánban. A lengyel oldal különböző módszerekkel próbálta rábírní a litvánokat, hogy fogadják el nemcsak a jövőbeni közös föderációt, vagy az eljövendő (lengyel–csehszlovák) konföderációban való részvételt, hanem szintén mondjanak le a vilniusi régió követeléséről. Sokat tudhatunk meg a lengyelek litvánokhoz való korabeli hozzáállásáról Stanisław Sopicki újságíró, a Munkapárt (Stronnictwo Pracy) politikusának 1941-ben Londonban kiadott „Litvánia és Lengyelország” (*Litwa a Polska*) című broszúrájából: [Litvánia] „kicsi és gyenge szomszéd, amely jelenleg nagyon szerencsétlen helyzetben van. A szovjet megszállást követően a németek kezébe került Litvánia számunkra nem fenyegető. Nincsen szövetségünk, kevesen beszélnek róla. Itt az idő, hogy ne csak szóval, hanem tettekkel is mutassuk a szimpátiánkat és jóindulatunkat Litvánia felé.” Sopicki meggyőződése szerint a lengyel–litván megegyezés csak a politikai dialógus eredményeként jöhet létre. A broszúra végén még egyszer a honfitársaihoz szól: „Tanuljuk meg tisztelni a litvánok munkáját és az érzéseiket. Mindenkorra vessük el azt a kísértést, hogy Litvániát lekicsinylően kezeljük, mint egy „törpét,” amely képtelen az önálló fejlődésre, és amelynek bele kell férnie a mi »Lebensraum-unkba«. Szorgalmasan őrizzük őket a kis népekre háruló ármánykodásoktól és a megvetéstől, amelyeket a németek részéről helyesen elítélünk, és amely magától nem mutatkozik meg a szomszédainknak. Végül vértessük fel magunkat türelemmel, arra az esetre, ha a mi barátságos érzésünk nem kerülne viszonzásra.” *Buchowski, K.* : Szkie polsko-litewskie i. m. 189.

⁴⁹² *Tarka, K.*: Konfrontacja czy wspólparca i. m. 129.

⁴⁹³ 1942-től a lengyel emigráns kormány kezdeményezésére több cikk, röpirat és proklamáció jelent meg, amelyekben a mártírologiai fonal mellett kihangsúlyozták a közös történelmi tradíciót, valamint a lengyel–litván együttműködés szükségességét. Ellenben a litvánokat figyelmeztették, hogy hagyjanak fel a németekkel való kollaborációval. Szintén következményekkel fenyegették meg őket, arra az esetre, ha tovább folytatják az eddigi bánásmódjukat a lengyel lakossággal szemben. *Buchowski, K.*: Szkie polsko-litewskie i. m. 191.

⁴⁹⁴ A jelentésekben leírták a litván alakulatok brutalitását, sőt azt követelték, hogy indítsanak ellenük megtorló akciókat. Az 1943. áprilisi jelentésben Stefan Rowecki-Grot tábornok azt közölte a londoni vezetéssel, hogy a

A litván álláspont szerint a német megszállás alatt a vilniusi régió az ország része maradt. Az itteni lengyelek még mindig konkurens csoportként voltak jelen a litvánok számára, hiszen a városban és környékén jóval többen voltak, a zsidó lakosság elpusztítását követően Vilniusban pedig már abszolút többségbe kerültek. Annak ellenére, hogy történtek példák a litván nacionalizmus megszállók általi visszaszorítására, sőt ideiglenesen a lengyeleknek való kezdeményezésekre is, általában a németek, valamint a litván adminisztráció és a rendőrség a lengyel lakosság ellen a zaklatások, és megtorlások széles skáláját alkalmazta: a lengyeleket kényszermunkára kötelezték, gyakran a társadalmi és a politikai élet aktív tagjait feljelentették a németek előtt, hajszákat indítottak ellenük és elűzték őket a gazdaságaikból. A litván kézben levő közigazgatás szintén részt vett a lengyel földalatti állam helyi struktúrájának felszámolási kísérleteiben. Számos lengyel személy a Pravieniškės/Prawieniszki-i munkatáborba került, vagy Paneriai/Ponaryban gyilkolták meg, akárcsak Jałbrzykowski érsek delegáltját (a ZWZ-AK vajdasági tanácsába), Romuald Świrkowski 1942. május 6-án.⁴⁹⁵

Az 1942. eleji tömeges letartóztatásokat követően is előfordult, hogy bebörtönöztek lengyel egyházi személyeket.⁴⁹⁶ Julia Rodzinska dominikánus házfőnököt 1943-ban a német hatóságok politikai tevékenység, és a partizánokkal való kapcsolat vádjával tartóztatták le, és a Lukiškė/Lukiszki börtönbe zárták.⁴⁹⁷ A vilniusi régióban a működésében nem korlátozott, elsősorban a még helyén lévő vidéki lengyel papság egyre inkább a lengyel ellenállási mozgalom élére állt. Kiterjedt kapcsolatrendszerüket szintén fel tudták használni az ellenállás megszervezésében. Számos formában részt vettek a lengyel földalatti állam életében: tábori lelkészként, a helyi közigazgatás delegáltjaiként vagy a titkos iskolahálózat oktatóiként.⁴⁹⁸

A német megszállás időszakában a lengyel–litván konfliktus három pap halálához vezetett. Két lengyel papot az egy nappal korábbi szovjet partizánmerénylet megtorlásaként (amikor három német tisztet gyilkoltak meg a Święciany/Švenčionys és Lyntupy/Łyntupy

hatalmas bűnök, és a litván–német kollaboráció következtében a vilniusi lengyelek jelenleg kategorikusan elvetik a lehetőségét a litvánokkal való megegyezés lehetőségének. Ennek ellenére a lengyel köztársasági elnök Władysław Raczkiewicz 1943-ban a május 3-i (a lengyel alkotmány napja) ünnepi rádióbeszédében a lengyel–litván kapcsolatokat idealizáltan mutatta be. Ugyanezen év nyarán eredménytelenül próbálták rábírní a litván képviselőket, hogy kezdjék meg a tárgyalásokat a közös föderáció ügyéről. Bízva a jövőbeni sikerekben és az együttműködésben a lengyel kormány ugyancsak részt vett számos litván emigráns politikus pénzügyi támogatásában. *Ibidem*, 189–191.

⁴⁹⁵ Romuald Świrkowski utóda Władysław Kisiel lett, aki az AK káplánjaként az embermentésben is részt vett. *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 89.

⁴⁹⁶ Stanisław Lachowicz, Turmantas/Turmont plébánosának 1941. július 29-én a litván partizánok azt a parancsot adták, hogy hagyja el a települést, és az egyházmegyét, azonban ideiglenesen csak a 35 km-re fekvő Degučiai településen telepedett le. *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 253.

⁴⁹⁷ 1945 februárjában Stutthofban hunyt el. 1999-ben a lengyel katolikus egyház vértanúi közé sorolták. Az embermentésben a dominikánus nővérek is részt vettek. *Kraheil, T.*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. *Studia i szkice* i. m. 119.; *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 147.

⁴⁹⁸ *Wardzyńska, M.*: Sytuacja ludności polskiej w generalnym komisariacie Litwy i. m. 89.

közötti országúton) végeztek ki. Švenčionėliai/Nowe Święciany plébánosát Bolesław Bazewiczet és vikáriusát Jan Naumowiczet a litván rendőrség Jonas Maciulevičius vezetésével 1942. május 20-án többszáz helyi lengyellel együtt meggyilkolta.⁴⁹⁹ Litván oldalon Ambroży (Ambraziejus) Jakowanis az Eitminiškės/Jęcymieniszki plébánosa lett az áldozata az etnikai viszályoknak.⁵⁰⁰ Jakowanis együttműködött a litván rendőrséggel, és a lengyel szakirodalom szerint számon tartotta a lengyel hívei közül, hogy ki tagja a lengyel konspirációs hálózatnak.⁵⁰¹ Az AK speciális hadtörvényszéke halálos ítéletet hozott Jakowanis plébánosra. 1944. húsvétján, április 9-én (vagy 10-én) az ítéletet végrehajtották.⁵⁰²

A vidéken egyre inkább tarthatatlan állapotok következtében sem támogatta Mečislovas Reinys a lengyel ellenállási mozgalmat. 1944 májusában az apostoli adminisztrátor Rómába küldött levelében a következőket írta: „Számos falusi egyházközségben különféle nehézségek jelentkeztek a lelkipásztori munkában a lengyel titkos fegyveres alakulatok miatt, amelyek garázdálkodnak a vidéken, az erdőkben és az utakon. Rátámadva a rendőrségre és a litván polgári hivatalnokokra, valamint a német katonai alakulatokra is, gyilkolnak, gyűjtogatnak, megsebesítenek, de a leggyakrabban elrabolják a vagyont, a javakat, a lovakat és a teheneket. Ami még rosszabb, ezekhez az alakulatokhoz ún. lelkészek is kapcsolódtak, számos lengyel pap, tudtom és beleegyezésem nélkül elhagyva a rájuk bízott egyházközségeket. Ezeket az alakulatokat nem lehet reguláris lengyel hadseregnek elismerni, mivel nincs stabilizált anyagi támogatásuk, hanem rablásból élnek.”⁵⁰³ Ahogy az idézet is mutatja, 1944-ben egyre inkább ellenőrizhetetlenné vált a katolikus egyházon belül is a lengyel papság ellenállása, amely nagymértékben korlátozta Reinys apostoli adminisztrátor döntéseinek végrehajtását.

Ebben az évben Reinys felfüggesztette négy káplán működését, akik tábori lelkészként az Honi Hadsereg vilniusi körzetében szolgáltak, azonban ők nem fogadták el a felfüggesztés

⁴⁹⁹ *Kraheil, T.*: *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945.* i. m. 51–52.

⁵⁰⁰ Jakowanis már 1939 előtt konfrontálódott az egyházmegye vezetésével. 1927. október 5-én letartóztatták és börtönbe zárták. Az érsek közbenjárására 1927. december 22-án szabadult ki a börtönből. *Ibidem*, 188–189.

⁵⁰¹ Az AK egy speciális egysége személyes megfigyelést tartott a litván plébánosnál. Ambraziejus Jakowanis ellenségesen fogadta a „vendégeket” és a látogatásuk során megpróbált több iratot is megsemmisíteni. Az AK megfigyelőinek feltűnt, hogy az iratok között szerepelt a litván rendőrségnek címzett titkos jelentés is a plébániához tartozó lengyel lakókról, akik a lengyel Honi Hadsereg tagjaival álltak kapcsolatban. Abban az esetben, ha a litván rendőrség, vagy a Gestapo kezébe jutott volna az összeírás, akkor a listán szereplő személyekre és családjaikra halálos ítélet, vagy koncentrációs tábor is várható volt. *Kraheil, T.*: *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945.* i. m. 188–189.

⁵⁰² *Ibidem*. Megtorlásul a németek és a litván helyi rendőrség 1944. április 24-én letartóztatott két lengyel papot, Władysław Nowicki (Sużionys/Sużany) plébánosát és az itteni vikáriust, Roman Panocha-t. (Roman Panocha május 9-én szabadult). *Ibidem*, 320.; *Rokicki, P.*: *Głinciszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944.* roku i. m. 145.; *Kraheil, T.*: *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej.* *Studia i szkice* i. m. 180.

⁵⁰³ ADSS 3. köt. 2. nr. 567. 870–871. Idézi *Cywiński, B.*: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában.* i. m. 78 (magyar fordítás: Illés Pál Attila).

vádját.⁵⁰⁴ Mečislovas Reinys azonban csökkentette az egyházi büntetés mértékét és a lengyel papok ügyeivel nem fordult a német hatóságokhoz. 1943-ban pedig kétszer is közbenjárt a Gestaponál két lengyel pap (Józef Grasewicz, Władysław Małachowski) Kaunas melletti munkatáborból (Pravieniškės) való kiszabadítása ügyében.⁵⁰⁵

III.3.5. A német megszállás utolsó napjai

A lengyel partizánok 1944 tavaszán és nyarán még inkább aktivizálódtak, ekkor a lengyel Honi Hadsereg vilniusi dandárja és 5. gyaloghadosztálya már 23 ezer főt számlált. A németek a litván rendőrséget és az önvédelmi egységeket használták fel, hogy kontroll alatt tartsák a lakosságot, és visszaszorítsák a lengyel ellenállást. 1944 nyarán azonban a németek csak Vilniust és a járási központokat tudták ellenőrizni, míg a vilniusi régió falvai már a lengyel vagy a szovjet partizánok kezén voltak.⁵⁰⁶

A vilniusi régióban az AK küzdelme a német megszállók ellen szintén összekapcsolódott a németekkel együttműködő helyi litván adminisztratív és rendőri egységek likvidálásával. Ugyancsak látványos sikereket értek el a Litván Helyi Osztagokkal (*Lietuvos vietinė rinktinė* – LVR) szemben. A lengyel–litván fegyveres konfrontáció során civileket is értek erőszakos támadások, háborús bűnöket mindkét oldalon követtek el. A lengyel–litván konfliktus a német megszállás utolsó heteiben, 1944 júniusában kulminálódott, amikor mindkét oldalon etnikai tisztogatásokra került sor az egykori lengyel–litván határvidéken. Glinciszki/Glitiškės, Podbrzezie/Paberžė településen a litván rendőrség tagjai 39 lengyel civilt öltek meg bosszúból az egységüket ért támadás miatt. Megtorlásul az AK helyi egységei 27 litván civilt gyilkoltak meg Dubingiai/Dubniki településen.⁵⁰⁷ Az említett falvak helyi lakossága a népiirtások miatt nagymértékben traumatizálódott. Miután a lengyel AK egységei erőfölénybe kerültek a vilniusi régió vidéki területein, szintén felvették a harcot a szovjet partizánokkal szemben.⁵⁰⁸

Időközben Sztálin nyomására a lengyel–csehszlovák tárgyalások is megszakadtak az 1943-as év második felében, melynek következtében a csehszlovák emigráns kormány kihátrált a közép-európai föderáció megalakításának tervéből. Habár a lengyel–litván

⁵⁰⁴ Bolesław Jaskólski Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátornak írt levelében, mint táborigazgatóként arra hivatkozott, hogy a joghatóság egyedül a táborigazgatót illeti (a többi három érintett káplán: Aleksander Grabowski, Wiktor Gogoliński, Jana Laska). *Wilanowski, C.*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie i. m. 93.

⁵⁰⁵ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 148–149.

⁵⁰⁶ *Bubnys, A.*: Stosunki międzyetniczne i. m. 139–140.

⁵⁰⁷ *Rokicki, P.*: Glinciszki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i. m. 29–53.

⁵⁰⁸ *Niwiński, P.*: Okręg Wileński AK, i. m. 30.

egyeztetések tovább folytatódtak, ezek lengyel szempontból egyre kevesebb súllyal bírtak, különösen a Szovjetunióval való kapcsolat megszakadását (1943. április 25.), valamint Sikorski tábornok halálát (1943. július 4.) követően.⁵⁰⁹ Tovább súlyosbították a lengyel–litván viszonyt a vilniusi régióból érkező hírek a lengyel–litván fegyveres összecsapásokról.

Nem sikerült tehát összehangolni a két ország közös érdekeit a Vörös Hadsereg újbóli Litvániába történő benyomulása előtt. 1944 nyarán a lengyel emigráns kormány vezetésével megkezdődött a Vihar hadművelet (*Operacja Burza*), melynek északkeleten Vilniust kellett biztosítani.⁵¹⁰ Ennek keretében hajtották végre a „Hajnal Kapu” hadműveletet (*Operacja Ostra Brama*), melynek eredeti célja Vilnius felszabadítása volt a Honi Hadsereg segítségével, és a szovjet csapatok „házigazdaként” való fogadása. Mivel a Lengyel Honi Hadsereg késve kezdte meg a német katonák által erődként védett Vilniust ostromolni, a várost csak a szovjetek segítségével tudták elfoglalni.⁵¹¹ A kezdeti együttműködést követően azonban a szovjetek likvidálták az AK egységeit, mégpedig nemcsak a vilniusi régióban, hanem Volhíniában és Lemberg környékén is. Mindez szintén előrevetítette a terület újbóli szovjetizálását, és nagymértékben befolyásolta a „Varsóért vívott csata” előkészületeit.⁵¹²

Az AK szovjetek általi likvidálása a Honi Hadsereg tábori lelkészeit is érintette.⁵¹³ Władysław Kisielt (az érseki kúria delegáltja volt a lengyel földalatti állam szerveinél), a vilniusi székesegyház vikáriusát 1944. október 1-én az NKVD letartóztatta és a szovjet hatóságok elítélték szovjetellenes propaganda folytatása, a londoni lengyel kormány, valamint a Honi Hadsereg támogatása és illegális és ellenforradalmi irodalom terjesztése miatt.⁵¹⁴ Hozzá hasonlóan több lengyel papot már 1944 második felében letartóztattak a szovjet hatóságok.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ *Giedrė Milerytė*: Between hatred and cooperation: Stalinist foreign policy in the Lithuanian and Polish debate in emigration. *Pecob's Papers Series* 23. (2012) 17–18.

⁵¹⁰ *Niwiński, P.*: Okręg Wileński AK, i. m. 30.

⁵¹¹ *Ibidem*, 33.; *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 360.

⁵¹² *Norman Davies*: A varsói felkelés. „A '44-es varsói csata.” Budapest 2008. 299.

⁵¹³ Wacław Nurkowski Zabolot'/Zablocie plébánosa (félve a németek újbóli letartóztatásától) az AK partizánjai között keresett menedéket tábori káplánként. Az „Ostra Brama” hadművelet során az egysége megsemmisült, és a szovjet csapatok kezébe került. Július 30-án szabadon engedték és visszatérhetett plébániájára, azonban két hónappal később szeptember 24-én az NKVD letartóztatta és szovjetellenes tevékenység, valamint a Honi Hadseregben való részvétel vádjával 15 év kényszermunkára ítélték, 1954-ben Kazahsztánban (Zsezkazgan táborban) hunyt el. *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowienstwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 306.

⁵¹⁴ 1945 augusztusában 10 év kényszermunkára ítélték. Kazahsztánban hunyt el 1950. június 4-én. *Ibidem*, 219.

⁵¹⁵ Lucjan Pereświet-Soltan plébános Vilnius ostromakor a Honi Hadsereg tagjait meggyóntatta, az elesett katonákat eltemette. 1944. december 31-én a szovjet hatóságok letartóztatták, és a vorkutai táborba került, ahonnan 1946 szeptemberében térhetett vissza. *Ibidem*, 325. Szintén ebbe a táborba került Feliks Karpiński is, akít az NKVD 1944. november 11-én tartóztatott le, és 1949-ben ugyanazon a napon szabadulhatott, mint amelyiken öt évvel korábban letartóztatták. *Ibidem*, 216–217. Mikołaj Tapper vikárius, az AK egykori káplánját 1944. december 25-én tartóztatott le 47 emberrel együtt, halálbüntetésre ítélték, és 1945. augusztus 7-én kivégezték. *Ibidem*, 429–430, 688. Jan Romej Kot, a vilniusi esperesség generális vikáriusát szintén az AK-val való együttműködés miatt ítélték el és több helyszín mellett Vorkután is raboskodott. *Ibidem*, 363.

III.3.6. A szovjet megszállás időszaka a háború végéig (1944. július–1945. május)

1944. augusztus 5-én Romuald Jałbrzykowski érsek visszatért a marijampolè-i száműzetésből Vilniusba, és újra átvette az érsekség vezetését. 1944 őszeig úgy tűnt, hogy a háború befejeződése kedvezni fog a papság és a vallási élet újjáéledésének. Romuald Jałbrzykowski ezt követően (ideiglenesen) nagyobb figyelmet tudott fordítani az érsekség keleti területeire is. A női, illetve a férfi szerzetesrendek újra működhetek, a német megszállás alatt letartóztatott papok visszatértek a börtönökből, táborokból és a szentmisék templomokban való megtartására újra nyugodt körülmények között volt lehetőség.⁵¹⁶

Litvánia Szovjetunióba történő újbóli bekebelezése, valamint Lengyelország szovjet érdekszférába kerülése következtében a korábbi lengyel–litván egyeztetések a vilniusi régióra vonatkozóan tárgytalanná váltak. 1944. július 27-én a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság és a szovjet kormány Moszkvában megkötötte a lengyel–szovjet államhatárról szóló egyezményt, amelyben Lengyelország keleti határának a Curzon-vonalat ismerték el.⁵¹⁷

1944. szeptember 22-én a lublini lengyel kormány és a Litván SZSZK között megkötött szerződés értelmében a vilniusi régióból és Litvánia más területeiről lengyeleket telepítettek át Lengyelországba, míg főként a białystoki vajdaságból jóval kisebb számban litvánokat is evakuáltak.⁵¹⁸ 1945 és 1947 között az önkéntesnek hirdetett „repatriáció” keretében 171 158 személy távozott Lengyelországba a Litván SZSZK területéről, és a kitelepülők több mint fele vilniusi volt, csak ezt a várost legalább 90 ezer lengyel hagyta el.⁵¹⁹ A népmozgás később is folytatódott.⁵²⁰ A vidéki területeken – tartva az elnéptelenedéstől – a lengyel falusi lakosság nagy része helyben maradhatott. A Litván SZSZK-ban maradt lengyel kisebbség súlyos veszteséget szenvedett azáltal, hogy a nagyszámú lengyel értelmiség elhagyta a területet.⁵²¹ A kitelepülések ellenére a vilniusi régióban körülbelül 200 ezer lengyel maradt.⁵²²

⁵¹⁶ *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 75.*

⁵¹⁷ *Ibidem*, 63. Az új lengyel–szovjet, és a Litván–Belarusz SZSZK határaival kapcsolatban lásd a 3. sz. térképet.

⁵¹⁸ Az áttelepülést megelőzően jelentkezni kellett az evakuációs irodákba (továbbá bizonyítani kellett, hogy lengyel nemzetiségűek), azonban a regisztráltak száma (összesen 361 024 fő) sokkal nagyobb volt, mint a ténylegesen áttelepülteké. *Ibidem*, 67. Lengyelországból 10–15 ezer litván települt át a Litván SZSZK-ba. *Vitalija Stravinskienė: Wymiana, której nie było. Migracje między Litwą a Polską w latach 1944–1947.* In: *Granice i pogranicza.* Ed. Piotr Guzowski–Marzena Liedke–Wojciech Walczak. Białystok 2019. 304.

⁵¹⁹ Litvánia 1939 előtti határain belülről pedig mindössze 1800 lengyel személy távozott. *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 66–68.*

⁵²⁰ 1945 és 1959 áprilisa között összesen 213 934 személy települt át Lengyelországba. *Irena Mikłaszewicz: Brzemie polskości. Odniesienie do Polski jako czynnika obciążającego katolików i duchowieństwo polskie w litewskiej części archidiecezji wileńskiej w materiałach sowieckich służb represyjnych.* In: *Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992.* Ed. Jarosław Wasilewski. Białystok–Warszawa 2019. 188.

⁵²¹ *Kowalski, M.: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny i. m. 279.*

⁵²² *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 67, 74.*

Miközben folytatódott az AK egységek tagjai elleni hajsza,⁵²³ a szovjetek részéről szintén megkezdődött a lengyel intelligencia, és a papság üldözése. A Szovjetunió belsejébe történő deportálások elsősorban a fiatal lengyeleket, értelmiségieket, papokat és gazdaparasztokat vették célba. 1945 első felében Vilniusból körülbelül kilencezer lengyelt száműztek, míg a vilniusi, valamint a Nowogródek/Navahrudak régióból megközelítőleg nyolcvanezer személyt deportáltak, főként lengyeleket (továbbá belaruszokat, litvánokat és zsidókat). Emellett a helyi 14–45 év közötti férfilakosságot (szintén a lengyeleket is) besorozták a Vörös Hadseregbe.⁵²⁴

1945. január 25-én az NKVD házkutatást tartott a vilniusi érseki kúrián, a Szentlélek templomban és négy helyi kolostorban, melyek során öt papot letartóztattak. Köztük volt Romuald Jałbrzykowski érsek, valamint a kúria kancellára, Adam Sawicki atya is, akiket a Lukiškė/Lukiszki börtönbe zártak, és a fogvatartásuk embertelen körülmények között történt.⁵²⁵ Az érseket a szovjet alkotmány 58–4. §-ra hivatkozva a német megszállás során a lengyel földalatti állammal fenntartott kapcsolata és az 1944-es évben a szovjetellenes tevékenység (AK) támogatása miatt ítélték el.⁵²⁶ A szovjet hatóságok szintén azzal vádolták, hogy nem támogatta a lengyel papok elmenetelét a vilniusi régióból, és erről nem adott ki rendelkezést a helyi lakosok részére sem.⁵²⁷ Egy hónap elteltével Romuald Jałbrzykowskit a rossz egészségügyi állapotára való tekintettel 1945. február 20-án kiengedték a börtönből, azonban a város határát el kellett hagynia.⁵²⁸ Végül 1945. április 4-én kiutasították a Szovjetunió területéről, és 1945. április 15-én Białystokba költözött. A vilniusi érsekség ordináriusa apostoli adminisztrátori pozícióban újra Mečislovas Reinys lett, de ekkor már csak a Litván SZSZK-ban levő területek felett volt joghatósága. Időközben 1945. február 20-án a szovjet hatóságok bezárták a vilniusi szemináriumot, a lengyel seminaristákat pedig arra

⁵²³ A lengyel Honi Hadsereg egykori tagjainak az NKVD által történő őrizetbe vétele egészen az 1950-es évek elejéig tartott. Letartóztatták Aleksander Krzyżanowskit, az AK vilniusi körzetének parancsnokát, valamint több ezer katonát internáltak Oroszország belsejébe (néhány egység még az 1945-ös év feléig tevékenykedett). *Ibidem*, 63–64.

⁵²⁴ A kitelepítettek főként 1956–1958 között tértek vissza a szovjet tagköztársaságok lágereiből. *Ibidem*, 64–66.

⁵²⁵ *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 83.

⁵²⁶ Az ítélelehozatal során az NKVD felhasználta ellene az 1939–1944 között a litván titkosszolgálat által készített iratokat is, amelyek ugyancsak negatív színezetben tüntették fel Jałbrzykowski érsek tevékenységét. *Adam Szot: Z Wilna do Białegostoku. Początki Seminarium Duchownego w Białymstoku z siedzibą przy ul. Słonimskiej 8. Rocznik Teologii Katolickiej 15. (2016.) 1. sz. 218.*

⁵²⁷ Megpróbálták az érseket rákényszeríteni arra, hogy adjon ki rendelkezést arról, hogy a lengyel lakosság hagyja el a területet. Ezzel szemben viszont kijelentette, hogy ő maga sem akar elmenni, sem más papokat nem kíván távozásra ösztönözni, hanem ellenkezőleg megparancsolta, hogy ne hagyják el a plébániákat, mivel a híveket nem szabad lelki szolgálat nélkül hagyni. Ez alól kivételt képeztek azok a fiatal káplánok, akiket retorziókkal félemlítettek meg. A szovjet hatóságok szorgalmazták, hogy a lengyel nemzetiségű klérus elköltözzön a területéről. *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 76.

⁵²⁸ Adam Sawickit a lengyel földalatti állammal kapcsolatos politikai tevékenysége miatt ítélték el. Az érseki kancellár azonban nem szabadult ki a börtönből, később oroszországi munkatáborba szállították, és csak 1947-ben tért vissza Vilniusba. *Tomaszewski, L.*: Kronika Wileńska 1941–1945 i. m. 138–139.; *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945 i. m. 376–377.

kötelezték, hogy Lengyelországba távozzanak, míg a litván kispapok a kaunasi szemináriumba kerültek.⁵²⁹ Ezt követően a Litván SZSZK-ban egyedül Kaunasban – a teljes Szovjetunióban ezen kívül még Rigában – működött papi szeminárium.⁵³⁰ A Vilniusból Białystokba költöztetett szeminárium 1945. május 8-án kezdte meg a működését.⁵³¹

Az áttelepülő papok többsége vagy a hívekkel, vagy egyedül döntött az elutazás mellett. A lakosság többször a lelkipásztoraitól kértek tanácsot, hogy menjenek-e, vagy maradjanak. A lengyel papok először főként Białystokban, vagy annak környékén keresték a lehetőséget az áttelepülésre, majd más régiók is felmerültek, többek között a Lengyelországhoz csatolt kelet-poroszországi területek. A kitelepülőket gyakran szintén elkísérték a plébánosaik.⁵³²

III.4. A HÁBORÚT KÖVETŐ IDŐSZAK (1945–1953)

A végleges döntést Lengyelország határaitól a jaltai (1945. február 4–11.) és a potsdami (1945. július 17–augusztus 2.) konferenciákon hozták meg, melynek következtében Lengyelország hivatalosan is elvesztette a Litván SZSZK-hoz került Vilniust és annak környékét, összesen 9527 km²-t (87 plébániát, 8 esperességgel).⁵³³ A térségben a szovjet jelenlét megszilárdulását követően a lengyel–litván területi konfliktus hosszú időre befagyott. Ennek ellenére a Litván SZSZK és a Lengyel Népköztársaság kapcsolata hivatalosan baráti volt,⁵³⁴ miközben a II. világháború idején elszenvedett kölcsönös sérelmek nem múltak el nyomtalanul. A szovjet propaganda előtérbe helyezte az AK egykori tevékenységének helyi lakosokkal kapcsolatos negatív tapasztalatait (rablások, nyomásgyakorlások), és a lengyel partizánok által okozott veszteségeket pedig felnagyította. Nem szabad azonban azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy Litvániában egészen az 1950-es évek közepéig fennmaradtak

⁵²⁹ *Szot, A.*: Z Wilna do Białegostoku. Początki Seminarium Duchownego w Białymstoku i. m. 218.

⁵³⁰ A kaunasi szemináriumban tanuló lengyel kispapok azonban hátrányos helyzetbe kerültek, az itt jelenlevő passzív etnikai feszültségek feloldódása évtizedekig tartott. *Paulius Subačius*: Az eufória és a hétköznapok között az egyház Litvániában: Az első poszt-szovjet évtized. Fordította: Lacházi Aranka. In: A katolikus egyház a balti országokban. Szerk. Adriano Caprioli–Luciano Vaccaro. Budapest 2000. 318.

⁵³¹ *Zavadzka, A.*: Likwidacja Wileńskiego Seminarium Duchownego w 1945 roku i. m. 245.

⁵³² Florian Markowski, a vilniusi Szent Anna templom plébánosa, a „transzportok papja” sokat segédkezett az áttelepülő embereknek. Végül nem sikerült elmenekülnie Vilniusból, mivel az NKVD letartóztatta. A Szovjetunió belső területére deportálták, ahonnan csak 1956 körül tért vissza, de ekkor már Lengyelországba települt át. *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 76–77.

⁵³³ *Alina Zavadzka*: Polityka władz sowieckich wobec duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie po II wojnie światowej. In: Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992. Ed. Jarosław Wasilewski. Białystok–Warszawa 2019. 174. Lásd a 3. sz. térképet.

⁵³⁴ *Irena Miklaševič*: Niektóre aspekty współpracy KGB Litewskiej SRR i Służby Bezpieczeństwa MSW PRL skierowane przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 60. Soter 58. (2009.) 30. sz. 159.

partizáncsoportok (Erdei Testvérek), akik különböző akciókat hajtottak végre a megszálló szovjet hatóságokkal szemben.⁵³⁵

1944 és 1951 között a vilniusi érsekség területéről összesen 31 papot – melyből tizenöt lengyel, tizenhat litván nemzetiségű volt – tartóztattak le és ítélték el. A lengyel papokat az AK-val való együttműködés és a házkutatások során fellelt lengyel nyelvű patrióta vallási irodalom miatt ítélték el, amelyeket szovjetellenes cselekedetként értelmeztek. A lengyel papok többségét (tizenegy főt) 1944–1946 között tartóztatták le, míg a litván papok esetében a letartóztatások egy fő kivételével csak 1947-ben kezdődtek meg a vilniusi érsekség területén. A litván papokat főként a litván fegyveres ellenállókval való kapcsolat miatt ítélték el.⁵³⁶

Jałbrzykowski érsekkel együtt Białystokba utaztak a pap professzorok, a vilniusi szeminárium egykori oktatói. Mečislovas Reinys vilniusi ordinárius kihallgatási jegyzőkönyve szerint az 1947. júniusi letartóztatásáig Lengyelországba körülbelül 110 pap távozott.⁵³⁷ Alina Zavadzka lengyel történész kutatásainak köszönhetően megállapítható, hogy a vilniusi érsekség Litván SZSZK-ba eső részében szolgáló lengyel papok száma drasztikusan csökkent a második világháborút követő években. 1944 második felében 216 pap szolgált a területen, melyből 185 fő lengyel nemzetiségű volt, amely a teljes klérus 85 százalékát jelentette. Ez az arány 1953-ra 49%-ra esett vissza.⁵³⁸

	1944 második fele	1945	1948	1949	1953
Papság	216	171	102	111	104
Lengyel származásúak	185	119	51	58	51

A lengyel–litván feszültségek a vilniusi régióban továbbra is fennmaradtak, amelyeket a szovjet titkosszolgálat is figyelemmel kísért, és az etnikai ellentéteket igyekezett kihasználni az ateista tendenciák megerősítése érdekében.⁵³⁹ Az NKVD Mečislovas Reinyst is

⁵³⁵ *Misiunas, R. J.–Taagepera R.*: A balti államok története 1940–1986. i. m. 232–239.

⁵³⁶ Két papot, Kasper Wołodkiewiczet és Antanas Simonaitist szintén elítélték, de a letartóztatásukkor már nem a vilniusi érsekség területén tevékenykedtek. *Zavadzka, A.*: *Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim* i. m. 83.

⁵³⁷ A maradást, vagy a távozást általában az döntötte el, hogy a plébánián maradt-e még nagyszámú lengyel nemzetiségű hívő. Egészségügyi, és személyes okok miatt is előfordult, hogy az adott plébános Lengyelországba távozott. Az áttelepült klérus pontos számáról a kutatások megoszlanak, a számukat 112–150 közé teszik. A papok és szerzetesek az áttelepítési-, valamint a volt plébániájuk elhagyásáról szóló kérvények ügyében a vilniusi érseki kúriához fordultak, és igazolást (*celebret*) kellett kérniük arról, hogy szolgálatukat az új helyen is folytatni tudják. Nem mindegyik kérésre adták meg az engedélyt. *Ibidem*, 77–78.

⁵³⁸ *Ibidem*, 102.

⁵³⁹ Az 1946-os „lengyel befolyás” című ügynökjelentés így szól a vilniusi régióról: „Az egyház a régi tradíciónak megfelelően folytatja munkáját lengyelül és gondolom, hogy lengyel lelkülettel. Természetesen a vilniusi régió polonizációjának az egyház általi fejlődését és erősödését Reinys püspök személye akadályozza, aki mint

megpróbálta meggyőzni, hogy járjon közben Jałbrzykowski érsek leváltása érdekében, azonban ő nem tett eleget a szovjet titkosszolgálat követelésének.⁵⁴⁰ Jałbrzykowski érsek utóda a későbbiekben is elutasította az együttműködést az NKVD-vel. Emiatt 1947-ben a vilniusi ordináriust, Mečislovas Reinyst – a többi litván püspökhöz hasonlóan – a szovjet hatóságok letartóztatták, hivatkozva az államvédelem szerveivel való együttműködés megtagadására, valamint a háború alatti vallási tevékenységére és a szovjetekkel szembeni ellenséges beállítottságára. 1947. november 15-én nyolc év szabadságvesztésre ítélték, és a Moszkva melletti Vladimirba deportálták, ahol 1953. november 8-án hunyt el.⁵⁴¹ 1949-től a vilniusi egyházmegye Litván SZSZK területére eső részét a panevėžys-i ordináriusok igazgatták apostoli adminisztrátorként (kezdetben Kazimieras Paltarokas), és 1958-tól ezt a pozíciót az internálásáig (1961) Julijonas Steponavičius töltötte be, a későbbi vilniusi érsekség ordináriusa (1988–1993).⁵⁴²

A szovjet hatóságok megpróbálták csökkenteni a „lengyel befolyást” a vilniusi régióban. Emiatt Jałbrzykowski érsek csak a vilniusi egyházmegye lengyel határokon belüli részét kormányozhatta, míg az érsekség Szovjetunióba eső részével való kapcsolattartás lehetősége a minimálisra szűkült. Ebből kifolyólag az egyházmegye hivatalos megnevezésén is változtatni kellett, a vilniusi érsekség Lengyelország határain belüli részére idővel az „érsekség Białystokban” elnevezést kezdték el használni.⁵⁴³ Ennek ellenére miközben Romuald Jałbrzykowski metropolita Białystokban megszervezte az érseki kúriát, ugyancsak közbenjárt a Szovjetunióban tartózkodó, bebörtönzött, internált papok kiszabadítása és Lengyelországba történő átengedésük ügyében.⁵⁴⁴ Jałbrzykowski érsek a vilniusi egyházmegye lengyelországi területeit egészen haláláig, 1955. június 19-ig kormányozta.⁵⁴⁵

1948-ban a Litván SZSZK-ban megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét, és a kolostorok épületeit államosították,⁵⁴⁶ több templomot bezártak, akárcsak a vilniusi

litván nem támogatja a polonizációt, de az egyház maga lengyel lévén a polonizáció magját képezni.” *Miklaševič, I.*: Czynniki narodowościowy, jako metoda pracy sowieckich służb bezpieczeństwa i. m. 33.

⁵⁴⁰ Miközben Jałbrzykowski érsek a vilniusi börtönben volt (1945. január–február), az NKVD szintén kihallgatta Mečislovas Reinyst. A fennmaradt jegyzőkönyv szerint az NKVD célja az volt, hogy Reinys pozitívan ismerje el Jałbrzykowski letartóztatását. Ellenben Reinys segédpüspök információhiányra hivatkozva ezt nem tette meg. Ezenkívül kijelentette, hogy az egyházban minden litvániai nemzetiséget képviselni fog. *Ibidem*, 33–34.

⁵⁴¹ *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 85.

⁵⁴² *Ibidem*, 13.

⁵⁴³ *Kraheil, T.*: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej i. m. 70–72.

⁵⁴⁴ *Adam Szot*: The Archbishop of Białystok Romuald Jałbrzykowski and His Curia's Efforts to Release Priests Arrested in the USSR After the Second World War. *Rocznik Teologii Katolickiej* 19. (2020.) 236.

⁵⁴⁵ Mindazonáltal a kapcsolat Lengyelország és a vilniusi régió között, ha korlátozottabb formában is, de megmaradt. Ennek visszaszorítása érdekében az 1960-as években a vilniusi KGB a lengyel titkosszolgálattal is együttműködött. Lásd bővebben: *Miklaševič, I.*: Niektóre aspekty współpracy KGB Litewskiej SRR i Służby Bezpieczeństwa MSW PRL i. m. 157–168.

⁵⁴⁶ *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 90.

székesegyház (1949-ben), amelynek újbóli felszentelésére majdhogynem negyven évig várni kellett. A két világháború között Vilniusban működő 48 templomból és kápolnából a sztálinizmus időszakában harmincat bezártak.⁵⁴⁷ Az egykori templomokat főként raktárként, múzeumként, galériaként, vagy könyvtárként használták, ugyanakkor a szerzetesnők titokban tovább működtek.⁵⁴⁸

1953 után a vilniusi régió lakóinak életében nyugodtabb időszak következett. Elkezdődött a szovjetunióbeli lágerek felszámolása, a bebörtönzöttek és a büntetőeljárás alatt állók közül, akik 1955-ig amnesztiában részesültek visszatérhettek otthonaikba, vagy pedig Lengyelországba települtek át. A lengyelek exodus 1956–1959 között tovább folytatódott, ekkor 46 552 lengyel személy hagyta el a litván tagköztársaság területét.⁵⁴⁹

A vilniusi érsekség területi megosztottságát a későbbi évtizedekben sem sikerült rendezni, elsősorban annak politikai vonatkozásai miatt. A Szentszék nem ismerte el a balti államok Szovjetunióba történő bekebelezését, ezáltal pedig az újonnan határokat sem, emiatt továbbra is apostoli adminisztrátorok kormányozták a vilniusi érsekség litván és belarusz területeit. Romuald Jałbrzykowski érsek 1926-ban történő beiktatását követően hosszú ideig, 63 évig a vilniusi egyházmegye Litván SZSZK-ba eső részének nem volt kinevezett érseke (ezalatt az idő alatt az ordináirusok apostoli adminisztrátorok voltak), a következő vilniusi metropolita Julijonas Steponavičius lett, intronizációjára 1989-ben került sor.⁵⁵⁰ A vilniusi érsekség több mint fél évszázada húzódó egyházkormányzati szabályozatlanságának Szent II. János Pál pápa vetett véget Litvánia függetlenedését követően. Az egyházfő által 1991. december 24-én kiadott „*Quo efficacius*” és „*Rerum profecto*” apostoli konstitúciókban rendezte a litván egyházmegyék (a kaunasit és a vilniusit) határait, és azokat az országhatárhoz igazította. Ez volt az első alkalom a litvániai katolikus egyház történetében, hogy Klaipédát és Vilniust beleértve, az államhatárok szintén fedték az egyházmegyei határokat.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ *Rasa Čepaitienė*: Vilniaus bažnyčių likimas sovietmečiu (1944–1990.). *Liaudies Kultūra* 86. (2005.) 5. sz. 37.

⁵⁴⁸ *Zavadzka, A.*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 92.

⁵⁴⁹ Ugyanekkor a Szovjetunió teljes területéről összesen körülbelül 250 ezer lengyel távozott. *Ibidem*, 72.

⁵⁵⁰ *Kraheil, T.*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. i. m. 406.

⁵⁵¹ *Miklaševič, I.*: Czynniki narodowościowy, jako metoda pracy sowieckich służb bezpieczeństwa i. m. 36.

IV. A MURAKÖZ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI JELLEMZÉSE

IV.1. A MURAKÖZ TÁRSADALMI, ETNIKAI ÉS EGYHÁZIGAZGATÁSI HELYZETE 1918-IG

A Muraköz 10–11. századi hovatarozásáról megoszlanak a vélemények, mely a 19. és a 20. század első felében számtalan vitára adott lehetőséget a magyar és a horvát félnek, hogy történeti érvekkel igazolja területi igényét a Dráva és a Mura között húzódó földsvárra.⁵⁵² Már a 19. századtól kezdődően jellemző volt mind a magyar, mind a horvát félre, hogy a Muraköz területi hovatarozását történelmi ismereteikkel alapozzák meg, melyek között gyakran fedezhetünk fel hamis állításokat, különösképpen a terület középkori hovatarozását illetően.⁵⁵³ Tovább nehezíti a terület 10–12. századi politikai hovatarozásának meghatározását, hogy 1102-től Magyarország és Horvátország perszónálunióba lépett egymással, és a magyar–horvát határ több évszázadra belső határrá vált.

Mindenestre a Muraköz – akárcsak az alsólendvai, letenyei, lenti esperesi kerületek – az 1090 és 1095 között alapított zágrábi püspökség részévé vált, és a bekcényi főesperesség révén betagozódott a magyar egyházi birtokstruktúrába, mivel ekkoriban a zágrábi érsekség a magyar egyházszervezet integráns részét képezte.⁵⁵⁴ Rudolf Horvat (1873–1947) publicista, egyetemi tanár és történész az 1944-ben Zágrábban megjelent könyvében Muraköz zágrábi

⁵⁵² Kring (1945-től Komjáthy) Miklós (1900-1993) történész, levéltáros a Muraköz hovatarozásáról 1942-ben a következőket írta: „A magyar–horvát symbiosis alapján pedig igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Muraköz a magyar királyság megalapításakor magyar felségterületnek számított.” Kring munkájában szintén szerepet kap az 1941-es területi visszacsatolás történeti igazolása is, ugyanakkor elismeri, hogy a terület már a X–XI. században is szláv többségű volt. *Kring Miklós: A muraközi országhatár a magyar–horvát viszony történetében.* Budapest 1942. 7. A jelenleg elfogadott magyar álláspont szerint, az I. (Szent) István által alapított Kolon megye nem csak Zala és Somogy megyére terjedt ki, hanem déli határai túlnyúltak a Dráva folyón is, míg Zala vármegye déli határa a Dráva vonalát követve csak a 13. század első harmadára állandósult. *Zsoldos Attila: Zala megye kialakulása a megye intézmény története a 14. század elejéig.* In: *Zala megye ezer éve.* Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001. 33.; *Zsoldos Attila: Zala megye birtokviszonyai az Árpád-korban.* In: *Zala megye ezer éve.* Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001. 38. A Muraköz település- és helyneveivel kapcsolatban lásd bővebben: *Hadrovics László: Muraköz helynevei.* Budapest 1934. Májig vitatott kérdés a magyar és a horvát történészek között, hogy Muraköz és Szlavónia milyen kapcsolatban állt a Szigetköz-központú horvát fejedelemséggel. *Sokcsevits D.: Horvátország a 7. századtól napjainkig* i. m. 73.

⁵⁵³ *Hrvatsko Međimurje* újság első megjelent, decemberi számában azt állította, hogy a zágrábi püspökség alapítását megelőzően a terület egyházigazgatásilag a knini püspökséghez tartozott. *Hrvatsko Međimurje* 1. (1942) 1. sz. 2. Ezen állítás majdhogynem teljesen kizárható, valószínűsíthetően a zágrábi püspökség megalapítása előtt a Muraköz a salzburgi érsekséghez tartozott.

⁵⁵⁴ A zágrábi püspökség kezdetben az esztergomi érsek szuffragáneusa volt, később a kalocsai metropólia része lett, amelytől 1852-ben függetlenedet azáltal, hogy ugyancsak érseki rangra emelkedett. A zágrábi püspökségnek a magyar egyházszervezetben elfoglalt helye a 17. században jelentős változásokon ment keresztül, míg korábban gyakori volt az átjárás a zágrábi és a többi püspökség között. A 17. századtól a magyar és a horvát katolikus egyházi intézményrendszer más fejlődési pályára került, a zágrábi egyházmegye jobb állapotban vészelte át a 16. századot, és a következő évszázad elejétől az egyházkormányzatának megújulása is sokkal hatékonyabban ment végbe, mint ahogy ez a magyar püspökségek esetében történt. Ezáltal a zágrábi püspökség az idő előrehaladtával egyre nagyobb önállósággal bírt a magyar egyházszervezeten belül. *Molnár Antal: A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században.* Budapest 2012. 13–19.

érsekséghez való kerülését a folyamköz Horvátországgal való 10–11. századi politikai kötelékével magyarázta: „Muraközt az első perctől fogva a zágrábi püspökség joghatósága alatt találjuk. Számunkra ez teljesen megbízható bizonyíték, hogy a Muraköz a horvát nemzeti dinasztiához (egészen 1091-ig), Horvátország tartozott, nem pedig Magyarországhoz. Ha ugyanis a Muraköz a zágrábi püspökség megalapítása előtt Magyarországhoz tartozott, akkor egyházi tekintetben a pécsi vagy a veszprémi püspökséghez kellett volna, hogy tartozzon.”⁵⁵⁵ A terület zágrábi püspökséghez való tartozása valóban a Horvátországhoz való kötődést is erősítette.⁵⁵⁶ Ugyanakkor a terület közigazgatási szempontból a 12–13. századtól egyre inkább megszilárduló Zala vármegye, azon belül pedig a kapornaki járás része lett.

A güssingi grófok, Lackfiak, Cilleiek, Erusztok, majd 1541-től a Zrínyiek tulajdonát képező csáktornyai uradalom majdhogynem lefedte a teljes folyamköz területét. A korabeli Magyar Királyság leggazdagabb uradalmi közé tartozott, továbbá már ekkor is magas népsűrűséggel rendelkező területnek számított. A Dráva és a Mura természetes védvonalként óvta a területet az oszmán seregek pusztításaitól. A Zrínyiek közel másfél évszázados muraközi jelenléte (1546–1691) jelentős mértékben hatott a folyamköz arculatára és jövőjére, melyek közül az egyik legfontosabb esemény a katolikus hit újbóli felvétele volt 1623-ban. Ez még inkább erősítette Muraközben az egyre inkább önálló útra lépő zágrábi püspökség pozícióit.⁵⁵⁷ A muraközi plébániai struktúra a Zala vármegye többi részéhez képest jobb állapotban vészelhette át a 16–17. századot. Ezen a területen nagyobb mértékben volt biztosítva a papi ellátás is, a muraközi papok többsége az 1576-ban Draskovics György püspök által alapított zágrábi szemináriumban végzett.⁵⁵⁸ Habár ebben a korszakban jelentős számú magyar katona, hajdú vett részt az oszmánok elleni határvédelemben, ekkoriban a lakosság túlnyomó többségét már egyértelműen a horvát etnikumú népesség tette ki.⁵⁵⁹

A protestáns vallás visszaszorulásával egy időben a horvát szerzetesek szerepe is megnőtt a Muraközben. Az 1376-ban alapított szentilonai pálos kolostor szerzetesei vallási és

⁵⁵⁵ *Rudolf Horvat: Poviest Međimurja*. Reprint kiadás. Čakovec 1993. (Eredeti kiadás: Zagreb 1944) 7. A Muraköz történetét először 1907-ben írta meg (Poviest Međumurje).

⁵⁵⁶ Kring Miklós könyvében szintén megállapítja: „A horvátok nemzetállami harcaik során nem egy ízben emlegették, hogy Muraköz egyházi szempontból évszázadokon át Zágráb alá tartozott. *Kring M.: A muraközi országhatár a magyar–horvát viszony történetében* i. m. 54.

⁵⁵⁷ Zrínyi V. György 1623-ban katolizált, melynek következtében a megkezdődött a főként magyar protestáns lelkészek kiszorítása a folyamközéből. A horvát eredetű nemesi család az Una-parti birtokaikról horvát etnikumú jobbágyokat telepített a muraközi, valamint a nyugat-magyarországi uradalmakba. *Végh Ferenc: Egy különleges határrégió. A Muraköz a 17. században*. In: *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. Szerk. Fodor Pál–Sokcsévits Dénes. Budapest 2015. 522–528.

⁵⁵⁸ *Molnár A.: A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház* i. m. 37. A Zágrábban végzett papok szintén szolgáltak magyar (délnyugat-zalai) és szlovén (muravidéki) falvakban is. *Rácz Erika: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura-menti településeken 1945-ig*. Kisebbségkutatás 14. (2005) 1. sz. 76.

⁵⁵⁹ Egyedül Légrádban maradt jelentős protestáns-magyar lakosság, míg a folyamköz a 17. század végére már főként katolikussá vált. *Végh F.: Egy különleges határrégió. A Muraköz a 17. században* i. m. 527–528.

kulturális szempontból is fontos szerepet töltöttek be a térségben, akárcsak az 1659-ben Zrínyi VII. Miklós hívására megtelepedő ferencesek.⁵⁶⁰ A zágrábi püspökség korabeli megerősödését mutatta az is, hogy a 16. században a zágrábi egyházmegye terjeszkedni kezdett a Dráva mentén és Zala vármegyében a veszprémi püspökséggel szemben.⁵⁶¹ Ellenben Padányi Biró Márton veszprémi püspök (1745–1762) a zágrábi egyházmegyétől visszaszerezte az egykori veszprémi egyházmegye birtokait.⁵⁶²

Már itt fontos kitérni Pehm József zalaegerszegi apátplébános, püspöki biztos történetírói munkásságára.⁵⁶³ Padányi Biró Mártonról szóló könyve kapcsán részletesen foglalkozott a Muraköz egyházigazgatási hovatartozásának kérdésével, ugyanakkor szintén kitért a terület közigazgatásának változásaira.⁵⁶⁴ „Mivel Biró érvét idők folyamán elfelejtették, Muraköz felett megvalósultak Biró aggodalmai: a lelki hatalom elvitte a politikait is. A zágrábi bokortól nem ok nélkül félt.” – írta könyvében.⁵⁶⁵ Pehm apátplébános Padányi Biró Mártont (1696–1762) példaképének tekintette, a veszprémi püspök elődjének a Dráva és a Mura menti (délnyugat zalai és somogyi) plébániákat visszaszerző tevékenységével is azonosulni tudott, és egyben motivációt jelentett a későbbi Muraközzel kapcsolatos törekvéseihez.⁵⁶⁶ Nem

⁵⁶⁰ A korábban Szűz Máriáról elnevezett (mariánus) magyarországi ferences rendtartomány 1655-ben szétvált 9 magyarországi és 5 horvátországi kolostorra (Szent Lászlóról elnevezett szlavóniai ferences rendtartomány Zágráb központtal), amelyet 1659-ben Csáktornya egészített ki (1667-ben ismerték el kolostornak). 1701-ben függetlenedett a horvát pálos rendtartomány, melyhez szintén hozzácsatolták a szentilonai kolostort. Az itteni kolostor a pálos rend 1786-os felosztásáig működött. *Molnár A.: A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház i. m. 55.; Dragutin Feletar: Učeni pavlin Josip Bedeković (1688–1760) i njegovo djelo. In: Josip Bedeković: Knjiga o sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju (Eredeti mű: Natale solum magni ecclesiae doctoris sancti Hieronymi. Neostadii Austriae 1752). Zagreb–Čakovec 2017. 540–544.*

⁵⁶¹ Csurgó környéke a zágrábi püspökség része lett, miközben a kibővült bekcsényi főesperesség (Muraköz, Lendva-vidék, Kerka mente, Alsó-Válicka völgye) mellett a 16. század közepén a zalaegerszegi főesperességben is a zágrábi püspök lett az illetékes. *Dóka Klára: Egyházlátogatások Zala megyében 1848 előtt (18–19. századi vitizációk, különös tekintettel a Veszprémi Érseki Levéltár dokumentumaira). Zalai Múzeum 7. (1997) 52.*

⁵⁶² A zalaegerszegi főesperességet, Homokkomárom, Kiskanizsa, Bánokszentgyörgy, és a csurgói kerület plébániáit és filiáit. *Ibidem*, 52.

⁵⁶³ Pehm József 1942. augusztus 29-től változtatta meg a vezetéknévét Mindszentyre. 1928-ban zárta le Padányi Biró Mártonról írt könyvének kéziratát. A kutatások miatt járt Zágrábban és Csáktornyan is 1934 májusában. Az utazása során szóba elegyedett a helyiekkel, továbbá hozzákezdett muraközi származású diákok taníttatásának pénzügyi támogatásához, amelyet a későbbiekben, még veszprémi püspökként is gyakorolt. *Balogh M.: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 199–200, 411.*

⁵⁶⁴ A zágrábi püspök még 1690-ben is vizitálta Kanizsa városát, ahova plébánost is küldött, valamint tizedeket kívánt beszédni a Murán túli területekről. Az 1740-es évek második felében a veszprémi püspökség már akadályozta, hogy a zágrábi püspök meglátogassa Kiskanizsát és Homokkomáromot. A több évtizedes csatározást 1777-ben a szombathelyi egyházmegye megalapítása és a veszprémi–zágrábi egyházmegyék rendezése zárta le azáltal, hogy a zágrábi egyházmegye északi határát a Murához és a Drávához igazították. *Siptár Dániel: Kolostoralapítások és szerzetesi lelkipásztorkodás a veszprémi egyházmegye török alól felszabadult részein. In: Megyetörténet. Egyház-és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 70–71.*

⁵⁶⁵ *Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934. 295.*

⁵⁶⁶ *Balogh M.: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 198–203. Pehm József nagy tudással rendelkezett a Muraköz egyházi-, és politikai hovatartozásának történetéről. Pehm munkájában felvetette, hogy a Muraköz a középkor folyamán egy rövidebb ideig függhetett a veszprémi püspökségtől is, és*

utolsósorban pedig a „zalai végek” püspöki biztosaként 1927 októberétől (az 1941-es év első feléig) tevékenykedett a gazdasági elmaradottság, izoláció valamint a Trianon által kedvezőtlenül érintett szombathelyi egyházmegye délnyugati területein élők egyházi életének felvirágoztatásáért. 1941 tavaszán a korábbi feladataitól (zalaegerszegi esperesség, zalai püspöki biztosság, plébánostanácsadói megbízatás) való lemondás után ideiglenesen felszabadult erőforrásait a papi teendői mellett nagyrészt már a Muraköz visszacsatolásával kapcsolatos szervezésekre szánta.⁵⁶⁷

A Muraköz a mai arculatát a 18. század elején nyerte el, mivel 1710-ben a Dráva megváltoztatta medrét, és ezáltal Légrad település az új folyómedertől délre került, ugyanakkor közigazgatásilag egészen az 1931-ig a Muraközhoz sorolták.⁵⁶⁸ Történelmi szempontból a Muraköz 880,09 km² kiterjedésű volt, majd Légrad és az északnyugati települések 1945 utáni elcsatolása következtében napjainkra 730 km²-e zsugorodott.⁵⁶⁹

1719-től a muraközi uradalom felett a cseh eredetű Althan grófok rendelkeztek, majd 1791-ben a Festetics család tulajdonába került ez a terület, amelyet egészen 1923-ig birtokoltak.⁵⁷⁰ Legelőször a magyar nemzeti érdekekre hivatkozva, az 1793. február 18-án tartott Zala vármegyei közgyűlésen a muraközi birtok megvásárlója, Festetics György (1755–1819) közgyűlési tag indítványozta a terület elcsatolását a zágrábi egyházmegyétől a szombathelyi püspökséghez, és a magyarul tudó papok alkalmazását.⁵⁷¹ Ezáltal megkezdődött a több, mint egy évszázadon keresztül tartó küzdelem a terület egyházkormányzatának megszerzéséért.⁵⁷² „A muraközi kérdés” 1848-ban kulminálódott, amikor országos szinten is foglalkoztak a Muraköz zágrábi püspökségtől való elcsatolásának, és államhű papok e

csak idővel, a XIV. századra szilárdult meg a veszprémi és a zágrábi püspökség közti határ, a Muraköz esetében Zágráb javára. *Pehm J.*: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora i. m. 292. Ezt a megállapítást támasztja alá a híres 1232-es kehidai oklevél is, mely szintén igazolja, hogy a veszprémi püspökségnek voltak birtokai a Muraközben.

⁵⁶⁷ *Balogh M.*: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 309–353.

⁵⁶⁸ *Dragutin Feletar*: Legrad. Čakovec 1971. 106–107. Légrad 1918-ig (és 1941–1945 között) a nagykanizsai járáshoz, 1918–1931 között a perlaki járáshoz tartozott, majd azt követően került a kaproncai járáshoz.

⁵⁶⁹ *Zvonimir Bartolić*: Luka Purić Međimursko pitanje i hrvatski narodni pokret međimurskih hrvata. Sjevernohrvatske teme VI. Zagreb 2001. 6.

⁵⁷⁰ *Višnja Matotek*: Međimurje u razvijenom srednjem vijeku i ranom novom vijeku. In: Pregled povijest Međimurja. Szerk. Branimir Bunjac. Čakovec 2003. 71. A horvát történészek gyakran hivatkoznak II. József 1785–1790 között érvényben levő kerületi közigazgatási beosztására, mely alapján Zala megye teljes területe, ezáltal a Muraköz is a zágrábi kerülethez tartozott.

⁵⁷¹ A Zala vármegyei nemesi közgyűlésen elfogadták Festetics György indítványát. HU-MNL-ZVL-IV-1-a (Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlés és részgyűlési jegyzőkönyvek. Protocollum congregationum).1793. február 13. (115–116). Végül Festetics Györgynek csak annyit sikerült elérni, hogy 1796-ban az uralkodó a zágrábi püspök felügyelete alól kivette a muraközi iskolákat és azok a pécsi püspök ellenőrzése alá kerültek. *Molnár András*: A Muraköz 1848-ban. Századok 132. (1998) 2. sz. 297.

⁵⁷² Az 1825/1827-es országgyűlésen Zala vármegye követei felvetették a terület egyházigazgatási elcsatolását. I. Ferenc magyar király 1829. augusztus 26-án elutasította Zala vármegye indítványát, amely ugyancsak az egyházkormányzati elcsatolást kérvényezte. *Ibidem*.

területen való alkalmazásának lehetőségéről. Azonban Josip Jelačić horvát bán csapatai 1848. szeptember 11-én elfoglalták a Muraközt, és a bán egy rendelet segítségével a területet Horvát-Szlavónországhoz csatolta, amely Varasd vármegye része lett.⁵⁷³ Mivel 1848. november 11-e után a magyar erők már nem tudták huzamosabb ideig ellenőrizni a Muraközt, a terület a báni rendelet értelmében Horvát-Szlavónország része maradt, míg az itteni iskolák a horvát-szlavón helytartótanács és a zágrábi érseki *consistorium* fennhatósága alá kerültek, így az oktatás horvát nyelven folyt. A terület egyházigazgatása továbbra is a zágrábi püspök, 1852-től az érsek joghatósága alatt állt.⁵⁷⁴

1861-ben azonban Zala vármegye kérésére az uralkodó, Ferenc József Muraközt Magyarországhoz visszacsatolta. A dualizmus során időről időre felmerült a terület egyházigazgatási elcsatolásának gondolata. Zala vármegye vezetése több alkalommal is az országgyűléshez és az uralkodóhoz fordult azért, hogy Muraközt csatolják a szombathelyi egyházmegyéhez, azonban mindegyik kísérlet sikertelennek bizonyult.⁵⁷⁵ Emellett a korszakban kiépülő polgári magyar állam és a zágrábi érsekség rendszeresen összetűzésbe került egymással a Muraközben, mely problematika leginkább a helyi közoktatást, az alsópapság és az egyházi jogosultságok kérdéskörét érintette.⁵⁷⁶

A horvát katolikus egyház már a dualizmus időszakában is feladatának érezte a külhoni horvátok érdekeinek védelmét a meglévő intézményrendszere segítségével.⁵⁷⁷ Azáltal, hogy a terület a zágrábi érsekséghez tartozott, a zágrábi metropolita és a helyi alsópapság az adott körülmények között a horvát érdekeket próbálta képviselni, melyek szemben álltak a magyar nyelvi asszimilációs törekvésekkel. A dualizmus korszakában a helyi értelmiség jelentős része vagy a Murán túli Magyarországról érkezett, vagy elmagyarosodott, míg a kisebb részük, akik

⁵⁷³ *Sarnyai Csaba Máté*: Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyéjétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1–2. (2008) 138. Mindamelllett 1848. október 14-án az Országos Honvédelmi Bizottmány elrendelte a hazaárulással vádolt zágrábi püspök magyarországi egyházi javainak zár alá vételét, és a Muraköznek a szombathelyi püspökséghez való csatolását. Az esztergomi prímás Muraköz átsatolásáról 1848. október 22-én értesítette Balassa Gábor szombathelyi püspököt és azt ajánlotta neki, hogy amíg az ügyet a Szentszék szabályszerűen elintézi, a zágrábi püspöktől kérjen Muraközre joghatóságot. A zágrábi érsek azonban megtagadta a muraközi joghatóság átadását a szombathelyi püspöknek. *Molnár András*: A Muraköz 1848-ban i. m. 316.

⁵⁷⁴ Csáktornya város népiskolájának története. Összeállította: Tanítótestület, Fischel F. (Strausz Sándor) Könyvnyomdája, Csáktornya, 1896. 59.

⁵⁷⁵ I. Ferenc József osztrák császár, magyar király 1875. november 25-én főkegyúri jogával élve elvileg kimondta a Muraköznek a szombathelyi egyházmegyéhez való csatolását, és elrendelte a Szentszékkel való tárgyalások megkezdését. Ellenben a zágrábi érsekség heves tiltakozása, továbbá a dualizmus kori feszült magyar–horvát viszony miatt a terület egyházkormányzati elcsatolása elmaradt. *Balogh M.*: Az Apát Úr i. m. 405.

⁵⁷⁶ *Bedők Péter*: Dualizmuskori magyar asszimilációs törekvések a Muraközben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 6. (2018) 1. sz. 98–110.

⁵⁷⁷ *Sokcević Dénes*: A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk. Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita. Piliscsaba 2003. 207.

Varasdon és Zágrábban tanultak (köztük főként papok) megőrizték horvát identitásukat, és egyre erőteljesebben támogatták a terület Horvátországhoz történő csatolását.⁵⁷⁸

A muraközi iskolák 58,5%-át 1910-re államosították, és ezek mellett a községi és a felekezeti iskolák tanítási nyelve is 1879-től hivatalosan a magyar lett.⁵⁷⁹ Számos társadalmi feszültséget szült, hogy a Muraközben a helyi jegyző, tanító a magyar, míg a helyi plébános és káplán a horvát érdekeket próbálta érvényesíteni a környezetében. Mindez pedig azt eredményezte, hogy a magyar (zalai) sajtó gyakran élesen kritizálta a helyi horvát alsópapság viselkedését és államellenesnek titulált tevékenységét, míg a Dráván túli horvát újságok a magyarokat a helyiek magyarosításával vádolták. Mindeközben a két fél érdeklődésének a középpontjába a muraközi alsópapság került.⁵⁸⁰

A dualizmus kori horvát–magyar feszültségek mellett szintén szükséges megemlíteni azt a nagymértékű gazdasági fejlődést, amely a korszakot jellemezte. Csáktornya mezővárost 1861-ben foglalták bele a déli vasúti vonalba, a Csáktornya–Zágráb vasútvonalat pedig 1884-ben adták át. A századfordulót követően a gázvilágítással is rendelkező Csáktornyan működött 1856-tól cukor-, szóda-, téglá- és pezsgőgyár. A közlekedés átalakulása mellett a helyi vásártartások is meg tudták őrizni jelentőségüket. A dombos területeken a bortermelés, a síkabb részekben pedig a mezőgazdasági termelés (rozs, kukorica, hajdina) volt a jellemző.⁵⁸¹

Habár Magyarországon jelentős horvát etnikai tömbök voltak a Nyugat-Dunántúlon (Moson, Sopron és Vas vármegyékben) és a Bácskában is, azonban abszolút többséget egyedül a Muraközben képviseltek. Az 1910-es népszámlálás szerint a 466 333 fős Zala vármegyében 91 909 horvát élt, ami az összlakosság 19,7%-át jelentette.⁵⁸² Ugyanekkor a csáktornyai, a perlaki járásban és a szomszédos Légrad helységben összesen 93 283 fő lakott. Ebből 84 732 fő horvát (összlakosság 90,83%-a), 7 706 fő magyar (összlakosság 8,26%-a) és 845 fő (összlakosság 0,9%-a) egyéb nemzetiségű volt. A nagyobb lélekszámú települések közül Csáktornya volt a leginkább elmagyarosodottabb. A városban a magyarok aránya harminc év alatt megközelítőleg 25%-al nőtt, 1910-ben a magyarok az 5 213 fős városban már 46,67 %-ot képviseltek (2 433 fő), míg a horvátok aránya 46,08 %-ra csökkent.⁵⁸³

⁵⁷⁸ Horvat, R.: Poviest Međimurja i. m. 277–278.

⁵⁷⁹ Franka Bauk: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju (Prilog hrvatskoj nacionalnoj povijesti osnovnog školstva i prosvjete). Čakovec 1992. 75–76. 1879-ben nyílt meg a csáktornyai állami tanítóképző intézet.

⁵⁸⁰ Bartolić, Z.: Luka Purić Međimursko pitanje i. m. 10.

⁵⁸¹ Vladimir Kalšan: Građansko društvo u Međimurju. Čakovec 2000. 91–150.

⁵⁸² Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 42. kötet. Budapest 1912. 96. A magyarországi horvátok száma (bunyevacok nélkül) 1910-ben 194 808 fő volt (összlakosság 1,06 százaléka) volt, míg a horvátországi magyaroké ekkor 105 948 fő volt (az összlakosság 4 százaléka). Szücsi (Bajza) József: Horvátország népeisége. Földrajzi Közlemények 44. (1916) 248.

⁵⁸³ Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása i. m. 78–97. Hasonlóan a korabeli országos tendenciákhoz a helyi német és zsidó népesség asszimilálódott leginkább, míg a

Hasonlóan a muravidéki szlovén és a bácskai horvát papsághoz a muraközi klérus is jelentős társadalmi és politikai szerepeket vállalt magára az első világháború végén, és az azt követő években.⁵⁸⁴ A Muraköz esetében a terület Horvátországhoz történő csatolásának legfőbb támogatója a Dráván túli Horvátországban tevékenykedő Ivan Novak (1884–1934) jogász és politikus volt.⁵⁸⁵ A Horvátországgal való egyesülés mellett szállt síkra Juraj Lajtmán (1882–1960) kotori (Kotoriba), és Vinko Žganec (1890–1976) dékánfalvi (Dekanovec) plébános is, valamint a csáktornyai horvát ferencesek.⁵⁸⁶

A háború befejeződésekor a visszavonuló, főként délszláv katonák fosztogatásai, az úgynevezett „zöldkáderek” jelentették a legnagyobb problémát a Muraközben. 1918. november 6-án Bosnyák Géza zalai főispán statáriumot vezetett be az alsólendvai, csáktornyai, letenyei, novai és perlaki járásokban. A Muraközben a garázdálkodó katonák mellett civileket is sújtottak a magyar megtorló akciók, 50–110 fő között gyilkoltak meg muraközi személyeket a magyar hatóságok 1918 novemberében.⁵⁸⁷ Az egyre romló közbiztonsági és a közellátási viszonyok, valamint a magyar katonák és csendőrök Muraközben történő fegyveres beavatkozása a Dráván túl is érezte hatását.⁵⁸⁸ A horvát értelmiségi csoportok főként Varasdon aktivizálódtak, ahol megkezdődött a terület katonai

a vidéki horvát etnikai tömböket a magyarosodás kevésbé érintette. A magyarul nem tudók aránya még 1910-ben is 74% volt a Muraközben, miközben ez az arány Csáktornyán 43%-ról 31%-ra csökkent.

⁵⁸⁴ A muravidéki szlovén mozgalom egyik kiemelkedő személye Jože Klekl cserencsói (Črenšovci) plébános nagy szerepet játszott a Muravidék Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz való csatolásában. *Göncz L.*: Felszabadulás vagy megszállás i. m. 224. Luka Purić (1881–1914) belicai plébános írásaiban hívta fel a horvát értelmiség figyelmét a Muraközre, hogy miképpen tudnák megakadályozni a horvát nyelv közéletből való eltűnését (könyvtárak és mezőgazdasági- és takarékszövetkezetek létrehozása). *Bartolić, Z.*: Luka Purić Međimursko pitanje i. m. 15–43. Az impériumváltást követően a bácskai bunyevác papság vezetője Blaško Rajić (1878–1951), a szabadkai Szent Rókus templom plébánosa, a későbbi Bácskai Apstoli Kormányzóság általános helynöke volt. *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918 és 2018 között i. m. 21.

⁵⁸⁵ Ivan Novak 1884-ben született a muraközi Miksaváron (Macinec). A gimnáziumot Varasdon végezte. Jogi tanulmányokat folytatott Budapesten és Zágrábban. Nagyobb ismertséget és népszerűséget a Zágrábban 1907-ben kiadott „Igazságot Muraköznek” (Istina o Međimurju) című könyvével szerzett Horvátországban. *Vladimir Kalšan*: Međimurski biografski leksikon. Čakovec 2012. 132–133.

⁵⁸⁶ MMČ POV (Povijesni odjel) Zbirka narodne revolucije 12535. Vinko Žganec már 1908-tól részt vett a muraközi, varasdi értelmiségiek egyzetéseiben a Muraköz megszerzésével kapcsolatban. Juraj Lajtmánnal együttműködve elindította a *Kalendar katoličkog pučkog saveza Hrvata u Mađarskoj*, amelynek keretében összegyűjtötte és szerkesztette a „Horvát népdalok a Muraközből” (*Hrvatski pučkih popijevki iz Međimurja*) első kötetét, amely 1916-ban jelent meg. A muraközi dalok kiadása a horvát körökben nagy hatást váltott ki, mivel a terület etnikai jellegéből fakadóan Horvátországhoz való kötődését kívánta bizonyítani, mely a békekonferencia Muraközzel kapcsolat megítélésére is hatással volt. A háborút követő években mindketten távoztak a helyi alsópapság soraiból és civil pályán tevékenykedtek. Lajtmán Perlakon lett ügyvéd, Žganec a zágrábi jogi karon tanult tovább, azonban szintén szerepet vállalt a helyi kulturális és politikai életben, valamint a helyi újságok szerkesztőjeként (*Međimurje novine, Glas Međimurje i Zagorja*) dolgozott. 1922-től a Muraközi Bizottság (Povjereništva za Međimurje) hivatalnok, majd pedig rövid ideig (1924–1925) a Muraközért felelős polgári megbízott volt. A második világháború alatt Zágrábban privát ügyvédi irodát nyitott és a Horvát Szerzői Társaság (Hrvatskoga Autorskoga Društva) titkára lett. *Bartolić, Z.*: Luka Purić Međimursko pitanje i. m. 11.

⁵⁸⁷ *Vladimir Kalšan*: Međimurje 1918. i 1919. godine. In: 1918. u Hrvatskoj povijesti. Zagreb 2012. 142.; *Vladimir Kapun*: Međimurje 1918. Čakovec 1982. 18–19.

⁵⁸⁸ *Branimir Bunjac*: Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914–1947. Čakovec 2012. 112.

elfoglalásának megszervezése.⁵⁸⁹ Ivan Novak kapcsolatba lépett Kapistran Geci (1871) csáktornyai ferences szerzetessel,⁵⁹⁰ aki az ekkor alakuló Muraközi Nemzeti Tanácsnak (*Narodno vijeće za Međimurje*) is a tagja lett, és bizalmas információkat szolgáltatott Varasdon a katonai bevonulást szervezőknek. 1918. december 24-én Csáktornyán fogadta a Muraközbe érkező horvát csapatokat (többségük önkéntes volt), és elsőként üdvözölte az élükön Slavko Kvaternik parancsnokot. Szintén ő nyitotta meg Csáktornyán 1919. január 9-én a nagy nemzeti gyűlést, amely elfogadta a Muraköz Magyarországtól való elszakadásáról és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal való egyesüléséről szóló határozatot.⁵⁹¹

Jóllehet az 1918. november 13-án megkötött belgrádi katonai konvenció a magyar-jugoszláv demarkációs vonalnak a Dráva folyót jelölte ki, a horvát önkéntesek a wilsoni elvekre hivatkozva szállták meg a folyamközt, sőt a Muravidékre is behatoltak.⁵⁹² 1919. augusztus 12-13-án a jugoszláv csapatok azonban már a muravidéki településeket is megszállták. Annak ellenére, hogy a Muravidék és a Muraköz a trianoni szerződés aláírásával jogilag is a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került,⁵⁹³ Magyarország, és azon belül Zala vármegye tovább folytatta a tiltakozást a terület elszakítása ellen.⁵⁹⁴

IV.2. A MURAKÖZ HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

A trianoni békeszerződést követően a Magyar Királyságtól 20 551 km² került át (Horvátország nélkül) a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. Az 1921-es népszámlálási adatok szerint az ország 11 984 911 lakosának 3,9%-a volt magyar nemzetiségű (467 658 fő),

⁵⁸⁹ *Ivan Vuk: Pripojenje Međimurje Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Od neuspjeloga pokušaja 13. studenog do uspješnoga zaposjedanja Međimurja 24. prosinca 1918. godine. Časopis za suvremenu povijest. 2. (2019) 508–516.*

⁵⁹⁰ Kapistran Geci 1871-ben született Varasdon, 1869-ben szentelték pappá Kalocsán. A rend 1897-es átszervezését követően a horvát Szent Cirill és Metód provinciához csatlakozott. A Muraközi Nemzeti Tanács a *Međimurske novine* újság felelős szerkesztőjévé választotta ugyanakkor a tulajdonosa is volt az 1919. január 5-től megjelenő lapnak. 1919. május 29-én elhagyta a szerkesztőséget és visszavonult a közéletből. Saját kérésére 1922. januárjában áthelyezték Slavonski Brod városába, később Zimonyban és Eszéken szolgált. Mint hittantanárt 1941-ben nyugdíjazták, ezt követően a szabadkai kolostorba vonult vissza. 1951. augusztus 29-én hunyt el. *Domorci! Međimurci! Suženjstvu je našem kraj! Izložba povodom 100. obljetnice odcjepljenja Međimurja od mađarske države. Katalog. Ed. Ana Šestak. Čakovec 2019. 70.*

⁵⁹¹ *Ibidem.*

⁵⁹² A horvát önkéntesek elfoglalták Alsólendvát és Muraszombatot is, ahonnan csak 1919. január 2–3-án szorították vissza őket a magyar csapatok, és bő fél évre az ideiglenes választóvonal a Mura folyó lett. *Kovács Attila–Tátrai Ágnes: Magyarok a Muravidéken 1918–1945. Kronológia. Ljubljana 2013. 11–12.*

⁵⁹³ *Hornyák Árpád (szerk.): Szerb iratok a trianoni békeszerződésről. Budapest 2021. 9–28.*

⁵⁹⁴ *Foki Ibolya: Zala megye tiltakozása Muraköz és Mura menti települések elszakítása ellen, 1919–1921. In: Pomurje 1914–1920. Mura mente 1914–1920. Zbornik radova. Szöveggyűjtemény. Szerk. Branimir Bunjac. Čakovec–Csáktornya 2011. 297–300.*

akiknek több mint a fele a Bácskában élt.⁵⁹⁵ A magyar ajkú katolikusok is a Bácskában és a Bánátban tömörültek.⁵⁹⁶ 1923. február 10-én alakult meg a Bácskai, valamint a Bánáti Apostoli Kormányzóság, melyeknek kormányzói Lajčo Budanović és Ivan Rafael Rodić lettek. November 1-én a pécsi püspökségtől elszakított területeken alakult meg az Észak-Szerémi és Dél-Baranyai Apostoli Kormányzóság, amely a diakóvári (szerémi) egyházmegye fennhatósága alá került. A muravidéki területet a Szentszék 1923. december 1-én választotta le a szombathelyi püspökségről, és Andrej Karlin, a lavanti (maribori) egyházmegye püspökének, mint apostoli kormányzónak az igazgatása alá helyezte. Egy évvel később, 1924-ben jött létre a belgrádi érsekség, amelynek az egyházkormányzati átrendeződés következtében a joghatósága szintén kiterjedt a bácskai, bánáti adminisztratívákra.⁵⁹⁷ A szabadkai küsszeminárium 1937-es alapítása előtt a magyar ajkú papjelöltek Jugoszláviában főként horvát szemináriumokba jelentkeztek (Zágráb, Diakóvár, Travnik és Split), amely nemzetiségi szempontból kedvezőtlenül érintette az itteni magyar közösségeket.⁵⁹⁸

Az 1918-as hatalomváltást követően a Muraköz 1922-ig Varasd megye részét képezte, aztán az 1922-es közigazgatási reform következtében a maribori körzethez került. Ide egészen 1929-ig tartozott, majd újra visszakerült a horvát tömbterületekhez, az akkor megalakuló Száva bánshoz.⁵⁹⁹ Az elcsatolás következtében a határmenti gazdák jelentős részéből kettősbirtokos lett. Emellett jelentősen sérültek a korabeli Zala vármegye legnagyobb lakosú városának, Nagykanizsának a gazdasági érdekei azáltal, hogy a trianoni határ következtében elvesztette felvevőpiacának jelentős nyugati, délnyugati részét.⁶⁰⁰ A Muravidékről, Muraközből elmenekült tisztségviselők, tanárok a továbbiakban is ápták a területi revízió gondolatát, míg a korábbi, városokra jellemző intenzív gazdasági fejlődés megtorpanása ugyancsak elősegítette azt az elképzelést, hogy a történelmi határok visszaállítása jelenthet gyógyírt a gazdasági problémák megoldására.

⁵⁹⁵ Az átszatolt területeken összesen 1 509 295 lakos élt, amelyből a magyarok aránya 30,3% volt. Az 1910-es népszámlálási adatok alapján a 697 101 fős Bácskának 41,8%-a volt magyar (291 433 fő), míg a Bánátban is 109 343 magyar élt. A magyarok aránya a 91 436 fős Muravidéken 22,3% (20 346 fő), a baranyai háromszögben 19,6% volt (20 134 fő). *A. Sajti E.*: Impériumváltások, revízió és kisebbség i. m. 15–16.

⁵⁹⁶ *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918. és 2018. között i. m. 26.; *Tóth K.*: Az Apostoli Szentszék és Trianon egyházkormányzati következményei i. m. 2021. 20.

⁵⁹⁷ *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918. és 2018. között i. m. 55.

⁵⁹⁸ Különösen a Bácskában volt jellemző a zágrábi szemináriumba való jelentkezés. *Tóth T.*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben i. m. 450–451. A Kalocsai Iskolánövér (1930-tól Bácskai Iskolánövér) növendékei a két világháború közötti időszakban szintén horvátországi iskolákban tanultak. *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918 és 2018 közötti. m. 38–42.

⁵⁹⁹ 1920 után a Magyarországtól elcsatolt területeken a magyar jog maradt érvényben, így az itteni részeken volt a királyi Jugoszláviában egyedül kötelező a polgári házasságkötés, a büntetőjogi esetekben pedig az 1878-as magyar büntető törvénykönyv volt a mérvadó. *Bíró László*: A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest 2010.136.

⁶⁰⁰ *Kaposi Zoltán*: Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében. In: 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Szerk. Honvári János. Győr 2008. 16–17.

A két világháború közötti időszakban a Zala vármegyei revíziós romanticizáló elbeszélés szerint az elszakított, más anyanyelvű lakosok is visszavágytak Magyarországra, és a korábbi gazdasági érdekeik is Magyarországhoz fűzték a helyi szlovénokat és horvátokat.⁶⁰¹ A korszakban megszilárduló úgynevezett vend-, illetve muraközi elmélet már felvetette, hogy a muravidéki szlovén és a muraközi horvát lakosság Magyarországhoz való kötődései miatt a valóságban már inkább szlávul beszélő magyarság, akiket az elnyomó délszláv hatalom a helyi nyelvi és kulturális sajátosságaik eltüntetésével együtt a magyarságtudatuktól is megakart szabadítani. Ezáltal megállapítható, hogy a magyar revíziós propaganda a helyi szlovén és horvát lakosság lokális sajátosságait (a Muraköz esetében a helyi kaj-horvát nyelvjárást) kívánta felerősíteni a többségi nemzetekkel szemben.⁶⁰² 1928. április 1-én a légrádi származású tanító, MÁV tanácsos (Láposi) Haller Jenő⁶⁰³ a *Magyar külpolitika* folyóiratban megjelent sorai árulkodnak a Magyarországon népszerű muraközi-elméletéről: „Muraköz lakói szlávok ugyan, de *nem szerbek, horvátok, vagy szlovénok, hanem részben szlaponok* (tótok), akik a horvát és szlovén nyelvet meg sem értik; részben pedig olyan *magyar nevű* bennszülöttek, akiket a kíméletlenül szlávósító zágrábi papok tántorítottak el. Mert hogy a Hegedűsök, Csondorok, Hunyadiak, Csataiak, Láposyak, Rákócziak nem „őshorvátok”, azt talán legelvakultabb ellenségük is elhiszi.”⁶⁰⁴ Tény viszont, hogy az itteni délszláv lakosság kevésbé tudott azonosulni a magyar álláspontnak kedvező teóriákkal.⁶⁰⁵

A két világháború közötti időszakban (részben az agrártermelés és a magas népsűrűség miatt) sokan vándoroltak ki a Muraközből a tengeren túli országokba, továbbá sokan vállaltak idegenmunkát Zágrábban és Szlavóniában. Emellett a túlnépesedés jelentős földéhséget

⁶⁰¹ Csóti Csaba: A trianoni döntés és Zala megye. In: Zala Megye Ezer Éve. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001. 217.

⁶⁰² Az 1920-ban kiadott „Emlékirat Muraköznek Magyarországhoz való tartozása ügyében” című röpirat, kijelentette, hogy a „Muraköz mintegy százezret számláló lakosságának közel egynegyed része magyar és háromnegyed része szláv, de nem horvát, se nem szerb, sőt e népek egyikéből sem származik, csak rokon vele. Nyelve annyira különbözik a horvattól és szerbtől, hogy ezek beszédjét sem érti meg, míg a népnek majdnem a fele magyarul is ért és beszél.” Emlékirat Muraköznek Magyarországhoz való tartozása ügyében i. m. 20. Az 1910-es népszámlálás szerint a helyi lakosoknak csak a 8,26 %-a volt magyar anyanyelvű, és mindössze 26% beszélt magyarul (Csáktornyan a lakosság 69%-a tudott magyarul). Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása i. m. 96–97. A vend elméletéről lásd bővebben: Göncz László: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente i. m. 48–57.

⁶⁰³ (Láposi) Haller Jenő 1876-ban született Légrádon. MÁV tanácsos és tanító, a gimnáziumot Nagykanizsán, majd a tanítóképző iskolát Csáktornyan végezte. 1908-tól Szlavóniában a Julián Egyesület tanítója. Eszéken MÁV tanító és a Szlavóniai Magyar Újság szerkesztője volt. A két világháború közötti időszakban nagymértékben támogatta a Muraköz területi visszacsatolását, és ebből kifolyólag több cikket is írt a témában. 1943-ban hunyt el Budapesten. Két könyve is megjelent a Muraközről: *Láposi Haller Jenő: Igazságot Muraköznek!* Budapest 1938. Könyvét olasz fordításban is kiadták: *Eugenio Láposi Haller: La Giustizia Del Muraköz.* Budapest 1941. További Muraközzel kapcsolatos revíziós irodalom: *Muravölgyi József: Muraköz és a horvátok.* Budapest 1929.; *Békássy Jenő: Zala vármegye feltámadása* Trianon után. Budapest 1930.

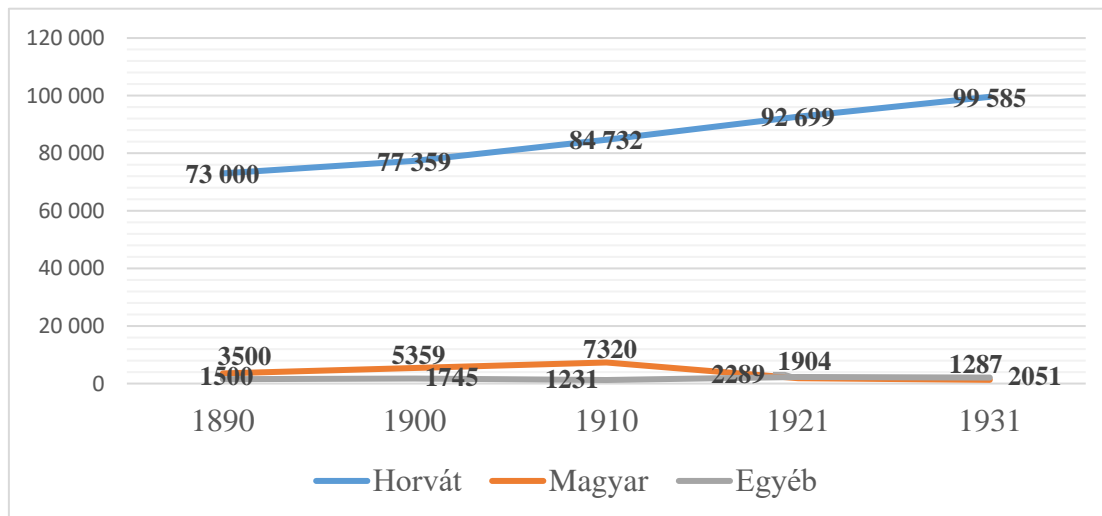
⁶⁰⁴ Dr. Haller Jenő: Muraköz múltja, megszállása és mai helyzete. *Magyar Külpolitika* 9. (1928) 7. sz. 13.

⁶⁰⁵ Mind a helyi sajtóban (*Medjimurske novine*), mind a korszakban megjelenő könyvekben (*Vilović, Đ.: Tri sata* i. m.) kihangsúlyozták a korábbi magyarosítás negatív következményeit és az 1918 novemberi vérengzéseket.

okozott a Muraközben, amelyet teljes mértékben a háborút követő agrárreform és a kitelepülés sem tudott megoldani.⁶⁰⁶ A kisipar, kézműipar az alsó-muraközi mezővárosokban továbbra is jelentős maradt, azonban a vidéki lakosság számottevő része továbbra is mezőgazdasággal foglalkozott.⁶⁰⁷ Szintén jelentős fejlődésnek indult a térség központja, Csáktornya, amely ipari várossá vált (a textilipar mellett az élelmiszeripar emelkedett ki). Bányaváron (Peklenica) és Szelencehegyen (Selnica) pedig kőolajat termeltek.⁶⁰⁸

A Muraköz lakossága 1827 és 1931 között megkétszereződött, a lakosság száma a 1930-as években már elérte a százezer főt.⁶⁰⁹ Az 1921-es népszámlálási adatok szerint a magyarok elmenekülése következtében az arányuk a korábbi 1910-es 8,26%-ról 2 százalékra csökkent (1904 fő), míg 1931-ben arányuk mindössze 1,3% volt (1287 fő).⁶¹⁰ A horvátok arányszáma ezzel szemben tovább nőtt, az 1910-es 90,8 %-ról (84 732 fő), 1931-re az arányuk 96,7%-ra emelkedett. Ekkor a Muraközben már 102 923 fő vallotta magát horvát származásúnak. A terület túlnépesedése miatt magas volt a népsűrűség, amely száz év alatt szintén megkétszereződött. 1931-ben már 133 fő jutott egy km²-re a Muraközben, amely a legmagasabb népsűrűségű terület volt a horvátok lakta régiókban (Zágrábot leszámítva).⁶¹¹

A nemzetiségi eloszlás változása a Muraközben 1867 és 1910 között

⁶⁰⁶ A területi elcsatolás és a jugoszláv agrárreform következtében Festetics Eugén a teljes muraközi uradalmat eladta a zágrábi székhelyű, faértékesítéssel foglalkozó „Slavonia” vállalatnak. *Julijana Jah: Međimurje u suvremenon dobu.* In: Pregled povijest Međimurja. Ed. Branimir Bunjac. Čakovec 2003. 134.

⁶⁰⁷ *Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 13.* Mindazonáltal ez az időszak kulturális fejlődést is hozott a Muraközben, megalakult a csáktornyai könyvtár, mozi, és az amatőr színház, miközben gazdag sportélet volt a jellemző. *Josip Črep: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata svjetskog rata.* In: Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu. Zbornik radova. Ed. Branimir Bunjac. Čakovec 2007. 17.

⁶⁰⁸ *Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 12–13.*

⁶⁰⁹ *Bauk, F.: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju i. m. 11–12.*

⁶¹⁰ A magyarok arányának jelentős csökkenését az 1918-as impériumváltás okozta, amikor tömegesen hagyták el az itteni magyar köztisztviselők, tanárok a folyamkőzt és települtek át a Murán túli Magyarországra.

⁶¹¹ *Zvonimir Dugački: Međimurje – zemlja i stanovništvo.* Čakovec 1936. 27.

A Muraközben a magyarok számaránya nagyon alacsony volt, azonban Csáktornyan és Légradon maradtak kisebb magyar közösségek.⁶¹² A két világháború között a muraközi magyarok főként ebben a két városba tömörültek, míg a falvakban a jelenlétük elhanyagolható volt. 1937-ben a muraközi magyarok sikertelen kísérletet tettek egy helyi Magyar Kultúr Egyesületet megalapítására.⁶¹³ A magyarok mellett főként a helyi zsidó lakosság támogatta a terület visszacsatolását Magyarországhoz. 1941-ben a 6777 lakosú Csáktornyan (1934-ben kapott városi státuszt)⁶¹⁴ 482 fő izraelita vallású élt, amely a lakosság 7,1 %-át jelentette.⁶¹⁵

A Muraköz északnyugati részén fekvő stridóvári (Štrigova) községet 1931-ben elcsatolták a csáktornyai járástól, és a ljubljanei Dráva bánsághoz, azon belül is a szlovén Ljutomeri körzethez került.⁶¹⁶ 1937-ben Stridóvár községből kivált a ráckanizsai (Razkrižje) község, amelyhez a dombos környezet miatt több település is tartozott.⁶¹⁷ A szlovén és a horvát fél asszimilációs szándékok miatt vádolták egymást. Kulturális és gazdasági okok miatt a Muraköz északnyugati csücske egyre inkább Szlovénia felé húzott, amelyet a horvát fél nehezen fogadott el, hiszen az 1921-es népszámlálás szerint a helyi lakosság (6076 fő) 98%-a horvát nemzetiségűnek vallotta magát, mégis a szlovén nyelvet részesítették előnyben.⁶¹⁸

Politikai szempontból – hasonlóan a többi horvátlakta területekhez – a Horvát Parasztpárt (HSS) sorait erősítette a muraközi szavazatok többsége. Az 1930-as évek második felében a Jugoszláv Radikális Párt (JRZ) mellett, ha marginálisan is, de jelen voltak a Muraközben radikálisabb baloldali irányzatok, illetve pártok, akiknek a legtöbb támogatója a csáktornyai munkások, valamint az alsó-muraközi falvakból Zágrábba ingázók közül került ki.⁶¹⁹ A muraközi katolikus klérus is főként a Horvát Parasztpártot támogatta. A korszakban a Muraközben szintén éreztette hatását a horvát–szerb szembenállás, a katolikus és ortodox

⁶¹² Az 1931-es népszámlálás szerint 555 magyar lakott Csáktornyan (a 6192 fős város 8,96%-a), míg Légradon ugyanekkor 433 magyar (a Dráva túlszárnyán fekvő 2726 fős mezőváros 15,88 százaléka) lakott. *Ibidem*, 29.; *Horvat, R.*: Poviest Međimurja i. m. 300.

⁶¹³ *Črep, J.*: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata i. m. 18.

⁶¹⁴ *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 12.

⁶¹⁵ *Németh László–Paksy Zoltán*: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből. Zalai Gyűjtemény 58. Zalaegerszeg 2004. 59. Az 58 860 fős csáktornyai járásban mindössze 5 fő volt izraelita vallású Csáktornyan kívül, így az izraelita felekezetűek száma összesen 487 fő volt. A terület Magyarországhoz történő visszacsatolását követően Zala vármegye városai közül Csáktornyan képviselte a zsidó lakosság a városi népességen belül a legmagasabb arányt. Az itteni zsidó hitközség nagy múltra tekintett vissza (már a 18. század végén, 1790 körül megalakult). *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 65.

⁶¹⁶ *Črep J.*: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata i. m. 16.

⁶¹⁷ 1946-ban került Globoka, Veščica (Falud), Razkrižje (Ráckaniza), Šafarsko (Ligetfalva), és Banfi (Bánfihegy) nagyobb része a szlovén tagköztársasághoz, azonban 1994-ig a zágrábi érsekséghez tartozott. *Stipica Grgić*: Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century. *Prispevki za novejšo zgodovino* 56. (2017.) 3. sz. 40.

⁶¹⁸ *Ibidem*, 29–31.

⁶¹⁹ Az 1938. december 11-én tartott választásokon a HSS 16 513, míg a kormánylista (JRZ) mindössze 1513 szavazatot kapott a Muraközben. *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 15.

hivatalnokok között belső konfliktusok húzódtak, mivel több esetben a főbb közigazgatási pozíciókat a helyismerettel nem rendelkező szerbek kapták meg.⁶²⁰

A két világháború közötti időszakban a Muraközben a katolikus egyház meg tudta őrizni erős pozícióit a helyi közösségekben.⁶²¹ A helyiek vallási életében fontos eseménynek számított az 1935. augusztus 23-án kezdődő háromnapos Eucharisztikus Kongresszus Csáktornyan, amelyen részt vett Antun Bauer zágrábi érsek (1914–1937) és az akkori zágrábi koadjutor érsek, Alojzije Stepinac, aki megnyitotta a kongresszust (továbbá a belgrádi érsek és August Šlibar zágrábi ferences provinciális is jelen voltak). A háromnapos esemény résztvevőinek száma több, mint tízezer fő volt, továbbá szlovénül és magyarul is mondtak misét. A kongresszus kiemelkedő eseménynek számított abból a szempontból is, hogy a helyiek horvát zászlókkal díszítették fel az utcákat, amikor a királyi Jugoszláviában erre korábban nem volt lehetőség. Stepinac koadjutor érsek több muraközi plébániát is meglátogatott 1935. szeptemberében.⁶²² 1940. december 22-én Alojzije Stepinac pedig már zágrábi érsekként áldotta meg a stridóvári felújított plébániatemplomot, és próbálta kibékíteni a horvát és a szlovén felet a területi vita ügyében.⁶²³

Ekkoriban a zágrábi érsekség 366 plébániája közül huszonkettő a muraközi Bekcsényi (Bekšín) főesperességhez tartozott. A huszonkét muraközi plébánia közül kilenc plébánia a felső-muraközi (amelyhez csatlakozott az 1942. augusztus 15-én alapított ráckanizsai, majd 1946. augusztus 15-én a muraszerdahelyi), tizenhárom pedig az alsó-muraközi esperesség része volt, belefoglalva Légrádot is.⁶²⁴ 1941-ben azt itteni templomokban összesen 35 pap szolgált.⁶²⁵ A folyamközben szolgáló plébánosok átlagéletkora 50 és 60 év között mozgott,⁶²⁶ míg a káplánok átlagéletkora 30 év körüli volt.⁶²⁷

⁶²⁰ A Muraközben az 1921-es népszámlálás adatai szerint 1127 ortodox vallású személy lakott (az összlakosság 1,16%-a), míg a katolikusok aránya 97,49% volt. Az ortodoxok száma 1931-re 373 főre csökkent, míg a katolikusok aránya 98,28%-ra nőtt. *Horvat, R.*: Poviest Međimurja i. m. 300. Csáktornyan állomásozott a 8. lovasezred, és a lovak környéken való legeltetésével többször is károkat okoztak a helyiek termőföldjein. *Črep J.*: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata i. m. 16.

⁶²¹ Az itteni lakosság mély vallásosságát mutatja a korabeli zarándoklatok nagy gyakorisága. A muraköziek főként Máriabisztrícára (Maria Bistrica) zarándokoltak. *Juraj Kolarić*: Povijest Kotoribe. U povodu 200. obljetnice utemeljena župe (1789) Zagreb 1992. 124.; *Bálint S.–Barna G.*: Búcsújáró magyarok i. m. 289.

⁶²² *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 24–27.

⁶²³ *Ibidem*, 27–28.; *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 92–93.

⁶²⁴ *Ibidem*, 34.

⁶²⁵ *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu, i. m. 59.

⁶²⁶ A Muraközben 1918-előtt több magyar származású pap is szolgált, mint a két világháború közötti időszakban. A varasdi születésű Ferdinand Ehrenreich kotori plébános (1916–1931) szintén magyar származású volt. *Schematismus cleri Archi-Diocesis Zagradiensis*. Zagreb 1910. 287.; *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 92.

⁶²⁷ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 97. A Muravidék, Drávaszög és a Bácska esetében nagyobb jelentősége volt az alsópapság soraiban a generációs különbségeknek, mivel az idősebbek a magyarországi, míg a fiatalabbak generáció tagjai már a jugoszláviai szemináriumokban tanultak.

V. A KATOLIKUS EGYHÁZ HELYZETE ÉS SZEREPE A MURAKÖZBEN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
AZ 1941. ÁPRILIS–1944. OKTÓBER KÖZÖTTI IDŐSZAKRA

V.1. KÖZTÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS (1941 ÁPRILIS–1944 MÁRCIUS)

V.1.1. A magyar–horvát diplomáciai csatározások és az átmeneti időszak
a Muraközben 1941 áprilisa és augusztusa között

Közvetlenül a második világháború kitörése előtt, 1939. augusztus 26-án alakult meg a Horvát Bánság, amely a Muraközt is felölelte (a Drávaszöveget nem). 1940. november 20-án váratlanul a horvát bán, Ivan Šubačić meglátogatta Csáktornyt, és miközben egyeztetett a városi tanáccsal kijelentette, hogy Muraközt fegyverrel fogják megvédeni a magyaroktól, akik ki akarják sajátítani a területet.⁶²⁸ Majdhogynem egy hónappal később, 1940. december 12-én kötötte meg Jugoszlávia és Magyarország a mindössze négy hónapig érvényben levő megneemtámadási és barátsági szerződést. A magyar–horvát kapcsolatok a korszakban ambivalensnek bizonyultak. Habár Horvátországban 1918-ig Magyarország megítélése rendkívül negatív volt, amely a későbbiekben is éreztette hatását, azonban mind a magyarok, mind a horvátok főként a belgrádi centralista törekvések gyengítésében voltak érdekeltek.⁶²⁹

Miután Dušan Simović tábornok, a jugoszláv légierők parancsnoka magához ragadta a hatalmat Belgrádban 1941. március 27-én (mivel két nappal korábban Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez), Hitler Jugoszlávia lerohanása mellett döntött.⁶³⁰

⁶²⁸ Črep J.: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata i. m. 20.

⁶²⁹ A magyar kormány már 1919 után támogatást nyújtott különböző horvát emigráns csoportoknak, akárcsak Josip Frank (1844–1911) Horvát Jogpárti politikus fiának. Az usztraságot a magyar kormány (a Gömbös Gyula vezette Honvédelmi Minisztérium által) titokban támogatta, akik 1934-ben egy kisebb tábort létesítettek Jankapusztán, azonban a marseilles-i merényletet követően (1934. október 9.) a tábort felszámolták. Sokcsevits, D.: Horvátország a 7. századtól napjainkig i. m. 496–497. Emellett a Horvát Parasztpárt is rendelkezett magyarországi kapcsolatokkal. Juraj Krnjević, a Horvát Parasztpárt főtitkára még 1940. február 27-én Bartók László zágrábi magyar konzullal való egyeztetés során felvetette a magyar–horvát föderáció lehetőségét. Juhász Gyula (szerk.): Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában. 1939–1940. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. Budapest 1962. 75. Emellett érdemes azt is megjegyezni, hogy Horthy Miklós, Magyarország kormányzója is beszélt horvátul, az emlékirataiban megjegyezte, hogy „A horvátokat, mint derék matrózokat és tengerésztiszteket ismertem és becsültem; nyelvüket folyékonyan beszéltem.” Horthy Miklós: Emlékirataim. Budapest 1990. 171. Az 1936-os római látogatása során Horthy vonattal áthaladt a Muraközön is, ahol a határállomásnál Kotorban (Kotoriba) horvátul üdvözölte az ő köszöntésére érkezett Viktor Ružić szávai bánt, Alojzije Štepinac zágrábi érseket és a zágrábi magyar konzult. Kolarić, J.: Povijest Kotoribe i. m. 126–127.

⁶³⁰ Krišto, J.: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve i. m. 241. Hitler nem tudott kiegyezni a Vladimir Maček vezette Horvát Parasztpárttal, így a létrejövő német bábállam vezetését a két világháború között számos

Ugyanakkor Teleki Pál tragikus halála is jelezte a magyar politikai vezetésben uralkodó feszültségeket. Kilenc nappal a háromhatalmi paktumellenes belgrádi tüntetés után, 1941. április 6-án Hitler megindította a támadást a belpolitikai válságba jutott Jugoszlávia ellen.⁶³¹

Az ország lerohanásakor több katonai különítmény is tartózkodott a Muraközben, azonban a hidak felrobbantását követően a területet még a német csapatok megérkezése előtt kiürítették.⁶³² A szomszédos Muravidék magyarlakta településein már április 6-án magyar zászlókat helyeztek ki, díszkapukat állítottak, és küldöttséget menesztettek Magyarországra a katonai bevonulás céljából.⁶³³ Másnap, április 7-én a déli órákban érkeztek meg a német csapatok Csáktornyára,⁶³⁴ majd a következő napon a városban Teodor Košak gyógyszerész vezetésével megalakult az usztasa Muraközi Vezérkar (Ustaški Stožer).⁶³⁵ Hivatalosan az usztasák a Független Horvát Államot (Nezavisna Država Hrvatska, a továbbiakban NDH) 1941. április 10-én Zágrábban kiáltották ki, miután a német hadsereg bevonult a horvát fővárosba.⁶³⁶ Ugyanezen a napon rendkívüli minisztertanácsi ülést tartottak Budapesten, amelyen döntés született, hogy Horvátország függetlenedésére való tekintettel érvényét veszítette a korábban megkötött megneemtámadási szerződés Jugoszláviával, ezáltal pedig

terrorakciót végrehajtott usztasa mozgalom vezetőire bízta, akik hatalomra jutásukkor megpróbálták a Horvát Bánság államapparátusát is maguk mögé vonni. *Sokcsevits D.*: Horvátország a 7. századtól napjainkig i. m. 521.

⁶³¹ *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Budapest 1999. 73–75.

⁶³² 1941. március 28-án Kotorba (Kotoriba) érkezett egy lovas különítmény, akik a helyi plébánia udvarán voltak elszállásolva. 1941. április 6-án, virágvasárnap a jugoszláv különítmény felrobbantotta a vasúti hidat a Murán. Ugyanezen a napon a jugoszláv katonák már elmenekültek Kotorból, majd német repülőgépek Csáktornya felett a levegőből géppuskával lötték a laktanyát és a vasútállomást. 1941. április 7-én 220 német katona érkezett Kotorba, akik megkezdték a felrobbantott vasúti híd helyreállítását. A magyar csapatok már 1941. április 16-án megjelentek a településen, míg a német csapatok május 9-én hagyták el végleg a falut. *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 132. A magyar hangzású vezetékneve ellenére horvát, katori (Kotoriba) származású Franjo Balog, muravidi (Donji Vidovec) plébános a plébániai krónikában a következőket jegyezte le az április 6-i napra vonatkozóan: „... Isten büntetése ez, hogy teljes Szerbia, amely nem csak anyagilag merítette ki Horvátországot, hanem mindamellet nagymértékben demoralizálta az iskolákat, városokat és a falvakat. A horvát katonák eldobják a fegyvereiket, hazatérnek és Maček körül gyülekeznek, Krnjević vezetésével.” Juraj Krnjević (1895–1988) a Horvát Parasztpárt főtitkára volt. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 53. A következő napról, 1941. április 7-éről ezt írta: „Az első német század Kotornál átjött a határon és elfoglalta a területet. Az emberek, fellelegeztek 6/7-e éjszakáján, mivel félelemben voltak, és felhívták a figyelmet az alakuló bandákra, akik fosztogatni fogják a házakat, mint ahogy 1918-ban történt.” *Ibidem*, 53.

⁶³³ *Göncz László*: „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz.” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. Zalai Múzeum 21. (2013) 46.

⁶³⁴ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 7. Stridóvár (Štrigova) környékét a Ljutomer felől érkező német katonák foglalták el. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 93.

⁶³⁵ *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratui. m. 16.

⁶³⁶ Az NDH egyaránt kül- és belföldön is jelentős legitimációs deficittel kellett, hogy szembenézzon. Az usztasa államot legelőször Németország és Olaszország ismerte el 1941. április 15-én, míg Magyarország április 22-én. Az új államalakulatot csak a tengelyhez közel álló (vagy megszállás alatt levő) államok ismerték el. A 98 572 km² kiterjedésű NDH konszolidációját hátráltatta, hogy a területén egyszerre többfajta fegyveres konfliktus is folyt (német, olasz megszállók elleni nemzeti felszabadító küzdelem, etnikai összecsapások a horvátok és a szerbek között, partizánfelkelés, továbbá szerb királysági és partizán konfrontáció). *Sokcsevits Dénes*: A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. Világtörténet 19. (1997.) 2. sz. 64.

lehetőség nyílt a magyar katonai bevonulásra a Bácskába és a Drávaszögbe.⁶³⁷ Másnap, 1941. április 11-én – hivatkozva Slavko Kvaternik nyugalmazott ezredes (aki 1918-ban a Muraköz katonai megszállását vezette) által Zágrábban kikiáltott horvát függetlenségre – Horthy hadparancsában az „ezeréves déli határig” történő előrenyomulásra szólította fel a magyar hadsereget, melynek következtében ezen a napon a 3. hadsereg és gyorshadtest alakulatai átlépték a magyar–jugoszláv határt. A Drávaszögbe, Bácskába történő bevonulással párhuzamosan Zalaegerszegen is megindult a szervezkedés. Teleki Béla főispán nagyszombaton, április 12-én Mészáros Árpád detektivet és Grábár Lajos főtitestet kiküldte a Muraközbe a „magyar propaganda terjesztése céljából.” Mivel a zalai főispán és alispán hivatalosan nem vehetett részt a propaganda terjesztésében Pehm József pápai prelátust kérték fel, hogy társadalmasítsa a muraközi kérdést.⁶³⁸

1941. április 14-én Teleki Béla főispán vezetésével a Zala vármegyei küldöttség terepszemlét tartott Alsólendván. Két nappal később, április 16-án alakította meg Ante Pavelić usztasa vezető a horvát kormányt,⁶³⁹ ugyanazon a napon, amikor a nagykanizsai 17. gyalogezred a letenyei hídon keresztül bevonult a Muraközbe (kivéve Stridóvár környékét, amely még ideiglenesen a németek kezén maradt),⁶⁴⁰ míg a III. szombathelyi hadtest a Muravidékre. A magyar katonai bevonulást követően a horvát kormány tiltakozó jegyzéket küldött Budapestre.⁶⁴¹ Perlakon Dr. Sebestyén Mátyás katori születésű ügyvéd, Franjo Belić lókereskedő és Franc Pavčec fogadta kiváltképpen a magyar csapatokat.⁶⁴² A muraközi

⁶³⁷ Az 1941. április 10-i rendkívüli minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve alapján a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc vetette fel a Muraköz kérdését, amelyre Werth Henrik, a honvédevezérkar főnöke a következőképpen reagált: „...be kell vonulnunk oda is. A németekkel megbeszélendő.” HU-MNL-OL-W-12-1941. 04. 10. 4.

⁶³⁸ Kádár Béla, a zalaegerszegi rendőrkapitány bő egy évvel később, 1942. június 2-án a főkapitánynak írt jelentésében a következőkről nyilatkozott: „Pehm József a propaganda irányítását vállalta azzal, hogy Grábár Lajos Muraközben legyen és rendelkezésére álljon.” Ezen túlmenően megemlítette, hogy Grábár Lajos 28 napon keresztül tartózkodott a Muraközben. „Hetenként kétszer, háromszor éjnek idején visszatért Zalaegerszegre jelentéstételre, rendelkezések átvételére. Majd pedig a következő nap délelőttjén visszatért Muraközbe.” PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtitest csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

⁶³⁹ *Pino Adriano–Giorgo Cingolani: Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War.* Budapest–New York 2018. 178.

⁶⁴⁰ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 11. *Vladimir Kalšan: Muraköz történelme.* Csáktornya 2014. 310. Franjo Balog 1941. április 16-ára vonatkozóan a következőket írta a plébániai krónikába: „Hat napig tartott a vidámság a Muraköz számára, majd ráerőltették az új, sokkal nehezebb láncot – a magyart. Amikor a német csapatok kivonultak a Muraközből, a magyarok berontottak. [...] Emlékszem, hogy azon a napon, a misét követően az emberek különös arccal, tele félelemmel odarohantak hozzám, és érkezett a kérdés: „Miért kerültünk magyar fennhatóság alá? Az emberek a németekkel vártak az utcán, és most pedig haza szöttek. Különösen érzékenyen érintette őket az utasítás, hogy a horvát zászlót levegyék, a magyar zászlót pedig kitűzzék.” *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama* i. m. 53.

⁶⁴¹ *Varga E. László: A Muraköz és Mindszenty József.* Magyar Napló 23. (2011) 8. sz. 31.

⁶⁴² Ivan Kuhar perlaki plébános a plébániai krónikában a három személyt a „jugoszláv rezsim leghűségesebb szolgálóinak” nevezte. Igaz, hogy Sebestyén Mátyás (1895–1962) perlaki ügyvédként az 1920-as évek elején a

katonai ellenőrzését Timár Zsigmond ezredes vezette.⁶⁴³ A magyar katonák megjelenését követően magyarpárti szabadcsapat is megjelent a folyamközben.⁶⁴⁴ A magyar szabadcsapatot „Csuka” (Štuka) egyesületnek hívták, akik közrejátszottak a horvát hivatalnokok Muraközből való elüldözésében, a helyi horvát vezetők megfélemlítésében, valamint széttörték Ivan Novak síremlékét a csáktornyai temetőben.⁶⁴⁵

A Muraköz esetében azonban a katonai bevonulás ellenére maga a magyar megszállás és a polgári közigazgatás is kérdéses volt egészen 1941 nyaráig, mivel a terület hovatartozásának kérdése összekapcsolódott a volt Jugoszlávia területén belül történő német–olasz érdekszférák lehatárolásával.⁶⁴⁶ A horvát hivatalnokok kezdetben tovább folytathatták munkájukat, azonban a magyar oldalról érkező nyomásgyakorlás egyre nagyobb mértékben éreztette hatását a Muraközben.⁶⁴⁷ Ugyanakkor hamarosan egyértelművé vált, hogy a magyar kormány hajlandó Horvátországgal szembeni bizonyos engedmények megszerzése esetén lemondani az éppen csak megszállt Muraközről.⁶⁴⁸ A terület teljes integrálásával kapcsolatban felmerülő

Horvát Parasztpárthoz csatlakozott, azonban 1934-ben, I. Sándor jugoszláv király meggyilkolását követően a perlaki kaszinó elnökeként emlékbeszédet mondott az elhunyt uralkodóról. Ezt követően a jugoszláv állameszme híve lett, és elvállalta a Jugoszláv Nemzeti Párt perlaki járási szervezetének vezetését, amely azonban kiváltotta a muraközi horvátok nemtetszését, és ekkoriban két bünvádi eljárást is indítottak ellene. *Dr. Sebestyén Mátyás: Ahogy én láttam* i. m. 6–13.; *Makkai Béla: Történelmi gyepűvidék – etnikus átjárókkal*. Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző elmékirata elé. In: *Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ Tanulmánykötete*. Szerk. Ekert Mária–Molnár Attila Károly. Budapest 2014. 340–343.

⁶⁴³ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 16.; *Jah, J.: Međimurje u suvremenom dobu* i. m. 141.

⁶⁴⁴ A korábban már említett rendőri jelentés megjegyzi, hogy Grábár Lajos rendőrtiszt a Muraközben „200-300 muraközi emberből álló szabadcsapatot szervezett, az ott garázdálkodó „Kosák” féle szervezet ellensúlyozására.” A horvát kútfők által is elítélt szabadcsapat működésével kapcsolatban a jelentés megemlíti, hogy az „végigseper Muraköz területén, a horvát feliratokat eltávolította, a garázdálkodó Kosák bandát megfélemlítette, horvát tisztviselőket, – akik kivétel nélkül mind magyarellenesek voltak – önkéntes távozásra, míg magát Kosákot megszökésre készítette.” PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

⁶⁴⁵ HR-HDA-255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 369/1941. (10. d.); NAZ MV 91/1942. *Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu* i. m. 25. Ivan Novaknak kiemelkedő szerepe volt a Muraköz Horvátországhoz való csatlolásában 1918-ban, valamint a Dráván túli horvát közvélemény Muraköz iránti érdeklődésének felkeltésében. Vladimir Kalšan muraközi horvát történész szerint az oroszán alakú síremlék darabjait 1998-ban megtalálták Munci József pincéjében. *Kalšan, V.: Međimurski biografski leksikon* i. m. 132–133.

⁶⁴⁶ Hitler 1941. április 6-i, Jugoszlávia felosztására vonatkozó tervében még azt állította, hogy „Horvátország autonóm állam lesz, valószínű magyar befolyás alatt”, azonban az olasz területekről érkező usztasák Horvátországban való hatalomra jutása egyben az olasz befolyás növekedését is jelentette. Ehhez kapcsolódott a Savoyai-házból származó spoletói herceg II. Tomislav néven Horvátország királyává való koronázásának terve is, amely viszont a későbbiekben sem valósult meg. *A Sajti Enikő: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca (1941–1944)*. LXXXI. köt. Szeged 1985. 17.

⁶⁴⁷ „A katonák érthetetlen módon nem vették át a horvát apparátustól a közigazgatást, hanem azokkal együtt működtek.” – jegyzi meg utólag Sebestyén Mátyás. *Dr. Sebestyén Mátyás: Ahogy én láttam* i. m. 22.

⁶⁴⁸ Bárdossy László miniszterelnök 1941. április 13-án a zágrábi magyar konzulnak küldött külügyminiszteri számjeltáviratban a következőket írta: „[A] Dráván régi horvát határtól északra fekvő volt magyar muraközi és murántúli területeket német hadvezetőséggel egyetértésben csapataink megszállják, hogy ott személy- és vagyonbiztonságról gondoskodjanak és a közrendet fenntartsák. Német hadvezetőséggel egyetértésben, s ennek óhajására végrehajtott katonai megszállással azonban nem kívánunk olyan végleges helyzetet teremteni, amely kizárná azt, hogy [a] muraközi kérdést [a] horvát kormánnyal legbarátságosabb szellemben meg ne

magyar kétségek legfőképpen a horvátok magas számaránya mellett a Horvátországgal való jó viszony kialakítására vonatkoztak. Ugyancsak veszélyt jelentett a magyar politikai vezetés számára az ország körül újra kialakuló kisantant (Szlovákia, Románia, és NDH) lehetősége.

Az 1941. április 21-i minisztertanácsi ülésen Bárdossy László miniszterelnök így számolt be a katonai bevonulást követő csáktornyai eseményekről: „Csáktornyán az utóbbi napokban több incidens történt. Horvátországi hivatalos tényezők panaszaikat írásbelileg is előterjesztették. [...] A vizsgálat megindult [az incidensekről – B. P.]. Horvát részről élezik ki a helyzetet. Az ottani katolikus papság is vezet. A horvátokra igen lehangolólag hatott a m. kir. honvédség bevonulása a Muraközbe. Rendkívül sürgősnek tartja a horvát kormánnyal a tárgyalások megkezdését.”⁶⁴⁹ A Zágrábba utazó magyar küldöttségnek adott utasítások között első pontként szerepelt, hogy: „A Muraközre szuverenitásunk elvileg fenntartandó, azonban a terület teljese igazgatását akár meghatározott hosszabb időre, akár időtartam megjelölés nélkül ideiglenes jelleggel átadengedhetjük a horvátoknak.”⁶⁵⁰ Két nappal korábban, április 19-én Mladen Lorković horvát külügyi államtitkár Bartók László zágrábi magyar konzult, követségi tanácsost magához kérte, és átnyújtotta neki a magyar katonaság muraközi tevékenységével kapcsolatos panaszokat. A horvátellenes cselekmények között a jegyzék megemlítette, hogy április 18-án „a ferences kolostorban Csáktornyán 40 katona egy

tárgyaljuk s [a] kérdésre megoldást ne keressünk. Azt mindenesetre tekintetbe kell vennünk, hogy [a] szóban levő terület 1918-ig [a] magyar államhoz tartozott, s közvéleményünkben ennek tudata él. Magyarország [az] önálló horvát állammal minden tekintetben legbarátságosabb viszony megteremtésére törekszik, amit Kormányzó Úr Ő Főméltósága április 10-én kiadott manifesztumában már ünnepélyesen hangsúlyozott. Ebben a szellemben kívánjuk muraközi kérdést is megoldani. [...] Mutasson rá Nagyságod arra, hogy Magyarországnak feltétlen életérdeke, hogy [az] Adrián tengeri kikötőt kapjon. Ennek biztosításáról mindenesetre gondoskodni kívánunk, valamint arról is, hogy [az] adriai kikötőhöz horvát területen át olyan péage-jogot kapjunk, amely kikötővel való kapcsolatot minden esetben és minden körülmények között akadálytalanul lehetővé teszi, ideértve vasúti összeköttetést, kizárólag magyar személyzet és szerelvények igénybevételeivel. Magyar és horvát államok között más megoldásra váró kérdések is fognak adódni. Ilyen [a] közös védekezés szükségessége olyan szerb és román követelésekkel szemben, amelyek [a] magyar és [a] horvát állam konszolidálása ellen irányulnak. Közöttünk felmerülő minden kérdést legbarátságosabb szellemben kívánunk kezelni és rendezésükre tárgyalásokat hajlandók vagyunk legrövidebb időn belül felvenni. Végül hangsúlyozza azt is, hogy [a] Vajdaságban élő bunyevácok és sokácok ügyeiben magyar kormányzat testvéries együttérzéssel az igazság és méltányosság szellemében fog eljárni, de ugyanezt kívánja [a] Horvátországban élő magyarság.” HU-MNL-OL-K-64-67/a-2484.

⁶⁴⁹ HU-MNL-OL-W-12-1941. április 21. 2.

⁶⁵⁰ HU-MNL-OL-W-12-1941. április 21. 3. Ezen túlmenően a miniszterelnök a javaslatában megállapította, hogy a Murakeresztúrtól Csáktornyán át a német határig terjedő vasúti vonal magyar tulajdont képez, és a muraközi olaj kitermelést magyar vállalatok fogják végezni, valamint a Gyékényes–Šušak (Fiume) vasútvonalon péage-jog biztosítandó a magyar szerelvények közlekedtetésével. Šušak kikötőjében szabad zónát és magyar raktárak létesítését követelték, valamint tisztázni kellett a magyar–horvát tárgyalásokon, hogy az igazgatásra átadott Muraközben a horvát hatóságok hogyan fogják biztosítani a tulajdonvédelmet, és az okozott károk megtérítését. Szintén azt az igényt fogalmazta meg a magyar kormány, hogy elvi megállapodást kell elérni a Dráva hajózhatóvá tételének, s a Száva magyar hajók előtt történő megnyitásának kérdésében. A minisztertanács azt javasolta, hogy a magyar–horvát határ a Dráva és a Duna medrének középpontjában legyen. A felsorolt követeléseket szintén összekapcsolták a kölcsönös népességcsere gondolatával. *A. Sajti E*: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 4.

hosszantartó házkutatást tartott, mindeközben egy szervezett, 50 főből álló csoport a kolostor előtt tartott hangos tüntetést.”⁶⁵¹

Bartók zágrábi magyar konzul kérésére április 24-én Werth Henrik, vezérkari főnök kivizsgálást hajtott végre a muraközi események kapcsán, melyről jelentést tett a külügyminiszternek. A beszámolója a bevonulás körüli állapotokról a következőképpen szólt: „A horvát közigazgatást a megszálló csapat nemcsak, hogy a helyén meghagyta, de azt minden tekintetben is igyekezett Kossac kormánybiztossal az érintkezést IV. hó 16-án személyesen is felvettem s tudomására hoztam, hogy a megszálló csapatok, mint testvérek vonultak be a túlnyomórészt horvátlakta Muraközbe. A horvát közigazgatást a megszálló csapat működésében nem korlátozta, bár annak legfontosabb tevékenységét [...] nem a rend megszilárdítása, hanem a horvát függetlenségi mozgalom szítása képezte.”⁶⁵² A jelentés így folytatódott: „A felterjesztésben foglalt adatokkal szemben a valóság az, hogy horvát papok a templomi szószékről, jegyzők házról házra járva oly féktelen izgatást fejtettek ki a magyar állameszme és a honvédség ellen, hogy a 17/I. zlj. pk-a [zászlóalj parancsnoka – B. P.] kénytelen volt Kossac kormánybiztost nyomatékosan figyelmeztetni, hogy az izgatásnak haladéktalanul vessen véget, mert ellenkező esetben kénytelen volna felsőbbségétől akár egy további ezred kirendelését kérni, amely az összes falvakat megszállva, minden további politizálásnak véget vetne.”⁶⁵³ A magyar hatóságok muraközi alsópapsággal való konfrontációja tehát már közvetlenül a bevonulást követően jelentkezett.

Az 1941. április 24-i bécsi német–olasz megállapodás tovább táplálta a reményeket, hogy a magyar kormánynak sikerül megszereznie a Bánátot is, azonban a románok tiltakozása miatt ez mégsem valósult meg. Hasonlóan a Muraközhez, 1941 áprilisában még nem lehetett tudni, hogy hova fog a Bánát tartozni a későbbiekben.⁶⁵⁴ Ugyanakkor az NDH nyíltan tiltakozott a Muraköz magyar katonai megszállása ellen, és *de iure* sohasem ismerte el annak Magyarországhoz való tartozását, hanem éppen ellenkezőleg az NDH integráns részének

⁶⁵¹ HU-MNL-OL-K64-1941-67/a-240. 14. *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287.; *Hutinec, G.*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 111.

⁶⁵² A katonai bevonuláskor azonban több feszültség is keletkezett a felek között: „Muraszerdahelynél felfegyverzett usztasák a magyar hv. [honvéd – B. P.] őrsök átkelését a Murán megakarták akadályozni és kevés híjja, hogy fegyveres összetűzésre nem került sor. A Letenyei hídon való határátlépésnél is egy felfegyverzett usztasa osztag csak a túlerőt látva vonult vissza. IV. 17–18-ra virradó éjjel a 17/I.zlj. [zászlóalj – B. P.] teljes riadókézsültségben töltötte, mert Kossac kormánybiztos és fegyveres usztasák igazgatása olyan mértéket öltött, hogy számolni kellett azzal, hogy a megszálló csapatot megtámadják. A muraközi usztasa szervezetek leplezetlenül kimutatták, hogy Muraközt Horvátország integráns részének tekintik és a magyar megszállást csak ideiglenes jellegűnek tartják.” A bevonuló magyar katonaságnak azonban sikerült lefegyvereznie a Csáktornyán összpontosuló usztasa fegyvereseket. MNL-OL-K64-1941-67/a-240 Melléklet.

⁶⁵³ HU-MNL-OL-K64-1941-67/a-240 Melléklet.

⁶⁵⁴ A. *Sajti E.*: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 3. Az 1941. április 24-i német–olasz megállapodás a Bánátot Magyarországnak ígérte, de a terület továbbra is német megszállás alatt maradt.

tekintette.⁶⁵⁵ A horvát közvéleményben a Muraköz hovatarozásának kérdése abból kifolyólag is felértékelődött, hogy az 1941. május 18-i római szerződéssel az új horvát államalakulat jelentős területeket vesztett el Dalmáciában Olaszország javára (Split, adriai szigetek).⁶⁵⁶ Mivel Olaszország jelentős szerepet vállalt az NDH megszervezésében, az olaszokat nem lehetett vádolni, így a területi elcsatolásokkal kapcsolatban sokkal inkább a magyarokra, és az általuk elcsatolt Muraközre próbálták felhívni a horvát társadalom figyelmét a nagyobb jelentőséggel bíró, olasz megszállás alatt levő dalmáciai területek helyett.

Ugyanakkor Zala vármegyében tovább fokozódott a politikai aktivitás a „félíg” visszazszerzett Muraköz teljes integrációja érdekében.⁶⁵⁷ A helyi politikai vezetés nem nyugodott bele a terület katonai megszállásába, hanem a Muraköz teljes politikai, közigazgatási visszacsatolásra törekedett, melynek következtében a magyar propagandatevékenység is növekedett. 1941. április 27-én Csáktornyán tábori misét tartottak 14-15 ezer fő (köztük körülbelül négyezer katona) jelenlétében, amelyet követően Poszavec György drávaszentmihályi (Mihovljan) kispapja (későbbi községi bíró) kiáltványában a terület Magyarországhoz való végleges visszacsatolását nyilvánította ki, majd a proklamációt táviraton továbbították Horthy Miklósnak, Hitlernek és Mussolininek.⁶⁵⁸ Perlakon május 11-én tartottak felvonulást 10-12 ezer ember jelenlétében. A magyar agitáció és megfélemlítések

⁶⁵⁵ Kezdetben a zágrábi usztasa vezetés nem nagykövetet, csak ügyvivőt (Ervin Sarkotić, néhány hét múlva Ivo Gaj, Ljudevit Gaj unokája vette át a helyét) küldött Budapestre, hogy ezáltal is jelezze, hogy a Muraköz egyoldalú bekebelezése miatt feszített viszony állt fenn a két ország között. Mladen Lorković horvát külügyminiszter úgy jellemezte a magyar–horvát viszonyt, hogy az reménytelen helyzetben van, míg több usztasa vezető – köztük Ante Pavelić is – nyíltan hirdette, hogy a Muraköz jogilag az NDH-hoz tartozik. *Kovačić, D.: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske i. m. 64. A korszakban Zágrábban is jelentős muraközi kötődésű politikai tömörülés jött létre, itt alakult meg a Horvát Honvéd Harcosok Muraköz 1918-19-es felszabadításáért Egyesületének főosztálya (Društvo Hrvatskih Domobranaca za oslobođenje Međimurja 1918-19). 1941. november 13-án megemlékezést tartottak a Muraköz elfoglalásának első, 1918. november 13-i próbálkozásáról, és az eseményen Ante Pavelić is részt vett. 1942 decemberétől jelent meg a havi közlönyük *Hrvatsko Međimurje* névvel. „Ez a legtisztább horvát vidék, amelyik napjainkban rendkívüli körülmények között él, a Független Horvát Állam alkotórésze” – állapítja meg az első szám. Az újság Muraköz Horvátországhoz való tartozását kívánta bizonyítani. *Hrvatsko Međimurje* 1. (1942) 1. sz. 2, 5–6.*

⁶⁵⁶ Ezen túlmenően Horvátország kötelezte magát, hogy a tengerparton semmiféle katonai objektumot vagy bázist nem tart fenn. A megállapodás részét képezte a Horvátország feletti olasz kezességéről szóló szerződés, amely ugyan nem tért ki részletesen a Savoyai házzal való perszonálunió kérdésére, de az usztasa államot már Horvát Királyságnak nevezte. *A. Sajti E: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 3.*

⁶⁵⁷ A jelentős érdeklődés magyar egyházi körökben is jelentkezett. Simicza Sebestyén nagykanizsai ferences szerzetes a mariánus ferences tartományfőnököknek, Vinkovits Vikornak április 25-én íródott levelében a következőképpen nyilatkozott: „Most már az egész Muraközben szépen folyik a munka magyar részről. A nem kívánatos elemeket ügyesen kiséprik, mint például Csáktornyáról a nagyszájú patikust [Teodor Košak – B. P.] és társait s emellett szépen folyik az agitációs munka is részünkről. Polgármesterünk és Pehm apát úr ebbe a munkába belevonta [Muray – B. P.] Frigyes atyát is, aki most vasárnap és a következő vasárnapokon Csáktornyán tábori misét tart és magyar, horvát szentbeszédet mond. Holnap fog katonai autón kimenni, valószínűleg Pehm apát úrral együtt. HU-MNL-OL-P-233-1-a-206/1941 (11. cs.).

⁶⁵⁸ Sebestyén Mátyás Perlakról ment a többi helyi magyarpárti személlyel a csáktornyai magyar nyelvű misére. „Értésültünk, hogy Csáktornyán tábori misére készülnek. Útnak indultunk mi is nemzeti színű lobogó alatt. A misét Mindszenty [ekkor még Pehm József – B. P.] celebrálta.” *Dr. Sebestyén M.: Ahogy én láttam i. m. 21.*

következtében egyre nagyobb számban menekültek el horvát értelmiségiek a Muraközéből. Habár hivatalosan még mindig a horvát hivatalnokok látták el a muraközi közügyeket, május 15-én Csáktornyan próbariadó keretében verbuvált lakosok kivezénylésével kieszközölték a polgármester lemondását és a magyarpárti Pecsornik Ottó kinevezését.⁶⁵⁹ Ezen akciók megszervezését (a főispánnal, alispánnal és Pehm Józseffel folyamatosan egyeztetve) főként Grábár Lajos zalaegerszegi rendőrtiszt végezte. Mivel már a katonai közigazgatás bevezetése előtt megkezdődött, de még nem volt teljes körű a csáktornyai és a perlaki járásokban a különböző hivatalok átvétele, a helyi közigazgatásban nagy volt a felfordulás.⁶⁶⁰ Különbség mutatkozott a muraközi városok és falvak esetében a magyar katonai megszállásra érkező reakciókat illetően,⁶⁶¹ amelyet részben a korabeli etnikai viszonyokkal lehetett magyarázni.

A terület Magyarországhoz való csatolásának megerősítése érdekében Grábár Lajos vezetésével aláírásgyűjtést végeztek, és az általa vezetett „szabadcsapat eredményes tevékenysége” következtében „a lakosság 80–90%-a nyíltan a magyarság mellé kiállt.”⁶⁶² Mivel egyre inkább egyértelművé vált, hogy a katonai bevonulás nem jelenti a terület közigazgatási integrációját, a Zala vármegyei vezetés társadalmi úton kívánt nyomást gyakorolni a magyar kormányra és a magyar diplomáciára.⁶⁶³ Az 1941. május 8-i Zala

⁶⁵⁹ PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

⁶⁶⁰ „Ugyancsak Grábár gondoskodott arról is, hogy minden faluba magyar érzelmű egyéneket bírónak, előljárósági tagoknak nevezék ki. A kinevezések megtörténtek. Ezzel az intézkedéssel egy lehetetlen közigazgatási zűrzavar állt elő. Horvát főszolgabíró, szolgabíró, jegyző a közigazgatás élén, magyar bírák és előljárósági tagok. Ez azt eredményezte, hogy a horvát közigazgatás egyáltalán nem tudott működni, mert a rendeleteiket senki végre nem hajtotta s nem egy esetben megtiltották, hogy horvát [nyelvű – B. P.] rendelkezéseket kiadjon. A horvát tisztviselői kar látván ezt a részükre áldatlan állapotot önként hagyták el helyüket. Perlaki járás élére x körjegyzőségre körjegyzőnek és majdnem minden egyes falu élére magyar érzelmű ember került bírónak, előljárósági tagnak.” PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

⁶⁶¹ „Itt [Perlakon – B. P.] a nagy többség a mienk, de kint a falvakban rosszul áll az ügy. Egyesekben mint Kotoriba, Domboru [Donja Dubrava], Vidovecz [Donji Vidovec] úgy szólván egy szálíg Horvátország pártiak.” jelentette Gasparics József Pehm Józsefnek. PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Kézirat. Szn.

⁶⁶² PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn. Ugyanakkor a magyar oldalon is egyre inkább kellemetlenebbé vált Grábár Lajos vezetette szabadcsapatok tevékenysége a Muraközben. Gasparics József kérte Pehm Józseftől, hogy „Grabárt figyelmeztetni méltóztatnék,” mivel az általa vezetett rohamcsapatokról a muraközi magyarpártiak egyik szervezőjeként Gasparics azt mondta, „nagyon sok esetben nem a legjobbakat hallottam róluk.” PL Mm. 29. Gasparics József levele Pehm Józsefnek. 1941. június 12. Kézirat. Szn.

⁶⁶³ 1941. április 25-én Letenyén Csury Jenő nyugalmazott pénzügyminiszteri tanácsos értekezletet tartott, amelyen részt vett Pehm József, Grábár Lajos és két muraközi személy. A rendőri jelentés szerint: „Csury ny. [nyugalmazott – B. P.] miniszteri tanácsos ismertette az értekezlet előtt, hogy Muraköz, másként, mint társadalmi, magyar propaganda útján Zalavármegyéhez visszaszerezni nem lehet, azért kérte a megjelenteket, hogy hassanak oda, hogy Muraköz népe nyíltan mondja ki Magyarországhoz való tartozandóságát, elhatározását pedig Kormányzó Úr Öfőméltósága, m. kir. kormány, tengelyhatalmak vezérei és kormányai elé

vármegye Törvényhatósági Bizottságának ülésére egy muraközi küldöttség, 12 501 muraközi lakos aláírását tartalmazó követelést nyújtott át, amellyel azt kérték Zala vármegye főispánjától, hogy a legsürgősebben juttassa el Horthy Miklós kormányzónak a muraköziek Magyarország iránti hűségnyilatkozatát.⁶⁶⁴ A Zala vármegyei aktivitás nem maradt hatástalan, Horthy Miklós kormányzó 1941. május 15-én Bárdossy Lászlónak írt levelében a Muraközzel kapcsolatban megjegyezte: „Maradjuk a jövőben a követeléseink tekintetében a régi határoknál, tehát Muraköz és Fiume! Ez jogos és igazságos, ezen alapon lehet aztán alkudni Fiuméről. A Muraközi kérdést a mellékelt Memorandum átolvasása után másképp látom. Fontos hozzánk tartozása azért is, mert a Csáktornya – Pragerhof – szent Péter [Šent Peter na Krasu/St. Peter in Krain – B. P.] – Fiumei vasúti vonal nem érint horvát területet, tehát nem vagyunk a Károlyvárosi vonalhoz kötve. Az ott valószínűleg található petroleum források is nagy értéket képviselnek és összeköttetésben német tárgyalásokkal egy oil-pipe engedélyezése osztrák területre, értékes engedmény a kezünkben.”⁶⁶⁵ A magyar fél számára a jobban mérlegelt gazdasági és közlekedési szempontok is közrejátszottak az eredeti álláspontjuk – miszerint ellenjuttatások mellett a terület polgárilag horvát ellenőrzés alatt marad – megváltoztatásában, és a magyar felső vezetésben is egyre inkább a terület teljes integrációja mellett szálltak síkra.

A magyar–horvát tárgyalások azonban csak 1941. május 27-én kezdődtek meg, amikor a magyar delegáció Zágrábba érkezett, és a horvát fővárosban a kétoldalú határtárgyalások május 31-ig tartottak. Ekkor Magyarországon már érezte hatását a területi visszacsatolás érdekében kifejtett zalai politikai mozgolódás, valamint muraközi, és megyei küldöttségek egyaránt megfordultak Bárdossy László miniszterelnöknél, míg Pehm József Horthy Miklóssal tárgyalt az ügyről.⁶⁶⁶ A horvátok a római szerződés (1941. május 18.) által okozott sokk hatása alatt nem tudtak beleegyezni a Muraköz elvesztésébe. Ezen körülmények között

távíratilag terjessze elő. S ha a távíratok feladását, továbbítását pedig a postatisztviselő megtagadná, úgy őt, ha annak szükségessége mutatkozik, fegyverrel, robbanószerrel távolítsák el a helyéről.” PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m. kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

⁶⁶⁴ *Göncz László*: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente i. m. 57.

⁶⁶⁵ Aláhúzás az eredetiben. Horthy Miklós kormányzó így folytatja a levélben: „Minthogy a horvát mostani vezetők a behódolás miatt valószínűleg a lakosság nagy többségének bizalmát elvesztik, nem volna helyes utánuk szaladni. A Muraközben is csak növelni fogja az olasz orientáció az átcsatolás iránti ellenszenvet. Fiumét jogi alapon követelnünk kell, már azért is, hogy azután könnyebben kapjuk meg azt, amire szükségünk van: a Molo Genovánál kezdődő területet indusive a Whitehead torpedógyárig (exclusive). Ez volna a magyar adminisztrációnak átadandó vasúti és kikötői rész. Az utászoknak ilyenformán megmarad a zavartalan összeköttetés úton és vasúton Triest felé. Magát a várost nem volna előnyös magyarországhoz [sic!] visszacsatolni.” HU-MNL-OL-K63-1941-67/7-(II.) 370. A magyar–horvát határral, a tenger felé vezető vasútvonalakkal és a Muraköz közlekedési útvonalaiival kapcsolatban lásd a 4–6. sz. térképeket.

⁶⁶⁶ Pehm József zalaegerszegi apátplébánost 1941. május 16-án fogadta Horthy Miklós kormányzó, majd ugyancsak májusban Bárdossy László miniszterelnökkel is tárgyalt. *Balogh M.*: Az Apát Úr i. m. 392–395.

mindkét fél álláspontja megszilárdult, és a magyar delegáció kijelentette, hogy csak akkor kerülhet sor sikeres tárgyalásra, ha a horvátok elismerik Magyarország Muraközre vonatkozó szuverenitását, és a közigazgatás átadására egyedül abban az esetben van lehetőség, ha a horvát kormány hajlandó bizonyos ellenszolgáltatásokra. A horvátok azonban a Muraköz NDH-hoz való csatolását követelték, amelyet a magyar delegáció nem fogadott el. Mindkét fél a németeknél próbált támogatásra lelni, akik az NDH mihamarabbi konszolidációjában voltak érdekeltek, és nem kívántak bevonódni a magyar–horvát területi konfliktusba.⁶⁶⁷

Ellenben 1941. június 10-én véglegesen eldőlt, hogy több muravidéki német többségű település Németországhoz kerül,⁶⁶⁸ amely ugyancsak hatással volt a németek álláspontjára, és egyre inkább a magyarokat pártolták a területi vitában. Különösen problematikusnak bizonyult a végül meg nem valósult lakosságcsere kérdése. A németek elutasították, hogy az usztasa horvátok a Magyarországról kiutasítandó szerbeknek átvonulási engedélyt adjanak. A horvát vezetés hajlandónak mutatkozott volna a bácskai bunyevácok átvételére abban az esetben, ha a magyarok a Muraközt átadják az NDH-nak. Maga a zágrábi magyar követ, Marosy Ferenc is az 1941. június 6-án a magyar külügyminiszternek íródott levelében azt az álláspontot képviselte, hogy a Muraköz elcsatolása helyett a bácskai bunyevácok Horvátországba történő kitelepítését kellene végrehajtani.⁶⁶⁹ Ugyanakkor Zala vármegye egyre fokozódó politikai aktivizmusa és az országban még erőteljesen jelen levő revíziós hangulat a budapesti vezetést egyre inkább arra készítette, hogy a Muraköz átadását csak a bácskai bunyevácok horvátországi átvételét követően hajtsa végre, amelyet azonban a horvát fél tartott elfogadhatatlannak. 1941 júniusának második hetén Mladen Lorković usztasa külügyminiszter felajánlotta a terület közös birtoklását kondominiumként, ugyanakkor a

⁶⁶⁷ A. Sajti E.: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 4–5. A megszakadt magyar–horvát határmegállapítási tárgyalások újrakezdésére a későbbiekben szintén történtek kísérletek, melynek kapcsán 1942 májusában is járt magyar delegáció Zágrábban. HR-HDA-1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I. 1. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.

⁶⁶⁸ Kismáriahavas (Fikšinci), Gedőudvar (Ocinje), Határfalva (Kramarovci), Rottenberg Seregháza (Šerдика) része. Kovács A.–Tátrai Á.: Magyarok a Muravidéken 1918–1945 i. m. 89.

⁶⁶⁹ A Marosy Ferenc levele nagymértékben árulkodik a korabeli Magyarországon uralkodó eltérő álláspontokról a Muraköz ügyében: „Pedig ha valahol elképzelhetők az előfeltételei egy „örök barátságnak”– itt igazán megvannak. Ez a régime nagyszerű régime a mi részünkre, és baráti viszony esetén olyan lehetősége tárulnak fel, amelyek a Muraköz nagystílű átadásáért százszorosan kárpótolnának! Megkaphatnók a hadseregszállítások jórészét, a hadsereg kiképzését, felvásárolhatjuk a leállított gyárakat, háború utánra biztosíthatunk kincseket érő nyersanyagokat. És ami a legfőbb. Elképzelhetetlen, hogy még egyszer a történelemben egy olyan horvát kormány akadna, mely kész a bácskai bunyevácokat számaránytól függetlenül is átvenni. Amely magyar kormány ezt a nagystílű kitelepítési akciót meg tudja valósítani, évszázados távlatokban maradandó emléket állít magának és örök szolgálatot tesz a magyar fajnak.” Juhász Gyula–Fejes Judit (szerk.): Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratról a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. Budapest 1982. 1150–1151.

kettős birtoklás kérdésében sem volt egységes az usztasa vezetés.⁶⁷⁰ Végül a magyar kormány a horvátokkal való tárgyalások ellehetetlenülése, valamint a Muraközben több hónapja uralkodó ideiglenes állapot megszüntetésére hivatkozva kevesebb, mint két héttel a Magyarország és a Szovjetunió közötti hadiállapot beállta után, 1941. július 9-én bevezette a katonai közigazgatást a területen Tímár Zsigmond parancsnoksága alatt.⁶⁷¹ Ezen a napon Pehm József apátplébános a következőket jegyezte le naplójába: „Grábárt utbaigazítom: helyzetről-helyzetre biztosítsa, hogy kivonuló horvát tisztviselőknek még görbe szemet se kelljen szenvedniük, nem atrocitást.”⁶⁷²

A katonai közigazgatás bevezetése ellen az usztasa kormány és a horvát közvélemény is hevesen tiltakozott.⁶⁷³ Ezen túlmenően a magyar–horvát ellentétek mellett egyre több atrocitás érte a helyi zsidó közösséget. 1941. május 23-án ismeretlen tettes bombát dobott a zsidó származású Balkányi Lajos könyvkereskedésére, amely a csáktornyai katolikus közösségi házon (katolícki dom) belül volt.⁶⁷⁴ 1941. augusztus 13-án a csáktornyai zsinagóga vízelvezető csatornájában robbant bomba, majd hét nappal később, augusztus 20-án újra Balkányi Lajos tulajdonában keletkezett kár, ekkor a nyomdáját érte bombatámadás.⁶⁷⁵

⁶⁷⁰ Míg Lorković külügyminiszter támogatta, addig Ante Pavelić ellenezte a kondominium lehetőségét a Muraközben. A. *Sajti E.*: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 6.

⁶⁷¹ Dr. Sebestyén Mátyás, későbbi perlaki közjegyző a következőképpen emlékezett vissza a katonai közigazgatás bevezetésére: „Csáktornyán vitéz Horváth Ferenc tábornok fogadott, aki közölte velünk, hogy a magyar kormány megváltoztatta álláspontját, és a katonai közigazgatást egész Muraközben éjféltől kezdve bevezeti. Pecsornik Ottóval szerkesztettük meg az erre vonatkozó kiáltványt a Muraköz népéhez, és megjegyeztük benne azt is, hogy ezzel Muraköz sorsa el van döntve. Azt, hogy az összegyűjtött aláírásoknak, táviratoknak vagy a csáktornyai tőkéseknek köszönhetjük-e a határozat megváltoztatását, nem tudom.” Dr. *Sebestyén Mátyás*: Ahogy én láttam i. m. 26. Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébános a következőket jegyezte le a plébániai króniába 1941. július 10-én: „Tíz perccel tíz óra előtt váratlanul érkezett hozzám az irodába egy csendőr (vagy katona) tiszt egy katonával, a tűzoltó (kéményseprő) Glavina Perlakból és két civil, akik azt kérték, hogy adjam oda számukra a templom kulcsait.” A plébánostól azt akarták kérni, hogy a harangokat kongassák meg a Muraköz Magyarországhoz történő csatolása miatt. A plébános írott utasítást kért, de a magyar tiszt azt válaszolta, hogy nem szükséges írott utasítás, mivel itt Zágráb többé nem parancsol. „Hívtam a harangozót és átadtam neki a kulcsokat. Ezalatt az idő alatt az utcán a fennmaradt horvát feliratot leszedték és összetaposták.” *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 53.

⁶⁷² PL Mm. Pehm József naplója. 1941. július 9-i bejegyzés. Előtte napi bejegyzés (július 8.) „Tersztenyák [...] jelenti: Perlakon, Belicán óriási a változás javunkra. Utóbbi helyen a zászlógyújtók szabadon engedését javamra akarják írni: Én ennek a büntelenekért szóltam, de elengedték az általam név szerint megnevezett bűnösöket is.” Pehm József július 5-én a Zala vármegye törvényhatósági bizottságán a terület integrációja mellett állt ki. HU-MNL-ZVL-IV-402-a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 665. 1941. július 5. 7.; *Varga E. L.*: A Muraköz és Mindszenty József i. m. 35–40.

⁶⁷³ „A Muraközt Horvátország integráló és elidegeníthetetlen részének tekinti, mert ez a terület emberemlékezet óta kizárólag horvátok által lakott, és évszázadokon át Horvátország integráló részét képezte, Jugoszlávia pusztulása pillanatában Horvátországhoz tartozott, továbbá cselekvőleg, nagy erővel és igyekezettel, valamint óriási lelkesedéssel vett részt a horvát nemzeti felkelő mozgalomban.” A *Hrvatski Narod* zágrábi lap 1941. július 11-i számában a tiltakozó nyilatkozat közzétételkor megemlézték, hogy ezt tájékoztatásul a német, olasz, szlovák és román kormányoknak is elküldték. HL HM 1941-1-48775/el. Másolat. Fordítás a „Hrvatski Narod c. zágrábi lap 1941. VII. 11-i számából.”

⁶⁷⁴ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287.

⁶⁷⁵ Teleki Béla főispánnak 1941. szeptember 5-én küldött csendőri jelentésből kiderül, hogy az incidenst követően a csáktornyai csendőrőrs a következő szövegű horvát levelet kapta: „Ez a bomba 50%-ban szól a

A polgári közigazgatást az alsólendvai és a muraszombati járásokhoz képest öt nappal később, 1941. augusztus 21-én léptették életbe a csáktornyai és a perlaki járásokban. A németek tudomásul vették a terület bekebelezését, azonban az usztasa kormány továbbra is reménykedett, hogy legalább a háború befejeésekor lehetősége lesz visszaszerezni a területet. Addig is a terület horvát etnikai jellegének megőrzésében volt érdekelt.⁶⁷⁶ Mindamellett az NDH Varasdon 1941. július-augusztus fordulóján megszervezte a perlaki és a varasdi járások hivatalait (Kotarska oblast Čakovec i Prelogu u Varaždinu, a továbbiakban KOČPV), amelyek 1941-től egészen az NDH bukásáig működtek.⁶⁷⁷ Ezek a közigazgatási intézmények azért jöttek létre, hogy igazolják a horvát hatalom kontinuitását a Muraközben, annak magyar megszállása, majd pedig bekebelezése ellenére.⁶⁷⁸ Ezen túlmenően adatokat gyűjtöttek a Muraközről, sőt megpróbáltak tevékenykedni is a területen. A magyar hatóságok azonban az egyetlen legitim hatalomnak tekintették magukat a folyamközben, ezért a varasdi székhelyű horvát csáktornyai és perlaki járási hivatalokat nem ismerték el, semmilyen módon nem kommunikáltak velük.⁶⁷⁹ Ellenben a KOČPV számára a legsürgősebb feladat a Muraközből elmenekült horvát tisztségviselőknek, tanároknak az elhelyezése és foglalkoztatása volt.⁶⁸⁰

A Muraközbe helyezett magyar tanárok a csáktornyai leventeotthonban tették le az esküt 1941. augusztus 4-én. A csáktornyai polgári fiú- és leányiskola 1942-es évkönyve a magyar tanárookra vonatkozóan megjegyezte, hogy: „Az új honfoglalást nekünk kell elvégeznünk.

zsidóknak, akiknek köszönhetitek, hogy ti a horvát Muraközt megszállhattátok, a másik 50%-ban nektek, büdös magyar csendőrök, mert nincs semmi keresnivalótok itt. A másik a ti közeletekben fog robbanni. Keressetek bennünket.” A nyomozás nem vezetett eredményre. A csendőri jelentés továbbá megemlítette: „Csáktornyán 1941. július 13-án röpiratszórás is történt. A röpiratok szövegezése zsidó- és magyarelles volt. A röpiratszórás egyik tettese Petkovics Ferenc varasdi usztasa személyében el lett fogva és a szombathelyi honvéd büntető intézetnek átadva. [...] 1941. augusztus 10-én a varasdi »Hrvatsko Jedinstvo« című napilapban oly tárgyú cikk jelent meg, mely szerint a magyarok pártolják a zsidókat és azokat Csáktornyán hatalmaskodni engedik. A cikk Tímár ezredes, volt Csáktornyái járási katonai parancsnokot is támadta. 1941. augusztus 19-én egy Neumann nevű csáktornyai zsidó postán levelet kapott, melyben az ismeretlen levélíró bejelentette, hogy augusztus 20-án csáktornyai zsidónál bomba fog robbanni. Minden robbanás szerdai napon történt. Ezzel kapcsolatban Csáktornyán és környékén a horvát érzelmű lakosság azt beszéli, hogy a magyarok Csáktornyára szerdai napon vonultak be, ezért a magyar és a zsidóellenes merényleteket is szerdai napon hajtják végre a horvát nacionalisták.” *Németh László–Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentumok a Zala megyei zsidóság történetéből. Zalai Gyűjtemény 58. Zalaegerszeg 2004. 323–324.*

⁶⁷⁶ A. Sajti E: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 6.

⁶⁷⁷ Az összevont járás előjárója Vicko Ostojčić lett. HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 33/1941. (10. d.); *Vladimir Huzjan: Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.–1945.)* Zagreb–Varaždin 2020. 41.

⁶⁷⁸ Szintén a horvát területi igényeket fejezte ki, hogy az egykori Verőce vármegye helyén megszervezett, Eszék központjű megye 1941–1945 között a Baranya nevet viselte, annak ellenére, hogy nem nyúlt át a Dráván. *Matković, H.: Povijest Nezavisne Države Hrvatske* i. m. 87.

⁶⁷⁹ A KOČPV a muraközi ügyekről nemcsak az NDH rendészeti hivatalától, a magyar sajtóból és a külügyminisztériumtól értesült, hanem kihallgatták azon személyeket is, akik vagy üzleti, vagy egyéni okból a Muraközben jártak. *Hutinec, G.: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945.* i. m. 102.

⁶⁸⁰ HR-DAM-11. Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 1-1000. (4. d.).

Iskolánk növendékei részére azonnal magyar nyelvű tanfolyamokat szerveztünk.”⁶⁸¹ A folyamközbe érkező magyar tanárok meglepődve tapasztalták, hogy a muraközi diákok „a magyar beszédet nem értették s így a mondanivalónkat le kellett fordíttatnunk... Ha a nyelvben csak sokára is, de érzésben már az első hetekben megértettük egymást.”⁶⁸²

Az 1941 előtt iskolai tanárként dolgozóknak csak egy kisebb része folytatta a munkáját az impériumváltás után. Aki azonban nem fogadta el az új hatalmat, és nem tette le a hűségesküt, kénytelen volt a Dráván túli usztasa horvát államba menekülni. A tanárok többségét a magyar hatóságok 1941. július végén kiutasították, és a július 27-én a határforgalomnak átadott Dráva-hídon való távozásra szólították fel.⁶⁸³ Az 1918-as impériumváltást megelőzően a Muraközben működő tanárok – többségük a csáktornyai tanítóképzőben végzett – nagy része már időskorú volt, emiatt csak kevesen tértek vissza az egykori iskoláikba.⁶⁸⁴ A szlovén területek németek általi megszállása következtében jelentős számú szlovén tanár érkezett a Muraközben a megüresedett iskolai pozíciókra, hogy tanítsák a helyi gyerekeket. Az iskolákban különböző magyar nyelvű tanfolyamok indultak, azonban a horvátul nem tudó magyar anyanyelvű tanároknak is javasolták, hogy sajátítsák el a horvát nyelvet. Ezen kívül pedig a muraközi felnőtt lakosság részére is szerveztek több magyar nyelvű tanfolyamot.⁶⁸⁵

A Muraköz északi szomszédságában levő Muravidéken a szlovén államiság hiánya miatt kevésbé mutatkozott erőteljes tiltakozás a terület elcsatolása miatt, mint a Muraközben, mivel az usztasa Független Horvát Állam, ha német–olasz bábállamként is, de bizonyos szempontból képviselte a horvát államiságot.⁶⁸⁶ A Száva vonaláig németek által megszállt Északkelet-Szlovéniából körül belül 350 papot üldöztek el a maribori püspökség területéről, míg körülbelül 20 egyházi személyt a ljubljanaei érsekség alá tartozó településekről.⁶⁸⁷ A

⁶⁸¹ Nagy Károly: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve az 1941–1942. iskolai évről. Csáktornya 1942. 3.

⁶⁸² *Ibidem*, 4.

⁶⁸³ HR-DAM-11. Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. T. Krivosics Antal volt tanító úrnak, víziszentgyörgyi körjegyzőség. Másolat. Br. 55. (4. d.). A száműzött tanárok többsége Varasdon telepedett le.

⁶⁸⁴ Pehm József apátplébános 1941 júniusában több levelet írt az egykor Muraközben oktató magyar tanároknak, hogy térjenek vissza a volt iskoláikba. PL Mm. 29. Nagyságos Főtisztelendő Uram! Kezdetű levél. Ismeretlen szerző levele Pehm Józsefnek. Szombathely, 1941. június 29. Szn.; Méltóságos és Főtisztelendő Prelátus, Apátplébános Kezdetű levél. Muraközi Jenő levele Pehm Józsefnek. Pestszentlőrinc, 1941. június 28. Szn.

⁶⁸⁵ *Bauk, F.*: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju i. m. 148–149. A Muraközbe kerültek a Muravidékről elűldözött szlovén tanárok is, mivel közülük többen tudtak magyarul. Azok a muraközi tanítók, akik nem tudtak magyarul, tanfolyamokon kellett magyarul tanulniuk.

⁶⁸⁶ A szlovén (és a szerb) érdekeket legfőképpen a jugoszláv emigráns kormány és a délszláv partizánok képviselték. Annak ellenére, hogy a Muravidék esetében mind a polgári, mind az egyházi hatalmat a magyar hatóságok vették át, és a helyi szlovén papok többségét tömbmagyar területekre helyezték, azért itt is gyakran fordultak elő konfliktusok a magyar hatóságok és a helyi szlovén alsópapság között. Ivan Camplin, Mihael Jerič és Halász Dániel muravidéki szlovén papokat 1941 nyarán partizánokkal való együttműködés vádjára zárták börtönbe. *Göncz László*: Felszabadulás vagy megszállás i. m. 212–219.

⁶⁸⁷ *Stjepan Razum*: Sveta Stolica, Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u Hrvatskoj, 1941–1945. Fontes 2. (1996) 1. sz. 344.

szlovén papság jelentős része Horvátországba, vagy a szombathelyi egyházmegyéhez visszakerült Muravidékre menekült.⁶⁸⁸ A Muraköz esetében a zágrábi érsek lehetővé tette, hogy plébánosi, segédlelkészi pozíciókban a terület plébániáin tevékenykedhessenek.⁶⁸⁹ Franc Rakun Perlakra került,⁶⁹⁰ míg Janko (Nepomuk) Breznik Alsódomborúra (Donja Dubrava).⁶⁹¹

V.1.2. A hűségeskü kérdése és a muraközi horvát alsópapság

1941. augusztus 21-én a muraközi papokat a csáktornyai ferences rendházba hívták, hogy esküt tegyenek a magyar kormányra és a kormányzóra.⁶⁹² Az állampolgárság megszerzéséhez szükséges eskütétel hűségesküként szerepel a forrásokban,⁶⁹³ habár több pontja a zágrábi egyházmegyétől való elszakadás kimondására helyezte a hangsúlyt. Az érsek és a muraközi klérus között közvetítő, Matija Proštenik, varasdi kanonok távirat formájában jelezte az érseknek, hogy a magyarok hűségeskü letételére akarják kényszeríteni a muraközi papokat. Stepinac érsek 1941. augusztus 15-én azt üzentte a kanonokon keresztül a muraközi klérusnak, hogy: „Amikor már embertelen erőszakkal fenyegetnek, hogy a horvát népet megfosztják a horvát papjaiktól, akkor az a kisebbik rossz, hogy leteszik az esküt, amely azt követeli tőlük, hogy a nép a szent hit vigasza nélkül maradjon. A papság csak az evangélium hirdetésére korlátozódjon, persze anyanyelven, ha másikat se ők, se a nép nem ismeri. Amennyiben az esküben azt kérik, hogy szakítsák meg a kapcsolatot a zágrábi érsekséggel, mondják azt, hogy nekik ezt nem szabad megtenniük a Szentszék beleegyezése nélkül. Ha a magyar hatalom ezt kieszközli, akkor mondják azt, hogy engedelmeskedni fognak. Ellenben mindent megtettem Rómában, míg a magyaroknak ez nem sikerült. A legrosszabb esetben amit elérhetnek, hogy ideglenes adminisztrációt kapnak, de semmi többet, amíg a háború tart.”⁶⁹⁴

⁶⁸⁸ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 97.

⁶⁸⁹ A Dráván túli Horvátország esetében a Kőrös (Križevci) közelében fekvő Visoko település plébániájára került káplánként Maksimilijan Držečnik, a későbbi maribori püspök (1960–1978). *Ibidem*, 76.

⁶⁹⁰ Franc Rakun 1892. március 15-én született Rečica ob Paki-ban. 1917. június 30-án szentelték pappá, kezdetben a Maribor melletti Fram-ban Rače településen, majd 1941-től 1945. május 19-ig Perlakon szolgált. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 76.

⁶⁹¹ 1941. szeptember 1-én a muravidéki, bagonyai (Bogojina) származású Stepan Ceslaj muracsányi (Goričan) plébános azt kérte Ignacije Rodić érseki helynőktől, hogy Janko Breznik – aki korábban szintén Bagonyán volt káplán – Szlovéniából Muraközbe menekült pap hadd maradjon a folyamközben. Ugyanakkor levelében megkérdezte, lehetséges-e, hogy a magyar hatóságok elfogadják a területen való tartózkodását. Emellett megemlítette, hogy a beleegyezés és a hivatalos okiratok beszerzése esetén szívesen fogadná segédlelkészként. NAZ MV17/1941. Igancije Rodić muraközi érseki helynök megadta a kért joghatóságot Janko Breznik számára. NAZ Protokol „GVzM” 1941. Br. 17.

⁶⁹² *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 61.

⁶⁹³ HU-MNL-OL-P233-1-a-454/1941 (12. cs.).

⁶⁹⁴ *Drvoderić, J.*: Generalni Vikarijat za Međimurje. i. m. 26.

Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébános *Liberum Memorialibiumban* lejegyzett bejegyzése szerint az összegyűlt alsópapság a bizottság érkezése előtt megvitatta, hogy vajon letegyék-e az esküt, vagy ne. A forrás szerint néhányan azt állították, hogy az eskü nem menti meg őket a Horvátországba tervezett kitoloncolástól. A plébános a következőket írta: „10 órákor érkezett meg a bizottság – Boltor parancsnok, dr. Vida járási hivatalnok és az ő helyettese, egy nyomozótiszt és Muray páter, aki egyébként állítólag a magyar katonák tábori lelkesze volt. Az említett személyek felolvasták a három pontból álló hűségesküt: 1.) semmiféle kinevezést nem ismernek el a zágrábi érsektől és Ignacije Rodić (Rodics Ignác) érseki helynöktől. 2.) Zágrábbal semmiféle kapcsolatot nem tarthatnak fenn, mert a Muraköz esetében a zágrábi érsek idegen egyházi hatalom, idegen területen, és akit ezen rajtakapnak, a legszigorúbban fogják megbüntetni. 3.) Horvátországból a Muraközbe nem érkezhettek vissza (amit a későbbiekben megtagadtak), a Muraközben a szombathelyi püspökség papjait fogják alkalmazni. A szöveg felolvasását követően nagy hangzavar támadt a papok között, mivel az egyikük azt mondta, hogy ez a zágrábi érsekségről való lemondást, és a zágrábi püspökre tett eskü megszegését jelenti. Azt állították, »hogyha ő minden lehetőséget áttekintve engedélyt ad az esküre, akkor neki teljesen más véleménye van a dolgok állásáról, mint nekünk.«⁶⁹⁵

Ezt követően sor került a hűségeskük elmondására, amelyet Muray Frigyes levele alapján 18-an teljesítettek, nyolcan viszont megtagadtak.⁶⁹⁶ Annak ellenére, hogy a muraközi papok többsége letette a hűségesküt a magyar államra, egyre inkább tolódott a csáktornyai kolostor átvételének tervezett időpontja. Muray Frigyes, Vinkovits Viktor tartományfőnöknek 1941. augusztus 23-án íródott levelében megemlíti, hogy augusztus 17-én személyesen is beszélt Alojzije Stepinac érsekkel Zágrábban a katonai parancsnokság kiküldetésében. „Mindennek lett aztán az eredménye a jelzett eskütétel. Ez az első és igen fontos lépés Muraköznek Zágrábtól való elcsatolását illetően. A további munka is tervszerűen folyik.”⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama i. m. 54. A felsorolt pontokat megerősíti Vladimir Mrzljak víziszentgyörgyi (Sveti Juraj na Bregu) pénztáros beszámolója is, aki 1941 augusztusában menekült a Dráván túlra. Hutinec, G.: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 132. Muray Frigyes ferences szerzetes vezetője neve a forrásokban Muraiként is szerepel.

⁶⁹⁶ HU-MNL-OL-P-233-1-a-454/1941 (12. cs.). Josip Drvoderić muracsányi (Goričan) plébános szerint 11 pap (kivéve a ferenceseket) letette, tizenegy fő viszont megtagadta a hűségesküt. Egy beszélgetés alkalmával Franjo Balog atya elmondta Josip Drvoderić-nek 1996. november elején azon személyek neveit, akik nem tették le az esküt. Többek között: Josip Kristović, Ivan Marciuš, Franjo Balog, Valentin Lehpamer és Vilko Pintar. Drvoderić, J.: Generalni Vikarijat za Međimurje. i. m. 27. A *Muraköz-Međimurje* hetilap 1941. szeptember 11-i száma Muray Frigyes levelének megfelelő számokat közölt. A kiszabott határidőig garantálták az esküt nem tett papok védelmét, míg az esküt letévők magyar állampolgárságának megadása – ha muraközi származásúak voltak – folyamatban volt. *Muraköz-Međimurje* 36. (1941) 1. sz. 2.; Hutinec, G.: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 132.

⁶⁹⁷ HU-MNL-OL-P-233-1-a-454/1941 (12. cs.).

A muravidi (Donja Vidovec) plébániai krónika így folytatódik az eskütétellel kapcsolatban: „Azok, akik elutasították a hűségeskü letételét, két óra gondolkozási időt kaptak. Amikor az esküt nem tett plébánosok megtudták, hogy a magyar papok alig várják, hogy birtokba vegyék a muraközi plébániákat, úgy határoztak, leteszik az esküt, kivéve Josip Kristović bottornyai (Podturen) esperesplébánost.⁶⁹⁸ Ellenben változás állt elő, abban a tekintetben, hogy a magyar hatalom nyolc napban szabta meg a határidőt, mely alatt az esküt eddig megtagadó papok még meggondolhatják magukat, máskülönben Horvátországba kell menniük.”⁶⁹⁹ Juraj Kolarić egyháztörténész szintén idézi a stridovári plébánia *Liber Memorialium*-át, melyben lejegyezték, hogy csendőrijárat érkezett Juraj Horvatić plébánoshoz azzal az utasítással, hogy átszállítsák a Dráván.⁷⁰⁰ Gulyás Gellért nagykanizsai ferences muraközi látogatása után szintén arról tájékoztatta a tartományfőnökét az 1941. augusztus 25-én írt levelében, hogy az esküt nem teljesítő horvát papokat a magyar hatóságok hét napon belül Horvátországba toloncolják.⁷⁰¹

Nagy felháborodást váltott ki a hűségeskü megvalósítása a muraközi papság körében, és emiatt a horvát külügyminisztérium és a zágrábi érsekség is tiltakozott annak végrehajtása ellen. A magyar hatóságok a heves horvát reakciók következtében végül visszavonták a hűségeskü érvényességét.⁷⁰² Ezzel összefüggésben a magyar belügyminisztériumtól időközben értesítés érkezett, hogy a papok továbbra is a helyükön maradhatnak. Néhány nappal később Ignacije Rodić, muraközi érseki helynök arról tudósította a papokat, hogy a járási hivatal vezetője engedélyt adott a „nem esküdő” papoknak arra, hogy három nap alatt lehetőségük legyen az eskütételt kérelmezni. Remélvén, hogy megakadályozzák a magyar papok muraközi plébániákra való érkezését, a papok benyújtották kérvényeiket. Ezekről a döntés sohasem érkezett meg, hanem ehelyett Stepinac érsek küldött tájékoztatást arról, hogy minden pap, aki letette az esküt, megszabadul az eskü által előírt kötelezettségektől, a többiek pedig nem kötelesek letenni. Erre a zágrábi érsek budapesti horvát követségen keresztül intervenciója (1941. augusztus 26-án) következtében nyílt lehetőség.⁷⁰³

⁶⁹⁸ Josip Kristović 1941. augusztus 26-án értesítette Ignacije Rodić muraközi érseki helynököt, hogy legvalószínűbben szeptember 1-én fog elmenni, amint augusztus 28-tól Valentin Malek kisszabadkai (Mala Subotica) és Andrija Fischer túskezeszentgyörgyi (Sveti Juraj u Trnju) plébánosok, valamint a legközelebbi papnak, a dékanfalvi (Dekanovec) Josip Horvat plébánosnak adja át a plébániáját ideiglenes igazgatásra. A plébániája elhagyására Stepinac érsek közbeavatkozás miatt mégsem került sor. *Drvoderić, J.*: Generalni Vikarijat za Međimurje. i. m. 27.

⁶⁹⁹ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 54.

⁷⁰⁰ *Ibidem*, 93.

⁷⁰¹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-466/1941 (12. cs.).

⁷⁰² HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 231/1941. (10. d.).

⁷⁰³ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 54. Franjo Balog 1990-ben lejegyeztet 4 oldalas visszaemlékezésében a történetet így folytatja: „Mindez borzalmas csapás volt a megszálló magyaroknak, és

Marosy Ferenc zágrábi magyar követ augusztus 30-án Bárdossy László miniszterelnöknek küldött jelentésében megjegyezte, hogy Alojzije Stepinaccal való egyeztetésekor is szóba került a hűségeskü kérdése: „[Alojzije Stepinac érsek – B. P.] Elvileg nem tiltja meg papjainak azt sem, hogy a katonai hatóság által megkövetelt esküt letegyék, csupán azt kéri, hogy a Muraközből papjait a magyar hatóságok ne utasítsák ki. Válaszomban közöltem az érsekkel, hogy a magyar kormány az eskü kérdését nem szándékozik erőszakolni. A horvát katolikus papság ott maradása ellen Nagyméltóságodnak [Bárdossy Lászlónak – B. P.] kifogása nincs. Ellenben a legnyomatékosabban rámutattam annak szükségességére, hogy a papjai minden politikai, illetve nemzetiségi agitációtól és vélemény nyilvánítástól tartózkodják, mert ez esetben a hatóságok kénytelenek lesznek ellenük eljárni. Stepinac érsek a leghatározottabban kijelentette, hogy ezt az álláspontot teljesen megérti. Papjainak a politizálást a legszigorúbban megtiltotta, s ha valamelyik emiatt bajba kerül, nem fog érte szót emelni. Egészben véve az volt az érzésem, hogy az érsek és a jelenlegi regime között fennálló hideg viszony magyar részről bizonyos előnyös taktikai lehetőségeket nyújt és hatóságaink politikai magatartása esetén az érseken keresztül a muraközi horvát papságra lehetséges volna mérséklő befolyást gyakoroltatni. Éppen ezért kidomborítottam Magyarország katolikus jellegét és ismételten rámutattam, hogy két katolikus nép közt az egyház érdeke csak az lehet, hogy a meglévő ellentéteket áthudaltassanak és a politikai szenvedélyeket ne szítani, hanem áthidalni illetve kikapcsolni segítsen. Stepinac érsek nem tett rám kétszínű benyomást és biztosítása, hogy a fenti felfogást teljesen osztja, barátságosnak és őszintének látszott.”⁷⁰⁴

A hűségeskü-ügyének végleges kimeneteléről Josip Lach zágrábi segédpüspök értesítette Ignaciję Rodić muraközi érseki helynököt 1941. szeptember 22-én.⁷⁰⁵ Franjo Balog muravid

ezért minket papokat nem volt lehetőség eltávolítani, elkezdtek ellenünk terrort gyakorolni az egyházban és az egyházon kívül. Ugyanezen a napon, amikor megérkezett a hír, kihallgatásra hívtak a járás csendőrei, mivel állítólag azt mondtam „...ha géppuskám lenne, minden magyart lelövök abban a pillanatba, hogy beérkeznek Muravidbe (Donji Vidovec)... Az egyházi hatóságnál feljelentettek engem, hogy bocsássanak el.” *Stjepan Kožul: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije. Zagreb 1992. 563.* A plébániai krónika szerint a fő vádló, aki az elbocsátását indítványozta a muravid céhmester, Andrija Frišić volt, azonban nem áll rendelkezésre tanú, holott négy embert is megemlített, így a vád nem bizonyított maradt. *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama i. m. 54.*

⁷⁰⁴ HU-MNL-OL-K-63-1941-67/7-5331. Mindenesetre Marosy Ferenc zágrábi magyar követ 1943. november 4-i jelentésében már kevésbé rokonszenvezett Stepinac érsekkel: „A hajdani dobrovoljából lett zágrábi érsek nem barátunk sem nekünk, sem a németeknek. A nyáron megtette velem azt a csúfságot, hogy a Szt. István napjára rendelt ünnepi misét, melyen a horvát kormány és az egész diplomáciai kar megjelent, egy pappal és két minisztráns gyerekekkel celebráltatta. Egy másik magyarellenes huncutsága, hogy a zágrábi székesegyházat, mely tudvalevőleg Szent Istvánnak van felajánlva, újabban a Szent Szűz fővédnöksége alá helyezte. Ebből kifolyólag kihirdette, hogy a templomnak patronátusi ünnepe ezentúl nem augusztus 20-ika – amely napon Zágrábban évszázadok óta a hagyomány „királyvásár” megnyitására a nagymisei harangozás adta meg a jelt – hanem Nagyboldogasszony napja, augusztus 15-ike. A „királyvásárt” a jó zágrábi nép ugyan így is megtartotta, a Szt. István misével való megnyitása azonban elmaradt.” HU-MNL-OL-K-63-1943-67-402. (593. d.).

⁷⁰⁵ „Az ügy elsimítása végett, közlöm Önnek, hogy a Szentszék a Nagyméltóságú érsek úrnak közölte, hogy a háború befejeződéséig semmit nem fog változtatni a zágrábi érsekség muraközi fennhatóságával kapcsolatban.

(Donji Vidovec) plébános időpont nélküli levelében az érseki helynökek megüzente, hogy a magyar belügyminiszter utasítása értelmében nem szabadott elhelyezni a helyükről a papokat a későbbi rendelkezésig.⁷⁰⁶ A Varasdra átköltöztetett horvát csáktornyai és perlaki járás hivatalnokai is figyelemmel kísérték a muraközi papok hűségesküjének kimenetelét. Felháborodásukat fejezték ki, hogy 1941. október 18-ig nem kaptak semmiféle tájékoztatást az eskütételt elkerülő muraközi papok helyzetéről.⁷⁰⁷ A kialakult feszült helyzetre utal, hogy 1941 októberében Csáktornyaán tüntetést tartottak, amelyen a KOČPV jelentése szerint azzal fenyegették meg a horvát papokat, hogy a Drávába dobják őket.⁷⁰⁸

V.1.3. A magyar fennhatóság a Muraközben 1941 augusztusa és 1944 márciusa között

A délvidéki visszacsatolt területek esetében 1941 őszén végrehajtott népszámlálási adatok alapján a Muraköz (és Légrád) esetében 106 141 fő került vissza Magyarország fennhatósága alá, melyből 97 881 fő horvát, 7504 fő magyar, 756 fő pedig egyéb anyanyelvű volt.⁷⁰⁹ A magyarok létszámának rendkívüli emelkedésében az 1941. április 16-i bevonulást követően a katonák, tanárok, és más foglalkozásúak beköltözése játszott közre. Az 1941-es népszámlálás szerint Csáktornya esetében azonban már sokkal vegyesebb volt az etnikai összetétel, a 6777 fős városban 3872 horvát, 2652 magyar és 253 egyéb anyanyelvű személy lakott.⁷¹⁰ A 74 muraközi település közül egyikben sem érte el az 50%-ot a magyar anyanyelvűek aránya (40 százalék feletti arányszámot egyedül Légrádon képviseltek a magyar anyanyelvű lakosok – 44,59%), míg öt településen egyáltalán nem élt magyar anyanyelvű személy.⁷¹¹

Ezen túlmenően a Nagyméltóságú érsek úr átvette a külügyminisztériumunk hivatalos tájékoztatását” miszerint „a budapesti horvát követség ügyvivőjének 1941. augusztus 26-án a magyar belügyminiszter kijelentette, hogy megszüntette a papok Magyarországra történő eskütételről szóló rendelkezést, és azok, akik letették az esküt, a kötelességek (eskü) alól felmentésre kerülnek.” NAZ MV 72/41.

⁷⁰⁶ NAZ MV 22/1941. Franjo Balog levelében kifejtette a muraközi érseki helynöknek, hogy nem tudja ellátni az alsódomború (Donja Dubrava) plébániát, mivel már így is két plébánián tevékenykedik. Balog privát úton tudomást szerzett arról, hogy a Nagykanizsáról érkezett ferencst hívták a lakosok, hogy tartson szentmisét a híveknek. Levelében Balog arra kérte Ignacije Rodićot, hogy nevezzen ki (a zágrábi érsekkel egyetértésben) valakit az alsódomború plébániára. Végül Janko Breznik 1941. október 31-től szolgált az alsódomború plébánián.

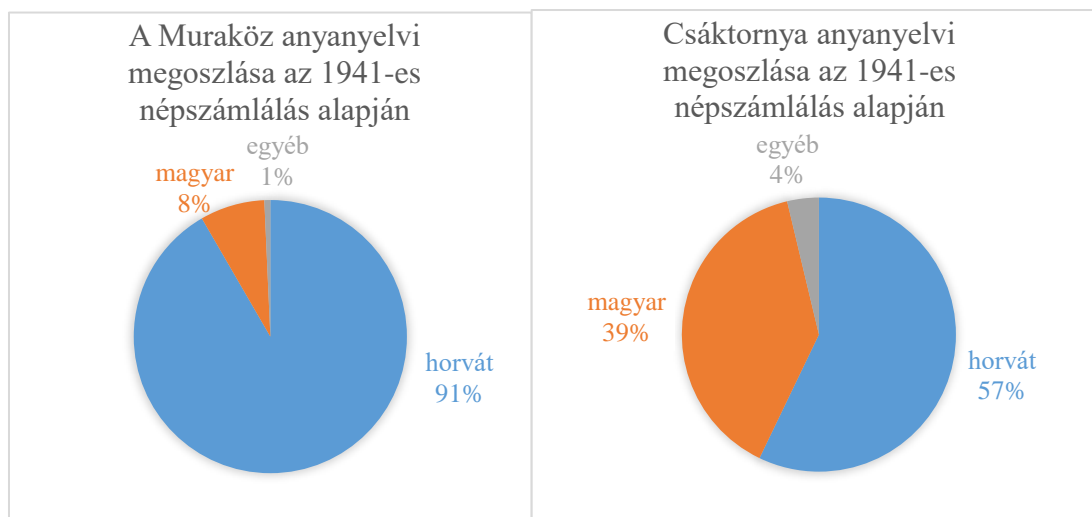
⁷⁰⁷ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 341/1941. (10. d.).

⁷⁰⁸ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 278/1941. (10. d.).

⁷⁰⁹ A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1998. 27, 75.

⁷¹⁰ A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941) i. m. 67. Az ekkor 4 427 fős Perlakon az anyanyelvet tekintve az arányok a következők voltak: horvát 3108 fő (70,2%), magyar 1314 fő (29,68%) és öt egyéb anyanyelvű (0,11%). *Ibidem*, 79.

⁷¹¹ *Ibidem*, 228. A 2624 fős Légrádon 1170 magyar (44,59%), 1436 horvát (54,73%) és 18 egyéb anyanyelvű személy élt (0,69%). *Ibidem*, 75.

1941. december 16-án a magyar országgyűlés elfogadta a XX. törvénycikket, miszerint a Délvidék, ezáltal pedig a Muravidék és a Muraköz is jogilag visszakerült Magyarországhoz. A visszacsatolt területeken hatályba léptek a magyar törvények. Muraköz Magyarországhoz csatolását – hasonlóan a bácskai, baranyai területekhez – egyetlen horvát (jugoszláv) politikai erő sem ismerte el: se az NDH,⁷¹² se a Jeruzsálemen és Kairón keresztül Londonba menekülő jugoszláv emigráns kormány, és az AVNOJ (Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) sem. A Muraköz egyoldalú bekebelezése a magyar–horvát viszony kiéleződését vonta maga után, valamint gyakoriakká váltak a kölcsönös határsértések.⁷¹³

A muraközi férfiak besorozása a magyar hadsereg kötelékébe már 1941 ősztől megkezdődött, akiket később a keleti frontra vezényeltek.⁷¹⁴ A 71 muraközi iskolákban már az 1941/1942-es tanév elejétől a magyar számított a hivatalos tanítási nyelvnek, amely a nyelvi akadályok miatt ideiglenesen megbénította a helyi közoktatást.⁷¹⁵ Ennek ellenére azokban az iskolákban, ahol több mint húsz tanuló szülei kérték az anyanyelvi oktatást, a kultuszminisztérium döntése értelmében anyanyelven oktattak hat órát naponta, melyek

⁷¹² Hrvoje Matković: Povijest Nezavisne Države Hrvatske: Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb 2002. 78.

⁷¹³ A legégetőbb probléma a dunai Ada sziget magyar katonaság általi megszállása volt 1941 decemberében, majd Šarengrad szigetének elfoglalása a horvátok által. A magyar csapatok az utóbbi szigetet visszaszerezték. 1942 áprilisában újabb magyar–horvát tárgyalások kezdődtek a Duna e szakaszára vonatkozóan, azonban ezeken a tárgyalásokon sem történt jelentős előrelépés. A. Saji E.: Impériumváltások, revízió és kisebbség i. m. 221–222.

⁷¹⁴ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 278/1941.(10. d.); MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 30.; Josip Črep: Međimurci u svjestkim ratovima. Građa za povjesnicu Međimurja. Čakovec 2019. 294.

⁷¹⁵ HR-DAM-11 Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 2335 (6. d.). 1941-ben az első tanítási év kezdete előtt a magyar hatóságok lehetővé tették, hogy a szülők dönthessenek, hogy gyermekeiket anyanyelven vagy magyar nyelven tanítsák. Több módszerrel próbálták rábíni a szülőket, hogy a magyar nyelvet válasszák tanítási nyelvnek. A tanítási nyelv elméletben függött a diákok létszámától is továbbá, hogy hányan kérték az anyanyelvi oktatást. Mindazonáltal a szülői nyilatkozat a későbbiekben mindössze csak politikai gesztusnak bizonyult. Bauk, F.: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju i. m. 149–150.

között szerepelt olvasás, írás és éneklés.⁷¹⁶ Ugyanakkor 1943 februárjától az anyanyelvi oktatás formálisan is csupán segédnyelvként való használatra korlátozódott, és ekkortól az iskolákban hivatalosan főként csak magyar nyelven lehetett tanórákat tartani és imádkozni.⁷¹⁷

Perlakon 1941. október 5-én szobrot emeltek Gasparich Márk tiszteletére. A szentmisét és a felszentelést Pehm József pápai prelátus végezte. A szobor felavatásán Teleki Béla főispán, Brand Sándor alispán és Zdravec István, nyugalmazott tábori lelkész is részt vettek.⁷¹⁸ Tizenegy nappal később a magyarpárti drávavásárhelyi bírót, Kreszinger Györgyöt fényes nappal meggyilkolták. A MÉP szervező Kreszinger György halálesete megdöbbenést váltott ki a muraközi magyarok és magyarpártiak között. A temetésén szintén részt vett Brand Sándor alispán.⁷¹⁹ A katonai közigazgatás bevezetésének egyéves évfordulóján, 1942. július 9-én Pehm József zalaegerszegi apátplébános megszentelte a csáktornyai országszászlót.⁷²⁰

Az 1944-es év második felében a csáktornyai ferences kolostorból származó jelentés a következőképpen szólt a változásban levő Csáktornya arculatáról: „Amióta a magyarok 1941. április 16-án bejöttek a Muraközbe, [...] Csáktornyan megváltozott Muraköz megjelenése, ha nem is 180 fokban, akkor legalább 90-ben. A muraközi nép többnyire ugyanúgy érez, mint korábban, de szintén találni itt-ott hazai embereket, akik belépnek a sorba a magyar zsarnokokkal, illetve megszállókkal, és elárulják a hazai népet, valamint titkaikat.”⁷²¹

A muraközi magyar fennhatóság megszilárdulását követően is foglalkoztak a legfelsőbb magyar–horvát diplomáciai körök a muraközi horvát papság helyzetével. Erre utal, hogy amikor 1942. május 4-én Budapesten tárgyalt Kállay Miklós miniszterelnök Ivo Gaj horvát követtel,⁷²² a muraközi alsópapság helyzete is szóba került. A megbeszélésről Ivo Gaj

⁷¹⁶ MMČ POV (Povijesni odjel) Zbirka narodne revolucije 11945. Dr. Sebestyén Mátyás visszaemlékezésében megemlíti, hogy: „A közoktatás terén megkérdezték a népet, mely nyelvet akarja oktatási nyelvnek az elemi iskolákban. Perlakon a nép a magyar nyelvet választotta, amit magam is helyesltem, mert azt észleltem, hogy ez csak elősegíti a népi kultúra fejlődését.” *Dr. Sebestyén Mátyás: Ahogy én láttam* i. m. 38.

⁷¹⁷ *Bauk, F.: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju* i. m. 150. Pehm (Mindszenty) Józsefnek nagy szerepe volt a muraközi iskolákba történő tanári kinevezéseket illetően. 1943 nyarán is járt a Muraközben, és az ottani iskolákkal kapcsolatban rövid jelentést tett a zalai alispánnak. HU-MNL-ZVL-IV-404-e Zala vármegye alispánjának iratai 1. Kedves Miklósom kezdetű levél. Zalaegerszeg 1943. július 2. Szn.

⁷¹⁸ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 341/1941. (10. d.); *Dr. Sebestyén Mátyás: Ahogy én láttam* i. m. 28.

⁷¹⁹ Muraköz-Megyimurje 36. (1941) 7. sz. 5.

⁷²⁰ Az ismeretlen csáktornyai ferences beszámolója alapján az országszászló avatáson sokan „összegyűltek a Muraközből Csáktornyan nagy pompával és manifesztációval.” Ugyanakkor a beszámolóban megjegyzi az ismeretlen szerző, hogy a nép nincs tudatában annak, hogy mit cselekszik és a többségüket erőszakkal vonultatták fel. HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944. Perlakon is tartottak országszászló avatást 1944 júniusában, amelyen Zdravec István nyugalmazott tábori püspök szentelte meg a zászlót, valamint Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző mondott beszédet. *Dr. Sebestyén M.: Ahogy én láttam* i. m. 42–43.

⁷²¹ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

⁷²² Ivo Gajt az 1942-es év elején nevezték ki budapesti nagykövetté (1943 júniusáig töltötte be ezt a feladatot, őt követte Vladimir Košak 1944. márciusáig, majd Branko Benzon ugyanezen év júniusáig, végül pedig a muszlim vallású Hakija Hadžić nagykövet képviselte az NDH-t Budapesten). *Kovačić, D.: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske* i. m. 64.

beszámolt Mladen Lorković horvát külügyminiszternek, mely alapján a magyar kormányfő egyértelművé tette Gaj követnek, hogy a horvátokkal a legkiválóbb és baráti kapcsolatot kívánt kialakítani. „Miután befejeztük a beszélgetést a határkérdésről, a kormányfő kihasználta az alkalmat, hogy egyúttal beszéljen velem a Muraközről, amelyet határozottan kiemelt. A papsággal kezdte. Az állította, hogy sok panaszt kapott a papságról, hogy szabotálják a magyar papok munkáját, valamint kellemetlen elemekkel konspirálnak. Magyarellenes propagandát terjesztenek a nép között, és már érkezett hozzá kérés, hogy a papokat internálja. Habár ezt visszautasította, mivel éppen azt szeretné, hogy minél jobb kapcsolat legyen Horvátországgal, azonban mégis fel kellett hívnia a figyelmet arra, hogy a papságnak miképpen kellene változtania a hozzáállásán. A következőket válaszoltam neki: Nagyon jó, hogy feltette ezt a kérdést, és hogy a részemről értesíteni tudom Önt a papság helyzetéről a Muraközben, illetve hogy ezzel kapcsolatban valódi képet tud alkotni. Muraköz a kezdetektől, Szent László idejétől számítva a zágrábi püspök alá tartozott, és a zágrábi érsek mindig horvát papokat küldött, ami logikus volt, mivel ahogy tudja, Muraközt 97 százalékban tisztán horvátok lakják. Ezek a papok a megszállás idejéig lelki szolgálatot végeztek, amelyet később is folytattak. Ellenben ezeket a horvát papokat arra kényszerítették, hogy magyarul tartsák a szentbeszédeket, és magyar egyházi énekeket énekeljenek a néppel, míg számukra a horvát iskolák zárva maradtak. Természetesen ezt senki nem hagyhatja jóvá, hogy a horvát papok és a horvát lakosság Muraközben magyar istentiszteletekre legyen kényszerítve, és ebben a tekintetben a magyar hatóságok részéről igen nagy hibát követnek el. Ráadásul a magyar hatalom ezen is túlmenve magyar ferenceseket küldött a Muraközbe, akik erőszakkal akarták véghezvinni a magyarosítást a nép körében, a papi kötelességeiket meg úgy végzik, hogy a zágrábi érsektől nem kaptak sem jurisdikciót, sem kánoni missziót, ami pedig azt jelenti, hogy az egyházi szabályokkal szemben tevékenykednek. A kormányfő ekkor kijelentette számomra, hogy ő nem akarja a Muraközt magyarosítani, de a magyar lakosság miatt mindenféleképpen szükséges a zágrábi érsekségnek kánoni missziót, engedélyt adnia, az egyházi tevékenységek végzésére, mivel ha ezt nem teszi meg, akkor kénytelen lesz lépéseket tenni Rómában, hogy a Muraközt átsatolják valamelyik magyar püspökséghez /amint tudjuk, hogy a magyarok már egyszer megtettek, de elutasították őket/.”⁷²³

⁷²³ A horvát külügyminiszternek írt beszámolója szerint a következőképpen folytatódott a beszélgetés Kállay Miklós miniszterelnök és Ivo Gaj követ között: „Általánosságban a muraközi kérdésről szóló beszélgetés okán megjegyeztem, hogy a Muraköznek Magyarország szempontjából területileg, katonailag és gazdaságilag nincsen semmilyen jelentősége, csak lehet, hogy elvben, de ez azonban még mindig nem annyira fontos, és érdemes, hogy emiatt elveszítsen egy barátot. Erre azt válaszolta nekem, hogy Magyarország semmi másért nem dolgozik, csakis azért az elvért, hogy megtarthassa Muraközt, mivel megtartani kényyszerül az esetleg békekonferenciáig, ahol véglegesen döntenek a területi kérdésekről. Muraköz esetleges átadása Horvátország

Hasonló hangvételi volt a következő megbeszélésük 1942. december 18-án, ahol a magyarországi horvát kisebbség és a kölcsönös kapcsolatok mellett szintén szó esett a Muraközről. A megbeszélést követően Gaj nagykövet beszámolt a budapesti román E. Filottija nagykövetnek is a történekről, amikor előadta, hogy az NDH nem tervezi gyengíteni a tengelyhatalmakat a kérdés forszírozásával, hanem azt majd a számára kedvező időpontban kívánja megoldani. Kihangsúlyozta, hogy tapasztalata szerint Kállay, akárcsak Bethlen István eleget kíván tenni a horvátoknak, míg más politikai tényezők és egyének ez ellen vannak.⁷²⁴

1943. május 2-án Zadravec István nyugalmazott tábori püspök felavatta a Boldogfai Farkas szobrászművész által készített Gasparich Márk Kilit szobrot Csáktornya főterén.⁷²⁵ A magyar hatóságok nem csak a dualizmus időszakában próbálták a helyi születésű ferences életútját követendő példaként állítani a helyiek elé.⁷²⁶ A nyugalmazott tábori püspök a beszédét magyar és horvát nyelven tartotta, amelyben kitért Magyarország és Horvátország kereszténység védőbástyájának szerepére. Az ünnepségen részt vett Teleki Béla zalai főispán, Mindszenty József prelátus, Ignacije Rodić érseki helynök és Gasparich György kanonok.⁷²⁷

Ignacije Rodić muraközi érseki helynök 1942. augusztus 24-én küldte el Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek a muraközi lelkészek szolgálati kimutatásait.⁷²⁸ A kimutatás szerint (amelyben nem szerepelnek a Muraközben szolgáló magyar lelképásztorok)

részére precedenst teremtené a maradék többi terület esetében, amelyek korábban Magyarországhoz tartoztak, majd pedig elvesztette őket, és emiatt megbukna a teljes elvi politika.” Ebből kifolyólag a magyar miniszterelnök azt tanácsolta Gaj követnek, hogy ne fessegessék tovább Muraköz területi hovatartozásának kérdését, mivel az majd úgy is a háborút lezáró területi rendezéskor fog eldőlni és megjegyezte, hogy ekkor „találunk platformot és módot, hogy megoldjuk a problémáinkat.” HR-HDA-1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.

⁷²⁴ Kovačić, D.: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske i. m. 65.

⁷²⁵ Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző visszaemlékezésében megemlíti a szoboravatást: „Ott voltam a Mindszenty által celebrált tábori misén, és részt vettem több más megmozduláson is; tudtam azok hatását. A felvonulásokon a Gráner- és a Neumann-gyár munkásai képezték a tömeget. Hiába kerestem a muraközi falusi asszonyokat és férfiakat az őket annyira egyénivé és vonzóvá tevő népi viseletekben! A felvonulásokat önkéntelenül összehasonlítottam a horvát parasztpárt rendezte ünnepélyekkel, amidőn a falusi néptömegek az egész közlekedést leállították. Mindezek után a látottak kiábrándítóan hatottak rám. Részt vettem a Gasparich-szobor leleplezése alkalmával rendezett ünnepségen is. A szobrot a legforgalmasabb helyen, a ferencesek temploma előtt állították fel, ahol keret és megfelelő környezet nélkül az úgy tűnik fel, mintha valami csoda következtében a földből bújt volna elő váratlanul. Az ünnepség után rendezett banketten nem volt olyan személyiség, aki körül az ünneplő közönség összpontosult volna. Úgy nézett ki, mintha a résztvevők valami nagy munkáról tértek volna be egy csárdába, és érdekük az lett volna, hogy adagjaik elfogyasztása után mielőbb visszatérhessenek munkahelyükre.” Dr. Sebestyén M.: Ahogy én láttam i. m. 44.

⁷²⁶ Zalamegyei Ujság 1943. május 3. 1–2. Gasparich Márk (1810–1853) ferences szerzetes Drávaegyházán (Cirkovljan) született. Az 1848-49-es szabadságharc idején a magyar felkelők oldalán harcolt.

⁷²⁷ A csáktornyai ferences kolostorból származó horvát nyelvű beszámoló a következőképpen számolt be az eseményről: „A templom előtti csendes misén ünnepélyes közreműködéssel magyar és „muraközi” nyelven tartották a prédikációt [...] A szentbeszéd [amelyet Zadravec István tartott – B. P.] többé-kevésbé politikai jellegű volt, és nem Isten szava.” HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

⁷²⁸ NAZ MV 221/1942.

35 pap tevékenykedett a Muraközben. Közülük 16 muraközi, 8 szlovéniai (5 muravidéki), 1 németországi, 10 horvátországi (a Drávától délre, kivétel egy horvát baranyai) származású volt. Így megállapítható, hogy ekkor a muraközi papoknak majdnem a fele a folyamközből származott. Ebben a zágrábi érsek fontos szerepet játszott, hiszen a muraközi plébániákra próbált minél több helyi lelkipásztort helyezni, ezzel is elkerülve annak a lehetőségét, hogy a magyar hatóságok kitoloncolják az idegen származású papokat. Tizenhat lelkipásztort a magyar katonai bevonulás (1941. április 16.) után neveztek ki vagy helyeztek át, ami azt jelenti, hogy jelentős számban történtek változások a két (alsó, felső) muraközi esperességben a magyar fennhatóság időszakában. Arról a tényről sem lehet megfeledkezni, hogy 16 papot már 1918 decembere előtt felszenteltek, ami azt jelenti, hogy a korábbi magyar fennhatóság időszakában már többen tevékenykedtek a folyamközben. Ellentétben a fiatalabb generációval, nem volt teljesen ismeretlen számukra a magyar hivatalnokok, jegyzők és tanárok Muraközben való jelenléte.⁷²⁹

Az új magyar–horvát határ felállítása miatt a kapcsolattartás a Muraköz és Horvátország többi részei között nehezkesebbé vált.⁷³⁰ Például a muraköziek nem tudtak eljutni Máriabisztrícára, hogy a horvát nemzeti kegyhelyet meglátogassák, és emiatt az Alsó-Muraközből többen a víziszentgyörgyi (Sveti Juraj na Bregu) Szent György templomhoz zarándokoltak.⁷³¹ A *Muraköz-Megyimurje* és a Budapesten kiadott horvát nyelvű *Topol* újság beszámolt arról, hogy 1943. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony ünnepén Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester és országgyűlési képviselő kezdeményezésére Csáktornyáról zarándoklat indult különvonattal a bucsuszentlászlói kegytemplomhoz. A különvonaton utazott több elöljáró, továbbá Norbert Žalig csáktornyai ferences rendfőnök, és az ünnepségen Zdravec József nyugalmazott tábori lelkész is részt vett. A *Muraköz-Megyimurje* újság az eseményről azt adta hírül, hogy „Muraköz nem megy Maria Bisticere, de ugyanazt a Szűzanyát, Magyarország Védőasszonyát itt találjuk meg, aki ugyanolyan szeretettel fogad és meghallgat bennünket. Mondják ezt meg otthon, mind a faluban, mindenkinek.”⁷³²

A következő évi zarándoklatról a következőképpen szólt egy ismeretlen csáktornyai horvát ferences 1944-ben: „Ugyanezen év augusztus 15-én a helybeli magyarónok előkészítették a zarándoklatot Búcsúszentlászlóra /búcsújáróhely/. Az utolsó pillanatban csatlakozott a kolostorunk, amelyet egyedül Gvardijan atya [Anđeo Novak] vezetett még egy

⁷²⁹ NAZ MV 292/1942.

⁷³⁰ Ugyanakkor az 1941-es év végén, és a következő év elején nagy számban menekültek át Horvátországból lakosok a Muraközbe, valamint Magyarországra. *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 67.

⁷³¹ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 59.

⁷³² *Muraköz–Megyimurje* 38. (1943) 33. sz. 2.; *Topol* 18. (1943) 9. sz. 1.

támogató orgonistával. Összegyűlt egy vallásos csoport /összesen körülbelül négyszázán/ tisztán horvátok, és csak horvátul énekeltek. Zadravec [nyugalmazott tábori – B. P.] püspök tartott ott magyarul valamilyen sótlan prédikációt, míg délután jobban beszélt Gvardián atya horvátul, és kiemelte a béke szükségességét. Gvardián atya megtiltott mindenféle politikai megnyilvánulást a körmeneten, amennyiben a békéért folyamodnak.”⁷³³

V.1.4. Kísérletek a Muraköz egyházkormányzati elcsatolására, a muraközi érseki helynökség felállítása

A korábbi évszázadokhoz hasonlóan a Muraközben a magyar fennhatóság megszilárdulását követően magyar részről újra felmerült az egyházkormányzati elcsatolásnak a lehetősége, hogy ezáltal is biztosítsák a terület teljes fokú integritását. Ellenben a dualizmus korához képest a főkegyúri jog Magyarországon már elévült.⁷³⁴ Akkor még a főkegyúri jog gyakorlásába beletartozott az egyházmegyei határok megváltoztatásának lehetősége is, azonban ebben az esetben szintén szükség volt a területi változások pápai megerősítésére.⁷³⁵

A délvidéki területek jogilag is Magyarországhoz történő visszakerülése (1941. december 16.) lezárta a területi visszacsatolások időszakát. Ezt a folyamatot az egyházkormányzati visszacsatolások követték, ennél fogva a magyar állam, a magyar katolikus egyház és a Szentszék eredményesen működött együtt a visszatért területek egyházkormányzati reintegrálásában, amelyet leginkább a Szentszékkal való jó kapcsolatainak köszönhetett. Serédi Jusztinián esztergomi érsek komoly diplomáciai erőfeszítéseket tett a revízió, és a visszaszerzett területeken a magyar egyházigazgatási kormányzóság visszaállításának érdekében.⁷³⁶ A magyar katolikus egyház nemcsak a területi visszacsatolások éveiben, hanem a két világháború között is a területi revízió elvét képviselte.⁷³⁷ A Szentszék a budapesti

⁷³³ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

⁷³⁴ Az 1917-es Egyházi Törvénykönyv megszüntette az uralkodó az apostoli király főkegyúri jogát. Az alkotmányosság helyreállításáról és az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1920. évi I. törvénycikk 13. §-a megállapította, hogy a kormányzó a „főkegyúri jogot nem gyakorolhatja.”

⁷³⁵ Erre volt példa, hogy I. Ferenc József osztrák császár és magyar király 1875. november 25-én – főkegyúri jogával élve – elvileg kimondta a Muraköznek a szombathelyi egyházmegyéhez való csatolását, és elrendelte a Szentszékkal való tárgyalások megkezdését, amely azonban a zágrábi érsekség tiltakozása miatt végül elakadt, és ezáltal nem valósult meg. *Balogh M.: Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 405.*

⁷³⁶ A felvidéki területgyarapodást követően Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímás egyházkormányzati visszacsatolásokkal kapcsolatos tevékenységéről lásd: *Csíky Balázs: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása. Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte Tóth Krisztina. Budapest 2018. 225–243.*

⁷³⁷ Serédi Jusztinián esztergomi érsek és hercegprímás 1929. október 7-én, a zalaegerszegi látogatása során mondott beszédében a trianoni határok kérdésében a következőképpen nyilatkozott: „Nem fogom elfelejteni, hogy ezen a helyen engem az intenger Magyarország primásaként aposztrofáltak. Igenis, én annak tartom

javaslatokat figyelembe véve rövid úton hatályon kívül helyezte a korábbi dismembrációkat, és ahol lehetett helyreállította az 1918 előtti állapotokat, illetve az új magyar államhatároknak megfelelően rendezte az egyházmegyei határokat. Az elmozdítások és az új kinevezések körül sem alakult ki nagyobb vita, mivel a Szentszék általában elfogadta a magyar javaslatokat.⁷³⁸ A délvidéki területek esetében azonban egyházkormányzati visszacsatolásra a Szentszék nem adott engedélyt, hanem hivatkozva a háborús állapotokra, csak a területek apostoli kormányzóságait kapta meg a kalocsai érsek, valamint a pécsi és a szombathelyi püspök.⁷³⁹ Emiatt a visszakerült részek egyházkormányzati irányításának jogát a felelős főpásztorok csak ideiglenes jelleggel („*ad nutum Sanctae Sedis*”) szerezték meg.⁷⁴⁰

A Bácskai Apostoli Kormányzás esetében Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius a Szentszék felhatalmazásával egy dekrétumban felmentette Lajčo Budanovičot (aki előtte vonakodott lemondani az adminisztrátúra kormányzásáról) az „*ad nutum Sanctae Sedis*” apostoli kormányzói hivatalából 1941. június 1-én,⁷⁴¹ és ezt a joghatóságot Zichy Gyula,

magamat, mert kinevezésem ténye nem tekinti azokat a határokat, melyeket emberi kezek vontak, hanem azokat, amelyeket Isten a Kárpátokkal övezett.” Nemzeti Újság 1929. október 8.

⁷³⁸ A Szentszék az 1939. július 19-i *Diocesium fines* kezdetű bullával visszacsatolta az esztergomi érsekséghez a visszakerült részeit. A rozsnyói és a kassai apostoli kormányzóságok megszűntek azáltal, hogy újraegyesültek a korábbi püspökségükkel. Az egyházkormányzati változások Észak-Erdélyben hasonlóképpen alakultak, bár az itteni helyzet bonyolultabb volt. A Szentszék 1941. október 1-jével visszaállította a szatmári és a nagyváradi egyházmegye önállóságát, ezáltal szintén mindegyikbe visszakerültek az addigi magyar területen lévő apostoli kormányzóságaik. A későbbiekben is viszont gondot okozott az erdélyi román görögkatolikus egyházmegyék reintegrálása. *Gergely J.*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945 i. m. 29–30.

⁷³⁹ *Salacz Gábor*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München 1975. 114.

⁷⁴⁰ *Tóth T.*: Hungaria Rómából i. m. 214. *Tóth K.*: A szombathelyi egyházmegye története Grösz József egyházkormányzása idején i. m. 73–74. Érdemes idézni Ijjas József érseki biztos 1941. május 6-án íródott jelentését Hóman Bálint kultuszminiszternek a visszacsatolt Bácska egyházkormányzati helyzetéről, amelyben hangot ad a klérus és a hívek körében uralkodó kétségekről az egyházkormányzati hovatarozással kapcsolatban: „...a visszatért Bácskában a papság és a hívek egyaránt azon csodálkoznak, hogy a joghatóság visszatérése a kalocsai érsekhez nem azonnal és automatikusa történt. A világegyház kormányzatában járatos emberek tudják azt, hogy jelen században oly gyakori határváltozások kapcsán a Szentszék igen óvatosan jár el intézkedéseiben, nehogy elhamarkodjon valamit. Ez a körülmény Bácskában azt az aggodalmat kelti, hogy jelen esetben is a Szentszék talán arra az álláspontra fog helyezkedni, hogy a visszatért Bácska egyházkormányzatában nem történik változás. Ez annál aggasztóbb, mert a gyors változás körülményei amúgy is megkavarták az emberek lelkét, és a biztosra vett egyházkormányzati változás elmaradása bennük azt a sejtést érleli, hogy a mostani visszahódítás nem egyéb átmeneti katonai megszállásnál, és nem jelenti egyúttal az anyaországhoz való végleges visszatérést.” *Merk Zsuzsa*: Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez a Délvidék Magyarországhoz kerülésének időszakában (1941–1944). In: Bács-Kiskun megye múltjából 14. Szerk. Iványos-Szabó Tibor–Tóth Ágnes. Kecskemét 1998. 265–266.

⁷⁴¹ Fontos megjegyezni, hogy Beresztóczy Miklós miniszteri tanácsos által Serédi Jusztinián hercegprímásnak küldött 1941. június 16-i levélben is szerepel, hogy „Budanovich felmentése nem történt simán. A budapesti apostolnuncius úr fogadta a Budapestre érkezett Budanovich püspököt, aki avval vádolta a magyar hatóságokat, hogy őt életveszélyesen megfenyegették, a halál elől csak az utolsó órában sikerült megmenekednie, és így Budapestre nem jószántából, hanem a legsúlyosabb kényszer hatása alatt jött fel.” Angelo Rotta Magyarország apostolnunciusa korábbi május 15-i levelében még felajánlotta az apostoli adminisztrátornak, hogy ha nem akar lemondani, akkor általános helynököt nevezzen ki maga mellé. *Ibidem*, 271–281. Ezen túlmenően Angelo Rotta arra kérte Ijjas Józsefet, hogy járjon közben azért, hogy a magyar hatóságok ne internálják Lajčo Budanovičot, amíg a Szentszék nem hoz döntést vele kapcsolatban. *Tóth Tamás*: Ijjas és Budanovich. Bácsország 1. (2009) 48. sz. 29.

kalocsa-bácsi érsekre bízta, és érseki megbízottnak Ijjas József lett kinevezve Szabadkára.⁷⁴² XII. Piusz pápa szintén 1941. június 1-én nevezte ki Grósz József szombathelyi püspököt a muravidéki plébániák (amelyek a két világháború között a lavanti-maribori püspök joghatósága alatt álltak) apostoli adminisztrátorává (felmentve ezáltal Ivan Jeričet, akit Ivan Jožef Tomažič lavanti-maribori püspök, a magyarok bevonulását követően, 1941. április 24-én nevezett ki muravidéki apostoli adminisztrátori helynöknek).⁷⁴³ Antun Akšamović diakóvári püspök még 1941 áprilisában nevezte ki Klein Tivadar, diakóvári tiszteletbeli kanonokat általános helynöknek (teljes püspöki hatáskörrel) a délbaranyai területek igazgatása céljából.⁷⁴⁴ XII. Piusz pápa 1941. május 15-én bocsátott ki dekrétumot, amely alapján Virág Ferenc pécsi püspök lett az újjonnan létrehozott dél-baranya apostoli adminisztratúra vezetője (ezáltal pedig az 1923. november 1-én létrejött Észak-Szerémi és Dél-Baranyai Apostoli Kormányzóság kettészakadt). Hasonlóan a többi délvidéki területre vonatkozó dekrétumra, itt is az új egyházkormányzati beosztás 1941. június 1-én lépett életbe. Klein Tivadar általános helynökségi pozícióját Fridrik Géza vette át, aki szintén a drávaszögi plébániákat igazgatta.⁷⁴⁵

A horvát katolikus egyház Jugoszlávián belüli sajátos helyzete tette miatt szoros kapcsolatot ápolt a Szentszékkal.⁷⁴⁶ Az 1941. május 18-án Rómában megkötött olasz–horvát szerződés alkalmával Ante Pavelić nem hivatalos személyként, kíséret nélkül találkozott XII. Piusz pápával, azonban a Vatikánban továbbra is működő jugoszláv követség, és Nikola Mirošević Sorgo (1885–1966) jugoszláv követ ez ellen tiltakozott (valamint a szentszéki képviselő NDH-ba küldése ellen), azonban a Szentszék nem ismerte el a horvát állam

⁷⁴² *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken i. m. 67.; HU-MNL-OL-K63-1942-54/1 (573. d.). Zichy Gyula érsek halála (1942. május 20.) után Dr. Horváth Győző segédpüspök (1912–1944) lett a kalocsai káptalani helynök és a bácsi apostoli kormányzó (1923, 1942–1943.). XII. Piusz pápa által 1942 szeptemberében kalocsai érsekké kinevezett Glattfelder Gyula csanádi püspök (1911–1943) súlyosbodó betegsége miatt nem tudta átvenni az egyházmegye vezetését. 1943. május 7-én nevezték ki az új kalocsai érseket, Grósz Józsefet, beiktatására azonban csak 1943. július 11-én került sor. *Tóth T.*: Ijjas és Budanovich i. m. 26, 33.

⁷⁴³ *Göncz L.*: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 i. m. 203–204.; *Tóth Krisztina*: A szombathelyi egyházmegye története Grósz József egyházkormányzása idején (1936–1944.). Budapest 2015. 73–74.

⁷⁴⁴ *Domagoj Tomas*: Apostolska administratura za sjevernu Slavoniju i Baranju u kontekstu crkveno-državnih odnosa. Doktorski rad. Zagreb 2016. 142.

⁷⁴⁵ *Ibidem*, 142–145. Klein Tivadart 1945-ben a partizánok megkínózták és meggyilkolták. A délbaranyai apostoli kormányzóság 1951-ig a pécsi püspök joghatósága alá tartozott, amelyet továbbra is Fridrik Géza igazgatott. *Salacz G.*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt i. m. 124. Megjegyzés: Salacz Gábor könyvében rosszul szerepel, hogy Fridrik Géza csak 1945-ben lett kinevezve a pécsi püspök által a dél-baranyai apostoli adminisztratúra vezetőjének általános helynöki pozícióba, mivel erre már az 1941-es évben sor került.

⁷⁴⁶ Habár a Szentszék és Jugoszlávia 1935-ben meg tudta kötni a konkordátumot, végül azonban a jugoszláv kormány a szerb ortodox egyház ellenkezése miatt a konkordátum nem lett ratifikálva. Ennek ellenére a Vatikán megpróbálta védelmébe venni a jugoszláviai katolikusokat. XII. Piusz pápa a Szentszék és a horvát nép közötti első kapcsolatok 1300. évfordulójának emlékére szent évet hirdetett az 1940. június 29. és 1941. június 29-e közötti időszakra vonatkozóan. Szintén megkezdődött Nikola Tavelić horvát vértanú kanonizációs folyamata (végül 1970-ben avatták szentté). *Kolarić, J.*: Medimurje u župnim kronikama i. m. 92.

létrejöttét.⁷⁴⁷ A Szentszék csak *de facto* volt hajlandó elismerni az új zágrábi vezetést, azonban *de jure* továbbra is fenntartotta kapcsolatait a jugoszláv emigráns kormánnyal.⁷⁴⁸ Az NDH kikiáltását követően Horvátországban olyan remények éltek, hogy Szlovákia példájához hasonlóan Zágrábban is lehetségessé válik majd a Vatikán diplomáciai képviselőként apostoli nunciaturát nyitni.⁷⁴⁹ Az NDH azonban nem küldhetett követet a Szentszékhez, a közvetítő funkciót pedig Erwein Lobkowitz (1887–1965) herceg, a pápa „titkos komornyika” látta el. Ellenben Stepinac római látogatását (1941. június 3.) követően a Szentszék apostoli vizitátort küldött Zágrábba Giuseppe Marcone személyében.⁷⁵⁰ Ugyanakkor az apostoli vizitátor nem ugyanazt a státuszt jelentette, mint az apostoli delegátus (pl. Szlovákiában), mégis a Szentszék kapcsolatban állt Zágrábbal.⁷⁵¹ Stepinac érsek kezdetben üdvözölte az NDH létrejöttét,⁷⁵² azonban az usztasák „jugoszláv” múltja miatt nem bíztak benne.⁷⁵³

Lajčo Budanović bácsi apostoli kormányzóságról való lemondatása körüli bonyodalmak 1941 májusának utolsó napjaiban szintén befolyásolhatták a Szentszék hozzáállását a Muraköz egyházkormányzati kérdésében. Az ekkor tapasztalt visszasságok (Lajčo Budanović hivatalos panaszt emelt a nunciusról, hogy a magyar hatóságok életveszélyesen megfenyegették és Szabadkáról való távozásra kényszerítették) következtében kialakult feszült helyzetben a Szentszék a magyar érdekeknek kedvezett, a Muraköz esetében pedig éppen fordítva történt.⁷⁵⁴ Zala vármegyében a felújított egyházkormányzati elcsatolásra

⁷⁴⁷ *Krišto, J.*: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve i. m. 258–259.; *Blet, P.*: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján i. m. 117.

⁷⁴⁸ *Jure Krišto*: Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Časopis za suvremenu povijest 27. (1995) 3. sz. 463.

⁷⁴⁹ *Adriano, P., Cingolani, G.*: Nationalism and Terror i. m. 205.

⁷⁵⁰ *Krišto, J.*: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve i. m. 259.

⁷⁵¹ *Adriano, P., Cingolani, G.*: Nationalism and Terror i. m. 205–206.

⁷⁵² *Krišto J.*: Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i. m. 461–462.

⁷⁵³ Alojzije Stepinac Jugoszláviához való viszonyulását nagymértékben befolyásolta, hogy 1935-ben nem sikerült a konkordátumot érvényre juttatni a Szentszékkel. A feszültség a zágrábi érsek és az usztasák között tovább nőtt azáltal, hogy Stepinac nem volt jelen Ante Pavelić eskütételén továbbá, hogy a Szentszék nem ismerte el az NDH-t. Marosy Ferenc, zágrábi magyar követnek is feltűnt a hűvös viszony Ante Pavelić és a zágrábi érsek között. *Sokcsevits Dénes*: A katolikus egyház Horvátországban az usztasa és a szocialista rendszer idején. Világtörténet 2. (2010.) 54–68.

⁷⁵⁴ Például 1941. május 24-én Ijjas Józseffel való tárgyalása közben Lajčo Budanović apostoli kormányzó kijelentette: „sem az adminisztratúráról, sem a plébániáról le nem mondok, hanem várom a Szentszék tételes intézkedését arról, hogy engem elcsap.” Angelo rotta pápai nuncius Budanović lemondásától függetlenül is visszaállította volna a kalocsai érsek joghatóságát a bácsi adminisztratúra területére, egyedül a címzetes püspök megfelelő ellátását kötötte ki, amelyet a magyar hatóságok szavatoltak. Végül Lajčo Budanović 1941. május 26-i nunciusról írt levelében mondott le a bácsi apostoli kormányzóságról, illetve a szabadkai plébánia javadalmáról, azonban a bácsi javadalmak elosztása és az alapítványa körüli anyagi bonyodalmak továbbra is elhúzódtak. A későbbiekben is a szabadkai Szent Teréz templom plébánosa maradt. *Tóth T.*: Ijjas és Budanovich i. m. 31–32. A Bácskai Apostoli Kormányzóság általános helynökét Blaško Rajjić szabadkai plébánost, a magyar hatóságok az 1918-as területi elcsatolásban betöltött szerepe miatt 1941 tavaszán börtönbe zárták, azonban egyik híve a börtönből hamarosan kimenekítette. HU-MNL-K-28-170-1941-R-18346.; *Salacz G.*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt i. m. 113.

vonatkozó igényt történelmi érvekkel is igazolni kívánták.⁷⁵⁵ A Muraköz joghatóságát a pécsi püspökséggel hozták összefüggésbe: míg a dualizmus időszakában a feszültségekkel terhelt magyar–horvát egyházi viszonyrendszerben bizonyos szempontból egyensúly állt fenn annak köszönhetően, hogy a mind a magyar, mind a horvát egyházszervezet átnyúlt az ország határain: a zágrábi püspökség a Muraközben, míg a pécsi püspökség Kelet-Szlavóniában, Verőce vármegye északi részén (13 plébánia).⁷⁵⁶ Az 1941-es visszacsatolásokat követően azonban a pécsi püspökség csak a drávaszögi plébániákon szerezte vissza a joghatóságát, míg a Drávától délre fekvő plébániákat nem kapta vissza, hanem azok továbbra is az észak-szerémi apostoli kormányzóság részeként a diakovári püspökség joghatósága alá tartoztak. Emiatt tartották magyar oldalról megvalósíthatónak, hogy a magyar fennhatóság alatt levő Muraköz is a magyar egyházszervezethez kerüljön át a zágrábi érsekségtől.⁷⁵⁷

A magyar (zalai) sajtóban is megfigyelhető volt a buzdítás abba az irányba, hogy a területet egyházigazgatásilag a magyar egyházszervezethez csatolják. A légrádi származású (Láposi) Haller Jenő a *Miért kell Muraközt tüstént magyar egyházmegyéhez csatolni?* című cikkében radikális módon hívta fel a figyelmet a helyi alsópapság magyarelles érzületeire: „A horvát papok tovább lázítottak Muraköznek Magyarországtól való elszakítása érdekében. Most is ezek a nyugtalan elemek magyar kenyéren élnek, mégis Magyarország földarabolásán buzgólkodnak. Ők nevelhettek Zágrábban és Varasdon magyargyűlölő papokat és muraközi leányokból magyargyűlölő apácákat. Tanulmányaik befejezése után pedig visszaküldték őket szülőföldjükre és ezek janicsárokként harcoltak itt ellenünk.” Haller a következőket javasolta a döntéshozóknak: „Ha Muraközben békét és rendet akarunk, akkor a horvát lelkipásztorokat

⁷⁵⁵ Fára József levéltáros 1942-ben a Muraközről írt rövid tanulmányában utólagos értelmezésében a Muraköz Magyarországtól való többszöri elcsatolását a terület egyházkormányzati helyzetével hozta összefüggésbe: „És végül nem utolsó sorban ez az idegen egyházmegyéhez tartozás is oka volt annak, hogy 1918. december 24-én Muraközt és azzal együtt a Mura mellékét is megszállták és a jugoszláv államhatalom birtokába vette. Ha közelebbről vizsgáljuk Muraköznek és a Mura mellékének az 1918-ban bekövetkezett megszállása után megvont határát, megállapíthatjuk, hogy az kisebb eltérésekkel egybeesik a zágrábi egyházmegye bekcsényi főesperességének a határával. E tény vizsgálatánál ugyancsak megállapíthatjuk azt, hogy azok a plébániák, amelyeket annak idején Bíró Márton buzgalma folytán visszacsatoltak a zágrábi püspökségtől, az 1918. évi megszállást elkerülték.” *Fára József: Muraköz történetének rövid foglalata. Különlenyomat a Dunántúli Szemle 1942. évi 3–4. számából. Szombathely 1942. 21.* Fontos azonban megjegyezni, hogy az egykoron (1777 előtt) zágrábi püspökséghez tartozó Lendva-vidéki plébániák is a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz kerültek, míg több plébánia (Lenti, Páka, Szécsisziget, stb.) Magyarország területén maradt. Fára József (1884–1958) levéltáros, 1917-től Zala vármegye, 1938-tól Pest vármegye főlevéltárosa. 1948–1953 között a Levéltárak Országos Központjának tudományos munkatársa. Szoros kapcsolatban állt Pehm Józseffel. *Káli Csaba: Fára József előlete és főlevéltárnoki tevékenysége Zala megyében (1884–1938.).* In: Fára József főlevéltárnok emlékezete. A 2011. szeptember 28-án Zalaegerszegen tartott tudományos emlékülés előadásai. Szerk. Erős Krisztina. Zalai Gyűjtemény 73. Zalaegerszeg 2013. 13–26.

⁷⁵⁶ HL HM 1941-1-48775/eln.

⁷⁵⁷ A nagy valószínűséggel Pehm József által írt „A Muraköz egyházi hovatarozása” című tízoldalas iratban ezzel kapcsolatban említésre kerül, hogy: „Vajjon harcolunk-e azért, hogy az 1918-ig Pécshez tartozó valkói esperesség 6 és a miholjáci esperesség 7 verőcei plébániája visszakerüljön? Ezt a horvátok alig ha engedik.” PL Mm. 29. A Muraköz egyházi hovatarozása. Szn.

föltétlenül és tüstént el kell onnan távolítani. Muraközt és Légrádot pedig magyar egyházmegyéhez kell csatolnunk.”⁷⁵⁸ Kelemen Ferenc A „magyar” Muraköz című cikkében a *Zalai Magyar Élet* politikai napilapban a következőket írta: „Muraközt a legsürgősebben egyháziilag is vissza kell csatolnunk, ha azt akarjuk, hogy ez az ezeréves magyar terület most a két évtizedes idegen kényszeruralom elmúltával lélekben is magyar maradjon.”⁷⁵⁹

Az egyházkormányzati elcsatolás megszervezésének feladata elsősorban Pehm József pápai prelátusra hárult,⁷⁶⁰ azonban ezirányú tevékenységét a csáktornyai születésű Uzdóczy-Zadavec István (1884–1965) nyugalmazott tábori püspök nemcsak támogatta, hanem ösztönözte is. Pehm József Muraköz visszaszerzésében szerzett érdemeiért utcát akartak elnevezni róla Csáktornyán, amelyet azonban visszautasított, és 1941. július 19-én Zadavec Istvánnak elküldte az egyházi tervezetet Muraközről.⁷⁶¹ A katonai közigazgatás bevezetését követően megkezdődött a terület egyházkormányzati elcsatolásának előkészítése. 1941. július 19-én Pehm József a *Zalamegyei Ujság*ban a Muraköz egyházi életéről írt vezércikket, melyben megjegyezte: „Most az ügynek a kulcsa Budapesten és Rómában van. Horvátország külön útra lépett, nincs ok, miért gyakoroljon egyházi jogokat itt idegen állam főpapja.”⁷⁶²

Felmerült a lehetőség, hogy a Muraköz területére egy apostoli adminisztratúrát hozzanak létre,⁷⁶³ melynek vezetőjeként többen Pehm Józsefre gondoltak.⁷⁶⁴ Június 13-án a zalaegerszegi apátplébános a következő gondolatokat jegyezte fel naplójában, miután Zadavec nyugalmazott tábori püspökkel telefonon beszélt: „Most már meg a muraközi adminisztratornak engem gondol. – Nem lehetséges!? [...] Nem beszélem a nyelvet! – Beszéli

⁷⁵⁸ Zalamegyei Ujság, 1941. október 25.

⁷⁵⁹ Zalai Magyar Élet, 1941. szeptember 4.

⁷⁶⁰ A muraközi-kérdés társadalmisítása nagy energiákat követelt Pehm Józseftől, különösen az április 16-i bevonulás és a katonai közigazgatás bevezetése közötti időben, hiszen Muraköz teljes körű integrációjának gondolata főként csak Zala vármegyében kapott támogatást, míg a budapesti kormánykörök meggyőzése több hónapig tartott. Fokozott hangulatára utal, hogy naplójába 1941. június 3-án azt írta: „Kétszer felriadtam éjszaka arra, hogy Muraköz elveszett.” PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 3-i bejegyzés.

⁷⁶¹ PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. július 19-i bejegyzés: „P Frigyes: utcát neveznek el rólam. Élő emberek utcája, szobra bosszant engem. Miniszterelnök szememre dobta a népszerűség keresést. A papok vesztették el Muraközt, a magyarság – kommunisták, nyilasok, másvallásúak kiállnak a reverenda mellé. Úgy döntöttem és megírtam a polgármesternek: nem!”

⁷⁶² Zalamegyei Ujság 1941. július 19.

⁷⁶³ Lásd a 4., és az 6. sz. mellékleteket.

⁷⁶⁴ Ezt erősíti meg Murai Frigyes 1941. július 15-i levele is a tartományfőnökének: „Valószínű, hogy Muraközt rövid időn belül lekapcsolják a zagrabi egyházmegye területéről, egyenlőre adminisztratúra lépne itt életbe. Adminisztrátor – egerszegi székhellyel – talán maga a Pehm lenne.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941 (11. cs.). Pehm József Mikes János nyugalmazott szombathelyi megyéspüspökkel a nyaralójában, Répceszentgyörgyön találkozott július utolsó napján és augusztus 1-én, amikor szintén szóba került esetleges apostoli adminisztrátori kinevezése. Pehm József naplójába a következőket írta: „Elmondom Muraköz ügyét, azt mondja: meggyőztél... Fogadjam el papi felkérésre kinevezésből a vikáriusságot a zalai és vasi vendvidéken, aztán hozzá a Muraközben. Felelet: úgy nem püspöki kinevezés esetén az időköz rövidebbé miatt nevetnének rajtam, a hátam sem lenne biztos a kinevezővel és udvarával szemben. A Vendvidék már elromlott... Ellenben római kinevezés jöjjön Muraközre, azután föltételekkel elfogadom a zalai vend-részt papi kinevezéstől.” PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. július 30-augusztus 1-i bejegyzés.

a latint, a titkára majd beszéli a muraközit.”⁷⁶⁵ Apostoli adminisztratúrát azonban csak a Szentszék engedélyével lehetett létrehozni, de ekkor még nem történt meg sem a katonai, sem a polgári közigazgatás bevezetése a Muraközbe. 1941. július 26-án Pehm prelátus, apátplébános a „muraközi társadalmi tevékenység vezetőjeként” elküldte Horthy Miklós kormányzóhoz azokat az aláírási íveket, amelyek a korábbi aláírásgyűjtések eredményeit több ezerrel meghaladó számban, 33 804 fő írta alá a Muraköz Magyarországhoz való tartozásának ügyében. Pehm ekkor még a polgári közigazgatás bevezetését, valamint a Muraköz szombathelyi egyházmegyéhez való csatolását kérte a kormányzótól.⁷⁶⁶

Mindeközben a Budapesten tartózkodó Lajčo Budanović meglátogatta a környékbeli szerb ortodox plébániákat, és azzal vádolta meg az ottani papokat, hogy elmagyarosítják híveiket. Erre hivatkozva Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter 1941. augusztus 14-i utasításában a mátraverebélyi ferences kolostorba internálta, ahol egészen 1943 tavaszáig tartózkodott.⁷⁶⁷

1941. augusztus 17-én Stepinac érsek levelet írt Ante Pavelić *poglavnik*nak, melyben jelezte a magyarok szándékait a Muraköz egyházigazgatási elcsatolását illetően, valamint megemlítette, hogy érseki helynökséget alapított a folyamközben: „Ezekben a napokban kineveztem a szelencehegyi (Selnica) plébánost Muraközben, Ignacije Rodíćot⁷⁶⁸ muraközi érseki helynöknek minden jogkörrel együtt, amellyel egy püspök rendelkezik, hogy a Muraközt önállóan igazgassa, amíg nem fejeződik be a háború, és nem látni, hogy mi fog történni végérvényesen a Muraközzel.”⁷⁶⁹ Megállapítható tehát, hogy a zágrábi érsek az érseki helynökség megalapításával próbálta megakadályozni a terület egyházkormányzati elcsatolását, amelyről hamarosan Pehm József apátplébános is értesülést szerzett.⁷⁷⁰

Szintén 1941 augusztusában Stepinac érsek a muraközi horvát papság helyzetével kapcsolatban elküldte Marosy Ferenc zágrábi magyar követhoz a vikáriusát, majd pedig személyesen egyeztetett a magyar külképviselet horvátországi megbízottjával.⁷⁷¹

⁷⁶⁵ Balogh M.: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás i. m. 297. PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1941. június 13-ai bejegyzés. Kézírás.

⁷⁶⁶ Balogh M.: Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve i. m. 397–398. Az aláírásgyűjtés Németország és Olaszország meggyőzésére szolgálhatott, hogy a terület lakói is Magyarországgal kívánnak egyesülni. Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 26.

⁷⁶⁷ Tóth Tamás: A bácsi apostoli kormányzóság 1941-es visszacsatolása Kalocsához Ijjas József feljegyzései alapján. Deliberationes. 1. (2008) 1. sz. 136.

⁷⁶⁸ Ignacije Rodić 1881. február 1-én született Perlakon és 1909. március 28-án szentelték fel, és már 1912-től a szelencehegyi (Selnica) plébánián tevékenykedett. Tudott magyarul, és valószínűleg e tény is közrejátszhatott, hogy ő lett az érseki helynök. Kinevezésével kapcsolatban Stepinac érsek tiszteletbeli kanonok rangba emelte.

⁷⁶⁹ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn.

⁷⁷⁰ Pehm József a következőket írta naplójába 1941. augusztus 10-én: „Híre jár: Zágráb vicariust nevezett ki. A drávásárhelyi esperes 6 éve nem vezetett anyakönyveket. Eljárás ellene. A Dráva komoly víz.” PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. augusztus 10-i bejegyzés.

⁷⁷¹ Marosy Ferenc zágrábi követ Stepinac érsekkel kapcsolatban a következőket jelentette Bárdossy László miniszterelnöknek: „Pavelics poglavnik őt teljesen mellőzi, alkalmi zászlószentelőit egy kis vidéki usztasa

„Látogatásom alkalmával – melyet az érsek másnap viszonzott – Stepinac kijelentette, hogy a Muraköz a jövőbeni egyházi rendezését illetően magától a Vatikán döntésének teljesen aláveti, és amennyiben a Vatikán úgy döntene, hogy a Muraköz egyházmegyéjétől elszakítassék, vagy külön kormányoztassék, ez parancs lesz a részére.”⁷⁷²

Ignacije Rodić 1941. augusztus 13. és 1945. június 14. között vezette a muraközi érseki helynökség protokollumát.⁷⁷³ Feladatai közé tartozott a katolikus egyház szabályos működésének felügyelete (kereszt-, és házasságlevelek kibocsátása), a protokoll vezetése, segédlelkészek kinevezése (főszolgabíróval való egyeztetés), valamint a kapcsolattartás a magyar civil és egyházi hatóságokkal. Misézési engedélyt adhatott, azonban nem nevezhetett ki idegen papokat a Muraközben. Ebből kifolyólag az érseki helynökség biztosította a helyi horvát alsópapság pozícióit a térségben.⁷⁷⁴

A háború éve alatt a muraközi érseki helynök munkáját, Valentin Lehpamer,⁷⁷⁵ drávavásárhelyi (Nedelišće) plébános, felső-muraközi esperes, és Josip Kristović, bottornyai (Podturen) plébános,⁷⁷⁶ alsó-muraközi esperes segítette. Mindketten rendszeresen ellátták az esperesi feladatukat, amelyek közé többek között a papok találkozóira való összehívása, az esperesség plébániáinak rendszeres látogatása, pénzügyek, beszámolók, irattárak ellenőrzése tartozott. Emellett a gyermekek hitoktatásáról is gondoskodtak.⁷⁷⁷

Ignacije Rodić a magyar kultuszminiszternek 1942. augusztus 5-i íródott levelében anyagi támogatást kért az érseki helynökségért járó többletkiadások miatt.⁷⁷⁸ A muraközi érseki

pappal végezteti. Az usztasa regime erőszakos kilengései viszont a katolikus főpap helyeslésével nem találkozhatnak. A horvát kormány és az érsek közt fennálló feszültségnél fogva elkerültem a vele való találkozást. Miután azonban a tót követ nála levizitelt, és a muraközi horvát papság helyzetével kapcsolatban Stepinac érsek vikáriusát hozzám küldte, nem akartam az udvariassági aktust tovább halasztani.” HU-MNL-OL-K-63-1941-67/7-5331.

⁷⁷² HU-MNL-OL-K-63-1941-67/7-5331.

⁷⁷³ 1945. június 14-e után Ignacije Rodić átadta az érseki helynökség dokumentumait a zágrábi érseki kúriának.

⁷⁷⁴ NAZ MV 25/1941. Emiatt a magyar nyelvű szentmiséket a Muraközben többször a templomokon kívül, a tornatermekben, vagy kültéren (*sub divo*) tartották meg a leventéknek és a katonáknak.

⁷⁷⁵ Valentin Lehpamer, 1885. március 16-án született a zágrábi vármegyei Samobor melletti Rude településen. 1907. július 14-én szentelték fel. 1922-ben, mint katekéta érkezett Belovárból a muraközi Drávavásárhelyre (Nedelišće), ahol plébánosként szolgált egészen haláláig, 1952. március 19-ig. A drávavásárhelyi *Liberum Memorialium*ban sajnos nem maradtak fenn feljegyzések a második világháború időszakára vonatkozóan. *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama* i. m. 74–75.

⁷⁷⁶ Josip Kristović 1893. december 10-én született a Pozsega melletti Donji Emovci faluban. 1917. július 25-én szentelték pappá. A plébániai krónikából 15 oldalt – amely a magyar megszállás idejére vonatkozott – kitépett a könyvből. Juraj Kolarić egyháztörténész szerint erre azért kerülhetett sor, mivel a második világháborús események Josip Kristović szerinti interpretálása a kommunista vezetés szempontjából nem kívánatos következményekkel járhatott volna. *Ibidem*, 75.

⁷⁷⁷ Ignacije Rodićot betegsége idején Valentín Malek (Malek Bálint) kisszabadkai (Mala Subotica) plébános helyettesítette. *Drvoderić, J.: Generalni Vikarijat za Međimurje*. i. m. 32.

⁷⁷⁸ „Muraköz Magyarországhoz visszatérve egyháziilag mindaddig, míg a római Szentszék nem intézkedik, egyháziilag a zágrábi érsekség fennhatósága alá fog tartozni. Mivel pedig a zágrábi érsek Önmagyméltósága joghatóságát Muraközben csak közvetve gyakorolhatja, engem helynökévé nevezett ki. Mint püspöki helynöknek többször kell az egyházi hatóságot képviselnem és szolgálatomba sokszor hivatalosan utaznom.

helynök feladata volt szintén, hogy egyenlő arányban ossza szét a kongrua-kiegészítéseket (illetményeket)⁷⁷⁹ a muraközi lelkészek és a hitoktatók között.⁷⁸⁰ Emellett az érseki helynököt többször is beidézték olyan tárgyalásokra,⁷⁸¹ ahol a helyi papsággal szembeni ügyeket vizsgálták, így Ignacije Rodićnak számos esetben tanúskodnia kellett a muraközi papokat ért vádakkal szemben. 1941-et követően a helyi plébániáknak a zsidótörvények miatt egyre több keresztlevelet kellett kiállítaniuk, amely megnövelte a plébániák hivatali feladatait, és emiatt gyakran fordultak a helyi plébánosok átkeresztelkedések ügyében az érseki helynökhöz.⁷⁸²

A Honvédelmi Vezérkar Főnöke 1941. július 18-án a honvédelmi miniszterhez küldött feljegyzéseiben (amely a Muraköz és a Baranya-háromszög helyzetéről szólt) megjegyezte, hogy a katonai közigazgatás bevezetését követően: „Egyes horvát papok a Muraközből eltávoztak. Ennek következtében átmenetileg a szerzetesek vezényletével kellene a lakosság lelkigondozását megoldani. Ebben a kérdésben a kat.[onai] közig. [azgatás] működési ideje alatt a római katolikus tábori püspökség volna illetékes eljárni.”⁷⁸³ Ezzel szemben a tábori püspökség augusztus 8-án megállapította, hogy a Muraközben „csak olyan lelkész végezhet lelkipásztori működést az ezen állandó lakóhellyel rendelkező róm. kath. vallású híveknél, aki arra kifejezetten joghatóságot nyert a zágrábi érsektől. Ennélfogva a tábori püspökség az ottani polgári hívek lelkigondozásának a megoldására nem illetékes. A feljegyzésben említett átmeneti megoldás /szerzetesek vezénylete/ sem vihető keresztül, mert a tábori püspökségnek a szerzetesek fölött nincs joghatósága.”⁷⁸⁴ Az esztergomi hercegprímás megkeresését javasolta tehát a tábori püspökség, hogy az ügy érdekében járjon közben a Szentszéknél.

A magyar római katolikus tábori püspökség a honvédelmi minisztérium megbízásából 1941. augusztus 28-án arra kérte Serédi Jusztinián hercegprímást, esztergomi érseket, hogy terjessze ki figyelmét a zágrábi egyházmegyéhez tartozó muraközi hívek egyházi gondozására és az ott állomásozó honvédek házassági ügyeire.⁷⁸⁵ Ezt követően a hercegprímás egyeztetett

Szolgálatom tehát kötelezettségekkel jár, amelyeket a plébánosi jövedelmemből fedezni nem tudom. Azért mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy nekem, mint püspöki helynöknek megfelelő tiszteletdíjat elrendelni és folyósítani méltóztassék.” NAZ MV 198/1942.

⁷⁷⁹ A kongrua jelentése: az egyházi jövedelem kiegészítésére szolgáló állami támogatás.

⁷⁸⁰ 1941–1942-ben alapvető pénzügyi nehézséget jelentett a kongruakiegészítések megérkezésének hiánya. NAZ MV 1/1942, MV 57/1942, MV 58/1942, MV 92/1942, MV 220/1942. Ignacije Rodić, muraközi érseki helynök 1941 októberében levelet írt a zalai alispánnak, hogy a muraközi papoknak utalja ki a kongruakiegészítéseket, amelyeket 1941 májusától már a zágrábi érsekség nem fizetett. NAZ MV 58/1941 (másolat).

⁷⁸¹ NAZ MV 91/1942.

⁷⁸² NAZ MV 43/1941 (sign. 1401/1941), 45/1941 (sign. 175/1941).

⁷⁸³ HL HM 1941-1-48775/eln.

⁷⁸⁴ HL HM 1941-1-48775/eln.

⁷⁸⁵ A tábori püspökség is véleményezte a Muraköz egyházi ellátásnak ügyét, és megállapította, hogy „egyházi házassági ügyekben a tábori püspökségnek még a honvédség tagjai felett sincs joghatósága a házasságjogi szempontból a honvédség tagjai is a területileg illetékes polgári plébániák joghatósága alá tartoznak.” HL HM 1941-1-48775/eln.

Angelo Rotta, budapesti nunciussal, illetve közben járt a Szentszéknél, és kezdeményezte a terület egyházkormányzati hozzácsatolását a szombathelyi egyházmegyéhez.⁷⁸⁶

Mivel Alojzije Stepinac ekkor már Ignacije Rodićot kinevezte a muraközi érseki helynöknek, lehetősége adódott hivatkozni a Szentszéknél a terület egyházigazgatási rendezettségére. A zágrábi érsek 1941. augusztus 17-én Ante Pavelićnak írt levelében megemlítette: „Úgy tűnik, a magyar diplomácia már tett lépéseket Rómában, annak érdekében, hogy a Muraközt elcsatolják az érsekségunktől. Ellenben megelőztem az akciójukat, és táviratban kértem a Szentszékét, hogy egyházi tekintetben ne engedjék megváltoztatni a status quo-t, amíg véget nem ér a háború.“ Stepinac érsek megkérdezte Giuseppe Marcone-t, a Szentszék zágrábi megbízottját, hogy továbbra is tarthat-e fenn kapcsolatot a muraközi hívekkel. Mivel a válasz pozitív volt, „ezért azt gondoltam, hogy a veszély első pillanata elmúlt.“⁷⁸⁷

Az egyházkormányzati elszakítás céljából több memorandum is készült.⁷⁸⁸ 1941. augusztus 28-án Pehm József naplójában ezt írta: „19³⁰-kor Terbócz[y] levele: írjam alá a nunciushoz P. Murai memorandumát, mert eppus [püspök] – és szeminárium – elégtelenség miatt megtagadta az aláírást. Jogilag tehát nem írhatom alá, de az ügy miatt aláírtam. Azonnal postázom. Az ügy érdekében hallgatok [...]. Ha megrónak, elviselem. Elvégre az aláírással én képvislem az egyházmegye múltját 1793-tól. A hazáért, Muraközért, egyházmegyéért. Látszatok kedvéért gyáva és következetlen nem leszek.“⁷⁸⁹

Mivel a Szentszék az egyházkormányzati vitában a zágrábi érsek oldalára állt, a Muraköz Magyarországhoz történő egyházkormányzati elcsatolásának terve megghiúsult.⁷⁹⁰ 1941. szeptember 3-án Maglione államtitkár tudatta Giuseppe Marcone zágrábi apostoli vizitátorral, hogy a Szentszék a zágrábi érsekség joghatósága alatt kívánja tartani a Muraközt.⁷⁹¹ A

⁷⁸⁶ HL VKF 1942-1-4284/elN.

⁷⁸⁷ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn.

⁷⁸⁸ Pehm József 1942. február 10-én azt írta a naplójába: „Bárdossy üzeni, ne tárgyalja a 12-i közgyűlés indítványomat Muraköz egyházi átcsatolásáról. Nem akar a kormány II. visszautasítást a „merekv” Rómától. Majd ők megmondják az időt. De addig is privát mindent megtehetünk. Ma 66 éve reményekben ujjongott Zala, Zágráb mindig céltudatosabb, határozottabb volt.” PL Mm. 43. d. Pehm József naplója, 1942. február 10-i bejegyzés. Lásd a 4., és az 6. sz. mellékleteket.

⁷⁸⁹ PL Mm. 43. d. Pehm József naplója. 1941. augusztus 28-i bejegyzés. Ugyanakkor Pehm József Muraközzel kapcsolatos tevékenysége miatt konfrontációba került Grósz József püspökével, melyről a fővárosba jövet is hallott. „A Muraköz miatt hidegültünk el egymástól. A pletyka mindig ostoba. Épp Muraköz miatt próbált közelíteni.”, írta naplójába. PL Mm. 43. d. 1941. szeptember 28-ai bejegyzés.; *Balogh M.*: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve i. m. 411.

⁷⁹⁰ *Balogh M.*: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás i. m. 297.

⁷⁹¹ ADSS, 8. köt. nr. 139. 261–262. 1941. október 31-én Angelo Rotta apostoli nuncius jelentésében Luigi Maglione bíboros államtitkárnak azt írta, hogy: „Még mindig sürgős megoldásra vár azoknak a parókiáknak az ügye, amelyek egykor a hajdúdorogi egyházmegyéhez tartoztak Erdélyben, ugyanígy a Muraköz kérdése is. Ezekkel kapcsolatban tegnap Serédi bíboros Őeminenciája is azt kérte, hogy az Apostoli Szentszék járjon

magyar egyházkormányzat kiterjesztésére tett lépések között szerepelt többek között a csáktornyai ferences rendháznak a magyar marianus rendtartományhoz történő átcsatoltatása. Annak ellenére, hogy a magyar külügyminiszter támogatta ezt a lépést, az elsősorban belső rendi ügynek számító kérdésben a rend generálisa nem tartotta időszerűnek a változtatást.⁷⁹² 1941. október 8-án Pehm József így írt az eseményekről naplójába: „Bizalmas aktában: a horvát külügyminiszter értesítette [a] Szentszékét, hogy a magyar katonaság via facti foglalta el Muraközt, a lakosság 95%-a szláv. Ezért Róma nem ad magyar adminisztratívát, mert ezzel elébe vágunk a politikai elintézésnek. Ilyesmit nem szokott tenni. Sürgönyöztem, küldöttség induljon nunciushoz. Közben megtudtam, hogy nuncius nem érkezett meg R-ból [Rómából]. Lesürgönyöztem. Ezt P. Murai nem mutatta meg. Grábár vezetésével elindult egy pattogó küldöttség. Zadavec szerint ki kell szórni a papokat. Akarnak primáshoz menni, de nem fogadja őket, szól a válasz. Elmennek. A titkár 2-szer kijelenti: nem ér rá a bíboros. Fellengetőznek. Újra jelent. Fogadás. Tett felterjesztést, hogy szombathely adminisztráljon, de újból tesz is 9-én...”⁷⁹³ Majd megemlítette, hogy a nuncius visszatért Rómából, azonban nem tudta elérni az egyházkormányzati elcsatolást. „X. 22-én elindítunk helyről-helyre kérvény-görgeteget P. Murai és Grábár útján. Rómába is készek menni a muraköziek.”⁷⁹⁴

Winter György tábori alesperes a Muraköz egyházi elcsatolása ügyében 1941. december 1-én személyesen járt a tábori püspökségen: „Kértem a tábori püspök Urat, hogy a Hercegprímás Úr Őeminenciájánál járjon közbe, hogy a Muraközből legalább önálló adminisztratúra létesíthessék, mert a mostani állapot magyar-szempontról tarthatatlan.” Hász István tábori püspök azonban kifejtette, hogy már közbenjárt a hercegprímásnál az ügyben. Pehm József szintén emiatt kért kihallgatást a hercegprímástól Budapesten 1941. december 16-án. Winter György szerint a hercegprímás „minden befolyását latba vetette Rómában, hogy ez a kérdés a magyarságra kedvező elintézés nyerjen,” azonban a Szentszék korábbi döntésén ez már nem változtatott.⁷⁹⁵

Maglione bíboros Stepinac érseknek 1942. április 12-én írt levelében megerősítette, hogy a Muraköz egyházmegyei hovatartozásának kérdése nem aktuális. Megemlítette továbbá, hogy a magyar oldalról több kérés is érkezett a Muraköz ügyében, melynek következtében a Szentszék rendkívül kényes helyzetbe kerülhet abban az esetben, ha a muraközi horvát papok magyarellenes tevékenységet fejtenének ki. Szintén problematikus kérdés volt a muraközi

közben a nagyobb bajok elkerülése végett.” Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. II. rész 1938–1945. Nunciusi jelentések 3/2. Szerk. Somorjai Ádám. Budapest 2022. 135 (60).

⁷⁹² Balogh M.: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve i. m. 410.

⁷⁹³ PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. október 8-i bejegyzés.

⁷⁹⁴ PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. október 22-i bejegyzés.

⁷⁹⁵ HL VKF 1942-1-4284/el.

magyarok lelki igényeinek a kielégítése az anyanyelvükön, melynek hiányában Maglione szentszéki államtitkár szerint az ezirányú magyar szükségletek jogosak lehetnek. Ennek érdekében kérte, hogy Alojzije Stepinac érsek tegye meg a kellő intézkedéseket.⁷⁹⁶

A Szentszék részéről történő visszautasítás ellenére a magyar döntéshozók nem adták fel a Muraköz egyházkormányzati elcsatolásért való küzdelmüket. Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester vezetésével a zágrábi érsekségtől való elszakadás ügyében – akár magyar egyházmegyéhez való csatlakozás, akár önálló adminisztratúra létrehozása útján – aláírásgyűjtést szerveztek a Muraközben.⁷⁹⁷ Mindazonáltal a horvát források szerint abból kifolyólag, hogy nem haladott az aláírásgyűjtés az egyházkormányzati elcsatolás ügyében, az aláírásgyűjtők úgy agitáltak, hogy üres lapokat adtak az aláíróknak, valamint a helyi lakosokat meggyőzték arról, hogy a kérvény aláírása lényegében kérvény liszt, só, petróleum és egyéb élelmiszer igénylésére szól.⁷⁹⁸ Karlo Teodor Gruber légrádi plébános⁷⁹⁹ 1942. március 31-i levelében beszámolt az aláírásgyűjtésről. „Itt nagy számban gyűjtenek aláírást abból a célból, hogy a Muraközt elszakítsák a zágrábi érsekségtől és, hogy a szombathelyi püspökséghez csatolják... Efféle aláírásokat kérnek a tájékozatlan iskolai gyerekektől, akikkel előfordul, hogy megbüntetik, ha valamilyen módon ellenkeznek.”⁸⁰⁰ Az aláírásgyűjtés a muraközi horvát alsópapság körében nagy felháborodást keltett. Ignacije Rodić helynök a szelencehegyi (Selnica) plébániáján hevesen tiltakozott. A templomban is felhívta a hívek figyelmét, hogy az aláírásokat össze fogja gyűjteni, és bizonyítékként eljuttatja őket a Szentatyának.⁸⁰¹ Emiatt feljelentették, és 1942. április 21-én Csáktornyan kihallgatatták.⁸⁰²

A csáktornyai ferences kolostorból Zágrábba küldött 1942. április 22-i beszámoló így nyilatkozott az aláírásgyűjtésről: „Jelenleg a nép körében a falvakban aláírásokat gyűjtenek a Muraköz zágrábi érsekségtől való elszakítása és a szombathelyi püspökséghez való csatolása ügyében. Minő cselek, csalódások és fenyegetések szolgálnak, ez csak a magyarok egyetlen unikuma és specialitása. Úgy gondoljuk, hogy erről Rómában jól fel vannak világosítva, ezért lesz tudásuk úgyszintén elbírálni.”⁸⁰³

⁷⁹⁶ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 12. Szn (iktatószáma: 110/1942).

⁷⁹⁷ Az aláírási ívekkel kapcsolatban lásd a 7. sz. mellékletet.

⁷⁹⁸ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 18–21. *Lajtman, J.*(ed.): Međimurje 1919–1959 i. m. 63–64. Juraj Lajtman megjegyzi, hogy aláírók többségében gyári munkások voltak.

⁷⁹⁹ 1885. november 30-án született Pozsegán. 1910. július 26-án szentelték pappá, majd Kalnikban szolgált. 1940-ben hunyt el elődje, Franjo Kiš. 1941-ben érkezett Légrádra, ahol egészen 1960-ig szolgált plébánosként.

⁸⁰⁰ NAZ MV 80/1942.

⁸⁰¹ NAZ Protokol „GVzM” 1941. Br. 87/1942.

⁸⁰² NAZ MV 91/1942.; *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 31–32.

⁸⁰³ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Igen tisztelt Generális Definitor Atya kezdetű levél. Az 1942. április 16-án íródott csáktornyai jelentés továbbküldése a zágrábi ferences generális definitornak ismeretlen szerző által. Zágráb, 1942. április 22. Szn.

Annak ellenére, hogy az egyházkormányzati elcsatolás a Szentszék miatt nem tudott megvalósulni, a muraközi apostoli adminisztrátúra létrehozásának gondolata továbbra is népszerű maradt a magyar egyházi és politikai körökben. Mindemellett a magyar hatóságok 1943. május 26-án már engedélyezték Lajčo Budanović címzetes püspök (korábbi bácsi adminisztrátor) visszatérését Szabadkára, amely már jelezte a magyar fél nagyobb egyházpolitikai óvatosságra való törekvését a Bácskában, azonban az egykori szolgálati helyére való visszatérése a szabadkai magyarok között nagy felháborodást okozott.⁸⁰⁴

A Muraköz esetében az ambivalens helyzet megoldására a magyar oldalon megkezdődött az alternatív módszerek keresése.⁸⁰⁵ 1943. szeptember 1-én a magyar külügyminisztériumba panasz érkezett az NDH budapesti követsége részéről, hogy a magyar hatóságok nem engedték be a Muraközbe a zágrábi érsek által küldött papokat és nem fogantatosították az általa meghozott döntéseket, ezért ezen lépéseket a zágrábi érsek Muraközben való működésének korlátozásaként értelmezték.⁸⁰⁶

Az esettel kapcsolatban kikérték Serédi Jusztinián hercegprímás véleményét, aki 1943. október 18-án írt levelet a kultuszminiszterhez, melyben megállapította, hogy: „a [zágrábi] érsek joghatóságának gyakorlása elé akadályt gördíteni nem volna helyes. A magam részéről kívánatosnak tartom, hogy a Szentszék a területet egy magyar főpapra, a szombathelyi püspökre bízna és ez a Szentszéktől kapott joghatóság alapján kormányozná a muraközi területet. Ha ezt a kívánságot a Szentszék nem teljesítené, legalább azt kellene elérni, hogy a zágrábi érsek olyan vikáriust nevezzen ki a magyar kormánnyal egyetértésben, aki ismeri az

⁸⁰⁴ Először csak arra kapott engedélyt a belügyminisztériumtól, hogy a városban lakó nővérét meglátogassa, később pedig Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter már az állandó szabadkai tartózkodását is engedélyezte. *Tóth T.*: A bácsi apostoli kormányzóság 1941-es visszacsatolása Kalocsához Ijjas József feljegyzései alapján i. m. 137. Egy 1944. március 14-én, Budapesten készült, a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály anyagában szereplő feljegyzés megjegyzi, hogy „Budanovicnak Szabadkára történt hazatérése igen nagy megbortáncozást és elkeseredést váltott ki az ottani magyarság körében. Ő viszont bár ismételt hangoztatta, hogy politikával nem foglalkozik, a kétségtelen jelekből megállapíthatólag állandóan bizalmas utasításokkal látja el bunyevác híveit és arra törekszik, hogy köztük az elégedetlenséget szítsa és a jelenlegi helyzetbe való megnyugvást megakadályozza. Az 1943. év májusában történt hazatérése óta tüntetőleg távol tartja magát minden hazafias jellegű egyházi ünnepélyről, így legutóbb a Kormányzó Úr névnapja alkalmával celebrált nagymisén sem jelent meg. Kívánatos volna, hogy a megfelelő egyházi hatóság részéről nyomatékosan kapjon figyelmeztetést arra vonatkozólag, hagyjon fel magyarelles és visszavonást keltő magatartásával és igyekezzen a magyarság, a magyar állam, annak hatóságai és különösen a Kormányzó Úr Őfőméltóságával szemben a minden magyar állampolgárra kötelező lojalitással viselkedni.” A forrásban áthúzva szerepel: *egyházi hatóság részéről*. HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15220-42-43 (103. d.).

⁸⁰⁵ Valentin Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébános 1944. január 22-én Ignacije Rodić muraközi érseki helynöknek írt levelében említést tett arról, hogy Muray Frigyes magyar ferences, csáktornyai hitoktató arra az eshetőségre is felhívta a figyelmet, hogy a magyaroknak van még egy lehetőségük van, ha a területre érkező levontepapok nem kapnak jurisdikciót. Muray megemlítette, hogy a protestáns egyházak privilégiumokkal rendelkeznek Magyarországon, és amennyiben a Muraközt nem tudják elcsatolni a zágrábi érsekségtől, a horvát papságot egyszerűen elűzik, és a helyükre protestáns lelkészeket küldhetnek, akikre vonatkozóan nem rendelkezik joghatósággal a zágrábi érsek. NAZ MV 40/1944. Ez a felvetés azonban csak elképzelés maradt, ugyanis katolikus levontepapok érkeztek a Muraközbe.

⁸⁰⁶ HU-MNL-OL-K63-7725-67/7/1943.

ottani nyelveket és aki az ország többi egyházmegyéjéből hívott papok segítségével a hívek lelki szükségleteinek kielégítéséről gondoskodnék. Ez utóbbi esetben méltányos volna, ha mód adatnék arra, hogy a pécsi püspök úr joghatósága is visszaállítassék a Horvátországban maradt pécsi egyházmegyei területen és azt szintén vikáriussal kormányozhassa.”⁸⁰⁷

1944. február 3-án Apor Gábor vatikáni magyar követ a külügyminisztériumnak a Muraközzel kapcsolatban jelezte, hogy: „Az államtitkárság válaszában kijelentette, hogy a kérdést lelkiismeretesen megvizsgálta. Tekintettel arra, hogy Muraköz XIV. század óta Zágráb egyházmegyéjéhez tartozik és majdnem teljes egészében horvát nyelvű és nemzetiségű, oly értelemben kellett dönteni, hogy nem lehet háború alatt még ideiglenesen sem zágrábi érsek joghatósága alól kivonni. Másrésztől zágrábi érsek, aki Muraközben ottani származású és magyarul tudó vikárius által képviselve van, felhivatott, hogy a magyarok szükségleteiről legmesszebbmenő megértés szellemében gondoskodjék és papjait utasítsa, hogy minden, – magas szellemi küldetésükön kívülálló vagy ezzel ellentétes – megnyilatkozástól lojálisan tartózkodjanak.” Mindeközben a Sztójay kormány (azon belül is Baky László belügyi államtitkár) a Szabadkára visszatért Lajčo Budanović szabadkai plébánost újra internálni akarta 1944 márciusában, azonban Grósz József ezzel szemben foglalt állást és ennek köszönhetően Budanović megmenekült az újabb internálástól.⁸⁰⁸

A kisszabadkai (Mala Subotica) születésű Kákossy Árpád Elek karádi plébános 1944. augusztus 14-én levelet írt Kring Miklós történész-levéltárosnak. Levelében megemlítette, hogy véleménye szerint is apostoli adminisztratúrát kellene létrehozni a Muraközben. „Adminisztrátornak /”apostoli adminisztrátor”/ gondolnám Mindszenty József, veszprémi megyéspüspök úr önagyméltóságát. Kegyelmes úr kitűnően ismeri a muraközi kérdést. Egy baj lehetne: nem ismeri a muraközi /horvát/ nyelvet/. Ezen azonban túteszi magát: megtanul muraközi nyelven beszélni.”⁸⁰⁹ Emellett levelében felvetette, hogy az ügyre olyan megoldást

⁸⁰⁷ HU-MNL-OL-K63-7725-67/7/1943. Másolat. Balla István miniszteri osztályfőnök (miniszterelnökség) Ghyczy Jenő külügyminiszternek küldött véleményezésében azt írta, hogy „a gondozásomra bízott érdekek védelme szempontjából mindenben osztom a bíboros hercegprímás úrnak álláspontját. [...] Meg kell azonban jegyezni, arra való tekintettel, hogy a Szentszék ismeretes felfogása szerint nem hajlandó az egyház-igazgatási területek beosztásán változtatni a háború tartama alatt, – ezért nem tartom valószínűleg, hogy sikerülne elérni a Muraköz egyházkormányzatát külön joghatóság alapján átruházni a szombathelyi püspökre. Igen helytállóan vélem tehát annak szorgalmazását, hogy a kérdéses területre kinevezendő vikárius ügyével kapcsolatban a Szentszék a viszonyosságra való tekintettel a pécsi püspök joghatóságát is állítsa vissza a Horvátországban maradt pécsegyházmegyei területekre nézve, melyeket szintén külön vikárius kormányozhatna.” HU-MNL-OL-K63-7725-67/7/1943.

⁸⁰⁸ HU-MNL-OL-K63-10059-67/7/1944.; Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 46–47.; *Sági György*: Nuspl János bácskai német plébános összefoglaló jelentése az 1944 utáni délvidéki megtorlásokról (forrásközlés). Levéltári Közlemények 84. (2017). 349.

⁸⁰⁹ 12037. tétel 1944. augusztus 14. Karád, Kákossy Árpád Elek karádi plébános levele Kring Miklós részére. A levelet 2020-ban elérvették. <https://axioart.com/tetel/1944-karad-kakossy-arpad-elek-1883-1951-kardai-plebanos-l?search=K%C3%A1kossy+%C3%81rp%C3%A1d> (Utoljára látogatva: 2022. 08. 11.)

is találhatnának, hogy a zágrábi székre magyar érseket neveznek ki, amelyre azonban csak kevés esélyt látott. A levele végén a plébános megállapítja, hogy „ha Muraköz a jövőben is Zágrábból kapja katol.[ikus] papjait, akkor Muraköz soha, de soha sem lesz magyar. Ezt túrni nem szabad. Ezt Szombathellyel megoldani nem lehet, de Péccsel sem. – Szombathelynek – mint legjobb tudomásom van felőle – a mai szláv /= vend/ papság annyi gondot okoz, hogy az Szombathely részére olyan súlyos ”gombóc”, amelyet Szombathely megemészteni nem képes. Tehát még Muraközt is Szombathelyhez akarná valaki csatolni? ... Akkor kettő, igen súlyos, ehetetlen ”gombóc” szakadna szegény Szombathely nyakára! Ugyanez mondható Pécsre, sőt Veszprémre is. Veszprém csak annyiban jöhet szóba, hogy a mai veszprémi Püspök Úr /Mindszenty/ lehetne Muraköz apostoli adminisztrátora, tehát feje.”⁸¹⁰

Miután az egyházkormányzati vita a Szentszék szilárd álláspontja következtében lecsendesedett a magyar diplomáciában, a horvát papok Dráván való átkelése, és a Muraközbe érkező leventepapság kérdése élezte ki a magyar–horvát viszonyt, amelyről a következő fejezetekben esik részletesebben szó.

V.2. MAGYAR–HORVÁT FESZÜLTSEGEK, TAPASZTALAT TÖRTÉNETEK, MINDENNAPI ÉLET

V.2.1. Templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználata, nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások

A két világháború közötti időszakban a magyar revíziós programban a gazdasági, politikai, földrajzi és kulturális érvek mellett a zene is megjelent, mivel a muraközi népdalkincsben jelentős magyar hatás volt megfigyelhető. A legfőbb sajátosság a számos muraközi dallamra jellemző ötfokúság volt, amely a Drávától délre elhelyezkedő területek horvát népdalai esetében nem számított gyakorinak. Ebből kifolyólag a magyar oldalon zenei téren is megkísérelték kihangsúlyozni a különbségeket a két terület között.⁸¹¹ Vinko Žganec (1890–1976.) muraközi népdalkutató (korábban dékánfalvi plébános) publikált kutatásainak köszönhetően a szakmai nagyközönség számára is elérhetővé váltak a muraközi népdalok,⁸¹²

⁸¹⁰ 12037. tétel 1944. augusztus 14. Karád, Kákossy Árpád Elek (1883–1951.) karádi plébános levele Kring Miklós (1900–1993.) történész, levéltáros részére.

⁸¹¹ Láposi H. J.: Igazságot Muraköznek i. m. 78.; *Szerző nélkül*: Die Murinsel (kiadvány). Budapest 1941. 16.

⁸¹² Vinko Žganec: Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja. Prvi svezak. Zagreb 1921 (első kiadása 1916-ban). Žganec könyvének a Muraköz népdalainak a Dráván túli horvát nagyközönséggel való megismertetése is a célja volt. Ugyanakkor Žganec egyértelműen a muraközi nyelvi sajátosságokat a horvát nyelv dialektusaként jellemezte, és azt állította, hogy magyar dalok valójában szláv eredetűek. Ennek ellenére jelentős számú

melynek következtében felélénkült a magyar népzene kutatók érdeklődése a muraközi dalok iránt. 1934-ben Žganec pedig a témát illetően több levelet is váltott magyar nyelven Bartók Béla zeneszerzővel.⁸¹³ Az 1941-ben ismeretlen szerző által írt német nyelvű *Die Murinsel* című revíziós füzetben hivatkoztak Bartók művére (*Népzénénk és a szomszéd népek népzeneje*), hogy a muraközi népdalok magyar jellegével is bizonyítsák a területi revízió érvényességét.⁸¹⁴ A muraközi népdalkincsen belül kiemelt figyelem irányult az egyházi énekekre, amelyekben szintén felfedezhetővé váltak a magyar–német hatások.⁸¹⁵

Amíg a polgári közigazgatás bevezetését követően (1941. augusztus 21.) a hivatalokban és az iskolai életben egyaránt megkezdődött a magyarosítás, addig a muraközi templomokban, kiváltképpen a vidéki plébániákon (az egyházkormányzati elcsatolás elmaradása következtében) a szentmiséken a prédikációk, énekek és paraliturgia továbbra is főként horvát nyelven folytak. Lehetséges, hogy az 1935-ös csáktornyai eucharisztikus kongresszust követően az első magyar nyelvű katolikus szentmise a Muraközben csak a magyar katonai bevonulást követően tizenegy nappal, 1941. április 27-én volt táborigényes mise keretében, amelyet Pehm József celebrált.⁸¹⁶ Ugyanakkor a magyar nyelvű szentmisék számának növekedése a

muraközi dal esetében azok magyaros dallamvilágát elismerte. *Branimir Bunjac–Marija Stevanović–Ivona Vegh: Gramatika »Međimurskoga« jezika iz 1942. godine. Filologija 61. (2013.) 82.*

⁸¹³ *Demény János: Bartók dokumentumok Jugoszláviából i. m. 11–14.* Bartók ugyanezen évben megjelent könyvében (*Népzénénk és a szomszéd népek népzeneje*) megállapította, hogy: „Már maga Žganec is elismeri, hogy gyűjteményének 175 dallama „magyaros.” Ezzel szemben Bartók a magyar dallamú énekek számát magasabbra teszi, „ebből a 600 dallamból 190 régi magyar dallam, 158 új-magyar dallam [...], 41 egyéb fajta pontozott ritmusú magyar dallam; tehát összesen 389, vagyis 66%-a a dallamoknak magyar.” Összegezve megállapítja, hogy „Žganec gyűjteményének 33%-a régi magyar pentaton dallam, a magyar anyagnak pedig csak 9%-a!” *Bartók Béla: Népzénénk és a szomszéd népek népzeneje 127 dallammal. Budapest 1934. 32–33.*

⁸¹⁴ „Bartók Béla és Kodály Zoltán a világhírű gyűjtők és az ómagyar népdal anyag feldolgozói megállapították, hogy Muraköz egyházi és világi népi zenéje a nép Magyarországhoz való szoros tartozását bizonyítja. Ez [a zene – B. P.] ebben a tekintetben még nagyobb bizonyító erővel bír, mint a történelmi adatok és az oklevelek. Az utóbbiak ugyanis csak azt bizonyítják, hogy Muraköz és népe ezer éven át Magyarországhoz tartozott, ezzel szemben a népzene mutatja, hogy ez a nép a magyar dalokat használta az öröm, a fájdalom, a vallásos érzések kifejezésére és ezt a mai napig megőrizte. Természetes módon ezeket senki nem kényszeríthette rájuk, hogy énekeljék, és ez azt jelenti, hogy ez a magyarságnak a szívével, lelkével volt összekötve, és szívesen részt vettek a magyar élet vérkeringésében.” *Szn. n.: Die Murinsel i. m. 17.*

⁸¹⁵ A zalai főispán iratai között található Kodály Zoltán által írt tanulmány a Muraköz népzenejéről, melyben a zeneszerző megállapította, hogy: „Hasonló szoros kapcsolatok tanúja az egyházi népének.” Szintén hivatkozva Vinko Žganec könyvére megjegyzi, hogy „e gyűjtemény lapozgatása közben minden magyar katolikus lépten-nyomon ismert és kedvelt énekeikre bukkan. Számszerűen a közölt anyag egyötöde magyar.” Megemlíti továbbá, hogy „Žganec maga jegyzi meg az egyik énekről /183.1./ »sokan éneklük, bár magyar jellegű. A magyar kántorok hozták be.« Ő azonban nem ismeri régi énekeskönyveinket / néhány párhuzamával csak újabb kiadványokra utal/ s nem tudja, hogy az énekek némelyike 2-300 éve kimutatható a magyar hívek ajkán. Ha tehát Muraköz népe ezeket amíg használja, biznyság, hogy egyházi életét is együtt élte a magyarsággal. Ami a magyar kántorok szerepét illeti, a közvetítésben, tudnunk kellene, voltak-e annyian, hogy meg tudták kedveltetni a néppel a magyar énekeket.” Ugyanakkor hozzátéveszi: „a közös énekek egy része német eredetű,” és megállapítja, hogy: „A magyar énekek pedig aligha hozzátek volna el annyira 1867 óta, ha pusztán az azóta odakerült magyar kántorok műve az elterjesztésük.” HU-MNL-ZVL-IV-401-c-151-271 (10. d.). A Muraköz népzeneje: Írta Kodály Zoltán. Az eddigi ismereteink szerint a tanulmány nem került publikálásra.

⁸¹⁶ A légrádi magyar evangélikus közösség esetében az istentiszteletek nyelve egészen 1960-ig a magyar volt. Porcinkula ünnepén (augusztus 2.) a csáktornyai ferencesek – hasonlóan a többi ferences kolostorhoz – minden

Muraközben meglepő jelenségnek számított a helyi horvát alsópapság és a hívek körében, mivel a többségük kevéssé vagy egyáltalán nem ismerte, illetve beszélte a magyar nyelvet.

A magyar bevonulás és a polgári közigazgatás között eltelt átmeneti időszakban már gyakran kerültek felszínre olyan konfliktusok, melyek a templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználatát és a nemzeti ünnepeket érintették. A területileg illetékes egyházi vezetők szabályozták a magyar ünnepek bevezetését az újonnan visszacsatolt területeken, kiváltképpen pedig a katonaság számára kellett szabályozni a szentmisék megtartását.⁸¹⁷ A Muravidék esetében Grósz József 1942 őszi kibocsátott körlevelében meghatározta, hogy „A híveknek a templomban, a miséző papnak az oltárnál kell maradniok a Himnusz befejezéséig. Grósz József megyéspüspök az egyöntetűség biztosítása érdekében most kibocsátott körlevelében általános elvként közölte, hogy a Himnuszt énekelni kell Szent István király ünnepén, az államfő születésnapján, és névnapján, március 15-én, október 6-án, egyéb hazafias ünnepségeken, amelyeken katonák vesznek részt, s végül mindazokon a helyeken ahol külön katona- vagy levante-misést tartanak. Hozzáfűzi a főpásztor még a rendelkezéshez, hogy a Himnusz éneklése s az elő- és utójáték alatt a hívek maradjanak a templomban, s a miséző is maradjon az oltár lépcsője előtt az utójáték befejezéséig.”⁸¹⁸

Nemcsak a Muraközben fordult elő, hogy a magyar himnusz, vagy a *Boldogasszony Anyánk* ének lejátszásakor a pap és a hívek kivonultak az oltártól, hanem a Muravidéken⁸¹⁹ és

évben búcsút tartottak, ahova a tágabb térségből is érkeztek zarándokok, emiatt szintén volt magyar és szlovén nyelvű szentmise. *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 32.

⁸¹⁷ 1938. október 4-én tartott magyar püspökkari értekezlet elfogadta Hász István táborigazgató javaslatát arra vonatkozóan, hogy abban az esetben, ha egy katonai egységnek nincs saját táborigazgatója, akkor az adott plébánia területén a helyi lelkipásztorok biztosítsanak lehetőséget szentmise hallgatásra (akár külön, akár plébániai istentiszteleten) az ott állomásozó katonaság számára vasárnapokon és ünnepeken, illetve lelki igényeiknek minél inkább tegyenek eleget. Illetve „gondoskodjanak arról, hogy a szentbeszédben buzdító megemlékezés történjen a katonaságról is, és hogy szentmise után *minden alkalommal elénekeljék a nemzeti himnuszt!* Rendkívüli katonai és nemzeti ünnepek alkalmával pedig, vagyis Szent István király ünnepén (augusztus 20.), az Államfő születésnapján (július 18.) és névnapján (december 6.), valamint a Hősök vasárnapján (május utolsó vasárnapja), nemkülönben március 15-én – az illetékes parancsnoksággal való megállapodás alapján úgy történjen a rendkívüli istentisztelet, hogy azt lehetőleg a plébános maga végezze, ő hívja meg rá a helyi hatóságokat, mondjon megfelelő rövid hazafias és vallásos szentbeszédet (az Államfő két ünnepén a szentmise végén intonálja a Te Deumot is) és végezetül énekeltesse el a nemzeti himnuszt.” A püspökkari értekezlet mindössze annyi kitételezt szabott az utóbbival kapcsolatban, hogy „az istentiszteletre sok helyütt a helyi hatóságok maguk küldték ki eddig a meghívót. Ez a szokás, ahol bevezetett, fennmaradhat.” *Beke Margit* (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozási története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. II. kötet. München–Budapest 1992. 191. Kiemelés az eredeti szövegben.

⁸¹⁸ Muraszombat és Vidéke 36. (1942) 40. sz. 4.

⁸¹⁹ A következőképpen nyilatkozik egy ilyen esetről a Muraszombat és Vidéke hetilap megjegyzés rovata 1943. április 9-én: „Lélekemelő befejezése Magyarországon az ünnepi misének és istentiszteletnek a Himnusz. Az egyének útján a *nemzet imájaként* csendül fel dallama. Az ájtatos gyülekezet állva éneklő, vagy hallgatja végig, így ad tiszteletet a nemzet bensőséges imájának. Enyhén szólva, *illetlenség* a Himnusz éneklése alatt elhagyni a templomot. Muraszombatban mégis megteszik ezt néhányan. Szinte felesleges megírnom, hogy kik. Ittrekedt szlovének. Nem tudom, miért sértik meg a nemzet ájtatosságát távozásukkal. Talán tüntetni akarnak vele, meg akarják mutatni, hogy nem éreznek velünk. Higgyék el, felesleges ez, hiszen *úgyis tudjuk*. Nem is várunk tőlük mást. Mégis *sért bennünket* ez a magatartás. Ők vendégjogon élnek nálunk, *tiszteletben tarthatnák* hát a

a Bácskában is. Lajčo Budanović bácsi apostoli kormányzó esetében az a pletyka terjengett Szabadkán, hogy „amikor a magyar katonaság 1500-as létszámban szentmisén vett részt és szentáldozáshoz járult a Szent Teréz plébániatemplomban, Budanovich püspök úr a mise végén a himnusz elénekzése előtt eltávozott a templomból.“ Emellett Ijjas József érseki biztos Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt 1941. május 6-i jelentésében megemlítette, hogy Budanović apostoli kormányzó nem adott ki arra vonatkozóan utasítást, hogy a magyar himnuszt legalább ünnepekkor a misék végén énekeljék és a magyar zászlót a templomokra kitűzzék.⁸²⁰ Szabadkán a horvát ferencesek ugyancsak konfrontációba kerültek a magyar hatóságokkal, amelyről ugyancsak tanúskodnak a magyar hatóságok által küldött jelentések.⁸²¹ A szabadkai rendőrkapitány a belügyminiszternek küldött jelentésében azt panaszolta el, hogy Danijel Novak ferences 1942. április 26-án a szentmise végén a himnusz éneklése közben elhagyta az oltárt és kivonult a sekrestyébe. „Viselkedése a magyarérelmű közönség körében nagy felháborodást okozott. A megindított nyomozás megállapította, hogy Novák magyar gyűlölő, horvát érelmű, muraközi születésű egyén, aki magyarul törve beszél, ellene a feljelentést megtettem. A ferencrendi rendháznak 4 papja van, akik közül 3 horvát származású. Minthogy a bunyevácságot a papok erősen befolyásolják, kívánatos volta a 3 horvát érelmű ferencrendi papnak Szabadkáról való sürgős eltávolítása. Ez azonban nehézségbe ütközik, mert Szabadka még mindig a Zágrábban székelő ferencrendi tartományhoz tartozik.“⁸²²

házigazda szokásait. Nem kívánjuk, hogy énekeljenek velünk, énekük úgyis hazug lenne. Azt várjuk csak el, hogy ünnepi hangulatunkat ne zavarják meg mozgolódásukkal, távozásukkal, hanem adják meg vendéglátó gazdájuk imájának a tiszteletet néma vigyáz állással. Csodálkozom, hogy ezt egyáltalán meg kellett írnom. A külföldi magyarokat biztosan nem kell *figyelmeztetni* arra, hogy mivel tartoznak annak a nemzetnek, amelynek a körében élnek...” Muraszombat és Vidéke 37. (1943) 15. sz. 1.; *Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. i. m. 113. Kiemelés az eredeti szövegben.*

⁸²⁰ *Merk Zs.: Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez i. m. 268.*

⁸²¹ HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662.

⁸²² HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662. 74. A három Magyarország fennhatósága alá került ferences rendház (Csáktornya, Szabadka, Bács) önálló *custodia*-vá alakult át. A magyar hatóságok részéről felmerült a három Szabadkán szolgáló horvát ferences tartózkodási engedélyének megvonása és kiutasítása (amelyet Dr. Reök Andor szabadkai főispán is támogatott), azonban ehelyett Apor Gábor vatikáni magyar panaszt emelt a ferencesek római generálisánál 1942 július végén, de az ügyük tovább húzódott, és Luttor Ferenc kánonjogi tanács is tárgyalt Leonardo Bello ferences generálissal (1933–1944) a három szabadkai horvát ferences helyzetéről 1942 decemberében. Luttor Ferenc kérte, „hogy a három szóbanforgó szerzetest a Baján már készenlében álló magyar franciskánus páterekkel cserélje fel. A Generális először ugyan arra hivatkozott, hogy más oldalról azt szuggerálták neki, hogy amíg a háború végén definitív átrendezés nem lesz, addig csak a megintésre szorítkozzék, végül mégis megígérte, hogy opportunus intézkedéssel igyekezni fog a magyar hatóságok kívánságainak eleget tenni, mert szerinte is imprudens dolog, ha a papok, főleg a szerzetesek, az államhatalommal szemben politizálnak, még akkor is, ha híveiknek ez tetszenék. Jelezte ugyanekkor P. Bello azt is, hogy a Muraközben működő három magyar ferences páter felváltását elrendelte, mert a zágrábi érsekségtől olyan információt nyert, hogy azok a disziplína ellen vétettek. Természetesen helyükbe ismét magyar pátereket fognak a marianus provinciából kiküldetni.” HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662. 86.; *Salacz G.: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt i. m. 126.*

A Muraközben az egyik legkiélezettebb eset ugyancsak a ferenceseknél történt, kevesebb mint egy hónappal a bevonulást követően, 1941. május 20-án. A csáktornyai Szent Miklós templomban az esti szentmisén Vlado Vincek horvát ferences kivonult a sekrestyébe, amikor a hívek egy része a „*Boldogasszony Anyánk*” kezdetű éneket kezdték el énekelni. Ezt követően a tömeg betört a csáktornyai ferences kolostorba, és Vlado Vincek, valamint Petronija Pajtler ferenceseket a katonai parancsnok elé vezették. A város utcáin többen arcul köpték őket.⁸²³ Pecsornik Paula, a csáktornyai polgármester nővére Pehm Józsefnek írt levelében azt írta az esetről, hogy „a hívők 2 óra hosszat álltak a zárda és a templom körül és követelték P. Vlado kiutasítását. A katonaságnak kellett szétoszlatni a népet, olyan nagy volt az elkeseredés. Másnap P. Vlado egy másik paptársával [Petronija Pajtler – B. P.] (aki önként ment) elhagyta Csáktornyát,” mivel a magyar katonaság kitoloncolta őket a Dráván túlra.⁸²⁴

A Muraközben több templomban is erőszakosan vezették be a magyar nyelvű miséket és egyházi énekeket.⁸²⁵ A perlaki templomban például a magyar hatóságok támogatták Albin Skok kántort amiatt, hogy csak magyar templomi énekeket játszott.⁸²⁶ Ellenben ez nem azt jelentette, hogy a hívek is magyarul énekeltek, hanem éppen ellenkezőleg, nem figyelve a kántorra horvát egyházi dalokat énekeltek, így túlkiabálták őt. Emiatt a szentmisét követően a templom előtt a magyarpártiak és a horvát hazafiak között dulakodás alakult ki. Ezután a plébános, Alojzije Vojvoda elrendelte, hogy az úgynevezett iskolai misén 9 órakor magyarul, míg a további két „népi” misén az egyházi énekek csak horvát nyelven fognak szólni.⁸²⁷

⁸²³ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287. Vlado (Viktor) Vincek 1911. december 12-én született a Varasd melletti Jurketinec településen, 1935. április 14-én szentelték pappá. Az 1941. május 20-i eset annyira felingerelte, hogy ezt követően elbocsájtást kért és kapott a ferences rendből, majd világi pap lett, és a Zágráb melletti Stupnikon szolgált plébánosként. Petronija Pajtler 1912. április 23-án született Cerniken, és szintén 1935. április 14-én szentelték pappá. Csáktornyai tartózkodása előtt Slavonski Brodban szolgált. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 38.

⁸²⁴ PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefnek 1941. május 26.; *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287.

⁸²⁵ Lásd az 1. sz. táblázatot. „*Az V. Hadoszlop működése*” című összefoglaló alapján Tímár Zsigmond ezredes kérvényezte a ferences kolostor vezetőségétől a magyar nyelvű istentisztelet bevezetését a csáktornyai templomba. Ugyanezen beszámoló alapján minden mise végén (függetlenül attól, hogy hétköznapi vagy ünnepi mise volt) a magyar hívek elénekelték a himnuszt. A vasárnap ünnepi 11 órás misét tartották a magyar ferencesek magyarul (magyar énekek mellett), míg horvát nyelvű mise délelőtt 8 és 9 órakor, valamint este 6 órakor volt. MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20–21.

⁸²⁶ Egy ismeretlen perlaki személy a helyi kántort az 1942. január 3-án írt levelében jellemezte Pehm József apátplébánosnak: „Szkok kántor szlovén ember, már 7 éve van Perlakon, a boldogult plébánosnak, meg Vojvodának sem volt ez év tavaszáig semmi kifogásolni valója munkája ellen. Szkok jóra való ember, csak azt a bűnt követte el, hogy magyar dalra merte tanítani a perlaki ifjúságot.” PL Mm. 28. Méltóságos Prelátus Uram kezdetű levél Pehm Józsefnek. Perlak, 1942. január 3. Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző visszaemlékezésében megemlíti, hogy: „Úgy gondoltam, hogy Muraköz népe népdalokban, népi művészetekben tovább fejlesztheti egyéni kultúráját. Azért, hogy ez a reményem és elgondolásom megvalósuljon, rábeszéltem a zeneileg igen művelt perlaki kántort, hogy a magyar és muraközi dalok előadásával rendezzen hangversenyt. Sajnálattal tapasztaltam az új uraink részéről az érdeklődés minimumát, amely úgyszólván a közönnyel volt határos...” *Dr. Sebestyén Mátyás*: Ahogy én láttam i. m. 37.

⁸²⁷ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 76.

1941. október 1-én Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébánost azért hallgatták ki, mert a magyar himnusz lejátásakor kivonult az oltártól.⁸²⁸ Emiatt államellenesnek nyilvánították és több napra eltiltották a hitoktatástól az alsódomborúi (Donja Dubrava) és muravidi (Donji Vidovec) iskolákban.⁸²⁹ Kilenc nappal később egy temetés alkalmával a helyi tanító arra kérte, hogy a temetésen latinul énekeljen, amely ellen a plébános tiltakozott.⁸³⁰ Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) plébános úgy került konfliktusba a magyar hatóságokkal, hogy egy magyar tanár helyett a kotori (Kotoriba) kántort, Vinko Balogot alkalmazta, így elhárította annak lehetőségét, hogy a templomban a hívek magyar énekeket énekeljenek.⁸³¹ 1941 októberében Csáktornyan aláírásgyűjtést tartottak, hogy magyarul hangozzék el a litánia a ferences templomban, mivel addig horvát nyelven folyt.⁸³²

Az énekek kérdése az iskolákat és a diákokat is érintette. A csáktornyai polgári iskola igazgatója, Nagy Károly iparostanonciskolai tanár, leventeparancsnok, a helyi sportkör és a „Magyar Énekhar” vezetője volt,⁸³³ valamint a magyar nyelvű szentmiséken orgonált és többször írt a *Muraköz-Megyimurje* helyi lapba.⁸³⁴ 1941. november 2-án Csáktornyan a Zrínyi Miklós lelki üdvéért tartott horvát nyelvű tizenegy órás szentmise elején összegyűltek a plébániai kóruson az újonnan alapított „Zrínyi” egyesület tagjai, és a horvát énekeseket kikergették a kórusról, ami miatt a nyugalom megzavarása következtében félbe kellett szakítani az istentiszteletet. Más források szerint pedig a mise végén a helyi magyarok nem engedték lejönni a horvát „Mária leányokat” a kórusról a himnusz eléneklésekor.⁸³⁵

A csáktornyai polgári iskola 1942-es évkönyve a következőkről számol be: „A római kat. tanulók, 289 növendék közül 267, minden vasárnapon és ünnepnapon testületileg vettek részt

⁸²⁸ HU-MNL-OL-K-28-171-1942-R-21935. 1–5 (104. d.). 1941. szeptember 28-án a magyar himnusz lejátásakor (amelyet Jenei Jenő intonált), kivonult a templomból, majd ezt követően a horvát hívek is elhagyták a templomot. HU-MNL-OL-K-149-1942-6-11892. Franjo Balog jegyzeteiben megjegyzi, hogy a szentmisét követően a magyar himnusz alatt a papnak az oltárnál kellett állnia, azonban ő a szertartást követően kivonult a sekrestyébe. Ugyancsak megemlítette, hogy számára felfoghatatlan volt, hogy háborús állapotok között, de Mária országában – ahogy a magyarok nevezték Magyarországot – miért tartóztatnak le papokat, akik a hit gyakorlására nevelik a gyerekeket. *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 561. Lásd a 9. sz. mellékletet.

⁸²⁹ A későbbiekben szintén az államellenes tevékenységére hivatkozva hosszabb időre is kitiltották az iskolából. Csak iskolaigazgató váltáskor engedték meg a visszatérését és ezt követően folytathatta a hitoktatást. *Kolaric, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 55–56. Lásd a 2. sz. táblázatot.

⁸³⁰ A muravidi plébániai krónikában a következő szöveg áll: „A tanító a plébánostól azt kérte, hogy a temetésen latinul énekeljenek, de azt válaszolta, hogy a zágrábi érsekség területén horvát nyelven énekelnek, amire a plébánost ő a legsértőbb szavakkal támadta és otthagyta a temetést. Néhány nappal később a plébánost a csendőrállomáson újra kihallgatták.” *Ibidem*, 55.

⁸³¹ *Kalšan, Vladimir*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 31.

⁸³² HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 341/1941. (10. d.).

⁸³³ Az énekhar hivatalos neve Csáktornyai Magyar Katolikus Énekhar volt. PL Mm. 28. Véber József ügyvezető elnök levele Pehm Józsefnek. 1942. június 21. Szn.

⁸³⁴ *Nagy Károly*: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve i. m. 11.

⁸³⁵ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 369/1941. (10. d.); *Hutinec, G.*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 134. Lásd az 1. sz. táblázatot, valamint az 5. és a 9. sz. mellékleteket.

a közös ifjúsági szentmisén és a kétnyelvű exhortáción, vasárnapi litániákon. Részesültek egyházi énektanításban is. Évenként mindnyájan részt vettek a szokásos négyszeri közös gyónás-áldozáson [...] Minden tanuló tagja a Jézus Szíve Szövetségnek és részben a Ferences Missziószövetségnek. Részt vettek háromnapos lelkigyakorlaton, amit hittanáruk tartott számukra két nyelven.”⁸³⁶ A hitoktatójuk az örvidéki, horvát származású Horváth Athanáz ferences szerzetes volt (1941 októberében érkezett Csáktornyára),⁸³⁷ aki már 1942. január 9-én Pehm József apátplébánosnak írt levelében arról számolt be, hogy konfliktusba keveredett Nagy Károllyal, mivel az igazgató horvátpártisággal vádolta. Karácsony előtt Nagy Károly leellenőrizte, hogy Horváth Athanáz milyen nyelven tartja a hittanórát, és a gyermekekkel horvát nyelven beszélgetett. „Hogyan igazoljam, akkor Zágráb és Róma előtt, hogy a katekizálás teljesen a Codex szerint történik!? Márpedig erre alighanem rákerül a sor...” – panaszkodott a zalaegerszegi pápai prelátnak.⁸³⁸ Ennek ellenére a tartományfőnöknek azt írta, hogy „Minden növendékemnek – közel ötszáz – adtam ingyen magyar imakönyvet, magyar katekizmust. Ifjúsági istentiszteletünk sokak állítása szerint egyenesen megragadó. Tényleg megható jelenség a lelkes magyar ének azok ajkán, akik különben alig tudnak valamit magyarul. Nem is tudhat még. A tanoncok között akárhány nem is akart, mert magyarelles befolyás alatt álltak. Most azonban legalább növendékeimnél erősen javul a helyzet! Hitoktatás, vasárnapi evangélium, szentbeszéd mind a két nyelven lesz előadva.”⁸³⁹

1941–1945 között Légrád esete rendkívül különlegesnek számított, mivel a Drávától délre feküdt, azonban a magyar hadsereg bevonult a mezővárosba, mivel 1918 előtt a nagykanizsai járás része volt. Légrádon az Isteni Szeretet Leányai Kongregáció nővérei voltak (1893 óta Légrádon leányiskolát és óvodát működtettek), akik a több, mint hatezer fős településen óvodát tartottak fenn. A horvát nővérek helyére magyar apácák érkeztek az impériumváltást követően. 1941. december 7-én a légrádi magyar nővérek levelet írtak Pehm Józsefnek, melyben megjegyezték, hogy a helyi diákok „kezdenek magyarul gagyogni. A magyar énekeket annyira megkedvelték, hogy énekeiktől hangos az utca. Sőt a templomban is

⁸³⁶ Nagy Károly: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve i. m. 8. A hazafias neveléssel kapcsolatban az évkönyv megállapítja: „Hogy célunkat elértük, kitűnik abból, hogy egy iskolai év alatt minden gyermek megtanult annyira magyarul, hogy nagyobb nehézségek nélkül megérteti magát. – Ha most végzett tanulóink pályaválasztását vizsgáljuk, látjuk, hogy 42 tanulóból 15-en mentek tanítóképző intézetbe. Ez a szám is bizonyíték jól végzett munkák mellett.” *Ibidem*.

⁸³⁷ Horváth Athanáz Örvidéken született, anyanyelve horvát volt, de ezen kívül folyékonyan beszélt magyarul és németül is. Nagykanizsán az ipari iskola hitoktatója, leventeelkész és a munkásifjúsági egyesület vezetője volt. PL Mm. 28. Főtisztelendő Főegyházmezei Hatóságnak Zágreb kezdetű levél. Horváth Athanáz levelének másolata Pehm József pápai prelátnak. Csáktornya, 1941. november 10. Szn.; PL Mm. 28. Dr. P. Horváth Athanáz ferences hittanár féle évi csáktornyai működése / 1941. okt. 28. – 1942. ápr. 30. Szn.

⁸³⁸ PL Mm. 28. Dr. Horváth Athanáz levele Pehm Józsefnek. Csáktornya, 1942. január 9. Szn.

⁸³⁹ PL Mm. 28. Főtisztelendő Tartományfőnök Atya kezdetű levél. Horváth Athanáz levele Vinkovits Viktor tartományfőnöknek, időpont megadása nélkül.

magyarul éneklük a szentmisét. A munka áldozatos, de érdemes a jó Istenért és édes hazánkért ezt a nehéz munkát végezni.”⁸⁴⁰

Karlo Teodor Gruber légrádi plébános a következőképpen látta a településen végbemenő változásokat, amelyekről a zágrábi érseknek 1941. július 30-án írt levelében számolt be: „Légrád egyre többször és többször magyar helynek színleli magát... Az emberek, akik 1861 és 1918 között születtek, úgy tűnik új életre ébrednek... Öregek, aggastyánok, férjek, feleségek, gyerekek, az ifjúság – mindannyian bódultak és fellelkesedtek, mintha valamely transzban lennének, hogy Muraköz annyi év után újra Magyarországé lesz... Az emberek, akik nem tudnak még megmukkanni sem magyarul, egy éjszaka alatt egyszerre csak hirtelen tüzes és lelkes magyarokká válnak. Érthetetlen és felfoghatatlan! Engedélyeztem egy magyar papnak – professzornak, hogy az egyik vasárnap a szentmisét és a prédikációt magyar nyelven mondhasa a helyi katonai legénységnek. A dicséretben őszintén és nyíltan el kellett ismernem neki, hogy úgy beszélt, mint egy igazi katolikus pap [...] A templom teljesen tele volt. Mint a legnagyobb ünnepnapon. A magyarofil emberek persze várták az efféle [...] prédikációt a *de regno mariano hungarico*-ról és Muraköz ezeréves hovatarozásáról *sub corona Sti. Stephani*. Ilyen fojtogató és füstös légkörben egyszerűen nem tudom a papi tevékenységet horvát szellemben és a horvát nemzeti ideál emelésével végezni. Minden csak kő a falba! A szívem vérzik, hogy mindezt napról napra végignézem. Az a véleményem, hogy a feladatom, mint horvát pap ebben a megszállott Légrádban bevégeztetett és befejezett.” Emiatt ismételtén kérte Stepinac érsektől az elhelyezését, aki azonban nem helyezte el.⁸⁴¹

Külön konfliktusforrást jelentettek a nemzeti ünnepekhez kötődő vallási szertartások. Horthy Miklós kormányzó névnapján több esetben nem mondtak misét a tiszteletére, vagy nem olyan keretek között, ahogy a magyarok és a magyarpártiak szerették volna.⁸⁴² Mindszenty József iratai között található a két muraközi járás „róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről” szóló kimutatás, mely árulkodik a korabeli magyar–horvát nézeteltérésekről a nemzeti- és vallási ünnepeket illetően.⁸⁴³ A kimutatásban említésre kerül, hogy „Lehpammer Bálint [Valentin Lehpamer] drávavásárhelyi plébános aug. 20-án Szt. Istvánról sem mint szentről, sem mint királyról nem emlékezett meg. A himnusz eléneklése

⁸⁴⁰ PL Mm. 28. Méltóságos Prelátus Úr! Kezdetű levél a légrádi nővérektől Pehm Józsefnek. Légrád, 1941. december 7.

⁸⁴¹ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 30-án Alojzije Stepinac zágrábi érseknek. Szn. Karlo Teodor Gruber levelében szintén hangot adott az utcai tömegek támadásaitól való félelméről is, amellyel való fenyegetés más esetekben magyar oldalon egyaránt többször elhangzott.

⁸⁴² Például nem piros miseruhában történt a misézés. NAZ MV 370/1943.

⁸⁴³ PL Mm. 28. Kimutatás a csáktornyai járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről.; Kimutatás a perlaki járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dátum nélkül. Szn. Lásd a 2. sz. táblázatot. A két kimutatás teljes szövegét lásd a 9. sz. mellékletben.

alkalmával a templomot elhagyta.⁸⁴⁴ A kimutatásban őt követi Kazevoda Károly [a neve rosszul lett lejegyezve, helyesen Dragutin Gazivoda], drávavásárhelyi káplán, aki „a varasdi hídnál dolgozó horvát munkások között gyakran megfordul. Aug. 20-án a nap jelentőségét nem méltatta, a himnusznál kiment a templomból.”⁸⁴⁵ A magyar hatóságok részéről az elmarasztalás amiatt is figyelemre méltó, mivel Szent István ünnepének megtartását augusztus 20-án Ignacije Rodić érseki helynök csak 1942. augusztus 8-án rendelte el, míg a kimutatás valószínűsíthetően az 1941. évi Szent István napi ünnepre vonatkozott.⁸⁴⁶ Nemcsak a vallási, hanem az újonnan bevezetett magyar nemzeti ünnepek megünneplése körül is több feszültségre utalnak a források. Bottornya (Podturen) esetében például Josip Kristović plébános nem tett eleget a községi előljáróság kérésének arra vonatkozóan, hogy március 15-én ünnepi szentmisét tartson, és azon a hívek magyarul énekelhessenek. „Krisztovics plébános azzal tért ki a kérelem elől, hogy a római pápától nem kapott rendeletet magyar nemzeti ünnepek egyházi megünneplésére, illetve, hogy magyar nemzeti ünnepeken misét tarthasson.” Miután április 15-e körül a község előljárósága újból felkérte, hogy április 19-én tartson szentmisét a levante egyesület tagjainak, szintén elutasította a kérést.⁸⁴⁷

Ignacije Rodić muraközi érseki helynökkel kapcsolatban szintén vádként fogalmazta meg a fentebb idézett kimutatás, hogy „okt. 6-án, az aradi vértanúk napján felkérés ellenére sem tartott szentmisét, hanem ugyanakkor Horvátországba távozott.”⁸⁴⁸ Franjo Balog muravidí (Donji Vidovec) plébánossal kapcsolatos vád pedig az volt, hogy „több alkalommal nemzetgyalázó kijelentéseket tett,” valamint „f. év. dec. hó 6-án, a Kormányzó Úr Öfőméltósága névnapján a szentmisét egy olyan eldugott mellékoltárnál végezte, ahol horvát színű szalaggal feldíszített feszület volt.”⁸⁴⁹ A perlaki plébános Alojzije Vojvoda elleni vád az

⁸⁴⁴ PL Mm. 28. Kimutatás a csáktornyai járás róm.kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn. Szn.

⁸⁴⁵ PL Mm. 28. Kimutatás a csáktornyai járás róm.kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn. Szn.

⁸⁴⁶ „Az összes muraközi plébánia hivatalnak tekintettel arra, hogy VIII. 20. Szent István király ünnepe a magyarország (sic!) nemzeti ünnepe, a joghatóságom alá tartozó plébánia hivatalokat felhívom, hogy e napon istentisztelet megfelelő ünnepélyességgel végezzék.” NAZ MV 199/1942.

⁸⁴⁷ A m. kir. csendőrség központi nyomozó parancsnokságáról a Miniszterelnökségnek, illetve a Belügyminisztériumnak továbbított 1942. június 12-i jelentés említést tesz arról is, hogy „Bottornya község előljárósága Pintarics Vince kántortanítót felkérte, hogy mise után orgonálja és énekelje a magyar Himnuszt. Pintarics kántortanító a községi előljáróság óhaját közölte Krisztovics plébánossal és megkérte, hogy engedje meg a magyar Himnusz éneklését. Krisztovics plébános azt felelte, hogy a magyar Himnusz éneklését a templomban nem engedi meg és ha engedélye nélkül azt mégis megtenné, akkor a templomból is kizárja és megfosztja kántori állásától. Újabban Krisztovics plébános a leventéknek vasárnaponként külön csendes misét mond. Ezt azonban rendszertelen időben kezdeni. Előfordult, hogy a 8 órai kezdettel hirdetett misét csak ½ 9 órakor kezdte, máskor pedig az ½ 9 órai kezdettel hirdetett misét már 8 órakor megkezdte.” HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-21696 (103. d.).

⁸⁴⁸ PL Mm. 28. Kimutatás a csáktornyai járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn. Szn.

⁸⁴⁹ Aláhúzás az eredeti szövegben. PL Mm. 28. Kimutatás a perlaki járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn. Szn. Muraviden (Donji Vidovec) Franjo Balog plébános Szent Miklós ünnepén az aranyművesekért és a molnárokért mutatott be szentmisét a Szent Miklós és Szent Izidor mellékoltárnál, ahol a Szűz Mária szobornál a Maria Bistricai zarándokok horvát trikolórja is volt. Mivel a magyarok a főoltárnál

volt, hogy Horthy Miklós névnapján a „szentmise szolgáltatását megtagadta, - a perlaki Gasparich emlékoszlop leleplezés alkalmával tartott szentmisét népünnepélynek nevezte.”⁸⁵⁰ Bernard Bujanić csáktornyai horvát ferences 1943. augusztus 2-án a Porcinkula napi búcsún körmenetet szervezett a békéért. A körmenet alatt Csáktornya utcáin a hívekkel közösen a *Horvátok Királynője* (Kraljica Hrvata) című egyházi dalt énekelték, ami miatt a magyar hatóságok több hónapra megtiltották a szerzetesnek, hogy elhagyja a város határát.⁸⁵¹

Gyakorinak számítottak a Muraközben a kántorok és a plébánosok/adminisztrátorok közötti konfliktusok, amelyek több esetben etnikai okokra voltak visszavezethetőek. Szintén a többször idézett kimutatás megjegyzi Gojnik Imre ligetvéri plébánosról, hogy 1941. november 8-án „a templomban a magyar éneklést, a gyermekeknek pedig a magyar üdvözlést megtiltotta, f. é. dec. hó 8-án pedig Gazdag István Kántornak értésére adta, hogy magyar nyelvű énekei miatt az egyházközség őt a kántori teendők ellátása alól felmentette.”⁸⁵²

A Muraközi események alaposabb megértéséhez szükséges röviden kitérni a helyi egyházközség alapításokra. A magyar egyházmegyék az első bécsi döntést és a további területi visszacsatolásokat követően szintén egyházközségeket kezdtek el alapítani az Actio Catholica szervezeteivel együtt a visszakerült területeken.⁸⁵³ Habár a Muraközben az egyházközségek bevezetését, később pedig a működésüket az zágrábi vezetés nem akadályozta meg, de az egyházközségek alapítása és tevékenysége számos problémába ütközött. Többek között Ignacije Rodić muraközi érseki helynök is megpróbálta lassítani az egyházközségek szervezését a folyamközben, de hamarosan a magyar oldalon szintén megjelentek kétségek a helyi egyházközségekkel kapcsolatban.

kívánták a misét megtartani, és a horvát zászló melletti misézést kigúnyolásnak vették, a plébánost feljelentették. Az ügy még a pécsi bíróság elé is került (a bírósági tárgyalásra 1941. december 11-én került sor), azonban végül nem kapott büntetést. Franjo Balog 1990. július 5-én dr. Stjepan Kožul zágrábi érseki titkárnak írt levelében kifejtette, hogy a bírósági tanács elnöke is horvát származású volt, és beszélt a horvát nyelvet. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 55.; *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 565. Mindenesetre a tanú és az ügyvéd költségei húszezer akkori dinárnak feleltek volna meg, amelyet Franjo Balog 20 tehén árban állapított meg. *Ibidem*, 561–562. Franjo Balog későbbi jegyzeteiben Horthy református vallásásra hivatkozott, és ezért nem mutatott be szentmisét a tiszteletére. Később tíz napi elzárásbüntetésre ítélték 1942. november 10–20. között. Olyan vád is szólt ellene, hogy a keresztleveleket nem akarta magyar nyelven kitölteni. NAZ MV MV 286/1942. *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 63.; *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 31. Lásd a 2. sz. táblázatot.

⁸⁵⁰ PL Mm. 28. Kimutatás a perlaki járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn.Szn.

⁸⁵¹ *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 32.

⁸⁵² PL Mm. 28. Kimutatás a perlaki járás róm.kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dn. Szn.

⁸⁵³ A magyar püspökkari konferencia 1929. március 13-i ülésének 36. pontja kimondta, hogy minden magyar egyházmegyében kötelező egyházközségeket alapítani. *Beke Margit* (szerk): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944. között. I. kötet. München–Budapest 1992. 262. Ezt követően sikerült a magyar katolikus püspökkari értekezlet által az egyházközségek adóztatási szabályozatát 1933-ban, míg az igazgatási szabályzatukat 1938 októberében elfogadtatni Serédi Jusztinián esztergomi hercegprímással jóváhagyásával. *Beke Margit* (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944. között i. m. II. kötet. 190. Ettől kezdve az egyházközségi adó fizetése és az egyházközségi tagság kötelezővé vált a katolikus hívek számára Magyarországon.

1941. október 23-án a *Muraköz-Megyimurje* újság „Légrad ismét hitet tett magyarsága mellett” címmel jelentetett meg cikket, amelyben szintén találhatóak utalások a korabeli magyarosítási kísérletekre: „Légrad rk. egyházközség képviselő testülete most tartotta meg a kántorválasztást Gruber Theodor [Karlo Teodor Gruber] plébános elnöklete alatt. Valójában ez nem is választás, hanem a hűséges horvát nyelvű légrádi magyarság hűségnyilatkozata volt a magyarság mellett. Az egyházközség képviselői a horvátul egy szót sem tudó Varga Béla volt zákányi, jelenleg légrádi áll., elemi iskolai tanítót választották meg kántorukká. Ugyanekkor a túlsúlyban horvát anyanyelvű képviselőtestületi tagok elhatározták, hogy minden vasárnap a 9 órai mise magyar, a 11 órai mise pedig horvát lesz, de a misén a felajánlási ének szintén magyar lesz. Gratulálunk a légrádiak magyar szelleméhez, méltó utódai a nagy Zrínyieknek, de gratulálunk Varga kántornak is, aki rövid idő alatt elnyerte a légrádiak szeretetét és bizalmát.”⁸⁵⁴ A cikk alapján azt feltételezhetnénk, hogy Légradon már 1941 októberében működött egyházközség, de más források ezt nem támasztják alá. Emiatt valószínűbb, hogy a helyi egyházközség csak később jöhetett létre, míg az újság az addig csak Magyarországon használatos fogalmakkal írta le a helyi plébániai tanácsot, de a valóságban ez még nem volt a magyar egyházi szabályok alapján működő egyházközség.

A csáktornyai járás egyik képviselője a muraközi klérust újból összehívta a csáktornyai ferences kolostorba 1942. január 29-re. Tíz nappal a találkozó előtt, Andrija Fišer (Fischer) túszesztygyörgyi (Sv. Juraj u Trnju) plébános is jelezte a helyi papság számára a találkozót, és körlevelében megemlítette, hogy három fő pont lesz, amelyet meg kell vitatniuk. „Tárgy: 1.) Utasítás az egyházközség alapításokra. A létrehozásuk mindenképpen szükséges. Kapni fognak egy másolatot a szabályzatról, amely már a nyomdában van. 2.) Utasítások, hogy készítsenek listát a bevételekről. 3.) Vita a hívek spirituális munkába való bevonásáról.”⁸⁵⁵

Josip Cirković stridóvári (Štrigova) káplán beszámolt a találkozóról a zágrábi érseknek küldött levelében, amelyben megemlítette, hogy kiábrándultnak és sértettnek érezte magát az összejövétel miatt.⁸⁵⁶ „Egyházközségek alapítása – abból a célból van, hogy ezeken a

⁸⁵⁴ *Muraköz-Megyimurje* 36. (1941) 7. sz. 6.

⁸⁵⁵ PL Mm. 29. Andrija Fišer körlevele a muraközi papságnak. 1942. január 19. Andrija Fišer fordította le az egyházközségi szabályzatot horvát nyelvre, és osztotta ki a muraközi klérus számára. NAZ MV 3/1942. Andrija Fišer 1942. április 29-én hunyt el, a túszesztygyörgyi (Sv. Juraj u Trnju) plébániát Mirko Kočila vette át. *Kolarić J.*, *Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije* i. m. 87.

⁸⁵⁶ „Fájdalmasan és kínosan kiábrándult voltam ezen a találkozón. [...] Egyedül az egyház, ahol a népünknek úgy-ahogy van joga. Egyedül az egyházban van lehetősége arra, hogy a szíve vágját kifejezze a vallásos énekekben. A terror napról napra rafináltabb és kevesebb óvatossággal folyik. A kémekek minden lépésnél ott vannak. No, nem furcsa. Vannak papok akik előtt nem szabad beszélni a horvátokról sem. [Josip] Baligác tiszteletes pap kézhez kapott 150-200 pengőt a magyar hatóságtól. [...] Fišer sem rosszabb. Ennek a badarságnak éppen ő a kezdeményezője. Az imént lefordította az egyik kezébe került »az egyházközségek

községeken keresztül lehessen kapni kongruát. [...] Nekem úgy tűnik, hogy elővigyázatosan, de nagy lendülettel szervezik a felkészítést a zágrábi érsekségtől való elszakadásra.“ Egyúttal vádolta azon paptársait, akik a kongrua megszerzése érdekében elfogadták a magyar hatóságok általi követeléseket (így az egyházközség alapításokat is), és kérte az egyházi előljáróját, hogy akadályozza meg az ezirányú szándékok megerősödését. Cirković káplán úgy gondolta, hogy az egyházközség alapítások hozzájárulnak a zágrábi érsekségtől való szeparációhoz, és még egyszer kihangsúlyozta a levelében, hogy: „Úgy tűnik nekem, hogy ezeknek a[z] [egyház]községeknek az alapításával egy veszélyes lépést teszünk és közvetetten felkészülünk az elszakadáshoz vezető útra.⁸⁵⁷ A káplán állításai nem alaptalanok, mivel ebben az időszakban a magyar aktivisták a Muraköz zágrábi érsekségtől való elszakítása céljából aláírásokat gyűjtöttek a folyamközben, amelyről korábban már esett szó.

Pehm József apátplébános már a muraközi egyházközségek megalapítását megelőzően kifejtette aggályait egy ismeretlen barátjának a létrehozandó egyházi intézményekkel kapcsolatban. Az 1942. március 2-i levelében megemlítette, hogy a horvát „papság feltűnően kapott az egyházközségek alakításán. A muraközi papság inkább fázik a munkatöbblettől, mintsem örülne annak. És itt örült; birtokomban levő köriratuk mutatja, még meg is adóztatták magukat az egyházközségeket. Az Egyház nem lelkesedik az egyházközségért, Zágrábnak nem is kell, hisz tipikus magyar alakulat. Ha hozzájárult bevezetéséhez, csak azért tette, mert jó nemzetiségi harcieszköz. Felfedezték az egyházközségekben azt az erőt, amit az erdélyi magyarok találtak benne az oláh államhatalommal szemben. Ha a templom mellé ezt az erőt (a hívek erejét és egyetemét 22 plébániában) megkapják, a katonaság, csendőrség, közigazgatás, községi képviselőtestület, iskolagondnokság ellenében az ellensúly a kezükben lesz annál inkább, mivel pl. a községi képviselőtestület, iskolagondnokság tagjai az ő erősségeikből (templom, egyházközség) befolyásolhatók lesznek.” A levele végén összegezte álláspontját: „Az egyházközségi szervezést forma-okokkal szüneteltetni kellene, hisz katolikus iskolák ott nincsenek, tehát szükség sincs rája.”⁸⁵⁸

szervezete Magyarországon» című körlevelet. Minden átiratot ezen a nyelven megküld a minisztériumnak, és így tovább.” NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele Stepinac érseknek. D. n.

⁸⁵⁷ NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele Stepinac érseknek. D. n. 1942. május 12-én a stridóvári kántor Rodik Ferenc levelet írt Ignacije Rodićnak, amelyhez csatolta a korábbi levelét is. Az utóbbit a stridóvári, nem létező egyházközségnek címezte. A csatolt levélben kérte a stridóvári egyházközséget, hogy fizesse ki a négyhavi bérét, de a helyi plébános Juraj Horvatović elutasította a kérést azzal az indokkal, hogy Stridóváron még nincsen egyházközség. Ebben az esetben a kántor a plébánostól várta a fizetését. Rodik Ferenc panaszlevelének átvételét követően Ignacije Rodić közbenjárt a stridóvári kántor fizetése ügyében. NAZ MV 107/1942.; NAZ Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941. Br. 107/1942.

⁸⁵⁸ Végül megkérdezte az ismeretlen barátját, hogy: „A hercegprímás által a m. kir. kormányhoz láttaozásra benyújtott szabályzatok alapján hogy működnek a zágrábi főegyházmegye szervei?” PL Mm. 29. Pehm József levele ismeretlen barátjának, 1942. március 2.

Végül, 1942. május 12-én Franjo Salis Seewis zágrábi segédpüspök engedélyezte az egyházközségek alapítását a Muraközben, habár korábban az ezirányú kedvezésekről információkat gyűjtött.⁸⁵⁹ Az Alsó-Muraközben először Tüskesztyörgyön (Sveti Juraj u Trnju) alapítottak egyházközséget, már 1942. augusztus 21-ét megelőzően.⁸⁶⁰ Néhány hónappal később további egyházközségek alakultak, Szelencehegyen (Selnica) október 4-én, Muraszerdahelyen (Mursko Središće) október 26-a környékén,⁸⁶¹ és Csáktornyan szintén október végén.⁸⁶² Ennek ellenére Ignacije Rodić muraközi érseki helynök továbbra is kitartóan ellenezte az ezen kívüli egyházközségek megalakulását és működését.

A muraközi érseki helynök 1943. november 26-án a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak címzett levelében megjegyezte, hogy „Néhány helyen ugyan már több mint egy éve, hogy egyházi községeket alapítottak, de ott sem tudnak velük elérni semmit sem. Miért? Mert, vagy az itteni közegek annak működését gátolják hangoztatván » mivel egyházilag Muraköz Zágrábhhoz tartozik egyházi adót nem kell fizetni « vagy pedig adót beszédni nem akarják. Egyszóval az eddig alapított egyházi községgel nem értünk el semmit.”⁸⁶³ Az érseki helynökség iratanyagában a fentebbi levélhez csatolva megőrződött egy papírdarab Ignacije Rodić a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak címzett, 1943. november 26-i levelében, amelyen az szerepel, hogy: „Ami az egyházi községeket illeti, én azon vagyok, hogy addig míg ez a háború tart Muraköz területén ne legyenek megalapítva és ahol pedig vannak szűnjenek meg az egyházi községek. És azért maguk a községek fedezzék az összes egyházi költséget, mint kántori, harangozói fizetéseit, egyszóval azt, amit az egyházi községek fizetnének.”⁸⁶⁴ Az itteni (és a többi délvidéki) egyházközségek 1941–1945 közötti helyzetével kapcsolatban további, főként helytörténeti kutatások szükségesek.

⁸⁵⁹ 1942. április 17-én, Franjo Salis Seewis tájékoztatta Ignacije Rodić érseki helynököt, hogy Alojzije Stepinac zágrábi érsek elfogadta az álláspontját az egyházközség alapítások fontosságáról, amelyet a magyar politikai hatóságok követeltek meg. Ennek érdekében a segédpüspök felhatalmazta Rodić helynököt, hogy azt közvetítse a helyi papságnak, hogy egyházközségeket alapítani „nem jelent hibát, legyen kivétel nélkül mindenki számára megengedve, hogy alapítson ilyen egyházi tanácsot.” NAZ MV 99/1942.

⁸⁶⁰ NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 7. Josip Kristović levele Stepinac érseknek, 1942. augusztus 21.

⁸⁶¹ NAZ MV 272/1942.

⁸⁶² *Muraköz-Megyimurje* 37. (1942) 32. sz. 3. A hetilap “Megalakult a magyar katolikus egyházközség Csáktornyan” címmel jelentetett meg cikket, amely közölte, hogy: “P. Zsálig Norbertus [Žalig Norbert] csáktornyai ferencrendi házfőnök elnökle mellett megalakították Csáktornyan is a róm. kat. egyházközséget a magyar szabályok szerint. [...] A közgyűlésen a következő vezetőséget választották meg: egyházi elnök P. Zsálig Norbertus házfőnök, világi elnök, id. Kropék Rezső, alelnök dr. Brodnyák Imre kórházi főorvos, jegyző Szerbát Ferenc, pénztáros Kropék Ferenc, gondnok Habacht János, pénztár-felügyelők Kolarics Ferenc és Benkó István. A vezetőség és a választmány tagjai az ünnepélyes esküt a gyűlés megnyitása előtt tették le. Csodálkozásunkat fejezzük ki, hogy ily fontos, a magyar katolikusságot érdeklő ügyben az illetékes körök sem a közönséget, sem a sajtót nem tájékoztatják.” Rudolf Kropék (1885–1960) címész, 1934 és 1935 között Csáktornya polgármestere volt. *Kalšan, V.*: Međimurski biografski leksikon i. m. 101.

⁸⁶³ NAZ MV 324/1943.

⁸⁶⁴ NAZ MV 324/1943.

1943. május 24-én Harmat Jenő légrádi jegyző azzal a kérelemmel fordult a nagykanizsai főszolgabíróhoz, hogy fosszák meg Sznopék Jánost a Zalavármegyei Törvényhatósági Bizottsági tagságától,⁸⁶⁵ mivel felesége, Sznopék Jánosné két hónappal korábban, március 16-án kérelmet nyújtott be az alispánnak, melyben azt kérte, hogy a szentmiséket félig horvát nyelven tartsák Légrádon.⁸⁶⁶ A kérelemre a légrádi jegyző úgy reagált, hogy „a panaszt tévő nyitott kaput dönget, s a véleményem az, hogy a magyar törvényhatósági bizottsági tag felesége egyúttal horvát hösnő is akar lenni.”⁸⁶⁷ Ezenkívül Harmat Jenő jegyző arról is értesítette a nagykanizsai főszolgabírót, hogy „A visszatérés után Légrád r. kat. egyház előljárói a kántorválasztással kapcsolatban úgy határoztak, hogy Légrádon vasárnap 2 mise lesz, a korai 8 órakor magyar a 11 órai horvát, de a horvát misén is a felajánlási ének magyar lesz. Ezt betartottuk és ez ellen senkinek nem volt panasza soha. 1943. február 2-án gyertyaszentelőkor Légrádon csak egy mise volt és a plebános úr azt az utasítást adta az apácáknak, hogy »Magyar« mise legyen. Ezen a misén a horvátországi kaproncai apácák által még most is fűtött leányok-beleénekeltek horvátul. Botrányos viselkedésük miatt az énekes leányok a nagykanizsai kir. járásbíróhoz elé kerültek. Bizonyítékok hiányában a bíróság felmentette őket a templomi botránkozás alól. Erre Sznopékné, mint vezér arra akarta bírni a leányokat, hogy magyarul egyáltalán ne énekeljenek, sőt hivatalomba is bejött, hogy adjak neki bizonyítványt arról, hogy csak horvátul énekelnek a templomba. Természetes kellő kioktatás után kiutasítottam. Már ekkor azt mondta, hogy ő tovább megy, s úgy látszik horvát hösnői allűrjei a beadványban csúcspontosultak. Légrádon a helyzet, bár száraz határral van, – Horvátországgal, nyugodt. Plebános urunk bár horvát ember a legnagyobb lojalitással viseltetik a magyarság iránt, oly annyira, hogy a misevégi imát most már magyarul

⁸⁶⁵ Sznopék János 1941 decemberétől vált a Zala vármegyei Törvényhatósági Bizottság tagjává. HU-MNL-ZVL-IV-402-a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 672. 1941. december 5. 20. (39373).

⁸⁶⁶ „Az alulírottak mély alázattal kérelmezzük, az alispáni hivatal jóváhagyását, illetve azon kérelmünk jogos, és méltóságos elintézését, miszerint mink alulírottak mint róm. kath. vallásúak, csak a törvényes jogkeretekben, foglalt, mint horvát ajkú róm. kath. vallásúak a mi helybeli plébánia templomunkban, úgy mint imákban, mint szent énekekben vasárnapi és a többi ünnepnapon a nagymise szolgálat alkalmával a horvát nyelven az Istent dicsérhessük, mert a mi anyanyelvünk horvát, de magyar állam polgárai vagyunk, de miután nagy többségben csak horvát nyelven tudjuk dicsérni az Istent, a mi helybeli templomunkban, kérelmezzük alázattal, méltóztassék azon értelemben határozatot hozni, hogy az ünnepi Istentiszteleteket a többség kívánsága szerint fele részben magyar nyelven, és fele részben horvát nyelven a mi templomunkban elvégezhessek, az Istentiszteletet a mi templomunkban, még a régi Magyarország alatt is volt az Istentisztelet sorrendje, hogy minden újhaldkori vasárnap és karácsony másnapján valamint Húsvét és Pünkösöd hétfőn volt magyar nyelvű Istentisztelet, ellenben a nagy ünnepeken, és minden vasárnap horvátnyelvű volt az Istentisztelet, és miután a mai fiatalság és az öregebb, helybeli hitsorsosok anyanyelve horvát, ezért kérik a fenti kérelmük méltányos elintézését, azon értelemben, miszerint minden ünnepnapon és vasárnapon az első mise vagyis a 8 ó misedi Istentisztelet legyen magyar nyelven, és a déli Istentisztelet horvát nyelven tartassék meg, az eddigi szokásokhoz híven.” HU-MNL-OL-ZVL-404-b-32400/1943 (011422 sz.).

⁸⁶⁷ Aláhúzás az eredeti szövegben. Sznopék János felmentését Lontay (Laubhaimer) Alán nagykanizsai főszolgabíró is támogatta. HU-MNL-OL-ZVL-404-b-32400/1943 (951/1943).

Ő kezdi meg. A hívek legnagyobb része szívesen hallgatja a szép magyar egyházi énekeket s az öregebbe és az iskolás gyermekek énekelnek is csak egy csekély töredék Sznopék Jánosné vezersége alatt protestál a magyar mise ellen. Mint teljesen komolytalan küszködéssel a hatóságnak foglalkozni nem érdemes.”⁸⁶⁸

A Honvédelmi Minisztérium intézkedéséből az alakuló levente járás parancsokszákok vezetésével 1941 őszétől, de kiváltképpen az 1941/1942-es év fordulóján megkezdődött a Muraközben a leventeképzés.⁸⁶⁹ Ebből kifolyólag a magyar leventeoktatók részéről egyre többször jelent meg az igény, hogy magyar nyelvű szentmiséken (evangélium felolvasása, énekek magyar nyelven), más néven „leventemiséken” vegyenek részt a diákokkal. Habár a magyar mariánus ferencesek is tartottak szentmisét a leventék részére, azonban ezek többségét a helyi plébánosok, káplánok tartották meg.⁸⁷⁰ Az abszolút horvát többségű plébániák esetében ez többször kellemetlenségeket okozott, akárcsak Alsódomborún (Donja Dubrava), ahol ezen problémakörre még egy éveken át húzódó plébános-kántor konfliktus is rátelepült. Miután Ivan Knez az 1941-es impériumváltást követően Varasdra menekült, a plébániát a szlovén származású Janko (Nepomuk) Breznik vette át.⁸⁷¹ Jenei Jenő kántortanító és leventeoktató a *Zalamegyei Ujság* szerint 1942 januárjában kapott kinevezést Alsódomborúba.⁸⁷² Jenei Jenő eredetileg református felekezetű volt, de Muraközbe való érkezését követően már katolikusként gyakorolta vallását.⁸⁷³ Jenei Jenő nem tudott horvátul, továbbá nem rendelkezett megfelelő kántori képesítéssel, sőt érseki megerősítéssel sem.⁸⁷⁴

Mivel Jenei Jenő nem tudott arról, hogy egy temetésre 1943-ban a plébános engedélyével érkezett a szomszédos település (Kotor/Kotoriba) kántora, úgy megharagudott a plébánosra,

⁸⁶⁸ HU-MNL-OL-ZVL-404-b-32400/1943 (951/1943).

⁸⁶⁹ NAZ MV 110/1942.

⁸⁷⁰ A muraszentmártoni (Sveti Martin na Muri) állami népiskolától leventemise bevezetésére vonatkozóan a helyi plébániához először 1942. január 21-én érkezett kérvény Horvát Benedek igazgató-tanító részéről: „...a járási főszolgabíró úr szóbeli rendeletére tisztelettel kérem, hogy vasárnaponként a ½ 12 órák alatt az iskolás gyermekekkel magyar miseénekek énekeltesse. Az énekek betanításához pedig kérem a harmoniumnak az átengedését.” A második kérvényének szövege: „Tárgy Magyar mise. Főtisztelendő Pelin Vladimír plébános úr! A járási levante parancsnoktól vett utasítás értelmében tisztelettel kérem Főtisztelendő Plébános urat, hogy folyó évi március hó 1-től vasárnaponként a leventék és az iskolás gyermekek részére ½ 12 órakor tartassék a szent-mise és azon az evangélium magyar-horvát illetve muraközi nyelven olvastassék fel a szentmise alatt magyar egyházi énekek énekeltesse. Horváth Benedek leventeparancsnok.” Vladimír Pelin muraszentmártoni plébános az érseki helynök engedélyéhez kötötte a leventemisek megtartását, amelyet 1942. február 22-én kapott meg.” NAZ MV 51/1942.

⁸⁷¹ Janko Nepomuk Breznik 1895-ben született a maribori püspökség területén (Sv. Trojica). 1921. június 29-én szentelték pappá. A magyar hatóságok a korábbi plébános kántorát, Ivan Horvátot is elűzték, aki Kaproncára települt át, és csak 1945. februárjában tért vissza (a németek parancsnokság védelme alatt) Alsódomborúba (Donja Dubrava). Helyére a magyar Jenei Jenő tanár érkezett. A partizánok 1945 nyarán lelőtték. *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama* i. m. 57–64.

⁸⁷² *Zalamegyei Ujság*, 1942. január 14. 3.

⁸⁷³ NAZ MV 70/1944.

⁸⁷⁴ NAZ MV 70/1944. A helyi plébániai krónikában az szerepel Jenei Jenővel kapcsolatban, hogy megverte azokat az énekeseket, akik horvát dalokat énekeltek. *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama* i. m. 57–58.

hogy a temetésről távozott és feljelentette.⁸⁷⁵ Az alsódomborúi plébános és kántor közötti konfliktusról már Forintos Géza perlaki járás főszolgabírája is levelezett Pehm Józseffel apátplébánossal 1943. május 4-én, amelyben a főszolgabíró megállapította, hogy „Jenei Jenő kántortanító/aki ellen a panasz szólt/ és Breznik János plébános között olyan ellentét van, mely el nem simítható. Összebékítésük eddig nem sikerült.” [...] „megkísérlem a kántortanítót állásáról való lemondásra bírni. Ha ez sikerül, helyre áll a béke a faluban és a nép is megnyugszik.” Jenei Jenő kántortanító húsvétkor, 1943. április 15-én kézhez kapta a határozatot a lemondásáról.⁸⁷⁶ A plébános 1944. február 18-i levelében tudatta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ügyosztályával, hogy 1943-ban a „nevezettet felszólítottam, s egyidejűleg neki egy esztendei határidőt adtam, hogy ezen belül sajátítsa el az egyházi szertartásoknál szükséges tudnivalókat. Úgyszintén felkértem, hogy foglalkozzék a templomi énekkarral, amelynek tagjai bár muraközi ajkúak, de kedvvel és szívesen megtanulnák a szép magyar egyházi énekeket is.”⁸⁷⁷ Janko Breznik plébános a „botrányok elkerülése végett kénytelen” volt Jenei Jenőt „a további kántorizálás alól felmenteni.”⁸⁷⁸

Ebben a feszült légkörben került sor az 1943. szeptember 3-i incidensre, a helyi levante egyesület szeptember 1-i megalakulását követően.⁸⁷⁹ Már a plébániai krónika 1943-as évre vonatkozó első sora is megállapította, hogy „ez az év a nemzeti nyelvért folytatott harc jegyében zajlik.”⁸⁸⁰ Janko Breznik plébános augusztus utolsó vasárnapján a prédikációt követően kihirdette, hogy szeptember 3-án, mint elsőpéntek Jézus Szent Szíve ájtatosságot tart és hangos misét fog tartani. „Ezen a misén is, mint minden plébániamisén, a nép együtt éneklie a miseénekeket az énekkarral, természetesen anyanyelvén.” Janko Breznik plébános elmondása alapján azonban szeptember 2-án Szalay József tanító, levanteoktató megkérte, hogy másnap reggel a levanték részére tartson szentmisét, amelyet azonban összevontak volna a korábban kihirdetett szentmisével.⁸⁸¹ „Kapóra jött a Jenei urnak 3-án reggel, amint az ünnepélyes Szentmisét a kihirdetett időben meg akarom tartani, s kimenve a sekrestyéből az

⁸⁷⁵ Nem ez volt az egyetlen alkalom, hogy Jenei Jenő a plébánost feljelentette. *Ibidem* 59.; NAZ MV 70/1944.

⁸⁷⁶ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 60.

⁸⁷⁷ A helyi plébániai krónikában 1941. március 7-re vonatkozóan az szerepel Jenei Jenővel kapcsolatban, hogy nem tisztelte a horvát egyházi zenét és a horvát dalokat nem tanította meg az énekeseknek. *Ibidem*.

⁸⁷⁸ NAZ MV 70/1944.

⁸⁷⁹ NAZ MV 35/1944.

⁸⁸⁰ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 60.

⁸⁸¹ „Szalay nem beszél horvátul, sem németül, én meg bár ünnepélyes alkalmakkor s a levantemiséken a Szentleckét magyarul olvasom fel, nem bírom még úgy a magyar nyelvet, hogy azon társaloghathatnék szótár segítségével megmagyaráztam neki, hogy másnapra már kihirdetett mise van, amelyen már nem változtathatok, annál inkább sem, mivel a hó első péntekje lévén hangos plébániamisét és Jézus Szent Szíve ájtatosságot tartok a hívőkkel, azonban szívesen látom s természetesen nincs ellenvetésem, ha a levanték is megjelennek, de hangsúlyozom, hogy a Szentmisét a kihirdetés értelmében tartom meg. Szalay erre sarkon fordult s elment.” NAZ MV 70/1944. A plébániai krónika szerint szeptember 3-ra csendes misét rendelt a plébános. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 61.

oltárhoz, s azon a kelyhet elhelyezem, elkezd a felfüggesztett kántor a harmóniumon játszani. Erre én kifordultam/ a lépcsőimát még meg sem kezdtem/ és a következő szavakkal » Kérem nem zavarni a Szentmisét, az énekkar fog énekelni « kértem Jeneit, hogy hagyja abba a játékot.⁸⁸² Miután nevezett ezen kérelemnek eleget nem tett, – hogy elejét vegyem botrányoknak s jeleneteknek, amelyek vallásos híveim érzületét mélyen sértették volna – kimentem a sekrestyébe. Rövid idő után, abban a hiedelemben, hogy a történetek után a volt kántor úr nem fogja újból megkísérelni a zavarást, újból bementem az oltárhoz. Fölvetésem azonban, sajnos téves volt. Jenei újakezdte a játékot a harmóniumon. Hogy papi tekintélyemnek érvényt szerezzek, nem tehettem egyebet, mint újból visszamenni a sekrestyébe, s levette a miseruhát, felmentem a kórusra, lezártam a harmóniumot, majd visszamentem a sekrestyébe, felvettem a miseruhát s elmentem az oltárhoz. Időközben azonban Jenei a harmóniumot feltörte s amint játszani kezdett, híveimhez fordulva kijelentettem, hogy ilyen körülmények között – fájdalom – a mai napon hirdetett szentmisét és ájtatosságot nem tarthatom meg. Levette a sekrestyében a miseruhát, beültem a gyóntatószékbe s gyóntattam, Jenei pedig látva, hogy erőszakkal nem ér el célt, elhagyta a leventékkal a templomot s ezek után híveim meglegedésére a Szentmisét megtartottam.”⁸⁸³

Janko Breznik levelében többek között azzal érvelt, hogy: „Az 1943. szeptember 3-i incidens is Jenei erőszakos, tapintatlan s botránykereső fellépésének tulajdonítható,”⁸⁸⁴ továbbá Jenei Jenő nem rég óta tagja a katolikus egyháznak.⁸⁸⁵ A plébános tagadta azokat az ellene felhozott vádakokat, hogy Jenei Jenő magyar egyházi éneket intonált,⁸⁸⁶ miseruhában ment fel a kórusra, és felszólította volna a híveket, hogy az anyanyelvükön énekeljenek. „Leventemisén, úgyszintén állami ünnepeken tartott miséken a tiszt urak közül egy kántortanító, leventemiséken pedig, úgyszintén az iskolagyerekek miséjén az itteni igazgatótanító úr játszik engedéllyel a harmóniumon s énekel magyar nyelven. Nem tartom illetékesnek magamat, hogy bírálat tárgyává tegyem egyes tapasztalatlan, meggondolatlan, beképzelt, csak szájjal, de szív és odaadással nem dolgozó urak viselkedését,

⁸⁸² Somfay György alsódomborúi (Donja Dubrava) leventeparancsnok 1943. szeptember 3-i jelentése szerint azonban „Jenei Jenő helybeli levente csap. pk. rk. kántor magyar éneket intonált a kóruson lévő harmóniumon, nevezett plébános horvát nyelven felkiabált a kórusra, hogy azonnal hagyja abba a kántor az orgonálást, ugyanis magyarul nem szabad énekelni.” NAZ MV 282/1943.

⁸⁸³ NAZ MV 70/1944. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 61.; Somfay György alsódomborúi leventeparancsnok 1943. szeptember 3-i jelentésében az áll, hogy: „A további botrány elkerülése végett parancsomra Jenei Jenő és Szalay József leventeoktatók vezetésével a leventék kivonultak a templomból. Kivonulásuk után a plébános a misét azonnal megkezdte hol felszólítására a hívek horvátul énekeltek.” NAZ MV 282/1943.

⁸⁸⁴ NAZ MV 70/1944.

⁸⁸⁵ „... s így egyházi szertartásaink jelentőségét, lényét, valamint azt, hogy a templom egy felszentelt hely, Istennek háza, átérezni nem képes.” NAZ MV 70/1944.

⁸⁸⁶ Somfai György jelentése szerint Jenei Jenő magyarul énekel. NAZ MV 282/1943.

amellyel hazájuknak kimondhatatlan kárt okoznak.”⁸⁸⁷ Breznik plébános a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba küldött levelének végén megjegyzi, hogy: „Szlovén vagyok, aki koncentrációs táborból kerültem, megjárva a Kálváriát, magyar földre és hálás vagyok a Gondviselésnek és a magyar hatóságoknak, hogy itt teljesíthetem szent hivatásomat.”⁸⁸⁸

A templomi énekek és a nemzeti ünnepek mellett számos esetben okozott problémát a hittan- és énekeskönyvek kérdése.⁸⁸⁹ Kovács Ferenc, a drávavásárhelyi (Nedelišće) állami népiskola igazgatója, tanára 1942. január 9-én feltételezett sikkasztás vétségére hivatkozva feljelentette a helyi, drávavásárhelyi esperesplébánost, Valentin Lehpamert (Lehpamer Bálintot). Az ügy háttérében az állt, hogy 1941 októberében a budapesti Magyar Kórus cég 100–150 darab kis magyar ima és énekes könyvet küldött a drávavásárhelyi plébániai hivatalnak ingyenes szétosztás céljából. Az ózdi származású 29 éves iskolaigazgató azért jelentette fel a helyi plébánost, mert szerinte nem osztotta ki a maradék imakönyvet (mivel 1941 karácsonyát követően körülbelül húsz darabot átadott az igazgatóknak).⁸⁹⁰

Valentin Lehpamer az első csendőri kihallgatás során azt állította, hogy ő a megmaradt imakönyveket továbbította a hívek felé, azonban egy személyt sem tudott megjegyezni, hogy ki kapott az imakönyvekből. Mindazonáltal az eljárás során végig tagadta, hogy az imakönyveket magánál tartotta, vagy azokat megsemmisítette volna.⁸⁹¹ A m. kir. szombathelyi III. csendőrkerület alárendeltségében Németh Ferenc őrmester járőrvezető és Egyed Lajos csendőr által végzett nyomozása során a jegyzőkönyvben feltűntették, hogy „valószínű gyanúsított magyarellenes és a kérdéses könyvek is magyarul voltak írva, ezért azokat elégethette, illetve megsemmisíthette.” A nagykanizsai kir. ügyészség 1942. február 6-án a 130 darab imakönyv alacsony értéke miatt (200 pengő) az ügyet a csáktornyai járásbíró hatáskörébe sorolta. 1942. március 26-án tartottak nyilvános tárgyalást az imakönyvek ügyéről, melyen a tanúk (Bálics Mihály, Bratkó Ferenc, Cserncsec Vince) azt

⁸⁸⁷ NAZ MV 70/1944.

⁸⁸⁸ NAZ MV 70/1944. Ellentétben a kántorral, Janko Breznik plébános viszonya a magyar katonai vezetéssel jó volt. A 17. kir. honvéd gyalogsági ezred zalaegerszegi III. zászlóalja fél évig állomásozott Alsódomborún, mialatt Eckhardt alezredes jó kapcsolatot alakított ki Janko Breznik plébánossal, aki a plébánia felújításában is segédkezett. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 61. Emléklül a tisztek a plébánosnak „A m. kir. Honvédség érdekében kifejtett tevékenységének elismeréséül, valamint tiszteletünk és nagyrabecsülésünk jelül” egy díszkötésű Szentírást ajándékoztak. NAZ MV 70/1944.

⁸⁸⁹ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 60–61.

⁸⁹⁰ Emellett Kovács Ferenc azzal is megvádolta a Lehpamer Bálintot, hogy az 1928–1929 között a templom kórusának nagyobbítására gyűjtött pénzt a plébános elsikkasztotta. HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁸⁹¹ A kórus ügyével kapcsolatban azt az álláspontot képviselte, hogy az összegyűjtött pénz nem bizonyult elegendőnek a kórus felújítására, így abból csak a templom orgonáját javította meg. Ellenben a nagykanizsai kir. ügyészség a kórus felújításával kapcsolatos ügyet elévülés miatt a bünvádi eljárást megszüntette, valamint a nyomozást lezárta 1942. február 6-án. HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

nyilatkozták, hogy arról hallottak volna, ha az imakönyveket kiosztják a településen, valamint az esetet a plébános magyarellenes nézeteivel próbálták magyarázni.⁸⁹²

Kovács Ferenc igazgató a tárgyaláson a fennmaradt jegyzőkönyv szerint a következőket nyilatkozta: „1941. október közepe táján a Magyar Kórus cégtől a plébániai hivatal címére mintegy 3 kg-os csomagban 100–150 db. magyar imakönyv érkezett. Minthogy a vádlott nem tud magyarul, tőlem kérdezte meg, hogy mit tartalmaz a csomag. Én megmondottam neki, hogy imakönyvek. Kb. két hétig nem váltotta ki a plébános a csomagot. Ekkor felhívtam a figyelmét arra, hogy váltsa ki, mert a hívek már várják a magyar imakönyveket. A vádlott felhívásomra ki is váltotta a csomagot. Miután nem találtam még időszerűnek az imakönyvek kiosztását, mert a gyerekek még nem tudtak magyarul, mondtam a vádlottnak, hogy egyelőre őrizze meg az az imakönyveket. 1942 január elején már tudtak annyit a gyermekek, hogy időszerűnek tartottam az imakönyvek kiosztását. Kértem az imakönyveket a vádlottól, hogy azokat kioszthassam. Vádlott átadott nekem 20 db. imakönyvet, és azt mondta, hogy a többi imakönyvet már kiosztotta. Ez azonban nem volt igaz, mert akkor nekem erről a kiosztásról tudomást kellett volna szereznem.” A vádló megkérdezte a helyi káplánt (Dragutin Gazivoda) is az ügyről, aki azonban nem tudott az esetről, csak annyit mondott, hogy az imakönyvek már nincsenek meg. Az igazgató az iskolában is utánakérdezett a gyerekeknél a könyvekről, de állítása szerint ők sem kaptak magyar nyelvű imakönyvet. Kovács Ferenc végül pénzért megvette a hiányzó imakönyveket, és kiosztotta a gyerekek között. A tárgyaláson úgy folytatta: „Tehát mintegy 100 egyén megkárosodott azáltal, hogy nem kaphatott az ingyenes kiosztás céljából küldött imakönyvből. Az eltűnt 100 db. imakönyvnek mintegy 100 P. értéke volt. Vádlott erősen magyarellenes, horvátérelmű egyén, és ez indíthatta őt arra, hogy az imakönyvek nagy részét megsemmisítse.”⁸⁹³

Mivel a tárgyalás során Valentin Lehpamer esperes nem tudott egyetlen egy embert sem megnevezni Kovács Ferencen kívül, akinek a magyar imakönyvekből juttatott, a csáktornyai járásbíróóság sikkasztás vétségében egyhavi fogházbüntetésre, továbbá két évi hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlatának felfüggesztésére ítélte. Az ítélet indoklása szerint a kir. járásbíróóság a plébános azon védekezését, hogy az imakönyveket szétszította a hívek között, nem fogadta el. A kir. járásbíróóság súlyosbító körülménynek tudta be, hogy a „vádlott mint r. katolikus plébános lelkeszi hivatásának körében követte el a cselekményt, mint lelkesz hívei

⁸⁹² Csernec Vincze, 53 éves drávavásárhelyi asztalosmester a jegyzőkönyv szerint a következőket nyilatkozta: „Annyit még előadok, hogy vádlott erősen magyarellenes horvát érelmű egyén, és valószínűleg azért semmisítette meg a magyar imakönyveket, hogy a tanuló ifjúság ne tanulhassa meg a magyar imákat.”HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁸⁹³ HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

elől vonta el az imakönyveket és ugyancsak nyomatékosan súlyosbító körülménynek vette a kir. járásbíróság, hogy ezt magyarellenes érzületből fakadóan cselekedte.”⁸⁹⁴

Valentin Lehpamer a csáktornyai járásbíróság által meghozott elsőfokú bírói ítélet ellen fellebbezett. Az általa benyújtott fellebbezési iratokban bűnösségét abban ismerte be, hogy nem vezetett nyilvántartást az imakönyvekről és azok kiosztásáról, ezáltal nem tudott visszaemlékezni azokra, akiknek adott a könyvek közül. Ugyanakkor az elsőfokú bírói ítéletben megszabott fogházbüntetést és hivatalvesztést túl nagy büntetésnek gondolta a könyvek általa vélt alacsony értékéhez képest. Emellett arról nyilatkozott a fellebbezési iratokban, hogy: „Nekem semmiféle politikai mozgalomban részem nincs, arra pedig hogy a magyar állameszme és a magyar nemzeti érdek szolgálatában hűségesen részt veszek, legjobb bizonyíték, hogy mindennap szolgáltatok magyar misét, sőt vásár és ünnepnapokon a leventék részére még külön egy második magyar misét is. [...] Ha nem kívántam volna hűséges szolgája lenni a magyar hazának, akkor nem elsőnek esküdtem volna fel a muraközi papságból a magyar állami hűséges szolgálatra.”⁸⁹⁵ Ezáltal az államellenes vád ellen is tiltakozott, és az eljárás során felmutatta Szencsár Péter pécsi ferences házfőnök 1942. február 12-én íródott nyilatkozatát, melyben a szerzetes igazolta, hogy Lehpamer drávavásárhelyi plébános még a „szerb megszállás alatt” a helyi, muraközi magyarokat próbálta pártfogolni.⁸⁹⁶

A nagykanizsai kir. törvényszék, mint fellebbviteli bíróság a fellebbezést követően tanácsulást tartott 1942. június 19-én, amelyen a vádlottat felmentették, és a bűnügyi eljárást megszüntették a plébánossal szemben.⁸⁹⁷ A vádlott a tárgyalás során arról nyilatkozott, hogy magyarul egyáltalán nem tud,⁸⁹⁸ és a maradék imakönyv az irodájában maradt. „Drávavásárhely 8000 lakosú község, híveimet nem ismerem és nálam múlt év őszén nagyon sokan megfordultak az irodámban, a zsidótörvénnyel kapcsolatos igazolások végett. Mivel az énekfüzeteket ingyenes szétosztás céljára kaptam nem is törődtem vele, hogy közben el-el tűnik az irodámból az énekfüzet, közben magam is adtam azoknak, akik hozzám jöttek, de meg én sem voltam mindig otthon, hivatásomnál fogva többször kellett mennem temetni, gyóntatni.”⁸⁹⁹ A törvényszék a felmentést azzal indokolta, hogy a tanúk vallomásai csupán következtetésen alapulnak, míg a vádlott álláspontját nem tudják megcáfolni.⁹⁰⁰

⁸⁹⁴ HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁸⁹⁵ HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁸⁹⁶ HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁸⁹⁷ Lehpamer Bálint ügyvédje Dr. Lakó Imre ügyvéd volt.

⁸⁹⁸ Ezért a Nagykanizsán élő Faludy Géza nyugalmazott igazgató-tanítót fogadták tolmácsnak.

⁸⁹⁹ HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

⁹⁰⁰ Ellenben a plébános azon állítását, miszerint az imakönyveket kiosztotta, a törvényszék nem fogadta el. HR-DAM-100 Kotarski sud Čakovec 4342/1942.

Nem ez volt azonban az egyetlen eset, hogy a hittan- és énekeskönyvek miatt feszültség alakult ki a magyar és a horvát fél között. Ignacije Rodić muraközi érseki helynök erőteljesen tiltakozott az esztergomi főegyházmegyénél a Murai Frigyes által szerkesztett, a Szent István társulatnál megjelent muraközi kis katekizmus terjesztése ellen. Egyházi szempontból veszélyesnek tartotta a „muraközi nyelven”⁹⁰¹ íródott katekizmus érthetetlen nyelvezetét, mivel ezáltal a katekizmus szövege félreértelmezésekre adott lehetőséget.⁹⁰² Szintén felhívta a figyelmet, hogy a katekizmus kiadása előtt ki kellett volna kérni a muraközi horvát alsópapság véleményét, ezekből kifolyólag pedig kérte „a Főtisztelendő egyházmegyei hatóságot, hogy vonja vissza az ilyen katekizmusra vonatkozó imprimáturt,”⁹⁰³ amelyet azonban az esztergomi főegyházmegye nem kívánt megtenni.⁹⁰⁴ Emellett 1944 őszén a leventék részére külön készült magyar és „muraközi,” kétnyelvű imakönyv.⁹⁰⁵

V.2.2. Eltérő nemzetiségű papság között húzódó feszültségek

A pálos rend feloszlását követően (1782) a Muraközben egyedül a csáktornyai ferences kolostorban összpontosult a szerzetesi élet. Míg a bácskai (Bács, Szabadka) ferences kolostorok 1923 előtt a Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett ferences rendtartományhoz tartoztak, és csak ezt követően kerültek a horvát, Cirill és Metódról elnevezett ferences rendtartományhoz, addig a csáktornyai ferences kolostor már a horvát rendtartomány 1900-as alapítása óta oda tartozott.⁹⁰⁶ A kolostor a második világháború időszakában is kiemelkedő szerepet játszott, már a korszakban a „horvátság bástyájának” nevezték, illetve itt folytattak lelkipásztori megbeszéléseket, melyek által a magyar-horvát etnikai súrlódások egyik kiemelkedő helyszínévé vált. Már a katonai bevonulást követően (1941. április 16.) a magyarpárti csáktornyai lakosok a katonák segítségével magyar zászlót tűztek a templom harangtornyára.⁹⁰⁷ Nemcsak a csáktornyai Szent Miklós templom és ferences kolostor, hanem

⁹⁰¹ NAZ MV 372/1943. Idézet Ignacije Rodić leveléből: „... végigolvastam az egészet, de benne olyan furcsa kétértelmű szavakat vannak, hogy azt egyáltalán a gyerekek és a nép kezébe nem lehet adni. Ennek a kétértelműségnek eretnokséget is lehetne a végén kihozni. Úgy látszik, hogy csak egy laikus-civil fordíthatta ezt le. – Ha pedig valamely pap, akkor nem értette és nem érti igazán a muraközi nyelvet.” Lásd a 10. sz. mellékletet.

⁹⁰² NAZ MV 365/1943.

⁹⁰³ NAZ MV 372/1943.

⁹⁰⁴ NAZ MV 66/1944.

⁹⁰⁵ PL Mm. 28. Nagyméltóságú Püspök Úr! Kegyelmes Atyám kezdetű levél. Muray Frigyes levele Mindszenty József veszprémi püspöknek. Pápa, 1944. november 10. Lásd a 11. sz. mellékletet.

⁹⁰⁶ *Salacz G.*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt i. m. 126.

⁹⁰⁷ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287.

az itt szolgáló szeretesek szerepe is kiemelkedett a muraközi kléruson belül, nem kizárólag amiatt, hogy a térség központjában helyezkedtek el, hanem amiatt is, mivel széleskörű pasztorációs munkát végeztek a városban és annak környékén. A magyar katonák Muraközbe történő bevonulásakor hat horvát ferences szerzetes szolgált az itteni kolostorban.⁹⁰⁸

A muraközi horvát alsópapság negatív magyarországi megítéléséről árulkodik Simicza Sebestyén nagykanizsai ferences 1941. április 25-i levele tartományfőnöknek, Vinkovits Viktornak (a mariánus ferences rendtartomány provinciálisának), melyben megemlíti, hogy a Muraközbe érkező Murai Frigyes rendtását „tanácsokkal elláttam, mert a csáktornyai barátok nagyon magyar ellenesen és csúnyán viselkednek, akik közül ezredesünk mondása szerint nem volna kár egy-kettőt fellógatni. Ebben a munkában, ha nem volnék barát, mondtam ezredesünknek, én is szívesen részt vennék.”⁹⁰⁹ A magyar fél a muraközi horvát alsópapságot elsősorban magyarellenességgel vádolta, és részben az ő tevékenységüknek tudta be az 1918-as elcsatolás támogatottságának helyi növekedését. Ezért magyar egyházi körökben is megjelent az ellenszenv a horvát alsópapsággal szemben.

A csáktornyai plébániai krónika szerint egy nappal azután, hogy Vlado Vincek, és Petronija Pajtlert a magyar katonaság a Dráván túlra üldözte (1941. május 20.) Nagykanizsáról két magyar ferences (Muray Frigyes, Simicza Sebestyén) tett látogatást a csáktornyai ferenceseknél, és az egyikük, Muray Frigyes beköltözött az itteni kolostorba. A tótszerdahelyi származású, horvátul anyanyelvi szinten beszélő Muray Frigyes a csáktornyai katonai parancsnokságon egyházi tanácsadóként dolgozott.⁹¹⁰ Ugyanakkor már május 30-án a tartományfőnöknek írt levelében kérte a csáktornyai kiküldetéséből való felmentését.⁹¹¹ Muray Frigyeset nem az egyházi elöljárója, a mariánus provincia tartományfőnöke küldte a Muraközbe,⁹¹² hanem a magyar „katonaság vitte Csáktornyára és a magyar hatóságok [...] azt akarták, hogy a kolostorban lakják. Nekem kellett és illett ezek előtt deferálnom. Ő ugyanis tud horvátul és csillapította a forrongó hangulatot” – magyarázta utólag Murai Frigyes 1941. májusi tartózkodásának körülményeit Vinkovits Viktor provinciális Norbert Žalig, a horvát

⁹⁰⁸ Bernardin Bunjanić, Anđelo Novak, Leto Lukša, Stanislav Anđelić, Vlado Vincek és Petronija Pajtlert.

⁹⁰⁹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-206/1941 (11. cs.).

⁹¹⁰ HU-MNL-OL-P-233-1-a-272/1941 (11. cs.).

⁹¹¹ Muray Frigyes a többek között a következőket írta egyházi elöljárójának: „További ottmaradásom céltalan. Mivel a k. [katonai] parancsnokság óhaja, legyen ott állandóan egy magyar páter, szíveskedjék helyettem kiküldeni azt, aki mint házfőnök – adott pillanatban átveszi a zárdát. Tapasztalatokat gyűjthet, esetleg tökéletesítheti horvát nyelvismeretét – s csak magyar nyelvű szentbeszédeket mondhat. Propagandára most már úgyszincs szükség. Egyházi szempontból is tanácsosabb, ha csak magyarul beszél – a kimondottan magyar Istentiszteleteken.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-277/1941. (11. cs.).

⁹¹² Murai Frigyes a III. hadtest parancsnokától és a tábori püspöki 491. számú leirata értelmében kapott megbízatást, valamint kirendelést a Muraközben szolgáló magyar katonai alakulatokhoz. HU-MNL-OL-P-233-1-a-529/1941 (12. cs.).

tartományfőnök által megbízott („*Commissarius Provincialis*”) muravidéki szlovén származású ferencesnek 1941. szeptember 11-én.⁹¹³ Muray Frigyes Muraközben való tartózkodása során számos jelentést küldött az ottani helyzetről a tartományfőnökének és Pehm József pápai prelátusnak.

Nem ő volt azonban az egyetlen magyar ferences, aki beszámolt a muraközi helyzet alakulásáról, Gulyás Gellért nagykanizsai ferences 1941. július 15-i csáktornyai látogatásáról szóló, tartományfőnöknek elküldött levele is utal a magyar és a horvát ferencesek közötti távolságtartásra: „Beszélgettem a csáktornyai páterekkel is. Nem ellenszenvesek, de bizonytalanságuk miatt nem is igen közlékenyek. Nagy figyelmességgel fogadtak – de ha a muraközi helyzetre terelődött a szó tartózkodóan nyilatkoztak. De éppen tartózkodásuk az, ami elárulja érzelmeiket és gondolataik, illetve gondolkozásuk hátterét.”⁹¹⁴

Kezdetben a magyar oldalon fontos célként fogalmazódott meg, hogy a csáktornyai ferences kolostort a magyar mariánus provinciához csatolják,⁹¹⁵ mivel még nem volt egyértelmű, hogy a Muraköz zágrábi érsekségtől történő elcsatolásának kísérlete a Szentszék ellenkezése nyomán ellehetetlenül. Muray Frigyes Zágrábban tárgyalt a horvát egyházi hatóságokkal a muraközi helyzetről. A katonai közigazgatás Muraközbe történő bevezetését (1941. július 15.) követően azt tanácsolta egyházi előjárójának, hogy vegye fel a kapcsolatot a horvát Cirill és Metód provincia tartományfőnökével, mivel a „horvát páterek még mindig nem hiszik el, hogy Muraköz magyar.”⁹¹⁶ Emellett szükséges volt rendezni Muray Frigyes egyházi helyzétét is, mivel a tábori püspökség által megadott engedélyek (gyóntatási,

⁹¹³ Norbert Žaligot a zágrábi ferences tartományfőnök 1941. szeptember elején nevezte ki a csáktornyai kolostorba a magyarországi zárdák (Bács, Csáktornya, Szabadka) felügyelete céljából. HU-MNL-OL-P-233-1-a-485/1941 (12. cs.). Žalig szeptember 2-án érkezett Csáktornya, és azonnal hozzálátott a kiszabott feladathoz. *Damiš, I.*: Iz prošlosti župe Čakovec i. m. 1994. 78. Szeptember 22-i levelében megfogalmazta a magyar mariánus tartományfőnöknek, hogy: „Mint commissarius azon leszek, hogy az alattvalóim közül egyik sem fog többé politizálni [utalva Vlado Vinček és Petronija Pajtlera esetére – B. P.], s nem is engedem meg magyarok érdeke ellen dolgozni. Dolgozzanak az iskolában, templomban, mert erre vagyunk hivatva nem pedig a politizálásra.” Következő, 1941. szeptemberi levélváltásukkor Vinkovits Viktor kijelentette, hogy: „A múlt levelem ama kitételére, amelyet homályosnak tart, levélbeni válaszom ez: az egész muraközi papság, köztük Csáktornya is politizált. Ezt a magyar állam részéről mindenki zágrábi nevelésnek tartja. És ezen segíteni is akarnak. Ha a mi Rendünk ezt a napnál világosabb akciót ölbetett kezekkel nézi, szerintem könnyen a világi papság kezébe került helyünk.” HU-MNL-OL-P233-1-a-529/1941 (12. cs.). Norbert Žalig Vinkovits Viktorral való privát levélváltásáról a horvát tartományfőnökének is beszámolt. HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Norbert Žalig csáktornyai megbízott levele Mihael Troha horvát tartományfőnöknek 1941. szeptember 15-én. Szn. Norbert Žalig 1941. október 24-én levélben kérte a muraközi érseki helynököt, hogy értesítse a kinevezéséről a zágrábi érseket és a budapesti nunciust. NAZ MV 70/1941.

⁹¹⁴ HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941 (11. cs.).

⁹¹⁵ HU-MNL-OL-P-233-1-a-206/1941 (11. cs.).

⁹¹⁶ „Zágrábban a hivatalos rendi tényezők azt mondták, hogy az ottani Provinciális még a varasdi definitoriális ülésen azt az ukázt adta az itteni gvardiánnak, hogy: amennyiben Muraköz Magyarországhoz lesz csatolva, úgy rendben, békében – és lelkiismeretesen adja át a zárdát. Többet nem is mondtak erről. HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941. (11. cs.).

igehirdetési, binandi-jog)⁹¹⁷ nem voltak elegendőek a hosszútávú pasztorációs munkájának biztosítására a Muraközben, ugyanis a terület a zágrábi érsekség része maradt. Emiatt, egyrészt engedélyt kellett kérni a csáktornyai ferences kolostorban való tartózkodására a horvát tartományfőnöktől, másrészt a zágrábi érseknek szintén a hozzájárulását kellett adni a misézés, gyóntatás, hitoktatás, litániák elvégzéséhez. Ezen engedélyek nélkül az egyházi feladatok gyakorlása szembement a korabeli egyházjoggal.⁹¹⁸ Gulyás Gellért nagykanizsai ferences ezzel kapcsolatban szintén július 15-én megállapította a tartományfőnöknek: „Érthető, hogy a zágrábi érsek nem akarja neki megadni [a joghatóságot – B. P.], hisz a jurisdictióban már indirekte véleményezés van bizonyos fokú jog feladására részéről. Pláne, ha azt egy idegen hatalom katonaságánál tartózkodó lelkész számára adja,” aki ezen túlmenően a civilek között szintén tevékenykedett.⁹¹⁹ A magyar egyházi követelések a különböző engedélykérésekkel egyértelműen a Muraközben tartózkodó magyar katonaság növekvő egyházi igényeire hivatkoztak, azonban a magyarok vallási ellátását részben a helyi horvát papság is el tudta látni, mivel közülük többen is beszéltek magyarul.

Mindenesetre a legtöbb feszültséget a további engedélykérések, a hitoktatói kinevezések körüli viták és bonyodalmak okozták a magyar és a horvát papság között. Ennek ellenére Vinkovits Viktor mariánus tartományfőnök elfogadta rendtársai tanácsát, és július 22-én kapcsolatba lépett Mihael Troha zágrábi ferences tartományfőnökkel, hogy felajánlja számára a segítségét, illetve személyes találkozást javasoljon.⁹²⁰ Horváth Athanáz nagykanizsai ferences szerzetes 1941. augusztus 5-én Csáktornyán és Ráckanizsán járva azt javasolta Vinkovits Viktor tartományfőnöknek, hogy Csáktornyára horvátul is tudó magyar házfőnököt és plébánost küldjön az elcsatolást követően.⁹²¹ Mindazonáltal egyre inkább tolódott a

⁹¹⁷ PL Mm. 28. Az egyházi keretek átvétele Muraközben. Összeírás. Szn. (Valószínűleg Pehm József készítette az aláírás nélküli összeírást). Binálás jelentése: Szentmise bemutatása ugyanazon a napon két alkalommal.

⁹¹⁸ HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941 (11. cs.).

⁹¹⁹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941 (11. cs.).

⁹²⁰ Levelében felhívta a figyelmet, hogy a politikai-, egyházkormányzati elcsatolással a csáktornyai ferences templomot könnyen világiak vehetik át. Válaszában Mihael Troha tartományfőnök megemlítette, hogy a csáktornyai ferences kolostor kellő létszáma miatt nem állt fenn a veszély, hogy világi papok vegyék át a plébániát, és a Cirill és Metód rendtartomány elegendő muraközi származású ferencessel is rendelkezett ahhoz, hogy a nem muraközi származású papok kitoloncolása esetén is fel tudják tölteni a megüresedő helyeket. HU-MNL-OL-P-233-1-a-384/1941 (11. cs.). 1941. szeptember 12-én Vinkovits Viktor tartományfőnök értesítette a zágrábi ferences tartományfőnököt, hogy a kormánynál és a Szentszéknél kérvényezték a csáktornyai rendház átcsatolását a magyar mariánus provinciához. Ezt azzal indokolta, hogy a terület 1918 előtt is Magyarország része volt évszázadokon keresztül, és az itteni ferencesek politikai tevékenységet is kifejtettek, továbbá arra számított, hogy egyházkormányzatilag is sikerül elcsatolni a Muraközt a zágrábi érsekségtől és bekapcsolni a magyar egyházszervezetbe. HU-MNL-OL-P-233-1-a-501/1941 (12. cs.).

⁹²¹ Utazása után beszámolt az eljárójának: „A helyzet még mindig igen zavaros... Ha horvát részről átteszek a határon egy nekik nem tetsző papot, a magyarok feltétlenül rögtön áttesznek kettőt... Annál is inkább mert a legfőbb helyen elhangzott megállapítás szerint Muraköz sorsa és jövője a papság kezében van s azért lehetőleg

csáktornyai kolostor átvételének tervezett időpontja annak ellenére is, hogy 1941. augusztus 21-én a muraközi papok többsége letette a hűségesküt a magyar államra.⁹²²

Az 1941/1942-es iskolai tanévre készülve felmerült a muraközi magyar nyelvű hitoktatás megszervezésének a kérdése. Állami kinevezések esetén a magyar, egyházi kinevezések esetén pedig a horvát papokat próbálták előnyben részesíteni. Gulyás Gellért Vinkovits Vincének íródott levelében 1941. augusztus 25-én kifejtette, hogy: „Ha azonban az iskolákban a horvát pátereknek – még ha muraközi származásúak is – nem adnak hitoktatást, akkor legalább néhány páterünk bemehetne. És ezt kell a minisztériumban szorgalmazni.”⁹²³ Ennek ellenére Norbert Žalig, a Cirill és Metód ferences rendtartomány provinciálisának csáktornyai megbízottja szintén tudott vállalni hitoktatást a város kereskedelmi és polgári iskolájában,⁹²⁴ akárcsak a többi horvát ferences más muraközi iskolákban.⁹²⁵

Norbert Žalig csáktornyai ferences megbízott 1941. szeptember 22-én újból levéllel fordult a mariánus tartományfőnökhöz, amelyben azt kérte, hogy helyezze el Muray Frigyest Csáktornyáról (a következő nap, Muray Frigyessel való tanácskozást követően azonban kérését utólag visszavonta),⁹²⁶ mivel „Róma engedélye nélkül van itt” és muraközi tevékenysége nem felelt meg az egyházi előírásoknak, valamint, hogy túl nagy szabadságot élvezett.⁹²⁷ Válaszában a mariánus tartományfőnök újból megemlítette, hogy nem ő küldte Csáktornyára, hanem a katonaság, és hogy: „Ugyancsak azok akarták, hogy a Páter a rendházban lakjék. Nem is tőlünk függ őt otthagyni, vagy onnan elvinni. És mert mint a katonaság lelkésze van ottan, szerintem nem vonatkozhatik rá a Konstitúció pontja. Ő nem a saját, vagy az én akaratomból ment más rendtartományba, hanem a katonaság vitte őt Muraköz központjába, amely történetesen a szomszéd Provincia rendházának a helye. Nem tanácsos, sőt veszélyes ezt az ügyet bolygatni. [...] A hozzám érkezett leiratban az a kitétel is van, hogy eme állására alkalmas magyar lelkész az egész Muraközben nincsen. Ennélfogva továbbra is ott kell szolgálatot teljesítenie.”⁹²⁸

minden papot kicserélni... Így aztán számolni kell azzal a ténnyel, hogy a mi ma még lehetetlenségnek látszik és teljes igazságtalanságnak, holnap befejezett valóság...” HU-MNL-OL-P-233-1-a-416/1941 (12. cs.).

⁹²² HU-MNL-OL-P-233-1-a-454/1941 (12. cs.).

⁹²³ HU-MNL-OL-P-233-1-a-466/1941 (12. cs.).

⁹²⁴ HU-MNL-OL-P-233-1-a-529/1941 (12. cs.).

⁹²⁵ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Norbert Žalig csáktornyai megbízott levele Mihael Troha tartományfőnöknek 1941. szeptember 15-én. Szn.

⁹²⁶ „A véleményem, hogy P. Murai Frigyest többé nem szükséges itt Csáktornyán. Négyen vagyunk, akik elég jól értjük a magyar nyelvet és magyar honpolgárok is vagyunk.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-529/1941 (12. cs.).

⁹²⁷ „*Sine licentia supcionis* [engedély nélkül – B. P.], állandóan kint jár, privát házakba, ebédekre, vacsora [vacsorákra]. Már féléven keresztül, amióta itt van, nagy szabadságot élvez minden fegyelmen kívül van, s jól használja fel.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-529/1941 (12. cs.). A későbbiekben Muray Frigyest Pápára helyezték részben a csáktornyai kicsapongó életvitele miatt. MNL-OL-P-233-1-a-354/1943 (14. cs.).

⁹²⁸ HU-MNL-OL-P-233-1-a-529/1941 (12. cs.).

Muray Frigyes 1941 októberében a horvát anyanyelvű Horváth Athanáz és a horvátul nem tudó Fekete Géza ferencesek követték, akik szintén a csáktornyai kolostorba költöztek. A zágrábi érsekség részéről a muraközi pasztorációs munkájuk engedélyezése azonban számos esetben akadályokba ütközött. Žalig Norbert csáktornyai ferences megbízott 1941. november 17-én Zágrábba utazott, hogy joghatóságot és *missio canonica*-t kérjen a magyar pátereknek Alojzije érsektől. „A főméltóságos zágrábi érsek Dr. Stepinac Alajos azt mondta, hogy Önöknek más Provinciából való pátereknek nem adhatja meg a kellő jurisdikciót és misszió kanonikát, mert ez annyit jelentene, hogy ő széjjel választja az egyházmegyéjét, amit ő meg nem teheti, mert erre csak Róma kompetens.” Ebből kifolyólag azt javasolta, hogy a Muraközben tartózkodó magyar ferencesek Rómából kérjenek engedélyt a kívánt jogokra.⁹²⁹

Muray Frigyes hiába kért gyóntatási engedélyt a zágrábi érsektől, csak az utána érkező Horváth Athanáz és Fekete Géza kapott 1942. január 7-én.⁹³⁰ Ignacije Rodić érseki helynökkel kapcsolatban Fekete Géza azt jelentette Pehm József apátplébánosnak 1942. április 28-án, hogy „P. Athanáz a múlt héten mindkettőnk számára kéréselt belőle a teljes jurisdikciót.”⁹³¹ Mindeközben a csáktornyai kolostor templom ablakait betörték a következő bekiabálások közben: „még mindig itt vagytok? Mikor kotródtok ki már.”⁹³²

1942. április 16-án a csáktornyai ferences kolostorból a következő jelentés érkezett Zágrábba: „A magyar páterek még itt, és nem mutatják a legkisebb jelét sem az elmenetelüknek. Sőt, minden agresszivitással a provinciálisuk éppen fellelkesül és felbőszít, hogy csak egyedüli megállapodás szerint tervszűen dolgoznak a saját érdekeikért, semmilyen tekintettel senkire [...] itt a hatalmat akarják, ami állami érdek, tehát *vis maior*, amelyet Róma elől elhallgatni kívánnak.”⁹³³ Az ablak betörésekkel kapcsolatban így folytatja a beszámoló: „ezen hó 9-10-e északján az ablakainkat beverték az utcai oldalról. Három részben, habár ugyanazon este dörömböltek is. Ahogy Ön tudja, a mi kolostorunk a város központjában van, a főtéren, és ezen az estén egyetlen őr sem került elő ezen a téren. Mi mást jelenthet, mint megállapodást a rendőrséggel? Az ok semmi más, minthogy minek innen minél előbb

⁹²⁹ PL Mm. 28. Zsálig Norbertus levele P. Athanáz Dr. Horváth ferences-áldozár-hittanárnak. 1942. január 5. Szn.

⁹³⁰ Horváth Athanáz Pehm József apátplébánosnak írt levelében megjegyzi, hogy: „Természetesen ezzel a jurisdictional sem elégedünk meg, mert ezzel nincs az ügy elintézve. Egyenlőre úgy fogjuk kihasználni, hogy minden első pénteken hivatalos közös iskolai gyónás lesz. Viszont minthogy az engedély az itteni házfőnök kénye kedvétől is függ, nagyon könnyen másképpen fogja magyarázni mint mi, megtagadja hozzájárulását mint éppen a napokban néhány fontos más dologban. De akkor muszáj lesz valamiképpen intézkedni.” PL Mm. 28. Dr. Horváth Athanáz levele Pehm Józsefnek. 1942. január 9. Szn.

⁹³¹ PL Mm. 28. Fekete Géza levele Pehm Józsefnek, 1942. április 28. Szn.

⁹³² PL Mm. 28. Fekete Géza levele Pehm Józsefnek, 1942. április 28. Szn. Lásd a 3. sz. táblázatot.

⁹³³ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Igen tisztelt Generális Definitör Atya kezdetű levél. Az 1942. április 16-án íródott csáktornyai jelentés továbbküldése a zágrábi ferences generális definitornak ismeretlen szerző által. Zágráb, 1942. április 22. Szn.

eltávolítsanak. Az ablakok ily módon nincsenek megjavítva még, és számunkra ez jel a barbárságukról, valamint [...] kultúrájukról.”⁹³⁴ A csáktornyai horvát ferencesek (és horvát alsópapság) állandó veszélyeztetettség érzéséről árulkodik a levél további tartalma: „Minden kilátás szerint a helyzetünk most a legkritikusabb és a felénk irányuló ellenszenv csúcspontjára jutott. Ezért mindennap várjuk, vagy az internálást, vagy az utat keresztül a Dráván. Utóbbi lenne a legkedvezőbb, mert a mi helyzetünk itt elviselhetetlen a napi vizzályokban, idegességben, nyugtalanságban és veszélyben. Ahogy Ön már biztosan tudja, hogy O. Anđelo / gvárdiánt / elítélték négy hónap börtönbüntetésre. Joga van fellebezni. Elítélték, mivel a kolostorban tartott rekvizíció során nem bejelentett élelmiszer /liszt/ volt a csomagjában. Ez csak a kezdete a különféle további vádaknak, amelyek még rosszabb természetűek /politikaiak/.”⁹³⁵ Tehát a magyar hatóságokkal kialakult feszültségek mellett a magyar ferencesekkel is konfliktusos helyzetbe kerültek a horvát szerzetesek.

A későbbiekben újból betörték a csáktornyai ferences kolostor ablakait, amelyről a sajtó is beszámolt.⁹³⁶ A *Zalai Magyar Élet* újság 1944-én március 3-án írt az esetről „Folytatódik a bíróságok előtt a Csáktornyai ferences zárda bevert ablakainak ügye” című cikkben: „Még a nyáron történt, hogy egy jókedvű társaság Csáktornyan elragadtatta magát a félreértelmezett

⁹³⁴ A jelentés tovább folytatja, a magyar katonai bevonulás egyéves évfordulójára vonatkozóan: „Itt ma ünneplik nagy pompával a magyar katonák Csáktornyára és Muraközbe való bevonulását. Utasítást kaptunk, hogy egységesen egész nap harangoznunk kell. A téren a városháza előtt a magyar páter Athanáz sub divo tartott szentmisét. Az egész ünnepség a misével együtt a szomszédságunkban történt, a plébániai hivatal mellett. Nem igazán hozták a tudomásunkra, legalább is hivatalosan nem, bár hallottuk és megtudtuk magánúton. Amikor ezt az eljárást kifogásoltam a magyar páternek, azt válaszolta nekem, hogy azért tették, mert mi a Független Horvát Állam kikiáltásának évfordulója alkalmából ünnepélyesen Önöknél, itt Csáktornyan harangoztak. Igaz, hogy harangoztunk, de a halottért a szokásos időben, mert aznap temetés volt. Senkinek közülünk esze ágában sem volt, hogy harangozzunk a másik pedig, hogy túl jól ismerjük a bizonytalan helyzetünket. Kimagyarázni és bebizonyítani lehetetlen volt itt [...]. A jövőben nem értesz egyet a mi politikai véleményünkkel – bűnös vagy!” HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Igen tisztelt Generális Definitör Atya kezdetű levél. Az 1942. április 16-án íródott csáktornyai jelentés továbbküldése a zágrábi ferences generális definitornak ismeretlen szerző által. Zágráb, 1942. április 22. Szn.

⁹³⁵ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Igen tisztelt Generális Definitör Atya kezdetű levél. Az 1942. április 16-án íródott csáktornyai jelentés továbbküldése a zágrábi ferences generális definitornak ismeretlen szerző által. Zágráb, 1942. április 22. Szn.

⁹³⁶ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. Igen tisztelt Generális Definitör Atya kezdetű levél. Az 1942. április 16-án íródott csáktornyai jelentés továbbküldése a zágrábi ferences generális definitornak ismeretlen szerző által. Zágráb, 1942. április 22. Szn.; *Zalamegyei Ujság* 1942. április 15. 4.: „Támadás a csáktornyai ferences rendház ellen. Pénteken éjszaka ismeretlen tettesek kődarabokkal beverték a csáktornyai ferencesek rendházának utcára néző összes ablakait. A rendőrség a csendőrséggel karöltve erőteljes nyomozást indított, hogy megállapítsa a tettesek kilétét, akikről már kitudódott, hogy kerékpárral voltak felszerelve s egy éjszaka három ízben ismételték meg a támadást, majd gyorsan kerekelt oldottak a közeledő rendőrrjárőr elől, akiknek felváltási idejét használták fel tettük végrehajtására.” *Zalamegyei Ujság* 1942. május 18. 4.: „Ismét betörték a csáktornyai ferencesek zárdájának ablakait. A gaztett elkövetői kerékpáron voltak s tettük elkövetése után a legnagyobb gyorsasággal elillantak. Kézrekerítésükre a rendőrség és csendőrség széleskörű nyomozást indított.” *Zalamegyei Ujság*, 1943. június 16. 3.: „Beverték a csáktornyai ferences rendház ablakait. Különös bosszút állt valaki a csáktornyai ferences rendházon. Ugyanis az egyik éjszaka, eddig ismeretlen egyének, az utcai front 16 ablakát betörték. A garázdálkodás annál feltűnőbb, mert az ablakok előtt kerítés van s így csak kövekkel dobálhatták be, vagy hosszú rudakkal férközhettek az ablakokhoz, ami feltétlenül hosszabb időt vett igénybe és nagy zajjal is folyt le. A csendőrség erélyes nyomozást indított a tettesek kézre kerítésére.”

»hazafiasságtól« és kövekkel megdobálta a ferences kolostort. A célzások olyan pontosak voltak, hogy az összes ablakokat beverték. A kődobálók a sötétben eltűntek, de a ferences rendház két lakója állítólag a társaság tagjai közül egy személyt fölismert. Az ügy akkoriban a vármegye közigazgatási hatóságát foglalkoztatta és erélyes vizsgálat indult. A ferences házfőnök Nagy Károly polgári iskolai igazgatót gyanúsította a kődobálók között való részvétellel. Ezt a gyanút tanúvallomásban alátámasztotta Balent Lajos és Fekete Géza ferences szerzetes is. Nagy Károly ellen a tanügyi hatóság elrendelte a vizsgálatot, a minisztérium azonban nem találta alaposnak a gyanút s így megszüntette a fegyelmi eljárást. Ekkor a polgári iskolai igazgató följelentette a két ferences papot hatóság előtti rágalalmazásért. A papok a járásbíró előtt is fenntartották állításukat. A járásbíró fölmentette mindkét ferences lelkészt a hatóság előtti rágalmazás vádjá alól, mivel ők a bíróság szerint a vallomásukat csak, mint tanúként kihallgatottak tették meg. Nagy Károly megfellebbezte az ítéletet, mire most a nagykanizsai törvényszék megsemmisítette a Csáktornyái járásbíró ítéletét és új eljárásra utasította, mivel az ügyészi megbízott nem volt jelen a tárgyaláson. Az ablakbeverés ügye tehát tovább folytatódik.”⁹³⁷

Az 1944-es év második felében név nélkül, egy csáktornyai horvát ferences által készült jelentés az itteni eseményekről a következőképpen számolt be egy újabb ablak betörési esetről: „Az események a kolostorban többé-kevésbé ugyanolyanok voltak. A kolostor iránti gyűlölet még mindig növekedett. Ugyanezen év VI. 12-én, Pünkösöd előtt egy nappal megdobáltak bennünket [a kolostort – B. P.] most már ötödik alkalommal, de a mostani esetben a legdühösebben, minden ablakot betörték az utcáról három ízben az éjszaka folyamán. Belekeveredtek magasabb hivatalnokok is, és tudomásra jutott, hogy kevesen közülük elvörösödtek és jobban akartak viselkedni velünk szemben, de most még nem tudok mit felmutatni.”⁹³⁸ Az 1946-ban a háborús bűnöket a csáktornyai járásban és a városban vizsgáló bizottság által íródott „Az *V. Hadoszlop működése*” című összefoglaló megerősíti, hogy a kolostor ablakait öt alkalommal törték be a magyar fennhatóság idején.⁹³⁹

Míg az egyházközségek alapítása a Muraközben nem okozott jelentős változást a horvátok pozícióit illetően a helyi egyházszervezetben, addig a levonteképzés a magyar hatóságoknak lehetőséget adott a helyi vallási élet nagyobb mértékű befolyásolására, különösen a fiatalok kapcsán.⁹⁴⁰ Hasonlóan a többi visszacsatolt területhez, a Muraközben is a polgári közigazgatás bevezetését követően kezdődött meg a levonteképzés megszervezése a helyi

⁹³⁷ Zalai Magyar Élet, 1944. március 3. 1.

⁹³⁸ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

⁹³⁹ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20.

⁹⁴⁰ Kalšan, V.: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 32–33.

diákok számára.⁹⁴¹ 1943-ra a 12 és 24 év közötti fiatalokat célozták meg a levente egyesület által szervezett programok, és az 1942/1943-as tanévben bevezettek egy új, külön a leventeoktatásra szánt tanórát.⁹⁴² A háborús helyzet megváltozásával 1943-ban az általános iskolákban a hetedik és a nyolcadik osztályosok számára kötelezővé tették a levente képzésben való részvételt. A leventék munkáját képesített oktatók irányították, akik általában a helyi iskolákban is tanítottak. A levente egyesületek keretében magyar nyelvtanfolyamokat is szerveztek a fiatalok és a felnőttek számára. Fontos megjegyezni, hogy magyarosító tendenciák is érvényre jutottak a képzések során.⁹⁴³ A Muraközben tartózkodó magyar ferencesek a leventéknek szóló miséken túlmenően szintén kivették a részüket a helyi társadalmi életében, és kiváltképpen a helyi fiatalokkal foglalkoztak, egyesületeket hoztak létre, valamint tartottak fenn.⁹⁴⁴ Horváth Athanáz feladatai közé tartozott, hogy „pasztorálja a helybeli magyarságot, iskolai ifjúságot és a leventéket. Alkalmassint a vidéken is.”⁹⁴⁵ Az 1942-es év elején három iskolában történő hitoktatás mellett (csáktornyai állami polgári, kereskedelmi középiskola, ipariskola) egyszerre volt cserkész-, a Szívárd (Jézus Szíve Szövetsége), a Ferences Missziószövetség, a Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének helyi (Szent Miklós) csoportjának vezetője.⁹⁴⁶

Abból kifolyólag, hogy az egyházkormányzati elcsatolásra nem volt lehetőség, Mindszenty József a levelentelelkészek Muraközbe való küldésével kívánta egyházi téren is érvényesíteni a magyar érdekeket. A honvédelmi minisztérium belső kötelékében felmerült az a lehetőség, hogy hat heti táborig lelkészi átképzésre behívják a helyi horvát papokat és szerzeteseket,⁹⁴⁷ azonban jelenlegi ismereteink szerint erre a képzésre végül nem került sor.

⁹⁴¹ MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 103–104.

⁹⁴² Ez az ötödik és hatodik osztály számára egy, a hetedik és a nyolcadik osztály számára pedig heti két órát jelentett.

⁹⁴³ *Bauk, F.*: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju i. m. 151.

⁹⁴⁴ *Goran Hutinec*: List Muraköz-Megyimurje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimurju (1941-1943). Radovi 37. (2005) 297.

⁹⁴⁵ *Nagy Károly*: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve i. m. 8.

⁹⁴⁶ PL Mm. 28. Főtisztelendő Tartományfőnök Atya kezdetű levél. Horváth Athanáz levele Vinkovits Vince mariánus tartományfőnöknek. Aláírás és időpont nélkül. Szn.; PL Mm. 28. Dr. Horváth Athanáz ferences hittanár félévi csáktornyai működése / 1941. okt. 28.–1942. ápr. 30. / Szn.; Horváth Athanáz egy ferences rendtársának (P. Gyula) írt levélben a csáktornyai munkásságát a következőképpen jellemezte: „T. i. megbízni senkiben nem lehet! Pláne nekem nagyon nehéz, aki erősen exponálom magamat a magyarság vallási ügyeiért, erősen szervezem az ifjúságot. Ez nagyon bántja a horvátokat! Viszont magyarok között is akad mindig talpnyaló, aki azzal akar érdemeket szerezni, hogy mást meggyanúsít, jelen esetben engem arról vádoljon, hogy horvátokkal tartok, mert nyelvükön megadom nekik azt ami nekik kijár vallási dolgokban!” HU-MNL-OL-P-233-1-a-131-137/1942 (12. cs.).

⁹⁴⁷ „Ezeknek a papoknak katonai lelkészi átképzésénél nagy súlyt helyezzen arra, hogy őket – a velük szemben tanúsított emberies, jóindulatú, igazságos és következetes bánásmód, valamint helyes irányú nevelés által – a magyar eszméknek minél nagyobb mértékben megnyerhessük. Ügyeljen arra, hogy katonai lelkészi igénybevételüknek ne legyen megtorlás látszata. Ennek a célnak elérése érdekében nevezettek parancsnokának és oktató személyzetének kiválasztására különös gondot fordítson. Utóbbiakat bizalmas, szóbeli tájékoztatással

Ugyanakkor ezzel párhuzamosan megkezdődött a tábori püspökség kötelékébe tartozó tizenhat leventelelkész Muraközbe történő behívása. Az 1939. évi II. törvénycikk a leventefjúság valláserkölcsi nevelését a honvédelmi minisztérium hatáskörébe utalta, amely által jogilag lehetőség nyílt a magyar leventelelkészek Muraközbe való küldésére.⁹⁴⁸ Ellenben a honvédelmi minisztérium a leventelelkészek munkáját kizárólag a leventeképzésre szorította vissza, ennek eredményeképpen viszont az egyházi helyzetük rendkívül speciálissá vált, ugyanis így korlátozva voltak más egyházi munkájuk elvégzésében.⁹⁴⁹ A honvédelmi minisztérium mellett Mindszenty József apátplébános, pápai prelátus készítette elő a leventelelkészek Muraközbe való érkezését. 1943. április 27-én azt kérte a kultuszminisztertől, hogy a tárca vállalja 16 leventelelkész fizetését, akik pótolnák a térségben 1941 óta működő magyar ferencesek munkáját.⁹⁵⁰ A leventelelkészek Muraközbe való küldése mögött részben az a szándék húzódott meg, hogy a zágrábi érsekség fennhatóságát megkerülve a tábori püspökséghez tartozó magyar papok térségben való jelenléte ellensúlyozza a horvát alsópapság tevékenységét és előmozdítsa a helyi lakosság, kiváltképpen a fiatal lakosság magyarosodását.

1943. május 27-én Bély Alajos altábornagy vezetésével értekezletet tartottak,⁹⁵¹ amelyen Mindszenty József is részt vett. Az apátplébános szerint a Muraközben katona- vagy leventelelkészekkel kell megpróbálni a magyar szellemiség továbbadását, ennél fogva szükségesnek látta a magyar papok létszámának a térségben való növelését. A döntés következtében Csataj Lajos honvédelmi miniszter 1943 novemberében tizenöt katonalelkész behívását rendelte el,⁹⁵² és a leventelelkészek már 1943 karácsonya előtt elfoglalták a helyüket a Muraközben anélkül, hogy Ignacije Rodić muraközi érseki helynököt a kultuszminisztérium részéről értesítették volna.⁹⁵³ A kiutazásuk előtt, Mindszenty József 1943. november 21-22-én megbeszélést hívott össze a számukra Nagykanizsán.⁹⁵⁴

kell a helyes bánásmódra és nevelésre utasítani.” PL Mm. 29 Muraközi leventék lelkigondozása. (5 oldal + melléklet). Szn. Lásd a 8. sz. mellékletet.

⁹⁴⁸ Balogh M.: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás i. m. 298.

⁹⁴⁹ „Ezeket a lelkészeket a legteljesebb mértékben használjad fel a leventék magyar hazafias szellemben való valláserkölcsi nevelésére oly módon, hogy az ilyen irányú oktatások kizárólag a levente kiképzési foglalkozások alatt történjenek. A lelkészek a lakosság és leventék polgári vonalon történő pastorálásánál azonban nem működhetnek közre.” PL Mm. 29 Muraközi leventék lelkigondozása. (5 oldal + melléklet). Szn.

⁹⁵⁰ Végül csak tizenöt leventelelkész érkezett a Muraközbe és a Muravidékre, egy fő kivételével mindegyikük a Muraközbe. Balogh M.: Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi éve i. m. 411–412.

⁹⁵¹ PL Mm. 28. Méltóságos Prelátus Úr kezdetű levél. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és a testnevelésnek országos vezetője levele Mindszenty József pápai prelátusnak. Budapest, 1943. május 22.

⁹⁵² Balogh M.: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás i. m. 298.

⁹⁵³ NAZ MV 38/1944.

⁹⁵⁴ Mindszenty József naplójába a következő bejegyzést írta: „21-22 Kanizsán a 16 lelkészpap kurzusát viszem. Egész lelkemből.” PL Mm. 43. Pehm József naplója 1943. november 21., 22-i bejegyzés.

A magyar hivatalos oldalról történő értesítés Dr. Beresztóc(z)y Miklós miniszteri tanácsoson keresztül csak 1944. január 24-én érkezett meg a muraközi érseki helynökhöz, miszerint az országos levante főparancsnokság a Muraközben 15 levantelelkészt nevezett ki, hogy a „leventecsoporthoz lelki gondozását az országos leventeszervezet törvényei szerint végezhessék.” Ebből kifolyólag levelében gyóntatási, misézési („ahol templom vagy kápolna nem áll rendelkezésre, az iskolatermekben misézhessenek”), és binálási jogot kért a levantelelkészek számára.⁹⁵⁵

Habár a leventemiséket illetően már korábban is előfordultak konfliktusok a helyi plébánosok és levanteoktatók között,⁹⁵⁶ a magyar levantelelkészek Muraközbe való érkezése még hevesebb ellenállást váltott ki a horvát alsópapság részéről, élén Ignacije Rodić érseki helynökkel. Horváth Athanáz ferences 1943. december 14-én Mindszenty Józsefnek írt levelében megemlíti, hogy: „A horvát papság roppant méltatlankodással vette tudomásul 15 magyar katonapapnak Muraközbe való érkezését! Tisztán politikai háttérrel tulajdonítanak az ügynek! Hamarosan a Szentatyánál súlyos panaszt fognak emelni ellenünk, hogy mindenféle canonica missio nélkül merünk templokban istentiszteleteket tartani a leventéknek, iskolában / mert egyéb helyiség híján ott vannak a levante foglalkozások / erkölcsi s vallásos oktatást adni nekik!”⁹⁵⁷ Ignacije Rodić érseki helynök 1944. február 1-én horvát-magyar kétnyelvű körlevelet adott ki, amelyben a muraközi papságnak megtiltotta, hogy a területen a saját egyházmegyei hatóságtól kapott „Celebret” nélkül misézhessenek.⁹⁵⁸ A leventemisékek kapcsolatban kihangsúlyozta, hogy „ezennel legszigorúbban parancsolom az összes lelkészeimnek, hogy a helybeli plébános vagy pedig az ő helyettes káplánja végezze el a levante miséket és senki más.”⁹⁵⁹ A körlevele legvégén külön felhívta a figyelmet arra, hogy „Egy idegen pap sem végezhet semmiféle egyházi funkciót ezen a területen az én tudtom és írásbeli engedélyem nélkül. Ha levante mise miatt szükség volt binálásra, ezennel megadom az összes plébánosoknak és káplánoknak »facultatem binandi.«”⁹⁶⁰

A muraközi magyar levantelelkészek ügye tehát diplomáciai szintre terelődött. 1944. február 3-án Ignacije Rodić a vallás- és közoktatásügyi miniszternek írt válaszlevelében

⁹⁵⁵ NAZ MV 31/1944.

⁹⁵⁶ A korábban már idézett Breznik Károly alsódomború (Donja Dubrava) plébános és Jenei Jenő kántor esete. NAZ MV 35/1944.

⁹⁵⁷ PL Mm.29. Horváth Athanáz levele Mindszenty Józsefnek. Hodosány, 1943. december 14-én. Szn.

⁹⁵⁸ Senki e területen „sacerdos extraneus” Can. 804. értelmében nem misézhet, ha nincs neki „Celebret”-je saját egyházmegyei hatóságtól. Ha pedig katona lelkész, szükséges még ehhez a tábori püspökségtől a „Celebret” mellyel igazolja, hogy katona lelkész. Csak így misézhet és csak a katonáknak az illető katona lelkész.” NAZ MV/39/1944.

⁹⁵⁹ NAZ MV/39/1944.

⁹⁶⁰ A körlevélben egyértelművé tette, hogy az álláspontjáról mind a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot, valamint a budapesti apostoli nunciust is értesítette. NAZ MV/39/1944.

kifejtette, hogy a kért jogokat nem tudja megadni. „Ami a levante lelkészek juriszdkcióját illeti, úgy a szentgyónásra és prédikálásra szükséges engedélyt nem vagyok jogos [megadni – B. P.]. Sem pedig engedélyt adni az iskola termekben, sem pedig facultatem binándi. Muraköz a zágrábi érsekséghez tartozik és mivel ezt a jogot magának tartotta fel /sibi reservavit/ én ebben az ügyben nem tudok semmiféle engedélyt adni. Mindenben forduljanak a zágrábi érsek úrhoz. De itt egyáltalán nincs semmi szükség e levante lelkészekre. Mi [helyi papok – B. P.] voltunk eddig is, akarunk továbbra is az összes híveinket tehát a levantéket is mindenben ellátni. Mi vagyunk erre jogilag hivatva, mindenhol a plébános vagy káplán a levante lelkésze.“⁹⁶¹ Levelében ugyancsak utalt rá, hogy „egyhangulag jogilag ellene vagyunk, hogy itt legyenek külön levante lelkészek. Mi elegen vagyunk és másokra nincs szükség.“ Levele legvégén megjegyezte, hogy: „Mi lojálisan akarunk továbbra is dolgozni úgy, ahogyan az egyházi és magyar törvények kívánnak. De csak addig, amíg valaki azt nem követeli tőlünk, ami egyházi törvényekkel ellenkezik. A levante lelkészek kinevezése az egyházi hatóság tudta és engedélye nélkül nem engedhető meg.“⁹⁶²

A muraközi érseki helynök többek között Angelo Rotta magyarországi apostoli nunciának is írt 1944. február 3-án.⁹⁶³ Ignacije Rodić a levélben elpanaszolta, hogy a tizenöt levantelelkész úgy érkezett a Muraközbe 1943 karácsonyát megelőzően, hogy arról hivatalos értesítést csak egy hónappal később, Beresztóc(z)y Miklós miniszterti tanácsostól kapott. Levelében a muraközi érseki helynök megemlítette, hogy a levantelelkészek érkezésük óta jogtalanul tevékenykednek a Muraközben, amelyet felháborítónak tart, és arra kérte a budapesti nunciust, hogy minél előbb vonja ki a levante lelkészeket a Muraközből. Ignacije Rodić kitért Mindszenty József szerepére is a levantelelkészek ügyében, akiről elmarasztalóan nyilatkozott az ideküldött magyar papok, valamint a Muraközben az engedély nélkül megtartott misézései és prédikációi miatt.⁹⁶⁴ Legsúlyosabb vádként a magyarosítást, és ezáltal a horvát nyelv kizorítását az iskolai, illetve a templomi életből hozta fel ellene.⁹⁶⁵

⁹⁶¹ NAZ MV 37/1944.

⁹⁶² NAZ MV 37/1944.

⁹⁶³ NAZ MV 38/1944.

⁹⁶⁴ NAZ MV 62/1944. Pehm József jelen volt a perlaki Gasparich-szobor leleplezésén 1941. október 5-én, és misézett a csáktornyai országzászló avatáson. Muraköz-Megyimurje 36. (1941) 5. sz. 5–6. Az érseki helynök engedélyezte 1944. február 25-én, hogy Mindszenty József lelkigyakorlatot tarthasson a Muraközben a csáktornyai magyar tisztviselők és ifjúság részére. NAZ MV 62/1944. Ugyanakkor az érseki helynök csak a helyi plébános jelenlétében engedélyezte a lelkigyakorlat megtartását, azonban gyóntatási jogot Mindszenty nem kapott, mivel a helynök szerint azt a zágrábi érsekségtől kellett volna kérnie.

⁹⁶⁵ NAZ MV 38/1944. Ellenben Pehm József az 1942. évi törvényhatósági közgyűlésen indítványozta, hogy a Muraközben szolgáló tisztviselők a horvát nyelvet sajátítsák el, ennek érdekében pedig nyelvtanfolyamok szervezését javasolta. *Göncz L.: A területi integritás szellemében.* i. m. 422.

Angelo Rotta 1944. február 11-én latin nyelven válaszolt a muraközi érseki helynök magyar nyelvű levelére, melyben felhívta a figyelmet, hogy ezen konfliktusos esetekben nagy körültekintéssel kell eljárni, és a hívek érdekeit kell szem előtt tartani. A pápai nuncius szintén megjegyezte, hogy elengedő számú pap szolgál a területen, és főként a káros ideológiák jelentik a legnagyobb veszélyt a hívek számára.⁹⁶⁶ Ignacijje Rodić 1944 tavaszán íródott két különböző szövegű válaszlevelében Hász István tábori püspöknek elpanaszolta a Muraközbe érkezett leventelelkészekkel kapcsolatos kétségeit, és a kijelentette, hogy a leventelelkészeknek nem tudja megadni az olyan igényelt jogokat, mint a celebret, vagy a gyóntatási- és binálási jog.⁹⁶⁷

A magyar leventelelkészek Muraközbe való érkezésüket követően egyre több panaszlevelet küldtek a ferences tartományfőnöknek és Mindszenty Józsefnek. A leventepapok közül többen a Felvidékről érkeztek, akárcsak Karsay Vilmos volt érsekújvári ferences.⁹⁶⁸ A negatív tapasztalatokat főként a nyelvtudáshiány, a társadalmi elszigeteltség és a tehetetlenség idézte elő. Annak ellenére kerültek a Muraközbe, hogy többen előre jelezték, bár rendelkeznek szláv (szlovák) nyelvismerettel, de horvátul nem beszélnek.⁹⁶⁹ A legnagyobb kihívást azonban a pasztorációs munkájuk ellehetetlenülése jelentette azáltal, hogy a leventelelkészek nem gyóntathattak, misézhettek és áldoztathattak, és ezt a helyzetet a hívek szintén érthetlenséggel fogadták.⁹⁷⁰ Ezáltal több konfrontáció is felmerült a helyi

⁹⁶⁶ NAZ MV 45/1944.

⁹⁶⁷ NAZ MV 97/1944. Stepinac érsek a zágrábi apostoli vizitátornál is tiltakozott a leventelelkészek miatt, és Giuseppe Marcone számára írt levélben felhívta a figyelmet a leventelelkészek kánonjogilag törvénytelen jelenlétére a Muraközben (időpont nem szerepel a levélben). NAZ MV 117/1944.

⁹⁶⁸ Karsay Vilmos a következőképpen panaszkodott a tartományfőnökének, Varga Theodoriknak: „Teljesen tisztázatlan az ügy, teoriában szépen elképzelték az akicót, de megvalósítani sajnos nem igen lehet. 4-6-10 km-re vannak a faluk, ahol a leventék foglalkozása megy végbe, de a megközelítésükre szolgáló eszközök is csak in teoria van meg. Pl. kerékpár és térdig érő sár stb. Teljes káosz uralkodik és az embernek itt kell tétlenül vergődni. Talán Szombathelyi vezérkari főnök útján lehetne valamit tenni, hivatkozva a horvát, muraközi nyelvre, amelyet nem értünk és nem is tudjuk. Tolmács útján nem lehet a leventékkal beszélni, mert az oktatóik is alig beszélnek a magyar nyelvet. Részünkről tehát semmi eredmény nem várható ilyenképpen. Nem tudom a többiek hogyan vannak, mert semmiféle összeköttetésünk nincs. Megjegyzem az elgondolása az egész ügynek szép, de hogy a katona pap most tanulja meg a nehéz nyelvünket, arra most már idő nincs, mert már akicóba kellett volna bocsájtkozni, nem pedig tanulni, akkor amikor vannak horvátul tudó magyar papok.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-858/1943. (15. cs.).

⁹⁶⁹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-858/1943. (15. cs.).

⁹⁷⁰ Jambrich Ignác leventelelkész 1944. február 16-án a következőket jelentette Mindszenty Józsefnek 1944. február 16-án: „A nép nem tudja mire vélni a dolgot. Az itteni papaság pedig igyekszik magyarázatot adni. Az egyik ember például azt mondta, hogy a káplán azt mondta, hogy magyar papok azért nem misézhetnek, mert a magyar papok nős emberek. A plébános meg azt mondja, hogy a Szentszék büntet bennünk, mivel mi azért jöttünk ide, hogy a horvát papok ellen a népet fellátsuk. Múltkor azt monda a plébános úr – mikor mondtam neki, hogy misézni szeretnék – hogy csak jöjjön, nem fogunk összeveszni. Másnap febr. 11-én a mellékelt irat volt kifüggesztve a kis szekrényke ajtaján, ahol a kelyhek vannak. Az iratot akkor írták, a rajta levő dátum hamis. Nem tudom, hogy az Isten előtt hogyan fognak számot adni arról, hogy a naphoz kötött, évfordulós miséket nem tudom elvégezni?” Mindszenty József a levélre azt válaszolta, hogy a részéről minden lépés megtörtént és Budapestre a hóakadály miatt nem tudott utazni. PL Mm. 29. Méltóságos Prelátus Úr

plébánosok és a „jövevényekként” kezelt leventelelkészek között.⁹⁷¹ Bugledits János alsódomborúi leventelelkész azt üzenté Mindszenty Józsefnek, hogy: „Méltóztassék a legnagyobb akadályokat érdekében mindent elkövetni főképpen a magyar gyűlölő papság eltávolításáért mindent elkövetni. Szorgalmas munkánk meghozza az eredményt akkor is, ha Méltóságos Urunk segítségével tolmács által beszélünk is.”⁹⁷²

A panaszlevelek miatt már magyar oldalon is kétségek merültek fel a leventelelkészek muraközi tevékenységével kapcsolatban. Varga Theodorik mariánus provinciális marasztalóan írt az itteni leventelelkészek helyzetéről Mindszenty Józsefnek 1944. február 15-én: „Nekem Rómában már volt alkalmam a muraközi ügyet védenem, de azt is tudom, hogy kánonjogilag nem helytálló ügyet ott hiába próbál az ember védeni. Itt is az a helyzet és ezt már illetékes helyen hangsúlyoztam, hogy e behívások kánonjogilag nem kifogástalanok. Ez ad bátorságot az illetékes Helynökségnek / bár itt is tudom, egy személy húzódik meg/, hogy a prohibitio a divinis [szentségektől kiszolgáltatásától való eltiltás – B. P.] bizonyos nemével éljen Pátereim ellen. Ezt a helyzetet részemről nem tarthatom tovább fenn. Újból sürgősen kérem az összes Páternek felmentését. Ellenkező esetben kénytelen leszek a Nuncius elé vinni az ügyet, mielőtt még mások odaviszik. Mert hogy erre a muraközi oltártestvérek képesek, erre is van már pozitív esetem.”⁹⁷³

Egyre több leventelelkész kérte a visszahelyezését, amelynek a magyar hatóságok eleget tettek. 1944. március 31-ig leszerelték őket,⁹⁷⁴ helyükre két nappal korábban hét horvátul tudó leventelelkész érkezett, többen közülük a kapisztránus ferences provinciából.⁹⁷⁵ Ezt megelőzően, 1944. március 5-én XII. Piusz pápa Mindszenty József pápai prelátust,

kezdetű levél. Jambrich Ignác leventelelkész levele Mindszenty József pápai prelátusnak. 1944. február 16. Kísszabadka. Szn.

⁹⁷¹ Egy eset a sok közül: „Nem terjesztettem fel az alsódomborúi plébánosnak néha kirívó viselkedését, abban a reményben, hogy megjavul. Egyik alkalommal az itteni fiatal pater, Szabó Tihamér prédikált volna, a soros ő lett volna. Az itteni plébános, akit már magyarellenes viselkedései végett párszor megbüntettek, nem engedte fél a szószékre, mondván, hogy most ez nem magyar mise, hanem horvát. Velem ezt nem merte volna megtenni.” PL Mm. 29. Méltóságos Praelatus Uram kezdetű kézírásos levél. Bugledits János leventelelkész levele Mindszenty Józsefnek. 1944. január 26. Ellenpéldaként érdemes megjegyezni, hogy a horvát anyanyelvű, magyarbarát Horváth Athanáz megőrizte jó kapcsolatát a helyi plébánossal: „Plébánosom nagyon lojális velem szemben, de nem mer ellenkezni az érseki helynök intézkedésével! Most már nem is misézhetek nekik! Pedig leventemiséink már gyönyörűen voltak megszervezve! Ének! Oktatás!” PL Mm. 29. Méltóságos és Főtisztelendő Mindszenty József pápai prelátus urnak kezdetű levél. Horváth Athanáz levele Mindszenty Józsefnek. Muracsány, 1944. február 8. Szn.

⁹⁷² PL Mm. 29. Méltóságos és Főtisztelendő Prelátus Úr kezdetű levél. Bugledits János leventelelkész levele Mindszenty Józsefnek. Időpont nélkül. Szn.

⁹⁷³ PL Mm. 29. Varga Theodorik ferences tartományfőnök levele Mindszenty József pápai prelátusnak. Budapest, 1944. február 15.

⁹⁷⁴ HU-MNL-OL-P-233-1-a-175/1944 (15. cs.).

⁹⁷⁵ Pozsgai János, Dr. Rosta Ferenc, Falu Ferenc, Bálint Remig, Mundi János, Kékei Kárusz és Richter Regalát. PL Mm. 29. Nagyméltóságú és Főtisztelendő Mindszenty József megyéspüspök Úrnak kezdetű levél. Tiborcz Nándor alesperes levele Mindszenty József veszprémi püspöknek. Szombathely, 1944. évi április 1-én. Szn.

zalaegerszegi apátplébánost veszprémi püspökké nevezte ki.⁹⁷⁶ Kinevezésében közrejátszott a Muraközszel kapcsolatos tevékenysége is, amelynek következtében országosan, valamint kormánykörökben egyaránt ismertté vált. Angelo Rotta nuncius támogatta Mindszenty József veszprémi kinevezését, mivel szimpatizált az apátplébános lelkipásztori tevékenységével,⁹⁷⁷ ugyanakkor Ignacije Rodić levele révén szintén tudomással volt a Mindszenty által Muraközbe küldött leventelelkészek ambivalens helyzetéről. Mindszenty József a veszprémi püspöksége idején tovább folytatta a muraközi diákok taníttatásának támogatását,⁹⁷⁸ azonban ezt követően már egyre kevésbé irányult a figyelme a muraközi helyzetre.

A csáktornyai horvát ferencesek rendszeresen panasszal fordultak az egyházi elöljáróikhoz, mind a magyar ferencesek, mind a Muraközbe küldött leventelelkészek ügyében. 1944. március 8-án azt jelentette Norbert Žalig a tartományfőnökének, hogy a csáktornyai kolostorban „a magyar pátereknek elvből nem adok [feladatot – B. P.], hogy nekünk hol segítsenek, nehogy azt mondhassák, íme szükségünk van rájuk.”⁹⁷⁹ A Zágrábi Ferences Levéltárban található a csáktornyai kolostor iratanyagában a korábban már idézett szerző nélküli beszámoló az 1944-es év második feléből, amely a következőképpen szól a kolostor helyzetével kapcsolatban: „Ami a mi ferenceseinket illeti, itt Csáktornyán a kolostorunkban most még több szenvedést és túrást kell elviselnünk. Egy páternek, a gondnoknak el kellett menekülnie innen Horvátországba, mivel másképp megbírságolták és megbüntették volna. Akik maradtunk egyformán többé-kevésbé üldöztetve vagyunk, jóllehet nem illendő a papokat politikailag előtérbe helyezni. A legnagyobb zűrzavart és békétlenséget számunkra a mariánus magyar provinciából érkező ferences barátok okozták. Elsősorban azt akarták, hogy idővel a kolostorból kitúrjanak, vagy a munkát ellehetetlenítsék belekeveredvén a hívek ügyeibe. [...] A sovinszta törekvéseiket most a világi papok is támogatják, akik a leventék segítségével általában hasonló módon akarják a papságot kitúrni a Muraközből. Úgy tűnik, hogy ennél többet nem tudnak elérni, amíg a Szentszék a nép oldalán, és a zágrábi érsekség megerősítése mellett áll.”⁹⁸⁰

⁹⁷⁶ 1944. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén volt a püspökszentelése az esztergomi bazilikában. *Balogh Margit*: Mindszenty József veszprémi püspöki kinevezése. *Zalai Múzeum* 22. (2015) 247.

⁹⁷⁷ *Ibidem*, 251.

⁹⁷⁸ Már 1941 decemberében indítványozta a Zala vármegyei törvényhatósági bizottságon (Csertán Ferenc és Thassy Kristóf bizottsági tagokkal), hogy a vármegye anyagi terhére alapítványt hozzanak létre két muraközi nagycsaládos fiú honvéd hadapródiskolai taníttatásának támogatása céljából. HU-MNL-ZVL-IV-402-a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 674. 1941. december 11. 26–29. (38677 sz.). *Balogh M.*: Az Apát Úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 200.

⁹⁷⁹ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1944.

⁹⁸⁰ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

A leventelelkészek kicserélődését követően a helyzetük körüli vita tovább folytatódott a diplomáciai csatornákon. 1944. július 28-án az NDH budapesti követsége tiltakozó jegyzékkel fordult a magyar külügyminisztériumhoz, és kifejezte nemtetszését a leventepapokkal kapcsolatban, mivel azt feltételezték, hogy nem csak az iskolákból, hanem a plébániákról is ki akarják szorítani a muraközi horvát alsópapságot.⁹⁸¹ A jegyzék különösen elítélően szólt két kapisztránus rendtartományból érkező ferences leventepapról (Mayer, Richter Regalát), akik a jegyzék szerint „a gyerekeket, akik a magyar miséken és prédikációkon nem vettek részt, megverték, miközben a fiatalokat, akik ellenkeztek, hogy a magyar prédikációt meghallgassák, átadták a katonai hatóságoknak, akik szívtelenül bántalmazták őket.”⁹⁸² A budapesti horvát követség – és rajta keresztül a horvát kormány – félelmének adott hangot a jegyzékben, mivel az álláspontjuk szerint a magyar hatóságok azt tervezték, hogy a horvát alsópapságot elűzik a Muraközből. A leventékkal kapcsolatban a jegyzék következőképpen folytatódik: „Miután, ahogyan ez ismeretes, Muraközben elég pap van, ezért ezek az intézkedések csakis az ottani lakosság magyarosítására szolgálnak. Ez az eljárás elsősorban ahhoz vezet, hogy az egyház és a vallás az ottani horvát lakosság körében utálatos lesz, és ezen kívül napról napra növekszik az elkeseredettség a magyar hatóságokkal szemben. Az NDH küldöttsége tiszteletét teszi a [magyar – B. P.] külügyminisztériumban és azért folyamodik, hogy megakadályozza a Muraközben a horvát papságnak az elűzését a papi hivatalukból, illetve hogy további leventepapot helyezzenek a Muraközbe, tekintettel arra, hogy ilyen intézkedések nem járulnak hozzá a jószomszédi viszony támogatására Horvátország és Magyarország között.”⁹⁸³

Csatay Lajos honvédelmi miniszter 1944. augusztus 31-én Hennyey Gusztáv külügyminiszternek írt levelében úgy fogalmaz, hogy „ami a zágrábi érsek által magyar területre küldött nem magyar állampolgár horvát papok itteni működését illeti, azt nemzeti szempontból nemcsak megengedhetetlennek, hanem egyenes veszedelmesnek tartom. Ezért a zágrábi érsek által kiküldött horvát papoknak Muraközbe való beengedését nem javaslom.”⁹⁸⁴

⁹⁸¹ „Egy ideje a Muraközbe küldött leventelelkészek nyilvánosan bejelentették, hogy a következő iskolaév kezdetével az egyházi törvénnyel szemben az összes falusi iskolából a zágrábi érseknek a papjai, akik a hittanórát nem tudják, vagy nem akarják magyar nyelven megtartani, el lesznek távolítva. Ezen levente papok továbbá azt is kijelentették, hogy a horvát papok, akik a zágrábi érseknek vannak alárendelve, ezekből a muraközi falusi iskolákból a katonai szolgálatra való behívás, és az internálás által el lesznek távolítva, valamint ezen a módon felszabadult helyekre magyar papok érkeznek.” A jegyzék megemlíti, hogy Pozsgai János (Josip Požgaj) leventepap a „pártok jelenlétében a csáktornyai pap hivatalában kijelentette: »a zsidókat elvitték, és így fogják a barátokat is« ezalatt érti a csáktornyai kolostor szerzeteseit.” HU-MNL-OL-K63-1944-67/7-10059.

⁹⁸² HU-MNL-OL-K63-1944-67/7-10059.

⁹⁸³ HU-MNL-OL-K63-1944-67/7-10059.

⁹⁸⁴ HU-MNL-OL-K63-1944-57/7-10059.

A kül- és belügyminiszter viszont külpolitikai okokból nem támogatta ezt a felvetést. Csatay a leventepapokkal kapcsolatban megjegyezte: „A Muraközben működő tábori lelkészek a levente ifjúság lelki gondozásába való bekapcsolódásra vonatkozóan van szerencsém közölni, hogy a tábori lelkészek a levente foglalkozás ideje alatt, – hasonlóan a levente oktatással megbízott tisztekhez, – vallás-erkölcsi és hazafias előadásokat tartanak a leventéknek anyanyelvén. Ott, ahol a leventék vasárnap és ünnepnap a honvédség istentiszteletén vesznek részt, természetesen a honvédséggel együtt szentbeszédet is hallgatnak.”⁹⁸⁵

A leventelelkészek Muraközben való megjelenését (az 1943-as év vége) követően még inkább elhidegült a magyar–horvát viszony az egyházi körökben. Az 1944-es évben a magyar és a horvát ferences tartományfőnök, Varga Theodorik és Modest Martinčić már kerültek az egymással való érintkezést. Sikertelen kísérletek történtek a pozsonyi születésű Tóth Turul ferences csáktornyai hitoktatói kinevezésére.⁹⁸⁶ Bakos Gáspár csáktornyai magyar ferences hitoktató 1944. július 17-én többszöri próbálkozás után újból kérte a tartományfőnökét, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által a csáktornyai elemi iskolába hitoktatói kinevezést kapott Tóth Turul ferences szerzetes részére a zágrábi tartományfőnöktől szerezzen *canonica missio*-t, és jurisdikciót. Varga Theodorik tartományfőnök július 23-i válaszában kijelentette, hogy nem kíván több szerzetest küldeni a Muraközbe, és „Zágrábbal sem akarok szóba elegyedni. Tehát várok, mint *qui habet tempus*...”⁹⁸⁷

1944 őszén Bakos Gáspár ferences szerzetes valószínűsíthetően végül egyedül maradt magyar pap a Muraközben.⁹⁸⁸ Az 1944. szeptember 4-én íródott levelében szintén vallomást tett a Varga Theodorik provinciálisnak a válságos helyzetéről, és a muraközi magyar hitoktatás kilátástalanságáról: „Úgy látom, teljesen megérett a helyzet arra, hogy mi magyar hitoktatók innen távozzunk. A mi idejövételünk valóban nem volt teljesen legitim. Most, hogy a horvátok észbe kaptak és nyeregben érzik magukat, minden eszközt felhasználnak, hogy bennünket kipiszkáljanak. Az egyházjog őket védi. A magyar állam a jelenlegi válságos helyzetben nem tud rajtunk segíteni. Céltalan, hogy mindenáron próbáljuk megtartani azt,

⁹⁸⁵ HU-MNL-OL-K63-1944-57/7-10059.

⁹⁸⁶ Varga Theodorik tartományfőnök 1944. március 10-i levelében kijelentette Bakos Gáspárnak, hogy: „Kánoni misszóért és jurisdikcióért azonban Zágrábba nem folyamodom. Missziót majd másként adunk neki, ha pedig jurisdikciót tényleg nem adnának neki, akkor eszelünk ki valamely megoldást. De még akkor is taníthat, ha jurisdikciót nem kapna. A VKM [Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium] ragaszkodik hozzánk, ennél fogva neki is sürgős az ügy.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-157/1944 (15. cs.).

⁹⁸⁷ „Mint akinek van ideje...” Emellett Bakos Gáspár a levélben az elöljáróját arra kérte, hogy terjessze fel a kultuszminisztériumnak további két ferences hitoktatót, akiket a csáktornyai iskolába kívántak kinevezni, amelyet viszont a provinciális a levélváltás alapján nem tett meg. HU-MNL-OL-P-233-1-a-481/1944. (16. cs.).

⁹⁸⁸ Zilizi Menyhért Anaklét 1944. február 23-án hunyt el Csáktornyan, a temetését két nappal később Nagykanizsán tartották. PL Mm. 29. Gyászjelentés Zilizi Menyhért Anaklét haláláról. Bokor Csenger ferences 1944 áprilisában távozott a Muraközéből. HU-MNL-OL-P-233-1-a-231/1944 (15. cs.).

amit úgy sem tudunk. Engem is bármikor kitehetnek. Teljesen tőlük függ. Ilyen akár zárdában lakva, akár kolostoron kívül, egyedül vergődjem, ki tudja meddig. Szerény véleményem szerint számunkra egyetlen egyenes út áll nyitva és ez haza vezet, vissza a Provinciába. Késleltetni lehet a hazatérést, de előle kitérni alig lehet.”⁹⁸⁹ A döntést az előljárójára bízta, de megjegyezte, hogy: „A magyar hatóságok hallani sem akarnak arról, hogy távozzam és mindent el fognak követni, hogy legalább én maradjak továbbra is a helyemen.” Csak úgy akart maradni Csáktornyan, ha átköltözhetett volna a tanítóképzőbe, mint írta: „Nem kívánja sem testem, se lelkem azt a zárdai életet, testvéri szeretet, melyben eddig volt részem.”⁹⁹⁰

Bakos Gáspár utolsó csáktornyai levelét 1944. szeptember 26-án írta Varga Theodorik provinciálisnak, melyben megemlítette, hogy még tanít hittant a város iskoláiban (kivéve a polgári iskolában), azonban egyedül nem bírja az összes csáktornyai iskolában a hitoktatás megtartását. Levelében újból kérte az előljáróját, hogy a tanítóképző épületében lakhasson, mivel a ferences kolostorban a „házi ellenség között lakni, teljesen egyedül, magamra hagyatva nagyon nehéz,” és a házfőnök Norbert Žalig „alig várja, hogy távozzam.”⁹⁹¹

Mérlegelve a nehéz helyzetet Varga Theodorik tartományfőnök úgy határozott, hogy visszarendeli Bakos Gáspárt a Muraközbe és a pápai rendházba küldte.⁹⁹² Döntésében az is közrejátszhatott, hogy már nemcsak Bakos Gáspár, hanem a csáktornyai tanítóképző intézet igazgatója, Polesinszky Jenő is levélben kérte a tartományfőnököt, hogy a rendházból átköltözhessen az utolsó muraközi magyar ferences szerzetes az internátusba és tanulmányi felügyelő legyen.⁹⁹³ Bakos Gáspár korábbi állítása beigazolódott, ugyanis a magyar hatóságok hevesen tiltakoztak az elhelyezése ellen. Miután a tanítóképző intézet igazgatója megtudta, hogy a tartományfőnök elhelyezte Bakos Gáspárt Csáktornyáról, levélben kérte Varga Theodorikot, hogy változtassa meg korábbi döntését, mivel „a magyar hitoktatás feladás fájdalmas csalódást jelentene legalább is 3000 embernek.”⁹⁹⁴ 1944. október 21-én már a csáktornyai községi iparos- és kereskedőtanonc iskola igazgatója is levelet írt a

⁹⁸⁹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

⁹⁹⁰ HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

⁹⁹¹ HU-MNL-OL-P-233-1-a-763/1944 (16. cs.).

⁹⁹² HU-MNL-OL-P-233-1-a-744/1944 (16. cs.).

⁹⁹³ HU-MNL-OL-P-233-1-a-778/1944 (16. cs.).

⁹⁹⁴ Ezen túlmenően úgy érvelt, hogy: „Katolikusok vagyunk, magyarok vagyunk és nem mindegy nekünk, hogy a lelkiatya, akire gyermekeinket bizzuk és akinek a szájából a vasárnapi szentbeszédet várjuk magyar-e, vagy esküdt ellensége hazánknak. Sok baj volt Csáktornyan, tudom, hogy Tartományfőnök Úr elkedvtelenedett ezek miatt, de nem tehet senki sem arról, hogy olyan pátterek kerültek a múltban ide, akik szegényt hoztak a reverendára és a magyarságra. Itt, ahol a zágrábi egyházmegye papjai elsősorban horvátok s csak azután papok / jellemző vonása a horvát papságnak / talpra állással meg kell próbálni a hibák kiküszöbölését. P. Zilizi halálát mi fájjaljuk legjobban. P. Bakos két évi helytállása példaadó volt számunkra is. [...] Annak a sajtóságos egyházi jogi helyzetnek lehetetlen következményeit, ami a Muraközben van, a kormányzat nem tudta és nem is tudja megnyugatóan megoldani. De ez nem jelentheti azt, hogy a magyar Tartomány, ha eddig tudott rajtunk segíteni, ezentúl ezt feleslegesnek tarthassa.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-778/1944 (16. cs.).

tartományfőnöknek, hogy helyezze vissza a két magyar ferencest Csáktornyára, mert a város iskoláiban a hittanórák megtartása megoldhatatlanná vált, és a „helybeli ferences barátok magyar szellemű hittanórák megtartására eddig sem voltak alkalmasak, nem alkalmasak erre a jövőben sem.”⁹⁹⁵ Varga Theodorik azt válaszolta, hogy a kérdéses iskola hitoktatásának ellátása nem hozzá tartozik, és eddig is csak szívésségből vállalta magára a mariánus ferences rendtartomány. Ezenfelül a tartományfőnök arra hivatkozott, hogy a hitoktatók maguk kérték az elhelyezésüket Csáktornyáról, ezért nem akarja visszahelyezni őket.⁹⁹⁶ Ennek következtében Csáktornyán a hittanórák elmaradtak, mivel a helyi horvát papokat a magyar igazgatók nem engedték be az iskolákba tanítani.

V.2.3. A kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények közötti konfliktusok

A „kettős fennhatóság,” pontosabban az egyházi és a világi igazgatás különválása nagymértékben kiélezte a helyi alsópapság és az újonnan átalakuló intézmények viszonyát. Ennek következtében az egyházi és közigazgatási ügyintézés (például anyakönyvek kiadása esetén) során még a kisebb problémák is etnikai színezetet és fokozottabb figyelmet kaptak.⁹⁹⁷ A magyar hatóságok és a horvát alsópapság viszonya már a bevonulást követően feszültségekkel telítődött. Április 18-án a magyar katonák házkutatást tartottak a csáktornyai kolostorban,⁹⁹⁸ mely közben a katonák Leto Lukša homlokához és mellkasához fegyvert szegeztek, Stanislav Anđelić ferencest pedig arra kényszerítették, hogy a katonákat borhoz

⁹⁹⁵ HU-MNL-OL-P-233-1-a-815/1944 (16. cs.).

⁹⁹⁶ HU-MNL-OL-P-233-1-a-815/1944 (16. cs.).

⁹⁹⁷ „Az V. Hadoszlop működése” című összesítés szerint Tímár Zsigmond kérte a csáktornyai kolostor ferenceseit, hogy az anyakönyveket és más hivatalos könyveket magyar nyelven vezessenek, azonban erre az volt a ferencesek válasza, hogy ezt nem tehetik meg a zágrábi érsekség jóváhagyása nélkül. Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20–21.

⁹⁹⁸ Az esettel kapcsolatban az 1941. április 24-én kelt katonai jelentés a következőképpen nyilatkozott: „Mivel a zlj. pság. [zászlóalj parancsnokság] bizalmas jelentést kapott, hogy a Ferences zárdában is nagyobb mennyiségű fegyverzet van elrejtve, ott megjelent Örley hdp. és kizárólag arra szorítkozott, hogy a rendfőnökhöz e tárgyban kérdést intézzen. A rendfőnök tagadó válaszára elköszönt és eltávozott. Házkutatásról tehát nem volt szó.” HU-MNL-OL-K64-1941-67/a-240. Melléklet. Ennek ellenére a források másképp nyilatkoznak az esetről. Gasparics József Pehm József apátplébánosnak azt jelentette, hogy „a ferencesek kolostorába katonák törtek be, a klauzúra előtt az összes ferenceseket falhoz állították, mindegyik fejének fegyvert szegeztek és követelték tőlük, hogy adják ki az elrejtett fegyvereket. Nem volt rejtett fegyverük. A csöcselék a katonák szemláltára pusztított, rombolt, [...] szalonnát loptak. Később többen a németek révén Zágrábba menekültek [Vinko Vincek és Petronija Pajtler – B. P.]” PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szn. Ezzel szemben Pecsornik Paula (Özv. Vavroh Firgyesné, Pecsornik Ottó nővére) a csáktornyai polgári iskola tanárnője azt írta Pehm Józsefnek 1941. május 26-án, hogy: „Nálunk a civileknek se revolver, se fegyver nem áll jelenleg rendelkezésre, mert be kellett szolgáltatni, s így a falhoz állítások és a revolverrel való fenyegetőzések merő kohlományok. A templomi tanács egy »más« érzésű tagja szerkesztette e rágalmakat. Nem is lesz addig béke míg ez járás, a szombathelyi püspökséghez nem fog csatoltatni.” PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefhez. 1941. május 26. Szn.

jutassa. A házkutatás idején több mindent (pénz, ételek) elloptak a kolostorból.⁹⁹⁹ Ekkoriban nem ez volt az egyetlen eset, hogy a katonák, vagy a felbőszült csapatok a papokra támadtak: Perlakon a templomtoronyra kitűzendő magyar zászló miatt tört ki felháborodás,¹⁰⁰⁰ miközben a túszesztygyörgyi,¹⁰⁰¹ kisszabadkai,¹⁰⁰² a belicai és az alsódomborúi plébánosokat megfenyegették, akik közül utóbbi kettő a Dráván túlra menekült.¹⁰⁰³

A következő jelentősebb incidens, a korábban már említett 1941. május 20-i eset volt, amikor Vlado Vinček kivonult a „*Boldogasszony Anyánk*” ének eléneklése közben az oltártól. Másnap a magyar hatóságot őt és Petronija Pajtler ferencet kiűzték a Muraközből.¹⁰⁰⁴ 1941. április 16-a és október 15-e között a magyar hatóságok három horvát (Ivan Knez,¹⁰⁰⁵ Juraj Miklaužić, Josip Cirković) papot űztek el az alsódomborúi (Donja Dubrava) plébániáról.¹⁰⁰⁶ Pehm József apátplébános 1941. július 22-én azt írta naplójában a Muraközről: „Pozsogárral üzentem be: a katonaság által kiszemelt 4 papot távolítsák el.”¹⁰⁰⁷

⁹⁹⁹ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287.; *Hutinec, G.*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 111. Habár fegyvert a csáktornyai kolostorban nem találtak, elterjedt a pletyka, hogy fegyvereket rejtegetnek a kolostorban és a katonák is puskát találtak itt. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 38. Pecsornik Paula csáktornyai tanár Pehm Józsefnek írott levelében azt nyilatkozta a házkutatással kapcsolatban: „Az igaz, hogy a barátoknál házkutatást tartottak (annak is megvolt az oka), de hogy valaki egy gombostűnyit is elvitt volna az kistűli dolog! Sőt ők kínálták meg a honvédeket egy korsó borral.” PL Mm. 29. Pecsornik Paula levele Pehm Józsefnek. 1941. május 26.

¹⁰⁰⁰ „Május 4-én vasárnap d.e. közvetlenül sz. mise előtt fiatalemberekből kb. 25 főnyi csoport a harangozótól a torony kulcsát kérte, hogy a toronyban a magyar zászlót kiakaszthassa. A harangozó az adminisztrátorhoz jött be a plébániára. Ez azon ok miatt, mert nem tudja, hogy kiktől van szó, nem adja ki a kulcsot. Erre berontanak a plébániahivatalba. Már kívülről öklöket mutogatva (az ablakból látta), ketten revolvert szegeznek, a többiek is ordítanak, káromkodnak. Az adminisztrátor kérdi tőlük, hogy kik ők és kinek meghagyásából követelik a kulcsot, a zászló kifüggesztését, csak kellő igazoltatás után hajlandó a kulcsot kiadni, hozzanak valakit a megszálló katonaságtól, mert ő felelős a templomért, a tornyot valaki fel is gyűjthatja. Egy magyar katonát hoznak, ez: „Mit tárgyalnak vele, üssék le, löjjeék agyon stb.” A kulcsot meglátják az asztalon, elviszik, a zászlót kifüggesztik. Tettleg nem bántották. A szentmise nagy késéssel 1, ½ 12 órakor kezdődik. A nép botrányozik. A szentmise után egy hadnagy és a csáktornyai csoportból négyen is bocsánatot kértek az incidensért.” Ez történt Perlakon. PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szn.

¹⁰⁰¹ „Túszesztygyörgyön május 4-én vasárnap, mikor az ottani jegyzőt elhurcolták, faluszerte ordították, (valószínű, hogy ugyanaz a csáktornyai társaság, mint Perlakon) hogy most a papot is fel kell akasztani. Körülbelül 4 órakor délután megjelentek a plébánián azzal, hogy ott jól eszünk, iszunk.” Mivel a plébános nem volt otthon a csoport eltávozott. PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szn.

¹⁰⁰² „A kisszabadkai plébánost három éjszakán át egy csáktornyai mechanikus és egy odaválási éjjel fellármázták és felszólították, hogy távozzék Horvátországba, mert másként...” PL Mm. 29. Gasparich József levele Pehm Józsefnek. 1941. május 14. Szn.

¹⁰⁰³ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 287. Lásd a 3. sz. mellékletet.

¹⁰⁰⁴ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 38.

¹⁰⁰⁵ Ivan Knez a Muraközből Varasdra menekült. *Ibidem*, 57.

¹⁰⁰⁶ A helyüket Janko Nepomuk Breznik és Franjo Balog vette át. *Ibidem*, 57–58.

¹⁰⁰⁷ PL Mm. 43. Pehm József naplója. 1941. július 22-i bejegyzés. Az idézet előtti rész ugyanerre a napra vonatkozóan: „A novai esperes újságolja: a lendvai (VII-i) ünnepség kapcsán eppis [püspök – B. P.] összehívta a kerületi papságot. Jerics [Ivan Jerič] vezetése alatt piros szegfűvel jöttek, erősen hadakoztak a szlovén nyelvről, a magyar püspöki beszédre: nem értik. Grábár jött reggel Muraközből. A főispán várakozik az autóbuszra. Gr. felveszi. A főispán kérdezi, honnét. – Muraközből. Nem szól, pedig tudja, hogy a külügyminiszterrel kitiltották. Igaz, én meg visszaküldtem. Fölrendelte magához és kijelentette: ezentúl ő is mindenről tudni akar...”

Valentik Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébános a plébániai krónikában 1941-ben a magyar megszállásról azt írta, hogy „a nemzeti öntudattal rendelkező személyek számára, különösen a papágnak nagy csapást jelentett.”¹⁰⁰⁸ Ugyancsak egyes szám harmadik személyben azt írta, hogy a kisszabadkai plébános több mint 50 alkalommal, főként az első évben vett részt polgári és civil kihallgatáson. Az első hét hónapban házi őrizetben tartózkodott, és minden nap jelentkeznie kellett a csendőrségnél.¹⁰⁰⁹ A muraközi magyar fennhatóság megszilárdulását követően nehezebbé vált a kapcsolattartás a horvát alsópapság és a Dráván túli területek között, előfordult, hogy a leveleket sem kézbesítették a Muraközben, és a határőrök nem engedték át a papokat a határon. 1941-ben Mihael Troha horvát ferences tartományfőnök nem tudott átjönni a Dráván, hogy megtartsa a csáktornyai ferences kolostor vizitációját, mivel a határőrök nem engedélyzték számára a határátkelést.¹⁰¹⁰

Légrad speciális helyzetével kapcsolatban érdemes idézni Karlo Theodor Gruber plébános 1941. július 6-án írt levelét a zágrábi érseknek, melyben jelentést küldött a muraközi eseményekről. Arról panaszkodott, hogy Légradot elvágták a többi horvát területtől, és a magyarok megfigyelik a tevékenységét, valamint a leveleit is ellenőrzik. Ezzel kapcsolatban a magyar hatóságokra vonatkozóan megemlítette, hogy a „velem szembei intézkedésük és hivatali eljárásuk, kicsit sincs összhangban az ő Regnum Marianumukkal...”¹⁰¹¹

Következő levelében július 30-án arról számolt be Stepinac érseknek, hogy közte és egy magyarországi nő között nézeteltérés alakult ki, amikor az utóbbi keresztlevelet kért ki a plébániáról, amelynek az eljárási díja azonban magasabb volt (öt pengő), mint a magyarországi egyháztartományokban (egy pengő). Míg a magyar nő mellett érvelt, hogy július 9-től kezdődően a terület Magyarországhoz tartozik, ezért itt is azonos díjak kötelezőek a Muraközben, addig a légrádi plébános a levél alapján azzal védekezett, hogy a terület mindig is a zágrábi egyháztartomány része volt, és az ő egyházi előjárója a zágrábi érsek. Ezen túlmenően a légrádi plébános a legfelső állami vezetők részéről is követelte a terület hovatartozásának eldöntéséről szóló határozat nyilvánosságra hozását. Hamarosan a plébánost államellenes tevékenység vádjával feljelentették, és a csendőrparancsnok elé vezették,

¹⁰⁰⁸ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 73.

¹⁰⁰⁹ *Ibidem*, 73–74.

¹⁰¹⁰ *Bunjac, B.*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma i. m. 288. Lásd a 2. sz. táblázatot.

¹⁰¹¹ Ezen túlmenően megjegyezte, hogy: „A folytonos napi izgatások és szúrkálódásoktól már idegileg megbetegedtem. Lehetséges, hogyha a bizonytalan feszült helyzet tovább elhúzódik, rákényszerítenek arra, hogy elmenjek a sajátjaim közül. Mintegy háromszáz ember elhagyta Légradot és Németországba ment dolgozni, mert nem volt kenyérük és keresetük a lezárt határ következtében.” NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 6-án „szomszédjának,” és rajta keresztül Alojzije Stepinac zágrábi érseknek.

valamint kihallgatták a községházán. A csendőrparancsnokkal németül beszélt, a vita tárgyát pedig a plébániai ügyintézés illetékének a kifizetése jelentette, amelyet gyorsan sikerült elrendeznie. A csendőrparancsnok elfogadta a plébános álláspontját, hogy az egyházi ügyekben a zágrábi érsekség illetékes a Muraközben, viszont a csendőrök arra kérték Teodor Karlo Grubert, hogy törekedjen alkalmazkodni a pillanatnyi helyzethez: „A legilletelmesebben kértek engem, hogy a jövőben óvakodjak az ilyen és hasonló megnyilatkozásoktól a tájékozatlan világban.” A levelében tovább folytatta: „Nincs kétség, hogy most továbbmennek. Követelni fogják a magyar nyelvtudást a jelenlevő plébánostól, a hittanképzést magyarul, a vasárnapi prédikáció magyar nyelven lesz,” akárcsak a hivatali ügyintézés, és az anyakönyvek vezetése. „Mindez hatalmas *Tagesfragen* [napi kérdések – B. P.] amelyhez illik elkezdni a precíz és világosan kijelölt álláspont kialakítását. A napi plébániai költségvetés megvonásával kezdődik és a plébániai-kanceláriai illetéki díjjal folytatódik, aztán minden megy tovább és tovább.”¹⁰¹²

Az egyházi elöljáróját sürgette, hogy Marosy zágrábi magyar követtel vegye fel a kapcsolatot, és értesítse őt a muraközi-légrádi eseményekről. Ezen túlmenően azt is megemlítette: „Már volt ügyem a csendőrökkel a magyar zászló miatt, amelyet a szél az öregsége miatt széttépett és leszakított a toronyról. Az emberek az utcáról bepereltek engem, azzal az indokkal, hogy megegyeztem a harangozóval, hogy dobja le a toronyról. Mennyi értelmetlenség! Az ő ügyintézésük olyan sértő és szemtelen volt, hogy személyesen panasztam el a perlaki katonai parancsnoknak.”¹⁰¹³

A magyar hatóságok és a helyi alsópapság kapcsolatát tovább rontotta a hűségeskü körüli bonyodalmak.¹⁰¹⁴ Ennek kapcsán Vilko Pintar ligetvári (Draškovec) plébános felkereste a Varasdon székelő horvát csáktornyai és perlaki járás megbízottjait, hogy tudósítsa őket az eskütételről. Az hűségesküvel kapcsolatban megjegyezte, hogy: „Az eskü a magyar hatóságok számára csupán eszköz volt, azért hogy rákényszerítsék a muraközi, tehát a horvát papságot, hogy a saját nemzeti meggyőződésükkel szemben a magyar nemzeti ügyet propagálják.”¹⁰¹⁵

¹⁰¹² NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 30-án Alojzije Stepinac zágrábi érseknek. Tiltakozott, hogy „minket, fegyvertelen papokat kihallgatásra szólítsanak fel egyes csendőrök, és a legélesebben tiltakozom az ellen, ami az én személyemre vonatkozik, minthogy osztrák császári táborigaznád voltam Zágrábban az 53. gyalogsági ezrednél az elmúlt háborúban [...], most engem idős koromban, kihallgatásra vezetnek egyes csendőrök, mint valamiféle rablót és gyilkost, vagy gazembert.”

¹⁰¹³ NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 6. Szn. Karlo Teodor Gruber levele 1941. július 30-án Alojzije Stepinac zágrábi érseknek.

¹⁰¹⁴ Hutinec, G.: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 132–133.

¹⁰¹⁵ HR-DAM-11 Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 2184 (6. d.).

A katonai közigazgatás bevezetését követően felmerült annak a lehetősége, hogy a magyar hatóságok kitoloncolják a muraközi horvát alsópapságot.¹⁰¹⁶ Muray Frigyes ferences szerzetes, aki ekkor már a magyar katonai parancsnokságnál egyházi tanácsadóként is dolgozott, éppen Zágrábból tért vissza a Muraközbe, amikor a csáktornyai és a perlaki járásokban bevezették a katonai közigazgatást. Mindez már előrevetítette a polgári közigazgatás bevezetését. „A tisztviselők, akik végleg itt maradnak a katonai közigazgatás után, már egytől-egyig elfoglalták helyüket.” – jelentette tartományfőnöknek, Vinkovits Viktornak. Megemlítette még neki, hogy: „Előreláthatólag a katonai parancsnokság több papot átesz a határon, mint nem kívánatos elemet, nehézség az, hogy nincs elég horvátul beszélő pap. Mindamellet Pehm prelátus úr, akinél az utóbbi napokban az ezredes úr megbízásából kétszer voltam, már odaadta a Muraközbe küldendő világi papok névsorát.” Muray Frigyes a mariánus tartományfőnöktől azt kérte, hogy küldje el a részére az érkező szerzetesek névsorát, hogy azt továbbítani tudja a katonai parancsnokság felé.¹⁰¹⁷ Már korábban említésre került, hogy a Cirill és Metód provincia is úgy próbálta meg elhárítani a további kiutasításokat, hogy a csáktornyai ferences kolostorba főként olyan szerzetesek kerültek, akik az itteni területről származtak, és tudtak magyarul.¹⁰¹⁸

Szintén feszültségeket keltett a horvát papság fokozatos kiszorulása az iskolákból, miközben a hitoktatást egyre több iskolában, különösen Csáktornyán a magyar ferencesek vették át. 1941. október 24-én Horváth Athanáz váltotta Norbert Žalig hittanárt a polgári iskolában, amelyről az I. fokú Közoktatásügyi Igazgatási Kirendeltség rendelete intézkedett.¹⁰¹⁹ Norbert Žalig csáktornyai megbízott ez ügyben személyesen tett panaszt Varasdon a városban székelő horvát csáktornyai és perlaki járás hivatalában. A jegyzőkönyv szerint titlakozott az ellen, hogy a csáktornyai horvát ferenceseknek a magyar hatóságok megtiltották, hogy hitoktatást tartsanak a helyi iskolákban. Mindeközben a magyar hatóságok az általuk kijelölt hitoktatókat helyezték a csáktornyai iskolákba, amely Žalig szerint szemben állt a Szentszék azon rendelkezésével, hogy a területen egyházkormányzati szempontból a korábbi *status quo* marad érvényben. Ahogy a beszámolóban szintén említette, a zágrábi érsek akadályozta a Magyarországról érkező ferencesek hitoktatói kinevezéseit, mivel a horvát papok nélkülük is el tudták látni az itteni feladatokat. Szerinte elképzelhetetlen volt, hogy

¹⁰¹⁶ Erről Valentin Lehpamer drávavásárhelyi (Nedelišće), felső-muraközi esperes is értesítette Alojzije Stepinac zágrábi érseket 1941. július 13-án. Ezt az információt Murai Frigyestől szerezte. Ezen túlmenően Stepinac érseket arra kérte, hogy a muraközi horvát alsópapság ügyében járjon közben a Szentszéknél, és a válaszlevelet a varasdi plébániára küldette. NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 14. Szn. (iktatószáma: Br. 16./41.).

¹⁰¹⁷ HU-MNL-OL-P-233-1-a-366/1941 (11. cs.).

¹⁰¹⁸ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.).

¹⁰¹⁹ Nagy Károly: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve i. m. 6.

jurisdikciót és *canonica missio*-t kapjanak.¹⁰²⁰ „Az említett engedély megvonása a magyar papságtól a mi papságunkat fenyegeti, hogy a papságunk internálva, bántalmazva és Horvátországba lesz üldözve, mivel ezt követeli Csáktornya városi polgársága.”¹⁰²¹ Mindezek miatt kérte az általa megkeresett varasdi hatóságokat, hogy tegyenek diplomáciai lépéseket a személyi biztonságuk és a hitoktatásban való részvételük (horvát nyelven) érdekében.¹⁰²²

1942. március 9-én a magyar hatóságok újból házkutatást tartottak a csáktornyai ferences kolostorban. Horváth Athanáz azon háborodott fel, hogy a házkutatáskor a csendőrök, rendőrök és detektívek Fekete Géza mellett az ő szobáját is átkutatták. Az események után két nappal később ferences rendtársának (P. Gyula) íródott levelében a következőképpen fogalmaz: „A kutatás eredménye: elvittek 70-80 kg. cukrot, kb. 500-600 kg. finom lisztet, 30 mm kukoricát, 15 mm árpát, állítólag találtak 15 mm romlott gabonát stb... Közben dialallal hozza ki a vezető a fráter szobájából a horvát nemzeti zászlót! Gúnyos szavak kíséretében mutatja a pátereknek »Úgy látszik az Urak ezzel a zászlóval várták a szerbek bevonulását!« Képzelheted a helyzetet! Már is rólunk beszélnek a városban! Persze az ügynek folytatása lesz... Nagy pénzbírságról beszélnek és lehet hogy a főnököt viszik.”¹⁰²³ Norbert Žalig végül Csáktornyan maradt, azonban rövid időre Szabadkára utazott.¹⁰²⁴

Számos korabeli muraközi jelentés árulkodik a magyar hatóságok a helyi horvát alsópapsággal szembeni ellenszenvéről.¹⁰²⁵ Herner József, a belicai állami iskola igazgatója rendszeresen küldött jelentéseket a Nemzetvédelmi Bizottságnak a község hangulatáról.¹⁰²⁶ A Magyar Nemzetvédelmi Szolgálatnak címzett, dátumozás nélküli jelentésben Herner felsorolta az általa legmegbízhatóbb személyeket a Muraközben. Köztük volt: Muray Frigyes, Csáktornyan szolgáló ferences szerzetes és Baligács József katori plébános. A csáktornyai polgármesterről, Pecsornik Ottóról azonban megvetően írt, mivel szerinte Pecsornik és családja is kapcsolatban állt szerb tisztekkel, emiatt nem ajánlotta, hogy Pecsornik Ottó kapja meg a Nemzetvédelmi keresztet. A helyi klérusról a következőképpen nyilatkozott: „Muraköz papsága magyarellenes. A papok kérdése még mindig sötét és holtponton van, horvátul

¹⁰²⁰ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.); *Hutinec, G.*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 134–135.

¹⁰²¹ HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.).

¹⁰²² Végezetül titoktartást kért az érintett hatóságoktól a magyarok részéről történő válaszlépések elkerülése végett. HR-HDA 255, NDH-VŽZ, Tajni spisi 395/1941. (10. d.).

¹⁰²³ HU-MNL-OL-P-233-1-a-131-137/1942 (12. cs.).

¹⁰²⁴ Norbert Žalignak a horvát tartományfőnök magyarországi megbízottjaként a bácskai kolosotorok ügyeivel is foglalkoznia kellett. HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1944. HU-MNL-OL-P-233-1-a-131-137/1942 (12. cs.).

¹⁰²⁵ Lásd az 5. sz. mellékletet (Az 5. nyomozó alosztály jelentése a szombathelyi kirendeltségükről a központi nyomozó parancsnokságnak és a főispánnak 1941. november 10-én.).

¹⁰²⁶ A csáktornyai járásban és a városban háborús bűnöket vizsgáló bizottság által készült összefoglaló szerint a magyar kémszolgálat Muraközben beépített emberei összeírták azon személyeket is, akik a horvát nyelvű misére jártak. MMČ Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2. 20–21.

gazdálkodnak. Kötelességem rámutatni arra, annak a fontosságára, hogy mily szükséges lenne a horvát kormányra nyomást gyakorolni, hogy hagyjanak már fel a horvát kormány propagandánál és különösen a papságot ne használják fel ezen célra.”¹⁰²⁷

1943. január 15-én Mattay Imre kormánytanácsos, tanügyi előadó beszámolt Szinyei Merse Jenő kultuszminiszternek, illetve Kállay Miklós miniszterelnöknek a január 12-i muraközi kiszállásáról. A helyi oktatási helyzetről összefoglalóan jelentette ki, hogy: „A megszállás alatt az iskolákban csak anyanyelvi oktatás folyt s erről az oktatási rendszerről minden átmenet nélkül a tisztán magyar nyelvű tanításra való áttérés sem pedagógia, sem pedig kisebbségpolitikai szempontból nem mutatkozott célszerűnek, s ezért a lakosság bizalmának fokozása szempontjából is indokolt volna, hogy az anyanyelvnek a szülők kívánságának megfelelően írás-olvasás keretében való tanítása az összes népiskolákban kötelezőleg elrendeltesék. [...] A tanítás nyelve az összes iskolákban magyar, néhány iskolában a muraközi nyelv mint kiegészítő nyelv szerepel, ez azonban oktatási rendszernek nem tekinthető. Anyanyelvi oktatást a tanulók csak a hittan tanításának keretében nyernek, ahol erre lehetőség van.” Ebből kifolyólag tehát kisebbségi szempontból is rendkívül felértékelődött a hitoktatás szerepe a Muraközben.¹⁰²⁸

Mindenestre Mattay Imre kormánytanácsos a „hittan tanítása körül sajnálatos zavarokat” tapasztalt. „Azokban az iskolákban, amelyekben a lelkész a hitoktatást rendszeresen végzi, a tanulóknak anyanyelvi hitoktatása körül fennakadást nem tapasztaltam. A muraszombati I. fokú tanügyigazgatási kirendeltség azonban a lelkészek egy részét az iskolákból politikai okokból kitiltotta s ezekben az iskolákban, valamint azokban, amelyeket a lelkészek a nagy távolság miatt rendszeresen nem látogathatnak, vagy nincsen hitoktatás, vagy jórészen magyar nyelven folyik a hittan tanítása. Hogy milyen csekély értéke van az olyan hitoktatásnak, amelyet a tanulók olyan nyelven tanulnak, amelyet még nem értenek meg, az bővebb magyarázatra nem szorul.” A tanügyi előadó szerint ez az abszurd helyzet (hittanórák elmaradása) nemcsak a hazafias nevelésre lehetett káros hatással, hanem a kommunizmus terjedésére is okot adhatott a fiatalok körében. Ezért azt a javaslatot tette, hogy a muraközi

¹⁰²⁷ A jelentését a következőképpen folytatta: „Nekünk követelni kellene a slavoniai vármegyéket vissza, amelyeket 67-ben nagylelkűen oda adtunk nekik. Csodálatos, hogy annak idején a Szentszék azonnal elcsatolta a Verőce megyében lévő plébániákat a pécsi egyházmegyétől, most pedig Muraközt függőben tartja, mert még mindig a zágrábi érsekséghez tartozunk. Mi azt hisszük Muraköziek, hogy vagy nincs rendes követünk a Szentszéknel, vagy ezen kérdés egyszerűen hatodrangú a mi illetékeseink előtt. Horvátország ma Balkán, sőt annál is rosszabb tehát velük szemben balkáni politikát kell folytatni, mert szelvében-hosszában nemcsak Muraközt, hanem a Bácskát is követelik. Ez az eredménye annak, hogy dédelgetjük őket és hirdetjük a magyar-horvát barátságot.” ÁBTL 3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye 76.

¹⁰²⁸ A tanári karra vonatkozólag érdemes idézni a beszámolót: „A tanítók száma 383, akiknek nyelvismerete a következő: a kisebbségi nyelvet tökéletesen bírja 37 tanító (9,7%) jól beszél 39 (10,2%), gyengén 55 (14,4%), míg 252 tanító (65,7%) a muraközi nyelvet egyáltalán nem bírja.” HU-MNL-OL-K-28-159-1943-F-20292. 9.

iskolákban intézményesen biztosítsák a hitoktatást: „azokban az iskolákban, amelyeket a lelkész nem látogathat, a tantestület olyan tagja lássa el az anyanyelvi hitoktatást, aki a kisebbségi nyelvet jól bírja.”¹⁰²⁹

Ugyancsak a beszámolójában Mattay Imre kormánybiztos megemlítette, hogy a hittanórák mellett az „anyanyelv használata a templomokban mindenütt biztosítva van. A nép papját szereti és ahhoz ragaszkodik. Muraköz a zágrábi érsekség fennhatósága alá tartozik, a lelkészek Zágrábban nyertek kiképzést s így érthető, hogy a papok, csekély kivétellel, a horvát orientáció hívei. Megállapítottam, hogy a lelkészek ellen felmerült panaszok jórészt a lelkészeknek a horvát nyelv használata érdekében kifejtett tevékenysége ellen irányulnak, azonban egyetlen esetben sem akadtam olyan perrendszerű bizonyítékra, amelynek alapján a lelkészek ellen hűtlenség, nemzetgyalázás, stb. vétsége miatt bírói eljárás megindítása mutatkoznék szükségesnek. Kiszállásaim alkalmával a lelkészeket is meglátogattam, s ez alkalommal többen hangoztatták, hogy horvátoknak születtek s a magyar hatóságok ne vegyék rossz néven, ha továbbra is horvátoknak vallják magukat. A magyar törvényeknek azonban alávetik magukat, jó magyar állampolgárok kívánnak lenni, s mindenben egyetértést fogják szolgálni. Mindamellet jogos az aggodalom, hogy a lelkészek a néppel való közvetlen érintkezésükben azok hangulatát károsan befolyásolhatják. Ebben a tekintetben a helyzet javulása csak akkor várható, ha a Szentszék Muraköznek a zágrábi egyházmegyétől való elcsatolását elrendeli.”¹⁰³⁰

A magyar adminisztráció többféle módon próbálta korlátozni és hátráltatni a muraközi alsópapság működését, ilyen esetek közé tartozott a fegyházbüntetés, pénzbeli büntetések, bírósági esetek, valamint a zágrábi egyházi vezetéssel való kapcsolattartás akadályozása. A horvát papok és magyar kántorok viszonyával kapcsolatban már korábban említésre került, hogy az 1942-es évben a magyar hatóságok a kongruadójak kiutalását összevonták az egyházközségek alapításával. A későbbiekben viszont a helyi horvátoknak is autonómiát nyújtó egyházközségek működése már a magyar hatóságoknak is kellemetlenné vált, mivel felismerték, hogy egy-egy itteni egyházközség a „magyar állameszme szempontjából rendkívül káros politikai célokat is szolgálhat.” Pecsornik Ottó csáktornyai polgármester, bizottsági tag kérvényezte a Zala vármegye közigazgatási bizottságának 1944. március 13-i ülésén, hogy változtassák meg az egyházközségi szabályzatot a Muraközben. Az egyházközségek autonómiája kiterjedt az egyházi adó kivetésére is, azonban mivel a muraközi egyházközségek illetékes egyházi hatósága a zágrábi érsekség maradt, ezáltal a

¹⁰²⁹ HU-MNL-OL-K-28-159-1943-F-20292. 12.

¹⁰³⁰ HU-MNL-OL-K-28-159-1943-F-20292. 16.

zágrábi főpásztornak kellett az egyházközségek adókiivetésre vonatkozó határozatait felülbírálnia (míg a kultuszminiszternek volt felülvizsgálati joga), amely által szorosabb kapcsolattartás volt szükséges az érseki központtal, amely szemben állt a korabeli magyar érdekekkel.¹⁰³¹ Emiatt a Zala vármegyei közigazgatási bizottság is határozatot hozott, hogy kérelemmel forduljanak a Vallás és Közoktatásügyi minisztériumhoz a muraközi helyzet orvoslására, és átmeneti megoldásként az a javaslat született, hogy „az adóügyekben előterjesztendő fellebezések elbírálása a zágrábi érsekség kikapcsolásával közvetlenül a nagyméltóságú m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úr hatáskörébe utaltassék.”¹⁰³² A bizottság döntésének utóhatásairól nem szólnak a jelenleg rendelkezésre álló források.

1941 és 1945 között államellenes tevékenység vádjával több muraközi papot is bebörtönöztek hosszabb-rövidebb időre.¹⁰³³ A perlaki járás főszolgabírója 1942. május 30-án tudatta az érseki helynökkel, hogy Gojnik Imre ligetvári adminisztrátort Balogh Lajos katori lakos tiltott visszatérés kihágásának elkövetésére való felbujtás miatt húsz napi elzárásbüntetésre ítélte, akinek a helyettesítését kérvényezte Ignacije Rodičnál.¹⁰³⁴ Leto Lukša katori (Kotoriba) születésű horvát ferencest, csáktornyai hitoktatót a magyar hatóságok azzal gyanúsították, hogy betiltott horvát egyházi folyóiratokat és hírlapokat terjeszt.¹⁰³⁵ Emiatt 1943. január 14-én eltiltották a drávanszentiváni (Ivanovec), szentilonai (Šenkovec), és zalaújbári (Pribislavec) állami népiskolák hitoktatói teendőinek ellátásától, és minden héten meg kellett jelennie a csáktornyai csendőrállomáson.¹⁰³⁶ A helyét Anastazije Balent vette át ideiglenesen, azonban a bírósági ülést követően Leto Lukša már májusban visszatért és újra gyakorolta a hitoktatói munkáját.¹⁰³⁷ A varasdi plébániához tartozó Ivanovec (Jánosfalva) és Sandorovec községeket nem tudták látogatni a varasdi papok, mivel nem kaptak határátlépési

¹⁰³¹ „A zágrábi érsekségnek az egyházi adóztatási ügyek intézésébe való bekapcsolása új lehetőséget fog nyújtani arra, hogy Muraköznek Horvátországgal most már úgyszólván teljesen megszakadt kapcsolatai ismét felvétessenek s minden oka megvan bizottságunknak annak feltételezésére, hogy a muraközi papság ezeket a lehetőségeket a magyar állameszmerovására teljes mértékben ki is fogja használni.”

¹⁰³² PL Mm. 29. Zala vármegye közigazgatási bizottságának határozata a katolikus egyházközségi szabályzat Muraközben történő életbeléptetésével kapcsolatban. 1944. március 13. Tárgy: Pecsornik Ottó közigazgatási bizottsági tag indítványa a magyar római katolikus egyházközségi szabályzatnak Muraközben történt életbeléptetésével kapcsolatban.

¹⁰³³ Franjo Balog plébános, korábbi évben kapott büntetését 1942. november 19–29. között a perlaki börtönben ülte le, embertelen körülmények között. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 56.; *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 562.

¹⁰³⁴ NAZ MV 129/1942.

¹⁰³⁵ *Ivan Damiš*: Međimurski franjevcii 20. stoljeća. Isluženi pokojni franjevcii (OFM). Zagreb 2002. 227–228. A későbbiekben Leto Lukša csáktornyai horvát ferencest rövid időre a szombathelyi ferences kolostorba internálták. HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 489/1943., 672/1944.

¹⁰³⁶ NAZ MV 11/1943.

¹⁰³⁷ *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 31. Az érseki helynök pedig amiatt kapott büntetőparancsot, hogy az 1942/1943. gazdasági évben nem termelt ipari olajos növényt. NAZ MV 86/1944.

engedélyt a magyar hatóságoktól. Emiatt az érseki helynök kérésére a szomszédos muraközi drávavásárhelyi (Nedelišće) plébános biztosította a két falu lelki ellátását.¹⁰³⁸

Szintén a magyar hatóságok horvát klérushoz való viszonyulásáról árulkodik a csendőrség nyomozó parancsnoksága által küldött, a *Horvát nemzetiségi mozgalom a Muraközben* című jelentés a belügyminiszter számára 1942. április 9-én: „Muraközben a visszatérés óta állandóan észlelhető horvát propaganda... Ennek a horvát nacionalista tevékenységnek a ma is ott élő papság az irányítója.” Miközben a jelentést kitért arra, hogy „az usztrasák magyarellenes akcióit a horvát hatóságok támogatják”, főként a horvát alsópapság tevékenységének és büntetésinek összeírására fókuszált: „A magyarellenes horvát nacionalisták propagandáját a Muraközben visszamaradt horvát papok nagy része szintén támogatja. A muraközi horvát nép igen vallásos, ezért a horvát papok propaganda híreszteléseit tényként fogadja.” A jelentés szintén személyenként kitért az államellenes tevékenységgel vádolt horvát papokra.¹⁰³⁹

A magyar hatóságokkal való kapcsolattartáskor a keresztlevelek kiadásának nyelve is konfliktusforrásnak számított,¹⁰⁴⁰ a magyar hivatalnokok szolgálatba lépését követően a kereszt- és házasságleveleket magyarul kellett kiállítaniuk, valamint több helyen elvették és megsemmisítették a horvát nyelvű pecsétet.¹⁰⁴¹ Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátort kommunistákkal való együttműködéssel vádolták, amiért Forintos Géza, perlaki főszolgabíró a Muraközből való elűzését követelte. Ignacije Rodić vezetésével azonban delegáció ment Budapestre a kultuszminisztériumba a felmentése érdekében, melynek köszönhetően a ligetvári adminisztrátor megmenekült a száműzetéstől.¹⁰⁴²

A magyar leventelelkészek Muraközből való távozását követően (1944 első fele) Alojzije Stepinac érsek nem adott többé *canonica missio*-t azoknak, akik a zágrábi érsekség határán kívülről érkeztek, egyedül a még Csáktornyan tartózkodó magyar ferencesek korábbi kinevezései maradtak érvényben.¹⁰⁴³ A hittanórák kérdése tehát továbbra sem oldódott meg. Bakos Gáspár csáktornyai ferences hittanár Varga Theodorik provinciálisnak 1944. szeptember 4-én írott levelében részletesen kifejtette, hogy a háború végéhez közeledve miképpen ütközött a magyar és a horvát álláspont a helyi hitoktatást illetően. Mivel a zágrábi

¹⁰³⁸ NAZ MV 237/1942.

¹⁰³⁹ HU-MNL-OL-K-149-1942-6-11892. A jelentés tartalma részben megegyezik az 5. sz. melléklet szövegével (Az 5. nyomozó alosztály jelentése a szombathelyi kirendeltségükről a központi nyomozó parancsnokságnak és a főispánnak 1941. november 10-én.).

¹⁰⁴⁰ Franjo Balog muvaidi (Donji Vidovec) plébánost 15 nap börtönbüntetésre ítélték, mivel egy keresztlevelet horvát nyelven állított ki. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 55–56.

¹⁰⁴¹ *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 562.

¹⁰⁴² *Kalšan, V.*: Iz vjerskog života Međimurja i. m. 31.

¹⁰⁴³ HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

egyházmegye, illetve a Cirill és Metód horvát ferences provincia tudott biztosítani elegendő számú papot és szerzetest, akik mind magyarul, mind horvátul is beszéltek, a zágrábi érsek döntése elméletben nem okozott nagyobb fennakadást, azonban a gyakorlatban a magyar igazgatók továbbra is akadályozták a horvát papok iskolai hitoktatását.¹⁰⁴⁴ Bakos Gáspár levelében megjegyezte, hogy: „A magyar állam megteheti, hogy a horvát papokat nem engedi be az iskolákba, mert hiszen mind külhonosak, és megakadályozhatja azt is, hogy ők iskolán kívül, templomban, kultúrházban próbáljanak hitoktatást tartani. Ez azonban a jelen körülmények között nem volna okos dolog, mert ezzel csak újabb fegyvert kapnának a horvátok a kezükbe, melyet ellenünk használnának, rámutatva a nép előtt, hogy Magyarországon [eredetiben áthúzva – B. P.] Muraközben egyházüldözés folyik.”¹⁰⁴⁵

Polesinszky Jenő, a csáktornyai tanítóképző intézet igazgatója a hittanórák ügyében tárgyalt Norbert Žaliggal, mely alapján Bakos számára egyértelművé vált, hogy számára még van érvényes tanítási engedélye a zágrábi érsekség részéről, azonban az elhelyezett Bokor Csenger részére ez a zágrábi engedély már elévült, ami ellen hiába tiltakoztak.¹⁰⁴⁶ Zilizi Anaklét megüresedett helyét a horvát ferencesek is megpróbálták betölteni, Anastazije Balent káplánnak azonban ez „nem sikerült, mivel a hatóságok azt mondták, hogy itt csak magyar katekéta és magyar állampolgár lehet.”¹⁰⁴⁷ – Így értelmezte egy ismeretlen csáktornyai horvát ferences a fennálló helyzetet 1944-ben, és a zágrábi tartományfőnökség részére készült beszámolójában megjegyezte, hogy a fentebbi eset azt jelenti, hogy a magyar hatóságok „Őt [Anastazije Balent káplánt] tehát nem tekintik sajátjukénak.”¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Bakos Gábor úgy fogalmaz előljárójának, hogy: „Ha a magyar állam a horvát papokat nem engedné be az iskolába, az Egyház más módon fog gondoskodni a tanulók hitoktatásáról. Egyébként a magyar állam sohasem követelte, hogy magyarországi papok tanítsanak Csáktornyán. Hogy ez mégis így történt, csak néhány nagyhangú magyarnak munkája volt. A mi idejövetelünk tehát teljesen illegitim volt. Mindezt azonnal jelentettem a tanügyi és egyéb hatóságoknak. Lépések történtek – ki tudja hányadszor – a helyzet megmentésére. Azonban mindegyikünknek az a meggyőződése, hogy hasztalan minden. A magyar állam keze nemzetiségi vidékeken nagyon meg van kötve, főleg az igen kényes vallástanításban. Ez az ügy Csáktornyán nem új keletű. A minisztériumok ismerik és mindeztideig kimondottan nem foglaltak állást mellettünk oly értelemben, hogy írásban adták volna azt, hogy magyarországi papok taníthatnak iskoláinkban. De még csak diplomáciai úton sem próbáltak a zágrábi érsekkel megegyezésre jutni. Ellenben olyan utasítást már kaptunk a V. K. M. [Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium]-tól áprilisban, tehát a tanév végén, hogy horvát nyelven történjen a vallásoktatás az elemi iskolákban.” HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

¹⁰⁴⁵ HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

¹⁰⁴⁶ HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

¹⁰⁴⁷ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

¹⁰⁴⁸ HFPPA-B-VI-2a I. fasc. 2. 672/1944.

V.3.1. A német megszállás és a nyilas uralom a Muraközben

1943 második felétől egyre többször fordultak elő partizánbetörések a Muraközben, az 1944-es évben pedig a front előrehaladtával a német megszállást követően (1944. március 19.) egyre inkább radikalizálódott a helyzet a folyamközben. 1944. április 19-én Magyarország déli határsávját hadműveleti területté nyilvánították, amelybe Muraköz is tartozott. Alsólendváról április 27-én 57 zsidó családot (112 fő) hurcoltak Csáktornyára, akiket további 605 muraközi személlyel együtt (ebből 391 csáktornyai lakos volt) másnap átszállítottak Nagykanizsára. Az elhurcoltakat ideiglenesen a téli gazdasági iskolában helyezték el,¹⁰⁴⁹ akiknek többsége 1944. május 21-én az auschwitzi koncentrációs táborba került. A csáktornyai zsidó hitközség 800 tagjából körülbelül hetvenen éltek túl a háborút.¹⁰⁵⁰ Ugyancsak 1944 áprilisában rombolták le az 1836-ban épített csáktornyai zsinagógát.¹⁰⁵¹

Az érseki helynök értesítette Balind Remig ferences szerzetes előljáróját 1944. május 13-án, hogy Balind leventelelkész a katonaság által megbotoztatta azokat a leventéket, akik az ő miséje helyett a plébánia miséjén vettek részt. Továbbá a leventéket egész éjszakára bezáratta az iskola egyik termébe, és másnap reggel munkára vitette őket.¹⁰⁵² Franjo Balog muravidí (Donji Vidovec) plébános pedig összetűzésbe keveredett az egyik alacsonyabb rangú magyar parancsnokkal, aki fegyverrel fenyegette meg őt 1944. július 4-én. Utólagosan kiderült, hogy amiatt akarták letartóztatni, mivel az egyik prédikációja alkalmával arra hívta fel a családok figyelmét, hogy ne engedjék a lányaiknak, hogy a katonákkal ismerkedjenek.¹⁰⁵³

Serédi Jusztinián bíboros hercegrímás, esztergomi érsek 1944. szeptember 29-én íródott levelében arra kérte Igancije Rodić muraközi érseki helynököt, hogy fogadjon be erdélyi menekült papokat. Ellenben az érseki helynök – hivatkozva a helynökség jogkörének korlátolt voltára és a menekült papok horvát nyelvtudásának hiányára – ezt elutasította.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁴⁹ *Németh László–Paksy Zoltán*: Együttélés és kirekesztés i. m. 48–49.

¹⁰⁵⁰ A túlélők többsége 1947 után elhagyta Csáktornyát és Izraelbe települt át. *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 68–69.; *Jah, J.*: Međimurje u suvremenom dobu i. m. 143.

¹⁰⁵¹ *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 65–66.

¹⁰⁵² „Azokat a szülőket pedig, akiknek a gyerekei elszöknek bezáratja éjjelre.” NAZ, MV 125/1944.

¹⁰⁵³ A plébániai krónika szerint a magyar katonák azt mondták, hogy: „A lányok a mieink lesznek, a pap pedig el lesz távolítva! Ebben az évben [1944 – B. P.] a magyarok horvátok iránti gyűlölete még inkább megnyilvánult a különböző bántalmazásokkal, egy muravidí fiatalembert megöltek.” *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 56. Végül Franjo Balogot szabadon engedte a fegyverrel fenyegetőző tiszt katonai felettese. *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 563.

¹⁰⁵⁴ NAZ MV 208/1944. Serédi elhívta Rodićot az október 17-re tervezett püspökkari konferenciára, amelyet végül nem tartottak meg, de a helynök már előre jelezte, hogy nem tud rajta részt venni. NAZ MV 213/1944.

A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága 1944. augusztus 19-én arról számolt be, hogy egy Csáktornyára betörő délszláv partizánosztag 53 magyart gyűjtött egybe, és a város határán túli erdőben a rokonok 37 áldozat holttestét találták meg.¹⁰⁵⁵ 1944 őszétől megnövekedett a partizánbetörések száma a Muraközben. A csáktornyai nyomozó kirendeltség jelentése szerint 1944 októberében a Muraközben 243 lakost vettek őrizetbe, akik közül körülbelül 140 személyt a katonai behívó megtagadása miatt tartóztattak le. A többieket vagy azért vették őrizetbe, mert elhagyták a munkahelyüket, vagy pedig azért részesültek büntetésben, mert kommunistákkal való együttműködéssel gyanúsították őket.¹⁰⁵⁶ A nyilas hatalomátvétel utáni napokban, 1944. október 26–27-én éjjel egy partizán zászlóalj kelt át a Dráván. A partizánok tervei között szerepelt a muraszerdahelyi (Mursko Središće) híd felrobbantása, amely azonban a magyar erősítés miatt nem valósult meg. Ugyanakkor a Muraközben tartózkodó partizánok megtámadták a bányavári (Peklenica) kőolajtermelő berendezéseket őrző magyar katonai személyzetet és a muraszerdahelyi csendőrállomást. Az előbbi elleni támadás sikeresnek bizonyult, és a berendezések működésképtelenné váltak a háború végéig. Ezen túlmenően megtámadták a szelencei (Selnica) személyzetet is, ahol súlyos veszteségeket okoztak a magyar egységeknek, valamint felgyújtották az olajtartárokat és a közeli épületeket. A magyar és a német csapatok nem tudták elfogni a partizánokat, mielőtt újra átkeltek a Dráván. Ez volt a partizánok legjelentősebb akciója a Muraközben a háború alatt, amely nagymértékben növelte a pánikhangulatot és a partizánokhoz csatlakozó muraköziek számát.¹⁰⁵⁷ Ugyanakkor a front közeledtével egyre több magyar és német egység állomásozott a Muraközben, amely viszont megakadályozta a további nagyobb létszámú partizánakciók végrehajtását.¹⁰⁵⁸

Ignacije Rodić 1944. november 4-én levelet írt a belügyminisztériumnak Valentin Malek, Mirko Gojnik, Franjo Balog muraközi papok kiszabadítása ügyében. Emellett levelében megjegyezte, hogy „most az összes erőnkkal dolgozni kell minden egyházi-papi személynek, hogy megvédjük a jó híveinket a bolsevisták és partizánok romboló szellemétől.”¹⁰⁵⁹ 1944. november 10-én (későbbi visszaemlékezése szerint november 19-én) Franjo Balog muravidí (Donji Vidovec) plébánost letartóztatták, és a nagykanizsai gyűjtőtáborba szállították Janko Breznik alsódomború (Donja Dubrava) plébánossal és Dragutin Feletar muraszentmáriai

¹⁰⁵⁵ A. Sajti E.: Impériumváltások, revízió és kisebbség i. m. 328.

¹⁰⁵⁶ Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 i. m. 136.

¹⁰⁵⁷ Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 99–101. A szelencei támadáskor a partizánok tizenkét magyar katonát öltek meg, tizenötöt megsebesítettek és 56 személyt foglyul ejtettek.

¹⁰⁵⁸ *Ibidem*, 102. Mindazonáltal a vasúti infrastruktúra elleni diverzáns akciók jelentősek maradtak. Liptai E.–Trgo, F.: Horthy–Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában i. m. 484–487.

¹⁰⁵⁹ NAZ MV 232/1944.

(Sveti Marija na Muri) káplánnal együtt. Ugyancsak a nagykanizsai táborba zárták Valentik Malek kisszabadkai (Mala Subotica) plébánost, Josip Greif, kotori (Kotoriba) káplánt, Janko Breznik, alsódomborúi (Donja Dubrava) plébánost, Mirko Gojnik ligetvári (Draškovec) adminisztrátor, valamint Mirko Kočila túskesztyörgyi (Sveti Juraj u Trnju) adminisztrátort.¹⁰⁶⁰ Franjo Balog visszaemlékezésében elmeséli, hogy a nagykanizsai internálásuk során az egyik bizalmasuktól azt az információt kapták, hogy szintén felmerült a Dachaubai történő szállításuk lehetősége.¹⁰⁶¹ Ellenben Budapest ostroma, illetve a szovjet hadsereg szigetvári áttörése is felgyorsította a kiszabadulásuk menetét.¹⁰⁶²

Miután 1944. november 10-én a magyar hatóságok több muraközi horvát papot Nagykanizsára internáltak, a perlaki járás levante parancsnoksága táborigyelmeztetéseket hívott „az internált szláv érzelmi helybeli plébánosok pótlására.” Amikorra viszont a táborigyelmeztetéseket megérkeztek december elején a folyamközbe, a muraközi horvát papok már visszatértek a plébániákra, így az ottani munkájuk szükségtelenné vált.¹⁰⁶³ Megállapítható tehát, hogy több hónappal a front Muraközbe való megérkezését megelőzően a magyar katolikus egyházi jelenlét megszűnt a folyamközben. Ellenben a muraközi horvát klérus már a frontátvonulás előtt visszakerült a szolgálati helyére. Figyelembe véve a frontátvonulás alatti, és az azt követő bácskai és drávaszögi tragikus eseteket, valamint a németekkel, magyarokkal szembeni etnikai alapú mészárlásokat,¹⁰⁶⁴ a magyar papság Muraközből való frontátvonulás előtti távozása az életük megmentését, de legalábbis az ellenük irányuló fizikai atrocitások elkerülését jelentette.

¹⁰⁶⁰ Janko Breznik az alsódomborúi (Donja Dubrava) plébános a következőket írta az 1944. november 23-i bejegyzéshez a plébániai krónákba: „Fél négykor a plébániaudvarba a csendőrök betörték és letartóztatták a plébánost. [...] Folytatódott a papság üldözése. A kanizsai csendőrhatóság átvette a letartóztatottakat” miután az internált papokat Nagykanizsára szállították. „Az első nap a muraközi papok a rendőrfogságban voltak őrizetben, másnap áthelyezték őket a »Franck-gyárba« a pályaudvar közelébe. Ugyanakkor Budapesthez közeledett a front, ami felgyorsította a muraközi papok kiszabadulását. Őt közülük advent első vasárnapján visszatérhetett a plébániájára. Nagy volt az öröm a hívők között a visszatérésüket követően. A roraté újra nagyon látogatott volt, az éjféli szentmisét békésen ünnepelték meg.” *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 62–63. Lásd a 3. táblázatot.

¹⁰⁶¹ *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 563.

¹⁰⁶² Franjo Balog visszaemlékezése szerint 1944. december első napjaiban megkapták a szabaduló levelüket és december 3-án Franjo Balog a többi paptársával együtt vissza tudott térni a Muraközbe. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 56., 76–77.

¹⁰⁶³ HU-MNL-ZVL-IV-401-a Szn. (20. d.).

¹⁰⁶⁴ 1944. október 1-én a szovjet hadsereg elérte az egykori jugoszláv határt és fokozatosan vette ellenőrzése alá a kelet-bánáti, bácskai, szerémségi és drávaszögi területeket. Ezt követően kezdődött el a németek és magyarok elleni bosszúhadjárat, melynek következtében Jugoszlávia, egykor a Magyar Királysághoz tartozó területén (Horvátország nélkül) több protestáns lelképásztort, és 37 azonosított katolikus papot gyilkoltak meg 1944 őszétől a háború befejeződését követő időszakig. *Tóth T.*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben i. m. 444–445.; *Hetényi V. K.*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában i. m. 15–16.

V.3.2. A muraközi események 1945 tavaszán

Magyarország az 1945. január 20-án aláírt moszkvai fegyverszüneti egyezményben kötelezte magát a trianoni határok mögé való visszavonulásra. Emiatt a magyar katolikus egyházkormányzat szintén az 1937. december 31-én megállapított államhatárokhoz volt kénytelen igazodni.¹⁰⁶⁵ Grósz József kalocsai érsek már 1944. december 20-án kinevezte Lajčo Budanović címzetes püspököt általános helynöknek, aki ezáltal újra átvette a bácskai területek igazgatását, azonban a Szentszék csak 1946. június 13-án helyezte vissza apostoli kormányzói tisztségébe.¹⁰⁶⁶ Antun Akšamović diakóvári püspök által még 1941-ben kinevezett Klein Tivadart 1945-ben a partizánok megkínózták és meggyilkolták. 1951-ig a délbaranyai apostoli kormányzóság a pécsi püspök joghatósága alá tartozott (mivel Antun Akšamović diakóvári püspök 1942-től már csak apostoli adminisztrátorként vezette a diakóvári püspökséget), amelyet 1941-től Fridrik Géza igazgatott.¹⁰⁶⁷ A Muravidéket a vatikáni államtitkárság 1946. augusztus 24-i rendelkezésével újra, Ivan Jožef Tomažič maribori püspök joghatósága alá helyezte.¹⁰⁶⁸ A Muraköz esetében az újabb impériumváltás azonban nem jelelt változást, mivel a terület mindvégig a zágrábi érsekség része maradt.

A front közeledtével, és a partizán-tevékenység növekedésével egy időben, megkezdődött a magyar hivatalnokok, tanárok Muraközből való elmenekülése.¹⁰⁶⁹ A kotori (Kotoriba) plébániához tartozó udvart, épületeket gyakran hadicélokra használták, és a plébánia területén katonák állomásozhattak.¹⁰⁷⁰ A falvak több pajtáját, gazdasági épületeit, házait felgyújtották a német, vagy később a bolgár katonák.¹⁰⁷¹ 1945. április 6-án Csáktornyára először bolgár

¹⁰⁶⁵ *Bánkúti, G.*: Egyháztörténet helyben i. m. 259. Ugyanakkor a németek kitelepítése és a magyarok tömeges elmenekülése, valamint a bácskai vérengzések következtében a Drávaszögben és a Bácskában felborultak a két világháború közötti etnikai- és felekezeti arányok a délszláv lakosság javára. Jugoszlávia 1945 utáni egyházkormányzati beosztásával kapcsolatban lásd a 7. sz. térképet.

¹⁰⁶⁶ Grósz József a következőket írta naplójába 1944. november 28-án: „A bácskai szomorú állapotok miatt kérdést intéztem Budánovics püspökhöz, hogy elvállalná-e a volt bácskai apostoli kormányzóság területén az érseki helynöki tisztelet. Akik erről a szomorú helyről eddig ide kerültek, mind azt mondják, hogy Budánovics az egyetlen ember, aki még megmenthet valamit. Bizonyára lesznek, akik Budánovics helynöki kinevezését rossz néven veszik, de hát most nem törődhetem nemzetiségi érzékenységgel, én csak az Egyház és a lelkek érdekét nézhetem.” Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. Budapest 1995. 62. Lényegében Lajčo Budanović munkássága készítette fel a kormányzóságot az önálló útra való lépésre. *Tóth T.*: Hungaria Rómából. i. m. 201.

¹⁰⁶⁷ *Salacz G.*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt i. m. 124.

¹⁰⁶⁸ *Ibidem*, 125.

¹⁰⁶⁹ Az 1945-ös évre vonatkozóan a stridóvári (Štrigova) plébániai krónika a következőképpen szól: „A Muraköz megszállásának időszakában, különösképpen Stridóváron a magyarokat követően a helyzet egyházi szempontból jó volt, azonban az alulírott (plébános) számára nagy hátrány volt a nyelvtudás hiánya és a háborús célok előtérbe kerülése. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 94.

¹⁰⁷⁰ *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 136.

¹⁰⁷¹ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 57. Kotorban a templomban is fosztogattak. *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 137.

csapatok vonultak be, őket az orosz, majd másnap a Kálniki Partizán Osztág csapatai követték. A harcok Muraközben egészen 1945. április 12-ig folytak Stridóvár (Štrigova) környékén, ahol a németek a dombokon bunkereket építettek, és az 1944–1945 telén megerősített állásokat öt héten keresztül védték. A hosszantartó összecsapások miatt súlyosan sérültek az itteni épületek, valamint a stridóvári és a ráckanizsai (Razkrižje) templom.¹⁰⁷²

A háború végén és azt követően körülbelül hétezer magyar hagyta el a horvát területeket.¹⁰⁷³ A partizán hatóságok szintén megkezdték a még Muraközben maradt magyar lakosság kitoloncolását a Murán-túlra.¹⁰⁷⁴ A bolgár katonák fosztogatása rendkívül negatívan érintette a helyi lakosságot, köztük a papságot is.¹⁰⁷⁵ Ezen túlmenően a háborúban több templom károkat szenvedett el,¹⁰⁷⁶ illetve számos nő nemi erőszak áldozatává vált. A bolgár katonák 1945. május 6-án hagyták el a Muraközt.¹⁰⁷⁷ A Muraközbe bevonuló partizánok vezetője, Rudi Rak április 9-én kiadott rendelete alapján szavatolta Csáktornya közbiztonságát, és másnap megalakultak a Nemzeti Felszabadítási Bizottság (NOO) ideiglenes csáktornyai és perlaki járásai a városi bizottságokkal együtt.¹⁰⁷⁸

V.4. MURAKÖZ HELYZETE A HÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEKBEN

Franjo Balog muravidi (Donji Vidovec) plébános 1990-ben lejegyzett visszaemlékezésében így nyilatkozott a háború utáni évekről: „Ami a papság helyzetét illeti az új államban, a megszállást követően sem javult, hanem inkább egy „újabb megszállásnak” lehet nevezni... Mint ahogy a magyarok üldözték a nemzeti álláspontot, úgy üldözte a nemzeti és a vallási álláspontot az új hatalom... Az új vezetés minket ellenségnek nyilvánított ki, melynek célja, hogy a nép minket megutáljon és elutasítson (szerencse, hogy megszabadultunk a magyaroktól), ellehetetlenítsenek minket a munkától, oktatástól, elveszítve a nemzetre irányuló befolyást.”¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷² A harcok során a stridóvári plébános is elmenekült. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 94.

¹⁰⁷³ Az 1948-as jugoszláv népszámlálás szerint a horvát tagköztársaság területén 51 399 magyar élt (főként Baranyában, Eszék és Belovár környékén). *Marica Karakaš Obradov*: Migracije Mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. Tokovi istorije. 1. (2012) 104.

¹⁰⁷⁴ A. Sajti Enikő történész idézi Gáspár József, volt perlaki járási hivatal beosztott tisztviselőjének beszámolóját, amely szerint 1945. április 16-án toloncolták ki a családjával együtt a partizánok a Muraközből. *A. Sajti E.*: Impériumváltások, revízió és kisebbség i. m. 345.

¹⁰⁷⁵ *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 63–64.

¹⁰⁷⁶ A katori templom tetőszerkezete károsodott. *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 136. Mivel a németek a muravidi (Donji Vidovec) templomtornyot megfigyelőtoronyként használták, a bolgár csapatok a templomot is lőtték, emiatt az épület 40 százalékban károsodott. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 57.

¹⁰⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁷⁸ *Kalšan, V.*: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 112–113.

¹⁰⁷⁹ *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 564.

A háborút követően bíróság elé állították azokat, akik együttműködtek a magyarokkal vagy a németekkel. Henrik Kroder murasiklói (Vratišinec) plébánost a németekkel való együttműködés vádjá miatt letartóztatták és a zágrábi katonai körzet hadbírósa halálbüntetésre ítélte. A kezdeti csáktornyai várbörtönben való tartózkodása után átszállították Varasdra, ahol 1945. szeptember 25-én, vagy 26-án kivégezték a Dráva folyó partján.¹⁰⁸⁰ Sírhelye a mai napig ismeretlen.¹⁰⁸¹ 1946 júniusában Bányaváron (Peklenica) a helyi lakosok tömeges tiltakozásba kezdtek, miután kiderült, hogy a kommunista vezetés letartóztatással fenyegette meg Ivan Mihailec újonnan kinevezett helyi plébánost.¹⁰⁸² Szintén súlyosan érintette a folyamköz észanyugati részének lakóit a szlovén–horvát határváltozás a háborút követően, mely csak 1946. április 8-án lépett jogilag érvénybe a két jugoszláviai szocialista tagköztársaság között. A stridóvári (Štrigova) község határai véglegesen kettészakadtak, maga a település a horvát oldalon maradt, míg Ráckanizsa (Razkrižje) a szlovén oldalra került.¹⁰⁸³ Ennek következtében Muraköz kiterjedése 783 km²-ről 730 km²-re csökkent.¹⁰⁸⁴

1946 szeptemberében bérmálást és kánoni vizitációt tartottak Muraviden (Donji Vidovec), amikor Josip Lach zágrábi segédpüspök és érseki helynök mellett Josip Kristović alsómuraközi esperes ellenőrizte a plébániai iratokat, többek között a háború idejére vonatkozó feljegyzéseket.¹⁰⁸⁵ A háborút követő években kezdődött a megrongálódott

¹⁰⁸⁰ Henrik Kroder 1877. június 6-án született a bajorországi Wiesentheid településen. A Pápai Gergely Egyetem tanulójaként 1902-ben szentelték pappá Rómában. Kezdetben szerzetesként szolgált, és egy római teológus hívására Zágrábba ment, ahol lelkipásztori szolgálatot végezett az irgalmas nővérek által fenntartott kórházban. 1908-ban szekularizálták és a zágrábi érsekség papja lett. 1904. és 1918 között a német nyelvű evangélikus iskola katolikus tanulóinak volt a hitoktatója. 1919. június 1-től szolgált Murasiklóson (1921. március 16-tól plébánosként). *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama i. m. 95.*

¹⁰⁸¹ A későbbi murasiklói plébános, Josip Horvat szerint a helyiek megpróbálták védelmezni az akkori lelki vezetőjüket. 1946-ban a kivégzést azzal indokolták, hogy Henrik Kroder együttműködött a német katonákkal, és a magyar rendőrség részére kémkedett, illetve információkat közölt a kommunista mozgalom tagjairól és támogatóiról. A vád szerint 1944 novemberében feljelentette a magyar csendőröknel Đuro Novak murasiklói ferencst, akit elvittek Csáktornyára, majd Sopronba, ahonnan többé nem tért vissza. Szintén a magyar csendőröknek megmutatott 30 falusit a településről (akik kapcsolatban álltak a partizánokkal), és őket ugyancsak Csáktornyára vitték, és többen közülük a soproni táborban hunytak el. A muraközi születésű Marko Trstenjak (1914–2003), a zágrábi egyházmegye papja szerint az ügy háttérében az állt, hogy a megszállás ideje alatt egy éjjel az NDH területéről Muraközbe három partizán átszökött, és felkeresték a murasiklói plébánost, akitől elkobozták a fegyverét. Ezt követően feltételezhetően Henrik Kroder Csáktornyán találkozott Mirko Kočila plébánossal, akinek elmondta, hogy jelentette a hatóságoknak, hogy az éjszaka partizánok jártak nála és elrabolták a fegyverét. Đuro Novak kristóffalvi (Krištanovec) származású ferences a háború idejére hazatért a Muraközbe és Murasiklóra ment szentmisére, ahol a magyar hatóságok elfogták és Sopronba szállították, majd később Dachaubá vitték. A háborút követően felszabadult, kilépett a papi és szerzetesi rendből és az új jugoszláv kommunista vezetés egy szlovéniai városi vállalat vezetői posztjára nevezte ki. Josip Kristović bottornyai (Podturen) esperes megpróbált közbenjárni Henrik Kroder érdekében az ekkor már Szlovéniában tartózkodó Đuro Novaknál, hogy tanúskodjon a murasiklói plébános mellett, azonban Henrik Kroder nem kerülte el a halálbüntetést. *Kožul, S.: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 73–75.*

¹⁰⁸² *Branimir Bunjac, B.: Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914–1947 i. m. 313.*

¹⁰⁸³ *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama i. m. 96.; Marijan Majstorović: Stoljeće slovenskih teritorijalnih posezanja. Raskrižje – početak komadanja Hrvatske. Zagreb 2018. 162–167.*

¹⁰⁸⁴ Légrádot szintén újra elcsatolták a Muraköztől. *Kalšan, V.: Međimurje u drugom svjetskom ratu i. m. 114.*

¹⁰⁸⁵ *Kolarić, J.: Međimurje u župnim kronikama i. m. 57.*

templomok, épületek javítása, helyreállítása. Az agrárreform következtében maximum csak 17 hektár föld tartozhatott egy plébániához, amely jelentős anyagi kiesést jelentett a plébániák számára. Az alsópapság helyzetét tovább súlyosbította a plébániai anyakönyvek elvétele 1949. január 2-tól,¹⁰⁸⁶ az iskolai hitoktatás, valamint az egyházi egyesületek megszüntetése.¹⁰⁸⁷ A háborút követően a jugoszláv vezetés különböző indokokkal több horvát papot letartóztatott, akik többsége a Stara Gradiška településen található táborba került. Az itteni a táborba bebörtönzött 122 pap közül többen a Muraközből érkeztek.¹⁰⁸⁸ Franjo Balog muravidí (Donji Vidovec) plébános visszaemlékezése szerint a jugoszláv titkosszolgálat (UDB) tagjai rábeszéltek, hogy lépjen be a horvát békepapi szervezetbe. Végül elutasította az ebbe való belépést, azonban ezt kémkedések, kihallgatások követték, valamint pénzügyi nehézségeket szenvedett el azáltal, hogy anyagi javainak jelentős részét elkobozták.¹⁰⁸⁹ Az 1950-es évektől fokozatosan javult a katolikus hívek helyzete Jugoszláviában, miközben a helyi hatóságok Alojzije Stepinac zágrábi érseket házi őrizetben tartották a Muraköztől mindössze 30 km-re fekvő Lepoglavan. 1960-ban Légrád település egyházkormányzati beosztása megváltozott, mivel az alsó-muraközi esperességtől átkerült a kaproncai (koprivnica) esperességhez.¹⁰⁹⁰

1945 után a magyar vezetés szakított a korábbi revíziós törekvésekkel, azonban az 1946 tavaszán meginduló magyar–jugoszláv közeledési folyamat a Tito és Sztálin közötti szakadást (1948) követően megrekedt. Ennek következtében a magyar–jugoszláv határ politikai kérdéssé vált. A szakadás évében zárták le az 1941 óta többször megrongálódott Mura hídját is, amit csak 1962-ben helyezték újra forgalomba. Ugyancsak az 1960-as években szűntek meg Légrádon a magyar nyelvű evangélikus istentiszteletek. A holokausztot és a magyarok áttelepülését követően a Muraköz majdhogynem teljesen homogenizálódott. A több évszázados magyar–horvát területi és egyházkormányzati vita végérvényesen lezárult.

¹⁰⁸⁶ *Ibidem*, 77.

¹⁰⁸⁷ A perlaki plébánia esetében a Nemzeti Bizottság Járási Végrehajtó Bizottsága 1949. március 1-én tiltotta be nemcsak az iskolai, hanem szintén a templomi hitoktatást. *Ibidem*.; *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 144.

¹⁰⁸⁸ A háborút követő években Valentin Malek kisszabadjai (Mala Subotica) plébánost, valamint Stjepan Kavran káplánt letartóztatták, és a Stara Gradiška-i táborba zárták. A kisszabadjai plébánost hét, a káplánt két év szabadságvesztésre ítélték. Az addig megüresedett kisszabadjai plébánián helyettesítést elvállaló Alojzije Vojvoda perlaki plébánost is egy évnyi börtönre ítélték. Ideiglenesen a perlaki plébániát Alojzije Slaviček hitoktató igazgatta, majd 1948. május 7-én Alojzije Vojvoda visszatért a plébániára. *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 77. A kotori templomot és plébániát 1951-ben villamosították, azonban a végső ár többszöröse volt az eredetileg meghatározott árnak. Mivel a plébános, Alojzije Slaviček nem tudta kifizetni, az Amerikába emigrált kotori származásúaktól próbált anyagi segítséghez jutni, de végül ez nem sikerült. Ezt követően 1952 nyarán megkísérelt átmenekülni Ausztriába, azonban a határon elkapták és öt év börtönbüntetésre ítélték. *Kolarić, J.*: Povijest Kotoribe i. m. 148.

¹⁰⁸⁹ *Kožul, S.*: Spomenica žrtvama ljubavi zagrebačke nadbiskupije i. m. 564–565.

¹⁰⁹⁰ Szintén 1960-ban lett Vjekoslava Britveca a település plébánosa (1960–1965). *Kolarić, J.*: Međimurje u župnim kronikama i. m. 96. Utóda, az új légrádi plébános 1966-tól Dragutin Feletar volt.

Az egyházüldözés évei után Jugoszláviában enyhülés kezdődött melynek következtében a szocialista országok közül elsőként rendezte a kapcsolatait a Vatikánnal. Egyházkormányzati szempontból az országban jelentős változást jelentett, hogy 1964-ben a Muravidéki Apostoli Kormányzóság megszűnt, és a maribori püspökség integráns része lett.¹⁰⁹¹ Az önálló szabadkai egyházmegye VI. Pál pápa *Praeclarissima Pauli* bullája által 1968. január 25-én jött létre,¹⁰⁹² melynek első püspöke Matija Zvekanvoić (1913–1991), Lajčo Budanovič apostoli kormányzó egykori bizalmasa lett.¹⁰⁹³ Az észak-szerémi és dél baranyai apostoli kormányzóságot pedig 1972-ben egyesítették a diakóvári egyházmegyével.¹⁰⁹⁴ 1997-ben Szent II. János Pál pápa *Clarorum sanctorum* kezdetű bullájával megalapította a zágrábi érsekség alá rendelt varasdi egyházmegyét, amelyhez a muraközi plébániák is kerültek.¹⁰⁹⁵

VI. A VILNIUSI RÉGIÓ ÉS A MURAKÖZ ÖSSZEHASONLÍTÁSA

VI.1. A SZENTSZÉK ÉS A LENGYEL–LITVÁN, MAGYAR–HORVÁT TERÜLETI, EGYHÁZKORMÁNYZATI VITA. DIPLOMÁCIAI, EGYHÁZKORMÁNYZATI ÉS TÁRSADALMI SZEMPONTOK

Lengyelország 1939. szeptemberi, majd Jugoszlávia 1941. áprilisi összeomlása precedenst teremtett Litvánia és Magyarország számára, hogy – a revíziós közhangulatnak megfelelően – a korábbi területi követeléseinek eleget tegyen. A vilniusi régió esetében a Szovjetunió engedte át a területet a Litván Köztársaságnak, míg a Muravidék, Muraköz, Drávaszög és a Bácska esetében a náci Németország hallgatólagos elismerése által nyílt lehetőség a területek Magyarországhoz történő visszacsatolására.¹⁰⁹⁶ A területi változások hasonlóan heves reakciókat váltottak ki a lengyel és a horvát körökben. Mindkét esetben erőteljesen tiltakoztak

¹⁰⁹¹ France M. Dolinar: Cerkevna Organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od Jožefinskih reform do danes. Zgodovinski časopis. 46. (1992) 4. sz. 432.

¹⁰⁹² Tóth T.: Hungaria Rómából i. m. 216.

¹⁰⁹³ Az újonnan létrejött püspökség nyolcvan százaléka magyar (körül belül 320 000), míg 16–17%-a horvát (körül belül 65 ezer) nemzetiségű volt. Orcsik K.: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918. és 2018. közötti. m. 80–82.

¹⁰⁹⁴ Tomas, D.: Apostolska administratura za sjevernu Slavoniju i Baranju i. m. 206.

¹⁰⁹⁵ Vladimir Kalšan: Međimurska povijest. Čakovec 2006. 447.

¹⁰⁹⁶ Ugyanakkor sem Litvánia, sem Magyarország esetében nem valósultak meg a teljes területi követelések. A Szovjetunió az 1920. július 12-én elismert litván keleti határok helyett csak az egykori vilniusi vajdaság szűk sávját adta át a Litván Köztársaságnak. Snyder, T.: The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus i. m. 79–83. Magyarország esetében Németország a román–magyar ellentétek miatt nem teljesítette a Bánát nyugati, volt Jugoszláviába eső részére vonatkozó magyar igényeket. A. Sajti E: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca i. m. 3.

az ország integráns részének tartott területek elcsatolása miatt, és nem ismerték el az adott régiók bekebelezését.¹⁰⁹⁷

A vilniusi régió és a Muraköz esetében az etnikai szempontból kiegyenlítetlen erőviszonyok (amelyek a helyi egyházszervezeten belül is jelentkeztek) a sajátos történelmi fejlődés eredményei voltak. A lengyel és a horvát társadalomra jellemző vallási homogenitás következtében az általuk lakott határterületeken is szilárd pozíciókkal rendelkeztek a katolikus egyházszervezeten belül. Habár a litván társadalom döntően (a korszakban több, mint 85%-ban) katolikus vallású volt, azonban a több évszázados egyházszervezeti, kulturális lemaradás (a kereszténység kései felvétele miatt) a későbbi évszázadokban is érezte hatását. Magyarország esetében a török kori pusztítások és a heterogén felekezeti összetétel következtében szorult vissza a magyar katolikus egyházszervezet a horvát–magyar peremterületeken. Ezen történelmi folyamatok figyelembe vétele helyett mindkét vizsgált esetben a területszerző állam részben a helyi klérus tevékenységével magyarázta a számukra kedvezőtlen nemzetiségi tendenciák történelmi alakulását. Habár a kortársak közül többen is figyelmeztettek, hogy a második világháború alatti területi elcsatolásokat követően a helyi viszonyok megváltoztatására több évtized lett volna szükséges, azonban a közigazgatás átvétele után az újítások nagy lendülettel indultak meg, de végül csak rövid ideig maradtak érvényben. A változások az oktatástól kezdődően a hivatali ügyintézésig érintették a helyi lakosok mindennapjait, miközben az egyházi struktúrák nagyrészt érintetlenek maradtak.¹⁰⁹⁸ Ennek következtében a már jelenlevő konfliktus még inkább kiéleződött, hiszen a területszerző államok (Litvánia és Magyarország) a múltbéli hibák elkerülésével mindenfajta rizikófaktor kiiktatására törekedtek, ezáltal pedig szükségesnek mutatkozott az évszázadok óta számukra kedvezőtlen egyházkormányzati ügyek gyors, akár radikális megoldása.

A két területi, egyházkormányzati konfliktust vizsgálva megállapítható, hogy az időbeliséget tekintve a 20. század első felében az egyházszervezeten belüli feszültségek eszkalálódása az impériumváltásokhoz kötődtek, így a vilniusi régió esetében ezek az 1939. október–1940. június, 1941. június–1942. szeptember, és az 1944. május–június közötti időszakok voltak. A szakrális terekben előforduló etnikai alapú botrányok leginkább az 1940-

¹⁰⁹⁷ A Muraköz elcsatolása elleni horvát tiltakozás heveségében az is közrejátszott, hogy az 1941. május 18-án megkötött római szerződés értelmében az NDH jelentős területeket veszített dalmáciai, tengerparti területeken Olaszország rovására, azonban hivatalosan ez ellen kevésbé volt lehetőség tiltakozni, mint a kisebb befolyással bíró Magyarországgal szemben. *Ibidem*.

¹⁰⁹⁸ A mindennapi élet számos aspektusát érintő gyors változtatások, kezdve a hivatalokban történő államnyelv használatától a település- és utcanevek megváltoztatásáig, a helyi lakosok körében nagymértékben növelték az új hatalommal szembeni bizalmatlanságot. Ezt az állapotot fokozta az a tapasztalat, hogy az újonnan működésbe lépő helyi hatóságok gyakran egyáltalán nem voltak tekintettel a helyi sajátosságokra, a kisebbségi sorba került lakosok anyanyelvi- és kulturális igényeire.

es év első felére voltak jellemzőek. A Muraköz és a többi délvidéki terület esetében 1941. április–1942. január között volt leginkább feszült a magyar–horvát viszony. A Muraközben a konfliktust tovább mélyítette az 1943-as év végén a leventepapok érkezése, illetve a térségben való tartózkodásuk az 1944-es év első felében. Mindenesetre a délvidéki területekről való magyar visszahúzódotást és az egyházi visszarendeződést előre jelezte, hogy Lajčo Budanović egykori (és későbbi) apostoli kormányzó, szabadkai plébános már 1943. május 26-tól újra Szabadkán tartózkodhatott, és 1944 őszén a magyar ferenceseket Csáktornyáról visszahívták. Megállapítható tehát, hogy a két konfliktus időbeli lefolyása nem teljesen fedte egymást, mindenesetre a háborút követően mind a lengyel–litván, mind a magyar–horvát rivalizálások a katolikus egyházszervezeten belül csökkentek.

A Litván Köztársaság elsősorban a multietnikus Vilnius, a történelmi főváros integrációjára törekedett,¹⁰⁹⁹ a Magyar Királyság pedig az eltérő adottságokkal rendelkező délvidéki területeket kívánta reintegrálni a korszakban egyre inkább bővülő államkeretbe. Ezen folyamatokkal nemcsak az emigráns kormányok (lengyel, jugoszláv) és a helyi politikai erők helyezkedtek szembe, hanem nagymértékben a helyi katolikus egyházszervezet is. Fontos különbség azonban, hogy a litván esetben a befejezetlen nemzetállam építést kívánták végrehajtani, míg Magyarországon esetében a már korábban meglévő, de a még nem megszilárdult kereteket akarták újjáéleszteni.

Abból kifolyólag, hogy Litvánia Szovjetunió általi lerohanását követő helyzete nagymértékben különbözött a Kárpátoktól délre elhelyezkedő államokétól (Szlovákia, Magyarország és NDH), csak korlátozottabb mértékben volt lehetőség az összehasonlításra, ezért a vilniusi régió esetében főként az 1939 októbere és 1940 júniusa közötti időszakra fókuszáltam.¹¹⁰⁰ A vilniusi régiót, a Muraközt és a további délvidéki régiókat érintő területi konfliktusok kiújulása következtében mindkét esetben az interetnikus kapcsolatok nagymértékű romlásáról beszélhetünk a második világháború időszakában. A konfliktus tragikusságához a háború alatti etnikai homogenizációs kísérletek mellett az egyházon belül jelentkező etnikai antagonizmusok is hozzájárultak, amelyek a katolikus egyházszervezeten esetében nemcsak az alsó, hanem a felsőbb hierarchiájú szintjein is jelentkeztek. A doktori értekezésben bemutatott összehasonlítás alapján megállapítható, hogy a nemzetiségi

¹⁰⁹⁹ Litvánia esetében Vilniusra, mint az ország új fővárosára és vallási központjára tekintettek, amelyet a litván politikusok többször is kihangsúlyoztak. *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 98.

¹¹⁰⁰ Az 1940 júniusa után bekövetkező eltérések főként az egyházszervezet működési lehetőségeiben és veszteségeinek mértékében mutatkoztak. Miközben a litván független államiság megszűnt, a katolikus egyház is kényszerpályára került. Ennek ellenére litván szempontból nagy előrelépést jelentett Mečislovas Reinyš vilniusi segédpüspökké történő kinevezése. A szovjet vezetés részéről a litván egyházszervezetre nehezedő nyomás következtében a túlélésért folytatott küzdelemben kevésbé jutott energia a megszerzett határterület teljes körű egyházi integrálására.

szembenállások felfokozódása a katolikus egyház intézményrendszerében a második világháború idején hasonló helyzeteket, konfliktusokat és dilemmákat teremthetett az eltérő adottságokkal rendelkező határterületek esetében.

Litvánia fennhatósága alá került lengyel katolikusok esetében a legfőbb támogatói csoportok a klérus mellett a hívek, a földalatti lengyel állam szervezetei, és az emigráns lengyel kormány voltak. Litván oldalon az egyházi mellett politikai szereplők is felléptek a litván katolikus misék számának növekedése érdekében a vilniusi régióban. A Muraköz esetében a horvát alsópapság, a zágrábi érsekség mellett az usztasa vezetés is az itteni horvát katolikusok védelmére kelt, akik közül a hívek is törekedtek a horvát nyelvű misék megmaradására (például Légrad esetében). Magyar oldalon a magyar nyelvű szentmisék bevezetését főként a területre költöző magyar hívek és az egyházi szereplők követelték. Mind a lengyel, mind a horvát katolikusokat a korszakban tehát egy többtényezős támogatói háttérbázis segítette, amelynek voltak mind egyházi, mind politikai szereplői. Nem utolsósorban pedig a Szentszék is a két kisebbségi helyzetbe került népcsoport védelmére kelt.

Egyházkormányzati szempontból jelentős különbség a két vizsgált eset között, hogy a Szentszék Lengyelországgal (1925) és Litvániával (1927) is kötött konkordátumot, míg Magyarország és Jugoszlávia esetében – különböző okok miatt – erre a két világháború között nem került sor (utóbbi esetében ugyan megkötötték, de végül nem lépett érvénybe). A vilniusi régióban elmélyítette az egyházkormányzati konfliktust, hogy a szembenálló felek a konkordátumokat a saját igényeik szerint próbálták értelmezni a megváltozott körülmények között, azonban ebben a kérdésben a Szentszéknek volt döntőbíró szerepe.

Ahogy korábban már említésre került, a lengyel–litván, valamint a magyar–horvát rivalizálást és a Szentszék szerepét – Thies Schulze kutatásaihoz kapcsolódva – egy képzeletbeli háromszögben kívánom vizsgálni a második világháború időszakára vonatkozóan. A Szentszék a lengyel–litván területi vitában már a két világháború közötti időszakban is Lengyelországnak kedvezett (amelyet részben a történelmileg jónak mondható kapcsolatoknak egyaránt köszönhetett), amelyet a katolicizmus legjelentősebb északkeleti bástyájaként próbált minél inkább megerősíteni (részben szintén a Szovjetunióval szemben). Idővel azonban Litvánia ugyancsak jelentős támogatásokat kapott a Szentszéktől (önálló litván egyháztartomány létrehozása) annak ellenére, hogy a két világháború közötti időszakban a két ország kapcsolatában számos nézeteltérés fordult elő. Lengyelország lerohanását és Vilnius elcsatolását követően a Vatikán Lengyelország támogatására sietett, és a kiújult területi vitában kezdetben egyértelműen a lengyel katolikusok mellé állt. Litvánia szovjetek általi megszállását követően azonban már a Szentszék ugyanúgy figyelembe vette a

litván érdekeket is (ennek szembetűnő jelei voltak Mečislovas Reinys segédpüskökké való kinevezése 1940 nyarán, és a vilniusi szemináriumalapítás engedélyezése 1942 őszén). A német megszállás alatt levő területeken történt német apostoli adminisztrátori kinevezések következtében jelentősen romlott a Szentszék és a lengyel emigráns kormány, valamint a lengyel társadalom, és ezen belül is a lengyel klérus közötti viszony.¹¹⁰¹

Fontos kihangsúlyozni, hogy a Szentszék és a vizsgált országok között másfajta kommunikációs csatornák álltak rendelkezésre, ezáltal pedig eltérő módokon tudtak csak befolyást gyakorolni a Szentszék különböző döntéseire a második világháború alatt. Az NDH kivételével mindegyik ország rendelkezett képvisellel a Szentszéknél, tehát nemcsak a lengyel és a jugoszláv emigráns kormány követei (Kazimierz Papée, Nikola Mirošević Sorgo), de a litván követ (Stasys Girdvainis) is a Vatikánban maradt az országa lerohanását követően, míg a magyar érdekeket Magyarország német megszállásáig Apor Gábor követ képviselte, ezt követően pedig a hiányát Lutter Ferenc, a követség kánonjogi tanácsosa próbálta pótolni.¹¹⁰² Mindazonáltal a litván emigráns kormány híján Litvánia szentszéki követének lehetőségei jóval beszűkültebbek voltak a lengyel követénél.¹¹⁰³ Ugyanakkor a korszakban legkevésbé az NDH tudta képviselni érdekeit a Szentszéknél, mivel követet nem küldhetett Rómába, ezért nem hivatalos úton csupán Erwein Lobkowitz herceg közvetített az egyházfő és az NDH kormánya között.¹¹⁰⁴ Szintén ellehetetlenült a vizsgált országokban a Szentszék diplomáciai képviselése a háború alatt. Míg 1939. augusztus 31-én egy szentszéki ügyvivő és három apostoli nuncius szolgált (Giuseppe Burzio, Filippo Cortesi, Angelo Rotta és Ettore Felici) Litvánia, Lengyelország, Magyarország és Jugoszlávia fővárosaiban, addig a német–szovjet háború kirobbanásakor már csak Budapesten maradt nuncius (Zágrábban Giuseppe Marcone apostoli vizitátorként volt jelen). A berlini nuncius (Cesare Orsenigo) jogköre pedig szintén kiterjedt a németek által megszállt területekre.¹¹⁰⁵

Mind Magyarország, mind a horvát felsőpapság jó kapcsolatot ápolt a Szentszékkal a két világháború közötti időszakban. Magyarország a területi visszacsatolások idején eredményesen tudta képviselni az érdekeit a Szentszéknél, amely gyorsan megszüntette a

¹¹⁰¹ XII. Pius pápa 1943. június 2-i beszédében nyíltan kiállt a németek által üldözött lengyel katolikus egyház mellett, azonban lengyel oldalon a főpásztor ezirányú megnyilatkozását már többen későinek tartották. *Cywiński, B.*: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. i. m. 80–81., *Blet, P.*: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján i. m. 101.

¹¹⁰² *Gergely J.*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945 i. m. 32.

¹¹⁰³ *Michał Dworski*: Wspólnota losu. Relacje polsko-litewskie na emigracji po zakończeniu II wojny światowej z perspektywy ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej. *Studium Vilnense A 17.* (2020) 46–47.

¹¹⁰⁴ *Krišto, J.*: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve i. m. 258–259.

¹¹⁰⁵ *Blet, P.*: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján i. m. 87. Angelo Rotta nunciust 1945 áprilisában utasították ki Magyarországról. *Gergely J.*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945 i. m. 32.

korábbi dismembrációkat, és a Vatikán szempontjából Lengyelország lerohanását követően Magyarország szerepe szintén felértékelődött a térségben. A több évszázadra visszamenően is jónak, illetve szorosnak mondható horvát–szentszéki kapcsolatok a második világháború alatt ugyancsak éreztették pozitív hatásukat a horvát katolikus egyházra nézve, ennek egyik példája volt, hogy hasonlóan a dualizmus korszakához a Szentszék ekkor szintén visszatartotta a Muraköz egyházkormányzati elcsatolásáért indított magyar törekvéseket. Miközben a Muraközben még a magyar katonai közigazgatás bevezetése nem történt meg, sőt annak életbe léptetése is kérdéses volt, addig 1941. június 1-i hatállyal a pápai dekrétum már érvényesítette a Muravidék, a Drávaszög és a Bácska esetében az egyházkormányzat magyar kézbe kerülését (habár teljeskörű egyházi jogi reintegrációra nem került sor, mivel különállóságukat megőrizték). Ezen túlmenően a Muraközzel ellentétben a többi visszacsatolt területeken (Muravidék, Drávaszög, Bácska) nemcsak a magyar egyházkormányzatiságnak volt hagyománya, hanem a helyi magyarok aránya is sokkal számottevőbb volt.¹¹⁰⁶ A magyar fél horvátokkal szembeni érdekérvényesítési képességeinek korlátait mutatja, hogy a Muraköz egyházkormányzati elcsatolásának elmaradása miatt az 1918 előtt a pécsi püspökséghez tartozó, Drávától délre fekvő plébániák egyházkormányzati visszaszerzéséért folytatott törekvések is szentszéki, illetve horvát válaszlépések nélkül maradtak.

Fontos különbség a két vizsgált konfliktus esetében, hogy Romauld Jałbrzykowski érseket a Szentszék nem mondatta le, hanem 1942–1944 között a német, 1945 után a szovjet hatóságok akadályozták hivatali munkájának betöltésében, melynek következtében a Szentszék Mečislovas Reinyst nevezte ki apostoli adminisztrátornak a helyére. A Vatikán ezen lépése azonban a litván érdekeknek szintén kedvezett, ezáltal pedig egy megosztott, feszültségekkel teli helyzet jött létre az érsekség vezetésén belül, hiszen a főpásztor a németek kivonulását követően ideiglenesen visszatért az érseki székhelyre. Habár a bácskai események nem képezték a szűkebben vett összehasonlítás tárgyát, mégis érdemes röviden kitérni Lajčo Budanović címzetes püspök háború alatti helyzetére. A Szentszék 1941. június 1-i hatállyal felmentette a bácsi apostoli kormányzóságtól, és utódjául Zichy Gyula kalocsai érseket rendelte (aki Ijjas Józsefet nevezte ki a terület érseki biztosának), amely lépésével a magyar érdekeknek kedvezett, és a több évszázados egyházkormányzat visszarendeződése mellett szállt síkra. Lajčo Budanović két évig tartó internálása (Mátraverebélyen) által azonban horvát (bunjevác) hívei számára –hasonlóan Romauld Jałbrzykowski érsekhez – mártír

¹¹⁰⁶ A Muravidék esetében az összlakossághoz viszonyítva a magyarok aránya 20%, a Drávaszögben 36%, míg a Bácskában 42 százalék volt. A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941) i. m. 208–209.

vezetővé tudott válni, nem beszélve arról, hogy a Szentszék lemondásával kapcsolatos tervével kezdetben nem értett egyet.¹¹⁰⁷ Megfigyelhető tehát, hogy a Szentszék a vizsgált korszakban bizonyos esetekben egyaránt kedvezett mindkét félnek, hiszen a Muraköz esetében már nem a magyar, hanem a horvát érdekeket támogatta. Egyúttal a Szentszék ezirányú döntésével elismerte, hogy a terület abszolút horvát többségű, és a magyar katolikus hívek alacsony száma miatt álláspontját igazolhatta a Muraköz etnikailag homogén jellegével.

A szentszéki beavatkozások száma a vilniusi régióban – az érseki központ és az impériumváltások gyakorisága miatt – sokkal több volt, mint a Muraközben, vagy a többi magyar egyházmegyékhez visszacsatolt délvidéki területeken. Az előbbi esetben az összeköttetést Róma és a térség főpásztorai között akadályozta a varsói és a kaunasi apostoli nunciusok elüldözése, ezáltal pedig az események feletti ellenőrzés lehetősége is csökkent. Így például a vilniusi szeminárium alapítását ugyan Rómában engedélyezték, de a lengyel körökben ez nagy megbotránkozásokat okozott. A Muraköz esetében a Vatikán határozott fellépésével kezdetben nagyjából kontroll alatt tudta tartani az egyházi folyamatokat, mégis a meghatározott feltételek részleges kijátszása által a leventepapok Muraközbe való érkezése után feszült helyzet alakult ki, amelyről azonban horvát részről a Szentszék utólag értesítették. A magyar leventepapok működésének beszüntetése már a front megérkezése előtt szükségessé vált a folyamtközben.

A mindkét esetben vizsgált problémakör (területi-nyelvi konfliktusok a katolikus egyházszerkezeten belül) regionális változatainak és az általános európai fejlődési minták kapcsán megállapítható, hogy az egyházkormányzati konfliktusok súlyos terheket róttak a korszakban az egyházszerkezetre. A különböző európai országok eltérő súllyal szóltak bele az egyházkormányzati konfliktusokba, és próbálták akarataikat rákényszeríteni a Szentszékre. A vilniusi régió és a Muraköz esete annyiban eltérő a többi területi, egyházkormányzati konfliktustól (például Elzász-Lotaringia kapcsán), hogy a vizsgált két-két ország a korszakban hivatalosan nem állt szemben egymással, nem történt hadüzenet, és fegyveres összecsapásokra is csak a paramilitáris erők, partizánok akciói miatt került sor. A lengyel–litván és a magyar–horvát feszültségek a vizsgált egyházmegyékben már korábbról ismertek voltak a Szentszék előtt, amely több alkalommal is próbálta békíteni a szembenálló feleket. Mindkét esetben különösen nehéznek bizonyult az egyházkormányzati elkülönülés, mivel a 20. század elején még a Szentszék is (a történeti hagyománynak megfelelően) a két-két ország unióját támogatta, habár az önálló horvát egyháztartomány már 1852-ben létrejött.

¹¹⁰⁷ 1943. május 26-án már visszatérhetett Szabadkára, és a kalocsai egyházmegye új érseke, Grósz József által 1944. december 20-án újra általános helynöki felhatalmazást kapott. *Tóth T.*: Ijjas és Budanovich i. m. 29.

Az etnikai szempontok figyelembe vételére a Szentszék részéről más területeken is több példát találhatunk a korabeli Európában, így például a német nyomás ellenére a vegyes lakosságú, de cseh többségű České Budějovice egyházmegye élére is cseh püspök (Antonín Eltschkner) lett kinevezve 1940 nyarán, habár a német ellenkezés miatt a püspökség vezetését végül nem vehette át.¹¹⁰⁸ Emellett a Szentszék halogató politikája különösen is sikeres volt a Muraköz esetében, míg a vilniusi régióban a litván követelések bő félévig tartó visszatartása után további feszültségeket generált az érseki vezetés etnikai megosztottsága (lengyel érsek, litván segédpüspök). A két terület közötti különbséghez hozzá kell tenni, hogy a Muraköz esetében a kis kiterjedése, valamint az egyházmegyei központtól való távolabbi fekvése is hozzájárult ahhoz, hogy a folyamköz a háború ideje alatt (akárcsak a dualizmus korszakában) mindvégig a zágrábi egyházmegye része maradhatott.

1945 után az egyházkormányzati konfliktusok folyamatosan veszítettek jelentőségükből. Jugoszlávia esetében a Szentszék jóval korábban megszüntette az apostoli adminisztratívákat, mint a Szovjetunió esetében. 1964-ben a muravidéki, 1972-ben az Észak-Szerémi és Dél Baranyai apostoli adminisztrátúra vált teljes jogú részévé a már addig is az általuk vezetett püspökök egyházmegyéinek (maribori és a diakóvári), míg a bácskai apostoli adminisztrátúra 1968-ban alakult önálló püspökséggé. Ezzel szemben a vilniusi érsekséget egészen 1989-ig (Julijonas Steponavičius beiktatásáig) apostoli adminisztrátorok irányították, mivel a Szentszék nem ismerte el a balti államok bekebelezését. Néhány esetben az egyházmegyék határainak országhatárokhoz való igazítása – amely a Szentszék esetében az egyházmegyék rendezettségére való törekvés miatt alapvető egyházszervezeti célkitűzések közé tartozott – kivételesen elhúzódtak (Németországtól Lengyelországhoz került területek esetében 1972-ben, Litvánia kapcsán 1991-ben, míg Magyarország esetében erre 1993-ban került sor).¹¹⁰⁹

Külön szükséges kitérni a korábban vizsgált helyzetekben az egyes esetekben eltérő, más esetekben pedig hasonló papi cselekvésformákra. Nemcsak politikai szereplők, hanem egyházi személyek is kihasználták a Szentszék tekintélyét a saját érdekeik érvényesítésére, például a templomi nyelvhasználat kiterjesztése érdekében. Ahogy Thies Schulze fogalmaz: „Számos ok vezetett ahhoz, hogy a perifériák a mindenre kiterjedő római [Szentszéki – B. P.] behatolással szemben ki tudtak állni. A már említett lehetőség mellett, hogy a római állásfoglalásokat a saját javukra értelmezték, a határ menti régiók katolikus szereplői stratégiai előnyökkel is rendelkeztek, amikor a regionális konfliktusokba való beavatkozásról

¹¹⁰⁸ Blet, P.: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján i. m. 113–114.

¹¹⁰⁹ A magyarországi katolikus egyházkormányzat teljes körű reformjára 1993-ban került sor, Szent II. János Pál pápa *Hungarorum Gens* apostoli konstitúciója által létrejött a ma is érvényben levő magyarországi egyházkormányzati struktúra. Tóth T.: Hungaria Rómából i. m. 316.

volt szó. A helyi viszonyokról gazdagabb információkra támaszkodhattak, mint a Vatikán, és tudáselőnyüket kihasználták azért, hogy a kiválasztott tényeket a Kúria számára a saját céljaik szempontjából kedvező fényben mutassák be.”¹¹¹⁰ A határvidékek ügyében tevékenykedő, politikailag elkötelezett papok figyelmen kívül is hagyhatták a vatikáni irányelveket, és abban reménykedtek, hogy idővel a számukra kedvező álláspont tud érvényesülni az egyház felső vezetésében. Pehm (Mindszenty) József Muraközzel kapcsolatos tevékenységei között felfedezhetőek hasonló elemek, különösen a leventepapok Muraközbe való küldése esetén, amely nem volt mentes a helybeli horvát hívek magyarosító szándékától, mivel a helyi leventemiséket a muraközi horvát plébánosok amúgy is kötelező jelleggel megtartották (bár nem mindegyikük beszélte a magyar nyelvet). Szintén szükséges megemlíteni a területi visszacsatolás érdekében kifejtett tevékenységét,¹¹¹¹ illetve a terület egyházkormányzati elcsatolása ügyében szervezett aláírásgyűjtési akciót, amelynek a magyar álláspontnak kedvező szentszéki döntés kieszközlése volt a célja. Mindazonáltal a karitatív tevékenységével (iskoláztatás, pénzadomány, ruházkodási cikkek kijuttatása) sokat segített az újonnan visszakerült területen élőknek, függetlenül azok nemzetiségi hovatartozástól.

Mečislovas Reinys 1942-es szeminárium alapítása esetében ugyancsak a litván érdekek kerültek előtérbe, és habár támogatta a német hatóságok által bebörtönzött lengyel papokat, mégis ekkoriban kezdődött meg a térségben a litván egyházi jelenlét erőteljesebb megszilárdulása részben a lengyel klérus rovására. Pehm (Mindszenty) József és Mečislovas Reinys esetében meg kell jegyezni, hogy a velük azonos nemzetiségű egyházi vezetőkkel is feszült viszonyba kerültek a korszakban (Pehm apátplébános Grósz József szombathelyi püspökkel és Varga Theodorik mariánus tartományfőnökkel, Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátor Justinas Staugaitis, Telšiai püspökével került konfrontációba), és a kisebbség soraihoz tartozó klérus tagjai közül (Mindszenty József esetében különösen a leventepapok Muraközbe való küldése miatt) többen asszimilációs szándékokkal vádolták őket.¹¹¹²

Mindazonáltal a korszakban a magyar klérus számos tagjánál megfigyelhető volt, hogy a különböző nyilatkozataikban a magyar kultúrfölényre, a magyarság tágabb térségben való vezető szerepére való hivatkozás több esetben is feszültségeket okozott a korabeli interetnikus kapcsolatok terén. A határmenti délszláv katolikus kisebbségek (vendek, muraköziek,

¹¹¹⁰ *Schulze, T.*: Katholischer universalismus und vaterlandsliebe i. m. 386.

¹¹¹¹ Pehm (Mindszenty) József a Muraköz visszacsatolásával kapcsolatos tevékenységével mélyebben foglalkozott a magyar historiográfiában, ezért erre részletesebben nem térek ki. A kérdéssel kapcsolatban lásd: *Balogh M.*: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei i. m. 381–417.; *Göncz L.*: A területi integritás szellemében. i. m. 415–423.; *Mészáros I.*: Mindszenty a Sándor-palotában i. m. 29–48.; *Varga E. L.*: A Muraköz és Mindszenty József i. m. 29–41.

¹¹¹² NAZ MV 38/1944.; *Tulaba, L.*: Nuo Dusios iki Tiberio. Atsiminimai i. m. 124–125.

bunyevacok) tömbterületekről (Szlovénia, Horvátország) való ideológiai alapú leválasztása a nyelvi-kulturális különbségekre hivatkozva például Grósz József szombathelyi püspök (1943-tól kalocsai érsek) esetében is megfigyelhető.¹¹¹³ Grósz József szombathelyi püspöksége idejére vonatkozó tevékenysége a szlovén kisebbség szempontjából vegyesnek mondható.¹¹¹⁴

A nemzetiségi feszültségek ellenére a különböző egyházkormányzati ügyek miatt az egyházi személyek között szükséges volt az együttműködés. A korszakban ez megfigyelhető volt mind Romuald Jaźbrzykowski és Mečislovas Reinys, mind Grósz József és Lajčo Budanović között.¹¹¹⁵ Domagoj Tomas horvát egyháztörténész szerint „a második világháború időszakában a kommunikáció a diakóvári Akšamović püspök és a pécsi Virág püspök között nagyobb nehézség nélkül zajlott, legtöbbször mindkét püspök végül megtalálta a közös hangot a vitás kérdéseket illetően.”¹¹¹⁶ Az alsóbb szinteken gyakran nagyobb fennakadásokat okozott az etnikai szembenállás, amelyről az összehasonlítás során még bővebben lesz szó.

¹¹¹³ Grósz József 1941 júliusában Hóman Bálint kultuszminiszternek íródott levelében a következőket írta: „A katonai hatóságok – szerintem nagyon helyesen – ellenzik a szlovén nyelv használatát, és a prekmurjei [muravidéki vend – B. P.] nyelv használatát sürgeti egész vonalon, ugyanezt kívánják általában a régi papok, mert nem akarják, hogy ennek a vidéknek a népe idegen befolyás alá kerüljön.” *Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 i. m. 51.*

¹¹¹⁴ A szlovén papok a „trianoni” Magyarország területére való helyezése a muravidéki szlovének szempontjából negatív, míg több muravidéki szlovén és négy, nem muravidéki születésű szlovén pap (nevüket magyar átírásban közlöm: Zadavec Mátvás, Safosnik Jakab, Fajdiga Alajos és Prah Miksa) szombathelyi egyházmegyében való maradásának engedélyezése, illetve anyagi helyzetük rendezése pozitív esetnek tekinthető. Ezen túlmenően Grósz József püspök szintén közbenjárt három muravidéki szlovén (Danijel Halas, Ivan Camplin, Mihael Jerič) pap kiszabadítása ügyében, akiket 1941 decemberében ítéltek börtönbüntetésre a szlovén kommunistákkal való együttműködés vádjá miatt (ebben az ügyben Horthy Miklós kormányzóhoz is segítséghez fordult). Ellenben azt is meg kell jegyezni, hogy Ivan Jerič muravidéki esperes szerint Grósz Józsefet terheli a felelősség a bebörtönzésük miatt, mivel a polgári hatóságoknak engedélyezte, hogy ítélkezzenek felettük. Szintén az esperes véleménye szerint a nuncius nyomására történt, hogy Grósz József püspök meglátogatta Ivan Camplint és Mihael Jerič papokat a börtönben. Grósz József utóda, Kovács Sándor szombathelyi püspök (1944–1972) pedig támogatta Jožef Klekl segélyben való részesítését, aki a háború alatt Celldömölkön szolgált, viszont a magyar hatóságok 1944. decemberében meghurcolták és a megbetegedése miatt ideiglenesen a csáktornyai kórházba került. *Ibidem*, 209–222, 224–225.

¹¹¹⁵ *Jegelevičius, S.:* Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1939–1944). i. m. 529. Grósz József 1944. november 12-én a következő sorokat írta naplójába: „... Budánovics püspök visszavonultan él. Neki mindenesetre használt, hogy a honvédeknek a Bácskába való bevonulása után mártírt csináltak belőle. Két évig internálva volt. Mikor ide kerültem, már otthon volt. Bár az internálás nagyon bántotta, közelebb lehetett volna hozni a magyarsághoz, azonban a magyar hatóságok mereven elzárkóztak előle, sőt nekem is rossz néven vették a nagy hazafiak, hogy érintkeztem vele. 1943. augusztus 16-án Újvidékről visszafelé jövet ebéden voltam nála. Utána hálálkodva írta, hogy rehabilitáltam őt a hatóságok előtt. A szabadkai városfelajánlás alkalmával, 1943. november 14-én nála szálltam meg és a körmeneten is szerepet juttattam neki. Már annyira ment, hogy a kormányzó nevenapján, december 6-án ő mondta el a hivatalos misét. Azonban a magyar hatóságok továbbra is visszautasítottak minden közeledést részéről: nem voltak hajlandók tárgyalni vele helyi vonatkozású egyházi ügyekben sem. [...] A Budánovics távolléte idején szépen megindult magyar–bunyevac közeledés Budánovics visszatérével felborult, dr. Ijjas helyzete egyre nehezebb lett, a bunyevacok egyre élesebben fordultak szembe vele, úgyhogy a béke érdekében és a menthető megmentésére, a miniszterelnökség kérésére is, a múlt év végén megkezdtem az érseki biztosság felszámolását, amelyet különben is szerencsétlen alkotásnak tartottam.” Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946 i. m. 46–47.

¹¹¹⁶ A leginkább vitás kérdéseket az egyes papok az egyik püspökségből a másikba való áthelyezése okozta. *Tomas, D.:* Apostolska administratura za sjevernu Slavoniju i Baranju i. m. 151.

Az egyházkormányzati szempontok mellett megállapítható, hogy bizonyos feszültségforrások visszatérő jellegűek voltak (templomi nyelvhasználat, a területen élő és az újonnan érkező papok közötti konfliktusok, helyi hatóságok és a kisebbséghez tartozó papság feszült viszonya), míg egyes esetek helyspecifikusak (Jałbrzykowski érsek jelenléte és különleges szerepe Vilniusban, leventemisék, illetve leventelelkészek, valamint egyházközség alapítások a Muraközben). Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a lengyel–litván, valamint a magyar–horvát ellentétek esetében megfigyelhető, hogy a kölcsönösen felhozott vádak (például a katolikus egyházon keresztüli asszimiláció) nemcsak a két világháború közötti időszakra nyúltak vissza, hanem szintén az első világháborút megelőző évtizedekre.

Egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgált korszakban a lengyel–litván ellentétek drasztikusabbak voltak a magyar–horvát konfliktusnál, amely elsősorban az eltérő történelmi fejlődésből és interetnikus kapcsolatokból, illetve a nagymértékben különböző aktuálpolitikai helyzetből következett. Lengyel–litván kontextusban a konfliktus elmélyülését a magyar–horvát esetenél időben jóval tovább elhúzódó szétválási folyamat, az etnikai peremvidékeken a szigetszerű etnikai mozaikosság, az etnikai arányok hirtelen változásai, a frontátvonulások gyakorisága, illetve a szovjet–német megszállás alatti népmozgások, és ezen megszállási periódusok alatt felgyülemlett feszültségek okozták. Mindemellett a lengyel–litván konfliktus tárgya amiatt is jelentősebb volt a magyar–horvát konfliktusnál, hogy egy valódi értelemben vett nagyvárosért, litván szempontból pedig magáért a fővárosért, illetve a környezetéért folyt a küzdelem, míg a magyar–horvát esetben a Bácskától eltekintve csak kisebb határtérségek megszerzéséért került konfrontációba a két szomszédos állam.¹¹¹⁷ Ennek következtében a litván oldal, kiváltképpen a Litván Lövész Egylet (LŠS) tagjai többször erőszakos módszereket alkalmaztak a lengyel nyelv visszaszorítására, illetve a litván nyelv bevezetésére a szakrális terekben is, habár erre már fordultak elő többször példák a két világháború közötti időszakban (főként Kaunasban). Magyar–horvát esetben a korabeli kapcsolatok semmiképpen sem nevezhetők kiegyensúlyozottnak, mégis a területi konfliktustól eltekintve a háború ideje alatt kevesebb és kisebb súlyú vitás kérdések álltak fenn a magyarok és horvátok között, mint ahogy ez jellemző volt a vilniusi régióban élő lengyelekre és litvánokra. Mindez köszönhető volt az etnikai arányok viszonylagos változatlanságának (a Muraközben a háború

¹¹¹⁷ Ahogy 1942. május 4-én Ivo Gaj horvát követ Kállay Miklós miniszterelnökkel való beszélgetése során fogalmazott: „... a Muraköznek Magyarország szempontjából területileg, katonailag és gazdaságilag nincsen semmilyen jelentősége, csak lehet, hogy elvben, de ez azonban még mindig nem annyira fontos, és érdemes, hogy emiatt elveszítsen egy barátot. Erre azt válaszolta nekem [Kállay Miklós miniszterelnök – B. P.], hogy Magyarország semmi másért nem dolgozik, csakis azért az elvért, hogy megtarthassa Muraközt, mivel megtartani kényszerül az esetleg békekonferenciáig, ahol véglegesen döntenek a területi kérdésekről.” HR-HDA-1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.

következtében etnikai arányok kevésbé változtak, ellentétben a Drávaszöggel és a Bácskával), és adott esetben a régió adottságainak is (kevésbé urbanizált, mint a vilniusi régió). A délszláv etnikai csoportokat illetően a második világháború alatt a magyar hatóságok legtöbbször a szerb nemzetiségűekkel konfrontálódtak, míg a horvátok esetében megjelent a baráti, „testvéries” bánásmódra való törekvés (szlovén esetben ez kevésbé volt megfigyelhető). Mindazonáltal mindkét vizsgált esetben a különböző kisebb-nagyobb konfliktusok megakadályozták a korszakban az etnikai szempont háttérbe szorulásának lehetőségét.

Társadalomtörténeti szempontból ugyancsak fontos megjegyezni, hogy az impériumváltás (a vilniusi régió esetében 1939 októbere, a Muraköz esetében 1941 áprilisa) egyben társadalomtörténeti esemény is volt abból kifolyólag, hogy a két világháború közötti társadalmi mikrovilágok a két vizsgált régióban felborultak, vagy jelentős átalakuláson mentek keresztül. A változások kezdetben az értelmiségi pályákon mozgó személyeket érintették (hivatalnokok, tisztségviselők, tanárok), akik a területi elcsatolást követően hamarosan elvesztették a munkájukat és többen menekülésre kényszerültek.¹¹¹⁸ Az említett társadalmi változásokkal ellentétben a két vizsgált területen tevékenykedő helyi papság azonban tovább tudta folytatni működését, amelynek következtében szinte azonnal konfrontációba került az új hatalommal. Az etnikai ellentétek elsősorban a politikai és egyházi szférák érintkezési pontjainál jelentkeztek, mint az állami ünnepek egyházi vonatkozásai, iskolákba történő hitoktatói kinevezések, de szintén szembekerült egymással az eltérő nemzetiségű papság.

Az értekezés keretein belül vizsgált két példa esete is bizonyítja, hogy a Szentszék döntéseivel nagymértékben tudott hatást gyakorolni a kisebbségi sorba került népcsoportok második világháború alatti vallási életére azáltal, hogy nem engedett a területszerző államok egyre fokozódó követeléseinek, vagy visszatartotta azokat. Az értekezés további eredményének tekinthető, hogy mélyebb ismeretekkel rendelkezünk a Szentszék 1939–1945 közötti kelet-közép-európai egyházkormányzati, területi vitákkal kapcsolatos tevékenységéről.

¹¹¹⁸ Érdemes kihangsúlyozni, hogy az 1918–1920 után a betelepülők a vilniusi régióban nem kaptak litván, míg a Muraközben magyar állampolgárságot. Utóbbi esetben a horvát tisztségviselők többsége elhagyta a területet (önként távoztak, vagy kitoloncolták őket a folyamközből). *Žepkaičė, R.* Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 52–53.; Bakelis, T.: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. i. m. 463–469.; PL Mm. 29 d. A m. kir. rendőrség zalaegerszegi kapitányának 126/1942 bizalmas számú jelentése a főkapitánynak. Tárgy: Grábár Lajos m.kir. rendőrségi hiv. főtiszt csáktornyai kiküldetése. Zalaegerszeg, 1942. június 2. Szn.

VI.2. TEMPLOMI-PARALITURGIKUS SZERTARTÁSOK NYELVHASZNÁLATA, NEMZETI ÜNNEPEK VALLÁSI VONATKOZÁSAI

A második világháborút megelőzően a vilniusi régió katolikus templomaiban főként a lengyel,¹¹¹⁹ míg a muraközi templomokban kizárólag a horvát nyelv dominált.¹¹²⁰ A területváltást követően a litván és a magyar politikai vezetés a helyi papság államhű papokra való kicserélése mellett burkoltan szintén támogatta az államnyelv templomokban való terjesztését (a Muravidék és a Muraköz esetében a helyi dialektus használatát is), habár a korszakban szintén megfigyelhetőek az ezzel eltérő kezdeményezések, főként a katolikus egyház felső vezetése részéről. Egyértelműen kimutatható, hogy a Szentszék a második világháború alatt mind a vilniusi régióban, mind a Muraközben határozott lépéseket tett a templomi-paraliturgiikus szertartások esetében a népnyelv használatának megőrzésére, valamint ápolására, és több módon akadályozta az egyházszerkezet felhasználását asszimilációs célokra (például az egyházkormányzati változások visszatartása, vagy az egyházi kinevezések esetén az adott terület etnikai összetételének figyelembevétele). Fontos továbbá megemlíteni, hogy a Szentszék többször is törekedett a rivalizáló etnikumok esetében mindkét fél vallási ellátásának biztosítására (az adott etnikumhoz tartozó papok szolgálatával), azonban ezen döntéseivel a klérus számára egy konkurenciahelyzet teremtődött, és mindkét vizsgált esetben küzdelem folyt az adott egyházi és társadalmi pozíciók megszerzéséért, vagy megtartásáért. Az ezzel kapcsolatos viták kimenetelébe a Szentszék már csak korlátozottabb módon tudott beleavatkozni, mivel a konkurens helyzetek már sokkal inkább a helyi erőviszonyok alapján dőltek el. Ezek a vitás ügyek több esetben túllépték az egyházi kereteket, és politikai jelleggel telítődtek,¹¹²¹ amelynek egyik oka lehetett a vizsgált korszakra jellemző szorosabb együttműködés az egyház és állam között.

A katonai bevonulást kísérő ünnepek helyi templomokban való megtartását, és az államnyelv templomokban való terjedését alapvetően akadályozta, hogy a terület katonai megszállását nem követte egyházkormányzati elcsatolás. Mivel a korszakban a templomok nemcsak szakrális, hanem kiemelkedően fontos közösségi terekként is szolgáltak a helyi közösségek életében, elkerülhetetlenül az etnikai térfoglalási küzdelmek helyszínéivé váltak.

¹¹¹⁹ 1930-ban Vilniusban egyedül a Szent Miklós templomban, míg a vilniusi régióban több, mint 13 plébánia esetében használták a litván nyelvet. *Szot, A.: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński i. m. 58–60.; Januszewska-Jurkiewicz, J.: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939 i. m. 575.*

¹¹²⁰ A Muravidék, a Drávaszög és a Bácska esetében sokkal összetettebb volt a helyzet, mivel több templomban a horvát nyelv mellett a magyar, a német is (a Muravidék esetében főként a szlovén) használatos volt.

¹¹²¹ Például a lengyel vagy a horvát fél a Szentszék által megígért litván vagy magyar jogok gyakorlását egyházi oldalról korlátozták, míg a litván és a magyar hatóságok az anyanyelvi hitoktatást lehetlenítették el.

A vilniusi régió esetében a legkiemelkedőbb szakrális tér a vilniusi székesegyház, míg a Muraköz esetében a csáktornyai ferences templom volt. A két szféra (politikai, egyházi) közötti feszültségek már az impériumváltást követően rögtön jelentkeztek. Mindkét esetben az ambivalens helyzet ideiglenes kezelésekként *sub divo* (ég alatt) tábori misék megtartására volt lehetőség elsősorban a bevonuló katonaság részére.¹¹²² Az új impériumnak viszont presztízsveszteséget jelentett a helyi lakosság szimpátiájának megnyerésekor, hogy a (litván, magyar) katonák és az ünneplő tömeg a templomokon, szakrális tereken kívülre szorultak a bevonulást követő ünnepeken.

Ezt követően a szakrális terekben is megkezdődött az etnikai térfoglalás mind a két vizsgált területen, azonban a vilniusi régió esetében ennek intenzitása sokkal nagyobb volt (kiváltképpen 1940 januárja és júniusa között), főként Vilnius kitüntetett szerepe és az etnikai arányok gyors változása miatt (a városba rövid idő alatt több ezer litván költözött be). A háborús helyzet következtében a kisebbségek esetében is felértékelődött az etnikai reprezentáció fenntartására való igény azokon a helyeken, ahol erre még maradt lehetőség. Mivel a helyi közigazgatásból, iskolákból és munkahelyekről a helyi lakosság kiszorulóban volt, az anyanyelvi nyelvhasználat jelentősége is megnövekedett a templomokban.

Ugyanakkor az újonnan megszerzett területeken a litván és a magyar hatóságok intenzív kampányba kezdtek az államnyelv helyi templomokban való terjedésének ügyében, a vilniusi régióban a litván nyelvű, a Muraköz esetében a magyar nyelvű misék bevezetése érdekében. A Muraköz (és a további délvidéki területek) esetében a magyar félnek a leventemisék miatt erre sokkal nagyobb lehetősége volt. A közösségi élet fontos tereinek számító templomok kisebbségi kézben való maradása jelentős kockázatot jelentett az új impériumok számára, és amellet, hogy akadályozta a helyi lakosság asszimilációs folyamatát, szintén lehetőséget biztosított egy párhuzamos egyházi élet kialakulására.¹¹²³

Abból kifolyólag, hogy a területszerző országoknak az egyházi vezetést nem sikerült megszerezniük, egyedüli módszerként a nyomásgyakorlás lehetősége merülhetett fel. Azáltal, hogy Romuald Jałbrzykowski érsek a litván fennhatóság alá került területen maradt, a litván hatóságok különböző fenyegetések által (kiutasítás, leváltás, állampolgárság megszerzésének akadályozása) jobban rá tudták kényszeríteni akaratukat a lengyel érsekre, mint a magyar

¹¹²² A litván bevonulást követően a katonaság részére egyszeri alkalommal a város egyik legfontosabb szakrális terénél, a vilniusi Szűzanya csodás kegyképe előtt az Ostra Brama/Aušros Vartai-nál tartottak szentmisét. Römer, M.: Dzienniki. 1939–1945 i. m. 195–196. A Muraköz esetében először 1941. április 27-én Pehm József celebrált tábori misét a katonák és helyi lakosok részére. Dr. Sebestyén M.: Ahogy én láttam i. m. 21.

¹¹²³ A szlovén papok a „trianoni” Magyarországra történő tömeges áthelyezése megakadályozta egy párhuzamos egyházi élet kialakulásának lehetőségét a Muravidéken. A Drávaszög és a Bácska esetében erre viszont már nagyobb lehetőség nyílt, kiváltképpen a helyi német katolikus közösségeket illetően.

hatóságok a Zágrábban székelő Alojzije Stepinac metropolita esetén. A zágrábi érsek mellett Ignacije Rodić muraközi érseki helynök is minden eszközzel próbálta akadályozni a magyar papok működését és a magyar nyelv helyi templomokban való terjedését. Ezirányú tevékenységük sikeres volt, és álláspontjukat – a kánonjogra hivatkozva – a magyarokkal szemben is érvényesíteni tudták.

A fentebb leírt okok miatt elkerülhetlenné vált a szakrális terekben való összeütközés az új hatalom képviselői és a helyi hívek között. Az összeütközések a templomokban, a szakrális terekben előforduló botrányok (bekiabálások, dulakodások, verekedések, templomi ének, vagy himnusz alatti kivonulás, a liturgia megszakítása) számának növekedésével is jártak, s ez fokozta az etnikai feszültségeket a két vizsgált térségben, és szintén hatással lehetett a hívek vallási életére.¹¹²⁴ Ezekhez a konfliktusokhoz kapcsolódtak a templomi-paraliturikus szertartások során elhangzó különböző vallási, de nemzeti jelleggel is bíró énekek (többek között a lengyel *Boże coś Polskę*, a litván *Lietuva Brangi*, a magyar *Boldogasszony Anyánk*, és a horvát *Kraljica Hrvata* énekek), melyek a korszakban a szakrális tartalmuk mellett az etnikai hovatartozás kifejezőeszközeivé váltak. A vilniusi régióban a lengyel hívek által a *Boże coś Polskę* (Isten ki Lengyelhont) című, második himnusként is funkcionáló dal éneklése bosszantotta fel általában leginkább a litvánokat, ezért hamarosan ennek éneklése betiltásra került a vilniusi régió templomaiban.¹¹²⁵ A fennálló etnikai feszültségek és a botrányok miatt 1940. május 3-án (Szűz Mária Lengyelország Királynéja és a lengyel alkotmány ünnepén) Jałbrzykowski érsek kénytelen volt a vilniusi székesegyház kapuit is ideiglenesen bezáratni, hogy ne kerüljön sor további zavargásokra a székesegyházban.¹¹²⁶ Az itteni templomi botrányok közül az egyik legszélsőségesebb eset két nappal később történt a Szent Kázmér templomban. Miután a szentmise végén elhangzott a *Boże coś Polskę* ének, a Litván Lövész Egylet (LŠS) tagjai megverték Vitus Peronit, a kaunasi apostoli nuncius titkárát, valamint több lengyel hívők, azonban az utóbbiak ütlegelésében a litván rendőrök is

¹¹²⁴ Érdeemes ezzel kapcsolatban idézni Horváth Athanáz csáktornyai ferences hittanár félévi csáktornyai működéséről (1941. október 28.–1942. április 30.) szóló beszámolóját, melyet másolatban Pehm József pápai prelátnak is megküldött. A beszámoló első bekezdése a következőképpen szól: „Csáktornyán a lelkiélet borzasztóan szenved a rendezetlen egyházi viszonyok miatt! Első nap, hogy ide érkeztem dolgom akadt egy üzletben. Éppen okt[óberi] litániára harangoztak. Erre kitört a hangulat! Egyik asszony hangosan: Be nem teszem a lábamat a templomba, ha magyar istentisztelet van! A másik hangosabban: Utálok a horvátokat! Inkább sohasem megyek a templomba de azokkal nem! A harmadik sívít: Féléve nem voltam már a templomban és többé már nem is megyek! Most már ott is csak veszekednek és politizálnak!” PL Mm. 28. Horváth Athanáz levele Pehm József apátplébánosnak 1941. június 11. Melléklet. Lásd az 1. sz. táblázatot.

¹¹²⁵ Emellett a litván vezetés kötelezte a vilniusi érsekséget, hogy a „*Regina Poloniae*” invocációt hagyják ki a Mária-litániából. ADSS, 3. köt. 1. nr. 78. 167.

¹¹²⁶ Łossowski, P.: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 294.

részt vettek, valamint szintén letartóztattak hívőket (köztük ideiglenesen Vitus Peronit is).¹¹²⁷ A templomok körüli botrányok, dulakodások nemcsak a lengyel híveket botránkoztatták meg, hanem a litván társadalmat is megosztották: hamarosan litván oldalon mind a politikai, mind az egyházi szereplők közül többen elítélték ezeket az erőszakos eseményeket. A Muraköz esetében szakrális térben előforduló hasonló erőszakos esemény egyedül a csáktornyai Szent Miklós ferences templomban történt 1941. november 2-án, amikor a horvát nyelvű szentmisén az újonnan alapított „Zrínyi” egyesület tagjai kikergették a horvát énekeseket a kórusról, míg más források szerint a magyar himnusz eléneklése alatt nem engedték őket onnan távozni.¹¹²⁸ Megállapítható, hogy a vilniusi régióban gyakrabban fordultak elő erőszakos, fizikai atrocitásig fajuló esetek (már az 1920-as években is), míg a Muraközben viszont a leventemisék során énekelt magyar egyházi énekek okoztak több alkalommal feszültségeket. A két vizsgált eset közti különbséget Vilnius entikai összetételének gyors változásában kereshetjük, illetve a litván egyetemi diákság és a paramilitáris lövészegylet tagjainak a városban való megjelenése miatt fordultak elő többször elő fizikai atrocitások. A Muraköz esetében a korszakban hullámzó intenzitású volt a szakrális terekben előforduló botrányok, vagy a korszakban botrányosnak ítélt esetek száma.

Az állami himnuszok templomokban való éneklése a litvánoknál, a lengyeleknél és a magyaroknál is megfigyelhető volt, azonban a leggyakrabban az utóbbiak esetében fordult elő. Emiatt a muraközi templomokban főként a magyar himnusz és a *Boldogasszony Anyánk* kezdetű ének okozott feszültségeket. Többször is megtörtént, hogy az éneklésük közben a horvát papok kivonultak az oltártól. A szlovének és a horvátok részéről a magyar himnusz alatti kivonulásra egyaránt voltak példák a Muravidéken¹¹²⁹ és a Bácskában.¹¹³⁰

A templomi nyelvhasználatot illetően az egymással leginkább szembekerülő társadalmi csoportok a vilniusi régióban elsősorban a Kaunasból érkező diákok, valamint a Litván Lövész Egylet (LŠS) tagjai, és a helyi lengyel papság mellett a hívek voltak. A Muraköz esetében többször fordult elő konfliktus a templomi énekeket és a nyelvhasználatot illetően a Magyarországról érkező kántorok (akik közül többen tanítottak is) és a helyi horvát plébánosok között. Utóbbiak szintén többször konfrontálódtak a helyi iskolák magyar tanáraival, igazgatóival, valamint a leventeegyesületek vezetőivel és a későbbiekben a

¹¹²⁷ Rokicki, P.: Gliniczki i Dubniki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowe 1944 roku i. m. 121–122. Lásd a 3. számú mellékletet.

¹¹²⁸ HR-HDA 255, NDH-VZZ, Tajni spisi 369/1941. (10. d.). Hutinec, G.: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. i. m. 134. HU-MNL-ZVL-IV-401-b-186/1941. Lásd az 5. sz. mellékletet.

¹¹²⁹ Muraszombat és Vidéke 37. (1943) 15. sz. 1.; Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945 i. m. 113.

¹¹³⁰ HU-MNL-OL-K-28-170-1942-R-15662. 86.

leventepapokkal, akik ugyancsak népszerűsítették a magyar nyelvhasználatot a templomokban. A Muraköz esetében a magyar–horvát (muraközi) nyelvű katekizmusok, énekeskönyvek és azok nyelvezete is külön problémaforrásként merültek fel.

Az egyes nemzeti ünnepekhez kötődő egyházi szertartások szintén súrlódásokra adhattak okot. A helyi kisebbségek részéről főként az újonnan bevezetett nemzeti ünnepek és az államfők tiszteletére mondott misék, megemlékezések esetében fordultak elő hiányosságok. A vilniusi régió esetén ezek ünneplését a Szentszék és Litvánia között 1927-ben megkötött konkordátum is szabályozta.¹¹³¹ Burzio litvániai szentszéki ügyvivő Maglione bíborosnak 1939. december 25-én íródott levelében megállapította Jałbrzykowski érsekről, hogy negatívan viszonyult a Litván Köztársaságért indított imákhoz Litvánia nemzeti ünnepével kapcsolatban.¹¹³² Litván oldalon pedig a litván nyelvű prédikációt és annak engedélyét is hiányolták az ünnep megtartásakor.¹¹³³ A Muraköz esetében március 15., augusztus 20., október 6. megünneplésével, és Horthy Miklós kormányzó születésnapjának (július 18.), illetve névnapjának (december 6.) megtartásával kapcsolatban merültek fel konfliktusok a magyar és a horvát fél között. A muraközi horvát papok közül többen nem kellőképpen emlékeztek meg az újonnan bevezetett ünnepnapokról, és ezeket az eseteket a magyar közigazgatás és hírszerzés is számon tartotta. Az ünnepek megtartásának hiánya miatt a muraközi horvát papok eltérő mértékű büntetésben részesültek.¹¹³⁴

Vilniusban 1940 tavaszára több templomban¹¹³⁵ is bevezetésre került a litván nyelv.¹¹³⁶ A Muraköz esetében kevésbé változtak az etnikai arányok a magyarok javára, ezáltal a magyar nyelvű templomi nyelvhasználat kérdése főként a csáktornyai ferences templomot érintette, valamint a különböző településeken elsősorban a fiatalok részére tartott leventemisék esetében vált kényes kérdéssé. A leventelelkészek 1943. novemberi-decemberi megjelenéséig szintén akadályozta a magyar nyelv terjedését a Muraközben a magyar papok alacsony létszáma. Ugyanakkor előfordult, hogy miután veszélybe került a horvát templomi nyelvhasználat (például Légrád esetében), a hívek jártak közben annak fennmaradásáért. Míg

¹¹³¹ Mind a litván, mind a lengyel konkordátum 8-ik cikkelye előírta, hogy a nemzeti ünnepen (litván esetben február 16., lengyel esetben május 3.) szentmisét kell bemutatni az országot és annak elnöke javára. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską i. m. 1086.

¹¹³² ADSS, 3. köt. 1. nr. 78. 167.; *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 283. Burzio továbbá megemlítette a szentszéki államtitkárnak, hogy a litván függetlenség napját (február 16.) nem tüntették fel az egyházmegye liturgikus naptárában annak ellenére, hogy a litván kormány erre külön kérte a vilniusi érseket.

¹¹³³ Vilniaus balsas 1940. február 20. 4.

¹¹³⁴ Lásd a 2. sz. táblázatot.

¹¹³⁵ Az érseki székesegyházban, valamint további kilenc templomban.

¹¹³⁶ A szovjet megszállást követően, habár valamivel visszafogottabb formában, de folytatódtak a törekvések a litván nyelv vilniusi régió további templomaiban történő bevezetésére, kiváltképpen 1942-ben a lengyel papság üldöztetése által megüresedett plébániák betöltésekor.

a vilniusi régió esetében a háború végére az abszolút lengyel dominancia megszűnt (főként a kitelepülések következtében), addig a Muraköz esetében a horvát alsópapság nemzetiségi jogok védelmében tanúsított magatartásával a hívek körében is tudta növelni a népszerűségét az új hatalmi (államszocialista) rendszer kiépülésekor. Ezt követően etnikai szempontból megkérdőjelezhetlenné vált a horvát nyelvhasználat kizárólagossága a Muraközben.¹¹³⁷

VI.3. ELTÉRŐ NEMZETISÉGŰ PAPSÁG KÖZÖTT HÚZÓDÓ FESZÜLTSEGEK

A templomi nyelvhasználat mellett szintén súlyos feszültséget okozott, hogy az újonnan megszerzett területekre a katonákkal, hivatalnokokkal és tanárokkal együtt papok, szerzetesek is érkeztek az anyaországból, miközben a helyi papság szintén a területen maradt. Mivel a vizsgált területek esetében a terület bekebelezését nem követte egyházkormányzati elcsatolás, nem volt lehetőség a más, újonnan megszerzett területeken (többek között a Muravidéken) rendszeresített módszerek alkalmazására, ahol a helyi alsópapságot általában az ország belső területeire helyezték, míg a helyükre államhű papokat neveztek ki.¹¹³⁸

Ebből kifolyólag a vizsgált területekre érkező papok kinevezései sok bonyodalmat okoztak, mivel annak elfogadásáról az adott egyházi főhatóság – a vilniusi régió esetén Jałbrzykowski érsek, a Muraköz esetén Stepinac érsek – rendelkezett. Mind a két érsek az új kinevezéseket csak a legszükségesebb esetekben próbálta érvényesíteni, valamint a nemzeti érdekeiknek megfelelően az egyházmegye papságát is védelmezni kívánták. Ezt azzal garantálhatták, hogy a kinevezések és a *canonica missiok* kiadásának visszatartásával korlátozták az újonnan érkező papok számát, és óva intették a helyi klérust a politizálástól, valamint bármilyen cselekménytől, amellyel precedenst teremthettek volna az eltávolításukhoz. Jałbrzykowski és Stepinac érsek is abban volt érdekelt, hogy a rájuk bízott papság helyben maradjon.

A litván és a magyar fél a kinevezések esetén többször megpróbálta a valódi egyházi hatóságot megkerülni, és a tábori püspökségek segítségével, valamint a hitoktatók esetén a kultuszminisztérium közbenjárásával küldött papokat az újonnan megszerzett területekre. Megfigyelhető, hogy mind a vilniusi régió, mind a Muraköz esetében az újonnan betelepülő

¹¹³⁷ Ez alól egyedüli kivétel a szlovén tagköztársasághoz csatolt ráckanizsai (Razkrižje) plébánia volt. *Majstorovič, M.: Stoljeće slovenskih teritorijalnih posezanja* i. m. 193.

¹¹³⁸ Ezáltal próbálták kiküszöbölni, és elejét venni, hogy a helyi alsópapság a szeparatista törekvések élére állhasson. Erre példa a szlovén Jožef Klekl esete is, akit a területi visszacsatolást követően a Muravidékről Celldömölkre helyeztek. *Göncz L.: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945* i. m. 224–225.

klérus körében kezdetben a szerzetesek domináltak, és csak később követték őket a világi papok (a Muraköz esetében a leventelelkészek között voltak egyházmegyes papok). A vilniusi régióban a litván jezsuiták, Mária-rendi szerzetesek, a szaléziak női és férfi ága, valamint a litván női szerzetesek megjelenése volt nagy hatással Vilnius és környékének vallási arculatára, azonban jelentősebb számban csak a német megszállás alatt érkeztek a területre. A Muraköz esetében a területre újonnan érkezők és a kevés helyi magyar hívó számára az anyanyelven történő misézést kezdetben a magyar mariánus ferences rendtartomány által Csáktornyára küldött szerzetesek, később ideiglenesen a leventelelkészek biztosították.

Abból kifolyólag, hogy a litván és a magyar egyházi és civil hatóságoknak egyházmegyes papság kinevezésére nem volt lehetőségük, a szentszéki vezetéstől nagyobb autonómiát élvező szerzetesrendekre helyeződött a hangsúly. A nemzetiségi szempontból „missziós” területre való küldésük és a rendi struktúrákból eredő nagyobb mozgékonyaságuk következtében a tábori püspökségek is nagyobb számban tudták alkalmazni a szerzeteseket a két vizsgált területen. A vilniusi régióba, illetve a Muraközbe való küldésüket a hatóságok igazolhatták a területen állomásozó katonaság különböző lelki igényeivel, illetve a beköltöző hivatalnokok, tanárok esetében ugyanúgy a vallási-liturgikus szükségleteik (például gyónás) kielégítésével. Ugyanakkor etnikai és egyházi szempontból – hiába csatolták politikailag az országhoz – a kisebbségi létben való jelenlét számos kihívást jelentett a vilniusi régióba és a Muraközbe érkező szerzeteseknek: az anyanyelvi hitélet megszervezése, az új egyházi egyesületek alapítása és a többségi társadalommal szemben való érvényesülés összevetve rendkívüli munkatöbbletet jelentett. A komplex helyzet miatt nőhetett a szerzetesek feletti kontroll hiánya, és a szerzetesek etnikai-politikai elkötelezettsége.¹¹³⁹

A magyar egyházi személyek Muraközben való működése kánonjogilag – lévén, hogy a terület a zágrábi egyházmegye alá tartozott – több esetben is megkérdőjelezhető volt, különösen a leventelelkészek esetén, mivel nem kapták meg a szükséges jurisdikciót és *canonica missio*-t a zágrábi érsektől. A horvát fél érdekei védelmében ezeket a kihágásokat megpróbálta minél inkább kihangsúlyozni, és ezekről az esetekről a Szentszéket is értesítette.¹¹⁴⁰ Már a magyar szerzetesek érkezését követően súlyos gondokat okozott a Muraközben való elhelyezésük. A területen való megjelenésük felbőszítette a helyi klérust is,

¹¹³⁹ Horváth Athanáz ferences 1942. január 22-i levelében pedig a tartományfőnökétől a nagy munkatöbblet miatt a mindennapi breviárium elvégzése alóli felmentését kérte a folyó tanév végéig. HU-MNL-OL-P233-1-a-39/1942 (12. cs.).

¹¹⁴⁰ 1944-ben már magyar oldalon is többen is megemlítették, hogy a Muraközbe küldött magyar papok esetében többször is előfordult, hogy kánonjogilag érvénytelenül szolgáltak a területen. PL Mm. 29. Varga Theodorik ferences tartományfőnök levele Mindszenty József pápai prelátnak. Budapest 1944. február 15. Szn.

ennélfogva az újonnan érkező lelkipásztorok gyakran heves ellenérzésekkel szembesültek nemcsak a papság, hanem a helyi lakosok részéről is (főként a leventelelkészek).

A vilniusi régióba és a Muraközbe érkező papok többsége a hívek lelki szolgálata mellett nemzetiségi szempontból is fontos küldetésnek látta megerősíteni a helyi lakosok lojalitását az új államhatalom felé. Ennek a koncepciónak a megnyilvánulásai szintén heves reakciókat váltottak ki a helyi klérus soraiból, és álláspontjuk védelmében arra hivatkoztak, hogy a kívánt lelki igényeket ők is ki tudják szolgálni (például leventemisék elvégzése), emiatt nem szükséges, hogy még több egyházi személy érkezzon a területre. Ezen viták mellett szintén megjelent egy súlyos gyakorlati probléma is: a nyelvi akadályok. Míg a vilniusi régióban a nyelvi korlátokat bizonyos esetekben az orosz, vagy német közvetítőnyelv használatával próbálták áthidalni, addig a Muraköz esetében a közvetítőnyelv egyedül a német volt, azonban több egyházi és világi személy nem elegendő német nyelvtudással rendelkezett. A leventelelkészek munkáját nemcsak Alojzije Stepinac és Ignacije Rodić intézkedései lehetetlenítették el, hanem szintén a horvát nyelv ismeretének hiánya.

Általánosságban elmondható, hogy a korszakban a hívekhez hasonlóan a papság is etnikailag elkülönült. Azáltal, hogy a helyi és az újonnan érkező papok az adott területen etnikai alapon egymás „vetélytársaivá” váltak, jelentős távolságtartás és bizalmatlanság volt megfigyelhető közöttük és több esetben előjáróik között is. 1940 júliusában Mečislovas Reinys Vilniusba való érkezésekor nem az érseki palotába költözött be, hanem a városban élő litván papokhoz.¹¹⁴¹ A Muraközben többször előfordult, hogy a területre érkező magyar ferencesek (Muray Frigyes, Bakos Gáspár) kiköltöztek, vagy ki akartak költözni a csáktornyai kolostor falai közül, és magánházakban laktak (lehetőségként szintén felmerült a helyi tanítóképző intézetben való elszállásolás).¹¹⁴²

Az összehasonlítás első fejezetében már történt utalás a területileg illetékes főpásztorok és a kisebbséghez tartozó klérus viszonyára (Mečislovas Reinys és Grösz József kapcsán). A vilniusi régióra vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy Romuald Jałbrzykowski érsek és a litván alsópapság közötti kapcsolat már a két világháború közötti időszakban is feszült volt, amely az impériumváltásokat követően sem változott. Mečislovas Reinys viszonya a lengyel klérussal ugyancsak kritikus volt, mivel a lengyel papság jelentős része továbbra is Romuald Jałbrzykowski érseket tartotta az egyházmegye valódi vezetőjének az internálása ideje alatt.

¹¹⁴¹ Miután Mečislovas Reinyst a Szentszék apostoli adminisztrátorrá nevezte ki 1942. nyarán, a kapcsolata a németek üldözötéseitől megmenekült lengyel papsággal nagymértékben kiéleződött, akik közül többen felléptek az intézkedései ellen, és nem tartották be azokat. *Wilanowski, C.: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie* i. m. 93.

¹¹⁴² HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944 (16. cs.).

Alojzije Stepinac érsek tevékenységére a muraközi horvát alsópapság aktív támogatása volt a jellemző, míg a magyar szerzeteseknek csak minimális engedményeket adott, ezáltal pedig a munkájuk idővel ellehetetlenült. A Muraközben tartózkodó magyar ferencesek gyakran csak közvetve kerültek kapcsolatba a területileg illetékes főpásztorral, legtöbbször inkább a zágrábi tartományfőnök csáktornyai küldöttével, Norbert Žaliggal, vagy Ignacije Rodić érseki helynökkel tárgyaltak, akik a főpásztorukhoz hasonlóan a horvát érdekeket védték.

Nemzetiségi szempontból a vezető szerepet a vilniusi régióban a teljes lengyel klérus magára vállalta, míg litván szempontból jelentős hiányosságok voltak a térségben tartózkodó egyházi hierarchiát illetően. Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátor és az egyházmegye felső vezetése esetében a tömeges üldöztetés időszaka (1942. március) után is erős lengyel ellenállás volt a jellemző, így a nemzeti érdekek védelmét az apostoli adminisztrátoron kívül főként a litván alsópapság tudta magára vállalni. A Muraközben a vizsgálódás szempontjából az a jelentős eltérés, hogy csak alsópapság volt jelen a térségben, amely viszont nagyon szoros kapcsolatot ápolt a főpásztorával. A kölcsönös lehetőségek összehangolásával közösen tudták védeni a korszakban a horvát érdekeket a helyi egyházszervezetben. Magyar oldalon Pehm (Mindszenty) József pápai prelátus mellett egyedül a mariánus ferencesek tudták képviselni a magyar szempontokat a folyamatokban.¹¹⁴³

Összességében megállapítható, hogy a litván és a lengyel klérus közötti viszony nagymértékben kiéleződött a litván bevonulást követő időszakban a vilniusi régióban, és a litván papok térségbe való érkezése ellenére a lengyel klérus meg tudta őrizni domináns pozícióját. A lengyel mentalitású helyi egyházszervezet megroppanása csak ezt követően, a német megszállás alatt következett be, és ekkor kulminálódtak a lengyel–litván feszültségek is a helyi egyházszervezeten belül. A Muraköz esetében az elemzett tapasztalattörténetek bizonyítják a magyar és a horvát papok között húzódó korabeli konfliktusok súlyosságát és drasztikusságát, különösen a csáktornyai ferences kolostor és a leventelelkészek esetében. A front megérkezését megelőzően a magyar papoknak a folyamatokból való kivonulása bizonyította, hogy a horvát alsópapság helyettesítésére tett kísérletek kudarcot vallottak. A korabeli források mindkét esetben árulkodnak az egymástól való idegenkedésről, amely az

¹¹⁴³ A leventelelkészek Muraközben való működésüknek az ellehetetlenülése miatt nem tudták erősíteni a magyar fél helyzetét a térségben. A Muravidék, Drávaszög és a Bácska esetében annyiban bonyolultabb volt a helyzet, hogy a lojális magyar és a magyarpárti klérus mellett a szlovén és a horvát (bunyevác), valamint a német alsópapság többször is konfrontálódott a magyar egyházi vezetéssel. A Bácska esetében szintén számos forrás említést tesz arról, hogy több horvát pap inkább rokonszenvezett az internálásból visszatért Lajčo Budanović címzetes püspök, szabadkai plébánossal (ekkor ideiglenesen az apostoli kormányzói tisztségét nem gyakorolta), mint a kalocsai és ezáltal a magyar érdekeket képviselő Ijjas József érseki megbízottal. Különösen is nehezebbé vált ezáltal Ijjas József helyzete a korábban internált szabadkai plébános 1943. május 26-i visszatérését követően. *Tóth T.: Ijjas és Budanovich i. m. 33.*

eltérő nemzetiségű papság között passzív formában a későbbi évtizedekben is fennmaradt. A vilniusi régióban, ha csökkenő arányban is, de a lengyel papság helyben maradt, és a lengyel–litván viszony a szovjet megszállás ideje alatt (1944–1991) befagyott etnikai konfliktussá vált. A Muraköz teljes horvát homogenitása miatt a magyar–horvát etnikai szembenállás 1945 után csak a Drávaszögben és a Bácskában volt jellemző.¹¹⁴⁴

VI.4. A KISEBBSÉGHEZ TARTOZÓ PAPSÁG ÉS A HELYI INTÉZMÉNYEK KÖZÖTT HÚZÓDÓ KONFLIKTUSOK

Mind Litvániában, mind Magyarországon a két vizsgált területtel kapcsolatban erős prekoncepció – amelyek az elemzett sajtócikkekben is megfigyelhetők voltak – élt a társadalomban a helyi klérust illetően, azt gondolván, hogy az elmúlt évtizedekben az ő tevékenységük miatt gyengült a helyi lakosok körében a vilniusi régió esetében a litván, a Muraköz esetében pedig a magyar identitásuk. Alapvető problémát jelentett, hogy az újonnan megszerzett területeken kiépülő litván és magyar katonai és polgári közigazgatás nem volt tekintettel a helyi sajátosságokra, amelyek az anyaországtól eltérő történeti fejlődési mintákra voltak visszavezethetőek. Az aktuális hatalmi érdekeknek megfelelően nagy gyorsasággal kezdődött meg a helyi intézmények átvétele, valamint az ezekben történő államnyelv bevezetése. Mindeközben mindkét térségben az állami hatóságok többször azzal vádolták a klérus tagjait (különösen az egyházi elöljárókat, a vilniusi régió esetében Romuald Jałbrzykowski érseket, a Bácska esetében Lajčo Budanović apostoli kormányzót), hogy nem megfelelő mértékben alkalmazkodtak az újonnan kialakult helyzethez, és erre a szempontra a Szentszékkal folytatott tárgyalásaik során többször fel is hívták a figyelmet.

Romuald Jałbrzykowski már a két világháború közötti időszakban is a litván közélet egyik negatív szereplőjévé vált (különösen a litvánokat–belaruszokat sújtó egyházi intézkedései, illetve Ludwik Bociański wlnói vajdával való kapcsolata miatt). Az 1939. október 28-án, a litván hadsereg bevonulásakor tanúsított magatartása miatt (elrendelte a város harangjainak elcsendesítését, valamint a litván zászlót sem tűzette ki az érseki palota épületére) már a kezdetektől feszült légkör alakult ki az érseki vezetés és a vilniusi régióban megjelenő litván hatóságok között. Az ellenséges viszony ugyanúgy jellemző volt a lengyel alsópapság és a

¹¹⁴⁴ Míg az előbbi esetében a magyar katolikusok aránya nagyon alacsony volt, addig a Bácskában különösen az okozott disszanonciát, hogy az egyházmegye négyötöde magyar hívekből állt, azonban az adminisztrátúra (1968-tól püspökség) vezetése mégis horvát volt. *Orcsik K.*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918 és 2018 közötti. m. 82.

litván hatóságok viszonyrendszerére. A Muraköz esetében szintén, már a bevonuláskor elmélyült a magyar katonai hatóságok és az itteni alsópapság viszonya.¹¹⁴⁵ A kezdeti időszakban a helyi klérust nemcsak a katonaság, hanem a helyi magyarpárti lakosok részéről is érték támadások, és a magyar oldal lépései miatt több horvát pap is elhagyta a folyamközt (Vlado Vinček és Petronija Pajtler, Ivan Knez, Juraj Miklaužić, és Josip Cirković).

Azáltal, hogy Litvánia és Magyarország keresztény alapokon nyugvó államként definiálták magukat, és a kölcsönös érdekeken alapulva jó kapcsolatot kívántak fenntartani a Szentszékkal, a két országnak kevesebb lehetősége volt a korszakban az egyházi és állami térhódításkor az akaratuk érvényesítésére, mint a Vatikánnal nyíltan konfrontálódó náci Németországnak és Szovjetuniónak. Ennélfogva a más nyelvű klérus teljes körű kiutasítása, valamint kiiktatása sokkal nagyobb kockázatot jelentett volna Litvánia és Magyarország számára, ezért ezzel a módszerrel a korszakban nem éltek, habár lehetőségként többször is felmerült a muraközi horvát alsópapság esetében a Magyarországról történő kitiltásuk. Mindenesetre a horvát klérus kiutasításával való fenyegetőzés folyamatos pszichikai nyomás alatt tartotta a helyi papságot, amely a korabeli levelezéseikből is kiolvasható. Ugyancsak a Muraköz esetében a horvát kisebbség egyházi képviselői a magyar hatóságokkal szemben többször Szent István intelmeire, és a keresztény értékrendet valló államisággal (*Regnum Marianum*) való összeférhetetlenségre hivatkoztak az általuk méltánytalannak tartott cselekedetek és büntetések esetén. Ezáltal próbálták elérni jogaiknak tiszteletben tartását, akár a büntetések enyhítése céljából, akár a nyelvi-kisebbségi nyelvhasználat megvédése érdekében. A kisebbségi alapelvek tiszteletben tartására való hivatkozás egyfajta védelmül is szolgálhatott az etnikai többséggel szemben, legalábbis retorikai szinten.

Az egyházkormányzati elcsatolás elmaradása következtében a litván és a magyar hatóságok részéről alternatív módszerek kerültek bevezetésre, úgymint a hűségeskü letételére való kötelezés, az állampolgárság megszerzésének visszatartása, a hitoktatói tevékenység korlátozása, a kapcsolatok csökkentése az anyaországi területekkel, a sajtón keresztül a társadalmi felháborodás növelése (a korábbi és a korszakban nemzetellenesnek ítélt tevékenységükkel kapcsolatban). Litvánia és Magyarország esetében a minimalista követelés az volt, hogy az anyaországból érkezők növekvő vallási igényeit biztosítani lehessen, és a radikálisan ellenálló csoportokat megszüntessék (kiutasítás, bebörtönzés által). A Szentszék a litván és a magyar minimalista törekvéseket elfogadta és támogatta,¹¹⁴⁶ azonban ezáltal

¹¹⁴⁵ A bevonulást követően (1941. április 16.) két nappal a magyar katonaság házkutatást tartott a csáktornyai ferences kolostorban, melynek során fosztogattak és Leto Lukša horvát ferencesre fegyvert szegeztek.

¹¹⁴⁶ *Kasparavičius, A.*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika i. m. 494–496.

konfliktusokkal terhelt helyzetek alakultak ki a két vizsgált területen, mivel a klérus tagjai etnikai alapon szembekerültek egymással a jogok megtartása, és azok megszerzése érdekében.

Külön lehetőségként merült fel, hogy a világi hatóságok a hivatalos egyházi hatóságot megkerülve küldjenek a megszerzett területekre államhű papokat, például iskolai hitoktatókként a kultuszminisztérium által. Alapvető problémát jelentett, hogy a kultuszminisztérium által kinevezett új hitoktatók nem kaptak az illetékes érsektől *canonica misso*-t. Ennek következtében több alkalommal is zavar állt fenn az adott munkakör betöltése kapcsán, és az érintett személyek beállítottságán, valamint az adott lehetőségeken múltott, hogy az egyházi vagy az állami hatóság intézkedését tartották fontosabbnak a kinevezéseket illetően.¹¹⁴⁷ Mindeközben a helyi papságot a civil hatóságok fokozatosan kiszorították a helyi oktatási intézményekből. A vilniusi régióban különösen drasztikusan érintette a helyi lengyel kisebbséget a Báthory István Egyetem (és a teológiai kar) bezárása, és a felsőoktatási intézmény litván szempontok alapján történő újjászervezése.

Az egyházi és az állami szféra közötti etnikai alapú különbség kifejezetten sok problémát okozott a kinevezések és a plébániai adminisztráció esetén (például anyakönyvek és keresztlevelek kitöltésének nyelve ügyében), különösen Magyarországon, ahol az állami és az egyházi hatóságok viszonyát a korszakban szoros együttműködés jellemezte. Mindkét vizsgált esetben előfordult, hogy az új hatalom a céljai elérése érdekében anyagi juttatások (fizetések, kongruadíjak) visszatartásával kívánta nyomás alá helyezni a helyi klérust. A Muraközben a kongrua-kiegészítések kifizetését pedig részben az egyházközségek alapításához kötötték.¹¹⁴⁸

Ahogy már említésre került, a területszerző államok gyakran az állampolgárság megadásának akadályoztatásával próbálták az általuk illojálisnak tartott papokat elüldözni, vagy a tevékenységüket jogilag korlátozni. Az állampolgárság megszerzésének kérdésében Jałbrzykowski érsek helyzete is kiemelt jelentőséget kapott, mivel nem a vilniusi régióból származott, és emiatt a litván jogszabályok értelmében nem kaphatott litván állampolgárságot. Ellenben a litván hatóságok engedélyezték számára, hogy Vilniusban maradjon, miközben az egyházmegyéje papságának nagy része szintén nem jutott litván állampolgársághoz, ezáltal pedig a jogi helyzetük egészen a háború végéig rendezetlen maradt.¹¹⁴⁹

A muraközi horvát alsópapság esetében Alojzije Stepinac zágrábi diplomáciai közbenjárásának köszönhető, hogy a korabeli forrásokban hűségeskünek mondott magyar állampolgársági esküt (amely a pontjait tekintve akár megtagadó eskünek is nevezhető) le

¹¹⁴⁷ LCVA-391-4-745. 174–175.; Lietuvos Žinios 1940. március 9. 10.; HU-MNL-OL-P-233-1-a-692/1944.

¹¹⁴⁸ NAZ TU A. Stepinca 14. AM, fasc. 10. Josip Cirković levele a zágrábi érseknek Alojzije Stepinacnak. D. n.

¹¹⁴⁹ *Žepkaičė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 53.

nem tevő hét muraközi horvát pap is a területen folytathatta szolgálatát. Ezen túlmenően az eskü szövege szintén érvényét veszítette, és a helyi klérus korlátozottabb mértékben továbbra is kapcsolatot ápolhatott az egyházmegye vezetésével (mindenesetre a magyar hatóságok számontartották, hogy melyik pap nem tette le a hűségesküt 1941 augusztusában).¹¹⁵⁰

A korszakban fennálló vitás kérdések miatt nemcsak az egyházi hatóságok leveleztek egymással, hanem történtek egyeztetések, közvetítések egyházi és világi hatóságok között is a felmerült problémás esetek orvoslására. 1939 novemberében Romuald Jałbrzykowski vilniusi metropolita többször is tárgyalt Antanas Merkys litván kormány megbízottal,¹¹⁵¹ akárcsak Adam Sawicki érseki kancellár és Kazys Bizauskas vilniusi régióért felelős kormány megbízott. A vilniusi litván hívek vallási igényeinek biztosítása ügyében szintén történtek egyeztetések a vilniusi litván társadalom vezetői és Jałbrzykowski érsek között.¹¹⁵² A Muraköz esetében a kényesebb ügyekben elsősorban Ignacije Rodić muraközi érseki helynök tartotta a kapcsolatot a magyar egyházi és polgári hatóságokkal, de Alojzije Stepinac érsek szintén egyeztetett Marosy Ferenc zágrábi magyar követtel.

Ezen túlmenően szintén fontos kitérnünk az államellenesség vádjával letartóztatott és bebörtönzött papok helyzetére. A litván hatóságok a szovjet megszállást (1940. június 15.) megelőzően államellenesség vádjával öt lengyel papot internáltak a liškiava-i (Liszkowo) dominikánus kolostorba, akik a szovjet megszállást követően kiszabadultak. 1940. február elején a litván kormány határozata („a nemzetiségi politika, a terület nyugalma és biztonságáról szóló elképzelés”) szerint a Vilniusban és környékén tartózkodó litván állampolgársággal nem rendelkező szerzeteseket át akarták telepíteni Litvánia belső területeire, amelyet azonban megghiúsított az ország szovjetizálása.¹¹⁵³

A horvát alsópapság és a helyi hivatalnokok közötti feszült viszonyról nagymértékben árulkodnak a magyar hatóságok által Muraközből küldött jelentések. A vizsgált korszakban a magyar hatóságok részéről számtalan büntetés, korlátozás és retorzió érte a muraközi horvát alsópapságot: kiutasítások, feljelentések (többek között államellenesség, valamint sikkasztás vádjával), hosszabb-rövidebb ideig tartó bebörtönzés, megfélemlítés, atrocitások, pénzbeli

¹¹⁵⁰ Ezenfelül Csataj Lajos honvédelmi miniszter 1944 januárjában azt javasolta a kül- és belügyminiszternek, hogy utasítsák ki a magyar állampolgársággal nem rendelkező horvát papságot az országból, amelyet azonban a miniszterek külpolitikai okokból elutasítottak. HU-MNL-OL-K63-1944-57/7-10059.

¹¹⁵¹ *Łossowski, P.*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. i. m. 278.

¹¹⁵² *Ibidem*, 292–293.; *Žepkaitė, R.*: Vilniaus istorijos atkarpa i. m. 136.

¹¹⁵³ Míg az 1940 és 1941 nyara közötti időszakban az elnyomás ugyanolyan mértékben érintette a litvánokat és a lengyeleket, a német megszállás alatt főként a lengyel klérust érték jelentős atrocitások, miközben a litván klérus szabadabban működött, habár a szovjet megszállás alatt államosított ingatlanjaikat és ingóságait ők sem kaphatták vissza. A lengyel klérus bebörtönzésében a litván rendőrség is közreműködött, azonban a kiszabadításuk ügyében Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátor szintén közbenjárt, és a lengyelek tragikus helyzetével a litván püspökkari konferencia ugyancsak foglalkozott.

büntetések, hivatalos pecsétek megsemmisítése, katonák elszállásolása a plébániákon, kísérletek a zágrábi központtal való kapcsolattartás megakadályozására. A muraközi papokat ért atrocitások közül kiemelendő, hogy 1944 novemberében nyolc muraközi horvát papot a nyilas hatóságok a nagykanizsai gyűjtőtáborba internáltak, és decemberben csak a front közeledte következtében szabadulhattak, valamint térhettek vissza plébániáikra.¹¹⁵⁴

Egyaránt konfliktusforrásként jelentkezett, hogy egyes esetekben a különböző szervek nem kellőképpen léptek fel a helyi kisebbséget sújtó különböző bűncselekmények esetén. Vilniusban a litván a rendőrök a Szent Kázmér templomnál történt (1940. május 5.) esetről szintén több lengyel hívőt bántalmaztak és tartóztattak le.¹¹⁵⁵ A Muraközben a bevonulást követően a helyi magyarpárti lakosok részéről a helyi alsópapság elleni atrocitások, valamint a csáktornyai ferences kolostort ért támadások (ablak betörések) idején maradt el a gyors katonai, rendőri reakció és a tettesek mihamarabbi felkutatása.

VII. KÖVETKEZTETÉSEK

A lengyel–litván és a magyar–horvát határvidék összehasonlításáról korábban még nem születettek tanulmányok, habár ennek hasznára már történtek utalások.¹¹⁵⁶ Mindenesetre a kelet-közép-európai térséggel kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy nemcsak a nemzetállamokat, hanem a transznacionális katolikus egyházszervezetet is hatalmas kihívások elé állította a szétesett birodalmak helyén létrejött új határokhoz való alkalmazkodás, sőt az újonnan felállított határok átjárhatósága is nehezebbé vált.¹¹⁵⁷ A lengyel–litván és a magyar–horvát határvidék az első világháborút követően vált valódi értelemben vett országhatárrá, ezt megelőzően pedig az egyházmegyék határai több helyen is átlépték a belső közigazgatási határvonalakat. A vilniusi régió és a Muraköz esetében a második világháború időszakára vonatkozóan abban található hasonlóság, hogy a területi elcsatolást közvetlenül nem követte egyházkormányzati változás, ezért az állami hatóságok alternatív módszereket használtak az újonnan megszerzett térség konszolidálására, míg a kisebbségi sorba került lengyeleknek és horvátoknak az irányításuk alatt maradt egyházszervezetek stratégiai háttérbázist jelentettek a nemzeti érdekeik védelmében.

¹¹⁵⁴ Lásd a 2. és a 3. sz. táblázatokat.

¹¹⁵⁵ *Jalbrzykowski, A. G.*: Wpominienia wileńskie i. m. 118–119. Lásd a 3. sz. mellékletet.

¹¹⁵⁶ *Kiss Gy. Csaba*: Nemzetek és előítéletek i. m. 215.

¹¹⁵⁷ *Bencsik P.*: Demarkációs vonaltól államhatárig i. m. 129.

Mind a területi kiterjedésben,¹¹⁵⁸ mind pedig az időbeli lefutásban is jelentős különbségek vannak a két térség között, azonban ennek ellenére fordultak elő hasonló feszültségforrások a két térségben. A litván megszállás időszaka a vilniusi régióban (1939. október 28.–1940. június 15.) kevesebb, mint egy évig, míg a magyar megszállás időszaka (1941. április 16.–1945. április 12.) mindössze négy évig tartott. Mindkét esetben ez egy nagyon rövid periódusnak tekinthető, amely azonban mégis jelentős hatással bírt a helyi lakosságra és az interetnikus viszonyokra nézve. A területszerző államoknak a helybeli etnikai viszonyok miatt a kisebbségek részéről az impériumváltást követően az egész vizsgált korszakban erős ellenállással (amely passzív és aktív formában is jelentkezett) kellett szembenézniük. Litvánia és Magyarország azonban a függetlenségének elvesztése előtt nem tudta megszerezni a kívánt egyházkormányzati joghatóságot, ennek ellenére a legutolsó időszakokban is memorandumok készültek ezen cél elérése érdekében. Míg Litvánia esetében a Szovjetunióba való betagozódás, addig Magyarország esetében a területi visszarendeződés következett be a háború végén. A Szentszék a halogató politikájának köszönhetően el tudta hártani a területszerző államok egyházkormányzati elcsatolásokra vonatkozó kéréseit, ezáltal pedig a hosszútávon (1945 után) megszilárduló helyzethez volt lehetősége alkalmazkodni.

Összességében megállapítható, hogy a lengyel–litván és a magyar–horvát területi- és egyházkormányzati konfliktus nagyjából beleillett a korabeli Európa számos határrégiójában megfigyelhető hasonló jellegű konfrontációk sorába, habár a vilniusi régió esetében a lengyel–litván összetűzések mélysége a helyi egyházszerkezetben kiemelkedőnek bizonyult. Regionális eltérések a különböző eseménytörténetből és a több évszázados állami, egyházi szimbiózis utóhatásaiból erednek, melyeknek köszönhetően egyszerre volt jelen az egymás rovására történő nemzetépítés és az egykori társországok közötti viszony szorosabbra fűzésének igénye (főként a nagyobb felek esetében). A két ellentétes folyamat közül az előbbi nyert elsőbbséget nemcsak politikai, hanem egyházszerkezeti szinten is 1939–1945 között.

A doktori értekezés elsősorban a templomi-paraliturzikus szertartások nyelvhasználatát, a nemzeti ünnepek vallási szempontjait, az eltérő nemzetiségű papság között húzódo feszültségeket, valamint a kisebbséghez tartozó papság és a helyi intézmények között húzódo konfliktusokat vizsgálta, valamint hasonlította össze a két vizsgált térségre vonatkozóan. Egyházkormányzati szempontból és a Szentszék nézőpontjából a vilniusi régió mellett a teljes magyar–horvát (szlovén) határvidék került bemutatásra, valamint lett párhuzamba állítva.

¹¹⁵⁸ A vilniusi régió 9527 km², míg a Magyarországhoz ideiglenesen visszakerült területek (Muravidék, Muraköz, Drávaszög és Bácska együtt) összesen 11 475 km² kiterjedésűek voltak, ezen belül pedig a Muraköz történeti szempontból (Légráddal, Ráckanizsával együtt) 880 km²-i területet ölelt fel.

Ugyanakkor a forrásadottság tekintetében a vilniusi régió és a Muraköz esetében eltérő megközelítésmódot kellett alkalmazni a témakör feldolgozásakor, mivel lengyel–litván kontextusban sokkal kevesebb forrás volt elérhető, mint a Muraközre vonatkozóan. A vilniusi régióval kapcsolatban a lengyel–litván szakirodalom mellett a különböző ego-dokumentumok és a litván kultuszminisztérium iratai kerültek bevonásra. A Muraköz esetében kiemelkedő jelentősége volt a muraközi érseki helynökség, Alojzije Stepinac titkársági hivatalának anyagában található Muraközzel kapcsolatos iratoknak, a mariánus ferences rendtartomány tartományfőnökség, valamint a Mindszenty magánlevéltár forrásainak.

A doktori értekezésben taglalt kelet-közép-európai esetek szintén igazolták Thies Schulze német történész azon megállapítását, hogy „a nyelvi-kulturális hovatartozási elképzelések és a katolikus identifikációs minták között” sokszínű átfedés volt jellemző a 20. század első felében.¹¹⁵⁹ A vilniusi régióban élő lengyelekhez hasonlóan a muraközi horvátok esetében egyaránt az egyház, mint az anyanyelvet védelmező intézmény volt jelen a második világháború idején. Ezáltal az anyanyelvű prédikációk és egyházi énekek fontossága szintén felértékelődött, miközben az állandó fenyegetettségben a vallásgyakorlás iránti igény is növekedett a lakosság jelentős részében. A templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználatával kapcsolatos összeütközések idején mind a vilniusi régióban, mind a Muraközben súlyos botrányokra (templomi dulakodások, bekiabálások, verekedések, templomi liturgia megszakítása) is sor került (az előbbi esetében jóval intenzívebben), de ezekre már a korábbi évtizedekben szintén voltak példák, főként a „kaunasi” Litvániában.¹¹⁶⁰ Mindkét régióban a patrióta tartalommal is rendelkező egyházi dalok helyi templomokban való használata többször feszültségeket eredményezett, míg a világi dalok éneklését (például a litván himnuszt) korlátozták a vilniusi régió templomaiban.¹¹⁶¹ Ellentétben a magyar példával, a térségben nem számított magától értetődőnek a nemzeti, vallási ünnepeken az állami himnusz eléneklése a templomokban. A magyar himnusz alatti kivonulás az oltártól, vagy a

¹¹⁵⁹ Schulze, T.: Katholischer universalismus und vaterlandsliebe i. m. 385. Szintén érdemes idéznünk tőle egyik tételmondatát az általa vizsgált két térségre vonatkozóan (Felső-Szilézia, Elzász-Lotarnigia): „A nemzeti hovatartozás eszméi, illetve a vallási meggyőződések minden esetben különböző területeken találtak egymásra, és alkalmazkodtak az ott uralkodó politikai, társadalmi, valamint kulturális körülményekhez. Ellenben a közös nyelv és kultúra nemcsak arra volt hatással, hogy a német nyelvű katolikus papok szoros kapcsolatot tartsanak fenn egymással a határokon túl, hanem arra is, hogy nyelvi-kulturális közösségi elképzeléseiket szintén az egyházi hálózatokon belül terjesszék. A katolikus egyház transznacionális tulajdonsága nemcsak ahhoz vezetett, hogy a nemzeti látásmódot aláasta, noha ez sok esetben megfigyelhető, hanem azon gondolkodásmód közvetítője is volt, amely a nemzeti összetartozást támogatta. Az, hogy a Vatikán nem tudott ezektől a hálózatoktól függetlenül cselekedni, és csak nagyon korlátozottan volt meg a lehetősége arra, hogy semlegesen működjön, sok katolikus kortárs számára nem volt teljesen egyértelmű.” *Ibidem*.

¹¹⁶⁰ Lásd az 1. sz. táblázatot.

¹¹⁶¹ Ennek következtében a vilniusi régióban szintén betiltották a lengyel *Boże coś Polskę* (Isten, ki Lengyelhont...) dal éneklését, míg a Muraközben a *Boldogasszony Anyánk* éneklése alatt vonultak ki több esetben is a horvát papok az oltártól a sekrestyébe (és utánuk a hívek a templomból).

hívek esetében a templomból, visszatérő jelenségnek számított a Muraközben, de ugyanúgy előfordultak hasonló esetek a többi délvidéki visszacsatolt területeken. A vilniusi régióban és a Muraközben is az újonnan bevezetett nemzeti ünnepek vallási vonatkozásai, azok templomi megünneplése, és az államfők tiszteletére mondott misék egyaránt konfliktusforrást jelentettek az egyház és a politikai szféra között. A vilniusi régióban ezek ünneplését az 1927-es konkordátum is szabályozta, azonban a lengyel alsópapság mellett Jałbrzykowski érsek sem fogadta lelkesedéssel az újonnan bevezetett reformokat (például a Litván Köztársaságért indított imákat). A Muraköz esetében több pap is büntetésben részesült, mivel az újonnan bevezetett nemzeti ünnepeket nem kellőképpen tartották meg.

Az eltérő etnikumú papság között húzódo feszültségek kapcsán megállapításra került, hogy az impériumváltást követően főként szerzetesek érkeztek nagyobb számban a két területre. Ez amiatt volt, hogy az anyaországból papok egyedül a kultuszminisztériumon, vagy a tábori püspökségeken keresztül tudtak kijutni az újonnan megszerzett területekre, továbbá a szerzetesekre nagyobb mobilitás volt jellemző, mint az egyházmegyes papságra. Habár a Szentszék a két vizsgált régió egyházkormányzati joghatóságának átadását visszatartotta, azonban ennek ellenére engedélyezte, hogy a területszerző államokból korlátozott számban szerzetesek érkezzenek az adott területre. Ennek következtében egy feszült – a kortársak által csupán átmenetinek tartott – helyzet jött létre, és megindult a küzdelem a különböző egyházi pozíciók megtartásáért és megszerzéséért, amelynek a kimenetele viszont már főként a helyi erőviszonyokon múltott. Az egy környezetben szolgáló papok (és egyházi előjáróik is) nemzetiségi szempontból több alkalommal egymás vetélytársaivá váltak, és gyakran súlyos feszültségek alakultak ki közöttük, kiváltképpen a hitoktatói állásokat illetően.¹¹⁶² Az eltérő etnikumú papság között húzódo neheztelésekről árulkodik, hogy több esetben a klérus számára fenntartott helyen – Mečislovas Reinys esetén a vilniusi érseki palota, a magyar ferencesek esetében a csáktornyai kolostor – kívüli lakhatás is felmerült, vagy előfordult. A Muraköz esetében az idézett tapasztalattörténetek által vált jobban megérthetővé, hogy a leventepapság Muraközben való megjelenése milyen következményekkel járt, és mekkora

¹¹⁶² Mindkét esetben megfigyelhető, hogy a helyi klérust azzal vádolták, hogy agitációs tevékenységet folytat a fiatalok körében a hittanórák keretében (amelyeket nem az államnyelven tartanak), és emiatt sürgősen ki akarták cserélni az iskolai hittanárokat. A kettős joghatóság a hitoktatás terén egy további konfliktusforrást jelentett, hiszen az iskolákban hitoktatást végző papokat elbocsátották, és helyükre a vilniusi régióban litván, a Muraközben magyar papok érkeztek. Mindazonáltal az újonnan érkező hitoktatók kinevezéseit a területileg illetékes egyházi joghatóságot birtokló érseknek is jóvá kellett hagynia. Ez azt eredményezte, hogy mind a vilniusi régióban, mind a Muraközben a hittanórák egy része elmaradt, mivel az adott érsektől az újonnan érkező papok nem kaptak jóváhagyást, *canonica missio*-t. Annak ellenére, hogy a vilniusi régió iskoláiban nagyrészt bevezették a litván nyelvet, még az újbóli 1944-es szovjet megszállást követően is előfordultak titkos óratartások. *Stopniak, F.*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej i. m. 349–350.

mértékű ellenérzéseket szült a helyi horvát alsópapság körében, valamint mennyire kiélezte a magyar–horvát etnikai konfliktust az egyházszervezeten belül.

A kisebbség soraihoz tartozó papság és a helyi intézmények közötti kapcsolatot már a kezdetektől többfajta konfrontáció jellemezte, mivel az impériumváltást mindkét esetben a helyi klérus kedvezőtlenül fogadta (például a nemzeti színű zászlók kitűzésének elmaradása). A hitoktatói kinevezések körüli bonyodalmak szintén negatívan érintették az egyházi és civil hatóságok közötti viszonyt.¹¹⁶³ A katonák plébániákon való elszállásolása, a házkutatások és a helyi kisebbség ellen irányuló bűncselekmények (templomi verekedések, a papokat ért retorziók, a csáktornyai ferences kolostor ablakainak betörése) megakadályozásának elmaradása a rendőrség részéről, sőt Vilnius esetében a lengyel híveket ért atrocitásokban való rendőri részvétel (a Szent Kázmér templomban és környékén 1940. május 5-én) tovább mélyítette a politikai és az egyházi szféra között húzódó etnikai alapú szakadékot. Ugyanakkor a kényes ügyekben az egyházi és a civil szervek párbeszédre kényszerültek egymással. A vizsgált korszakban azonban a litván és a magyar hatóságok az újonnan megszállt területről több papot is elűdöztek vagy internáltak a szolgálati helyéről.¹¹⁶⁴

A két területi és egyházkormányzati konfliktus összehasonlítása során külön figyelem irányult a sajtóban és a különböző memorandumokban megjelenő egyházkormányzati és vallási kérdéseket érintő változtatási igények vizsgálatára, hogy ezáltal is lehetőség legyen bemutatni a törekvések mögött húzódó gondolatvilágot. Ezen túlmenően fontos kihangsúlyozni, hogy a korszakban a területi, etnikai vitákkal kapcsolatban a katolikus egyházon belül is több álláspont ütközött egymással, ezáltal pedig többször is előfordult, hogy ugyanazon etnikumhoz tartozó egyházi elöljárók konfrontálódtak egymással különböző kérdéseket illetően (Mindszenty József és Varga Theodorik, valamint Mečislovas Reinyš és Justinas Staugaitis). Általánosságban elmondható, hogy a területi konfliktusokban érintett főpásztorok a tevékenységüket a saját nemzeti érdekeik mentén próbálták folytatni.

A vilniusi régióban az egyházkormányzati konfliktus nagymértékben összekapcsolódott Jałbrzykowski érsek személyével, mivel az egyházi hatalmat az impériumváltás ellenére továbbra is ő gyakorolta. Ugyanakkor a vilniusi régió esetén nem elhanyagolható a lengyel klérus szerepe a korszakban kiépülő földalatti állam és az ellenállás megszervezésében. Ebből kifolyólag a lengyel nemzeti ellenállás részben a katolikus egyház köré épült,¹¹⁶⁵ illetve több

¹¹⁶³ Lietuvos Žinios 1940. március 9. 10. A vitás kérdések közé tartozott szintén a plébániákon hivatali ügyekben (kereszt-, házasságlevelek, anyakönyvi kivonatok esetén) használt nyelv, és az impériumváltást követően a hivatalosan használt pecsétek kicserélése.

¹¹⁶⁴ Lásd a 2. és a 3. sz. táblázatot.

¹¹⁶⁵ *Szczurowski, M.*: Kościół katolicki na Wileńszczyźnie i. m. 369.

egyházi személy is erősítette a Honi Hadsereget és a lengyel földalatti állam civil struktúráját. Ezzel szemben a horvát (és szlovén) alsópapság ideológiai okok miatt nem tudott a lengyelhez hasonló szoros kapcsolatot kialakítani a megszállókkal szembeszálló partizánokkal. Ellenben az NDH politikai és anyagi támogatást biztosított a muraközi horvát klérus számára. Litvánia Szovjetunióba történő bekebelezése által elvesztette önállóságát, és a litván katolikus egyház esetében már a hosszú távú fennmaradásának biztosítása is kérdésessé vált. A német megszállás időszakában (1941. június –1944. július) a lengyel klérus üldözéséért nemcsak a német hatóságokat, hanem a litvánokat is hibáztatták, habár a litván egyházi személyekre nem róható közvetlenül a felelősség (mindamelllett az alsóbb szintű litván közigazgatás részt vett a letartóztatásokban és a kivégzésekben). Szükséges azonban elismerni, hogy a német erőfeszítések a vilniusi lengyel papság kiiktatására egybevágtak a litván politikai érdekekkel. Romuald Jałbrzykowski érsek internálása idején Mečislovas Reinys apostoli adminisztrátor liturgikus reformjai a litván és a belarusz híveknek kedveztek, míg a lengyel papság és a hívek nagy része ezeket a változtatásokat ellenük irányuló provokációknak tartották. A háborús állapotok és a lengyel klérus majdhogynem teljes kiiktatása tovább feszítette a lengyel–litván viszonyt a katolikus egyházon belül is.¹¹⁶⁶ 1945-öt követően pedig veszélybe került az egyházi hierarchia és a papi utánpótlás. A lengyel–litván konfrontáció hatásai a későbbi időszakokban szintén éreztették hatásukat a katolikus egyházszerkezeten belül a vilniusi régióban (amelyet a szovjet vezetés is próbált kidomborítani).¹¹⁶⁷

A Muraköz esetében a háború éveiben sikertelen, de intenzív magyar asszimilációs törekvésekről beszélhetünk, ezek pedig jelentős összetűzéseket eredményeztek a helyi horvát alsópapsággal, valamint a magyar leventepapok területre való érkezése az interetnikus kapcsolatokat még inkább elhidegítette. Ellenben a horvát alsópapság néhol aktív, néhol passzív ellenállása nem tört meg, hanem az usztasa állam keretein kívül – ezáltal a náci szatellit rendszerrel nem kompromittálódva – hasonlóan a korábbi időszakokhoz, a horvát katolikus egyházszerkezet meg tudta őrizni a történeti folytonosságát a Muraközben. Megállapítható, hogy az Alojzije Stepinac zágrábi érsek által 1941 augusztusában létrehozott Muraközi Érseki Helynökség valódi védelmet tudott biztosítani a horvát alsópapság számára a háború alatt. Ugyanakkor a horvát klérus nemzetiségi szempontból kiharcolt érdemeinek 1945 után szintén fontos szerepe volt, mivel a klérus és a lokális társadalmak megosztására tett állami kísérletek ellenére a muraközi közösségekben a pap kitüntetett pozíciója nemcsak vallási, hanem nemzetiségi és politikai szempontból is szilárd tudott maradni.

¹¹⁶⁶ *Laukaitytė, R.*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais i. m. 161.

¹¹⁶⁷ *Miklašević, I.*: Czynniki narodowościowe, jako metoda pracy sowieckich służb bezpieczeństwa i. m. 31–40.

Monografikus feldolgozás esetén lengyel–litván és magyar–horvát viszonylatban érdemes a más határvidékeken előforduló eseteket is bevonni. Mindazonáltal a lengyel–litván, magyar–horvát egyházkormányzati konfliktust, illetve a suwałki régiót, a vilniusi régió vidéki területeit,¹¹⁶⁸ a Muravidéket, a Drávaszöveget, valamint a Bácskát illetően további kutatások szükségesek.¹¹⁶⁹ Magyar–horvát viszonylatban szükséges megvizsgálni más területeken (ahol az impériumváltást egyházkormányzati elcsatolás is követte – Muravidék, Drávaszög, Bácska), hogy az eltérő etnikumú hívek és a maradék papság hogyan tudott ellenállni az egyházi és világi hatóságok részéről érkező asszimilációs kísérleteknek. A kutatást a későbbiekben szükséges kiterjeszteni a kapisztránus provincia irataira, nemcsak a bácskai területeket illetően, hanem a Muraközre vonatkozóan is, mivel 1944 tavaszán szintén ebből a rendtartományból érkeztek leventelelkészek a folyamközbe. További mikrotörténeti kutatások szükségesek az Alojzije Stepinac titkársági hivatalának anyagában található muraközi iratokra vonatkozóan.¹¹⁷⁰ Somorjai Ádám által kiadott vatikáni inventáriumból tudjuk, hogy diplomáciatörténeti szempontból a Zágrábi Érseki Levéltár mellett a Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltárában is találhatóak fontos iratok a Muraköz helyzetére és a leventepapságra vonatkozóan, amelyek még feldolgozásra várnak,¹¹⁷¹ akárcsak a Bácskára vonatkozó iratok.¹¹⁷² Ugyancsak meg kell említeni, hogy fontos források kerülhetnek elő a belgrádi levéltárakból is, mivel az NDH budapesti nagykövetségének anyaga részben oda került.¹¹⁷³

Összegzésként elmondható, hogy a doktori disszertáció eredményének tekinthető, hogy a második világháború időszakára vonatkozóan a vilniusi régió egyházügyi helyzetéről – mind a lengyel, mind a litván szakirodalom és a különböző források felhasználásával – magyar nyelven korábban még nem elérhető részletes elemzést állít az olvasó elé. A Muraköz esetében a magyar források bevonása, és azok horvát nyelvű forrásokkal és szakirodalommal való egybevetése jelentett előrelépést. Az értekezés által több ismerettel rendelkezünk a

¹¹⁶⁸ A korabeli lengyel–litván vitáról számos forrás található a Litván Tudományos Akadémia Könyvtárában (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka), Vilnius arkivyskupijos kurijos fondas, F 318–533), illetve a Białystoki Érseki Levéltárban (Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, többek között: *Metody litewskie tępienia polskości*). Esetlegesen a vilniusi rendőrkapitányság iratanyagában is előfordulhatnak még nem feldolgozott iratok az 1940-es év tavaszán előforduló templomi botrányokkal kapcsolatban.

¹¹⁶⁹ Ugyancsak további kutatások tárgyát képezi, hogy miképpen kerültek bevezetésre a többi visszakerült területeken az egyházközségek, és volt-e etnikai szempontból jelentősége az egyházközség alapításoknak.

¹¹⁷⁰ NAZ TU A. Stepinca 14. AM.

¹¹⁷¹ *Somorjai Ádám (szerk.): A Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltára hungarika anyagainak inventáriuma* 5/1. A Magyar Nemzeti Levéltár e-segédlet sorozata. Budapest 2022.33, 60–61. Az általa lehvivatkozott levéltári anyagok: S. Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinarii (Elnevezése 1814–1968 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja) Posizione 97. ff. 77–215.; 246.

¹¹⁷² *Ibidem*, P. 97 ff. 2–347.; P. 112. ff. 2–17.; P. 247. ff. 76–109.

¹¹⁷³ A Horvát Levéltári Információs Portál alapján a jugoszláv Fegyveres Erők Levéltárában (Arhivu oružanih snaga Jugoslavije), illetve a Jugoszláv Levéltárban (Arhiv Jugoslavije) találhatóak iratok az NDH budapesti nagykövetségének iratanyagából. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_5379 (utoljára megtekintve: 2023. január 21.).

területi, etnikai konfliktusok katolikus egyházon belül való megjelenési formáiról a vizsgált korszakra vonatkozóan. Ezen túlmenően a doktori értekezésben olyan „pillanatképek” és mikrovilágok is bemutatásra kerültek, amelyek a totalitárius rendszerek kelet-közép-európai térségben való megszilárdulását követően vagy megszűntek, vagy már jelentős mértékben átalakultak. Erre példa az állam és az egyház szoros együttműködése az újonnan megszerzett területek integrálása során, vagy az etnikai alapon megosztott politikai és egyházi szférák szembefordulása és ennek társadalmi vetületei. Nem utolsó sorban pedig a doktori értekezés érdeme, hogy két régió keresztül Kelet-Közép-Európa északi (Lengyelország, Litvánia), és déli (Magyarország, NDH) részének eltérő második világháborús tapasztalatát hasonlította össze, főként egyháztörténeti szempontból.

A vilniusi régió esetében már 1940 nyaratól elkezdődött a katolikus egyház üldözése és a tradicionális társadalmi formák szétverése, míg a Muraköz (és a többi délvidéki terület) esetében erre csak a háború végén és azt követően került sor.¹¹⁷⁴ Megállapítható, hogy a vizsgált határvidékek esetében 1944–1945 után az államszocialista berendezkedésű országok politikai vezetése részéről érkező támadások az itteni egyházszerkezeteket már legyengült állapotban érték. A háború, területi, etnikai konfliktusok következtében, valamint a gazdasági alapjuktól megfosztott egyházi struktúrák és a klérus nemcsak az állam felé vált mindinkább kiszolgáltatottabbá, hanem a hívei felé is.¹¹⁷⁵ A két világháború közötti idősakra jellemző egyház és állam sajátos viszonyrendszere Kelet-Közép-Európában véget ért, az új berendezkedésre való átállás pedig felkészületlenül érte az egyházat.

A második világháború idején elszenvedett nemzeti sérelmek nagymértékben akadályozták az interetnikus kapcsolatokat illetően a papság és a hívők körében a közös hithez való tartozás tudatának a megerősödését. A vilniusi régió és a Muraköz hovatarozásáért folyó több évtizedes küzdelmek 1945-ben – habár a kortársak ezzel még nem lehettek tisztában – hosszú időre lezárultak. Ugyanakkor a területi viták lezárása egy jelentős konfliktusforrás megszűnését is jelentette a térségben. A második világháborút követően a vilniusi régióban a lengyel nemzeti közösség elvesztette domináns szerepét és kisebbségi sorba vonult, míg a litvánok a szovjet megszállás következtében csak fokozatosan váltak történelmi fővárosuk valódi birtokosává. A Muraköz esetében a horvát homogén lakosság pozíciói megkérdőjelezhetetlenné váltak, a terület magyar öröksége egyedül a kulturális szférában maradhatott fenn.

¹¹⁷⁴ Az egyházüldözés és az államszocialista rendszer kiépülése Jugoszláviában jóval korábban elkezdődött, mint Magyarországon, Csehszlovákiában, és Lengyelországban.

¹¹⁷⁵ Ugyanakkor mind a papi, mind az anyagi utánpótlás a hívők köréből érkezett, a szemináriumba jelentkezők száma a háborút követően számos helyen növekedésnek indult a kelet-közép-európai térségben.

VIII. Rövidítések

- ÁBTL** – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
- AK** – Armija Krajowa (Honi Hadsereg)
- DAM** – Državni arhiv za Međimurje (Muraközi Állami Levéltár)
- HDA** – Hrvatski Državni Arhiv (Horvátországi Állami Levéltár)
- HL** – Hadtörténelmi Levéltár
- HFPPA** – Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv (A Horvát Cirill és Metód Ferences Rendtartomány Levéltára)
- KOČPV** – Kotarska oblast Čakovec i Prelogu u Varaždinu (A csáktornyai és a perlaki járás Varasdon)
- LVR** – Lietuvos vietinė rinktinė (Litván Helyi Osztag)
- LCVA** – Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (Litván Központi Állami Levéltár)
- LŠS** – Lietuvos šaulių sąjunga (Litván Lövész Egylet/Szövetség)
- LTS** – Lietuvių tautininkų sąjunga (Litván Nemzeti Szövetség)
- MMČ** – Muzej Međimurja Čakovec
- MNL OL** – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- MNL ZVL** – Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára
- NAZ** – Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu (Zágrábi Érseki Levéltár)
- NDH** – Nezavisna Država Hrvatska (Független Horvát Állam)
- NOO** – Narodnooslobodilački odbor (Nemzeti Felszabadítási Bizottság)
- PL Mm.** – Prímási Levéltár Mindszenty magánlevéltár
- VDU** – Vilniui vaduoti sąjunga (Vilnusi Felszabadítási Unió)
- ZWZ** – Związek Walki Zbrojnej (Fegyvers Harci Szövetség)

IX. Források, bibliográfia

Levéltári források

1. A Horvát Cirill és Metód Ferences Rendtartomány Levéltára (Hrvatska Franjevačka Provincija Sv. Ćirila i Metoda Provincijalni Arhiv), Zágráb
 - B-VI-1-2a Unutarnji dopisi, I. 2. Dopisi braće i provincijala (provincijske uprave), 1926–2014.
2. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Budapest
 - 3.1.6. P-2004 Pataki László, Herner József ügye.
3. Csáktornyai Muraköz Múzeum (Muzej Međimurje Čakovec), Csáktornya
 - Rad V. kolone u Međimurju u vremenu od 1941.–1945. Br. 476/2.
 - POV (Povijesni odjel) Zbirka narodne revolucije.
4. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest
 - HM 1941-1-48775/el.
 - HL VKF 1942-1-4284/el.
5. Horvátországi Állami Levéltár (Hrvatski Državni Arhiv), Zágráb
 - Fond 255 NDH Velika župa Zagorje. Tajni spisi 10–16.
 - 1492 Poslanstvo NDH Budimpešta. Izdvojeni iz drugih fondova I. Ivo Gaj horvát követ levele Mladen Lorković horvát külügyminiszternek 1942. május 5-én.
6. Litván Központi Állami Levéltár (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas), Vilnius
 - Švietimo Ministerija. 391. Kultūros departamento veiklos bylą apyrašas Nr. 4. Tikybę skyrius. Rymo katalikai 745.
7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
 - K28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály 157–172 tétel.
 - K63 Külügyminisztérium. Politikai osztály. Általános iratok 591., 593–594.

- K63 1942-67. tétel-67/1, 7.
- K64 Külügyminisztérium. Rezervált politikai iratok. 1941-67/a. (Muraközi kérdés).
- K149 Belügyminisztérium. Rezervált politikai iratok. 1942-6. tétel-11892., 1943-6. tétel-6119.
- P233 Ferences Rendtartomány 11–16. csomó.
- W12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1941. 04. 10., 21.

8. Muraközi Állami Levéltár (Državni arhiv za Međimurje), Stridóvár

- 11. Kotarska oblast Čakovec i Prelog u Varaždin 1941–1945. Br. 55. 1–9.
- Fond 100. Kotarski sud u Čakovcu 1941–1945.
- Fond 101. Kotarski sud u Prelogu 1941–1945.

9. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Vármegyei Levéltára, Zalaegerszeg

- IV-1-a Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Közgyűlés és részgyűlési jegyzőkönyvek. Protocollum congregationum. 1793. február 13.
- IV- (Megyei Törvényhatóságok) 401-a általános iratok (nyilas főispáni iratok) 20.
- IV-401-b Zala vármegye főispánjának iratai. Főispáni bizalmas iratok 17.
- IV-401-c Zala vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok. 9–11.
- IV-402-a Közgyűlési jegyzőkönyvek 665. 1941. július 5., 672. 1941. december 5., 674. 1941 december 11.
- IV-404-b Közigazgatási iratok. Zala vármegye alispánjának iratai 664.
- IV-404-e Zala vármegye alispánjának iratai 1.

10. Prímási Levéltár, Esztergom

- Mindszenty magánlevéltár 21, 28–29, 33, 43. d.

11. Zágrábi Érseki Levéltár (Nadbiskupski Arhiv u Zagrebu), Zágráb

- Protokol Generalnog Vikarijata za Međimurje 1941–1945.
- Međimurski Vikarijat.
- Tajnički ured nadbiskupa Alojzija Stepinca. 14. Akti Međimurja.

Folyóiratok

Havilapok

1. Hrvatsko Međimurje 1. (1942) 1. sz.
2. Magyar Külpolitika 9. (1928) 7. sz.
3. Topol 18. (1943) 9. sz.

Hetilapok

4. Muraköz–Megyimurje 36. (1941) 1. sz., 5. sz., 7. sz.; 38. (1943) 33. sz.
5. Muraszombat és Vidéke 36. (1942) 40. sz., 37. (1943) 15. sz.

Napilapok

6. XX amžius, 1940. február 8.
7. Kurjer Wileński, 1940. január 24.
8. Lietuvos Aidai, 1939. november 24 (esti kiadás), 1940. április 23. (reggeli kiadás), 1940. május 7. (reggeli kiadás).
9. Lietuvos Žinios, 1940. március 9.
10. Naujoji Lietuva, 1942. október 1.
11. Nemzeti Újság, 1929. október 8.
12. Vilniaus Balsas, 1939. december 6., 1940. január 11., 1940. január 23., 1940. február 20., 1940. február 28., 1940. május 5., 1940. május 12.
13. Zalai Magyar Élet, 1941. szeptember 4., 1944. március 3.
14. Zalamegyei Ujság, 1941. július 19., 1941. október 25., 1942. április 15., 1942. május 18., 1943. június 16.

Bibliográfia

1. A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1998.
2. *A. Sajti Enikő*: A magyar–horvát határtárgyalások és a lakosságcsere kudarca (1941–1944). LXXXI. köt. Szeged 1985.
3. *A. Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest 2004.
4. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale. Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les pays Baltes (1939–1945). Vol. 3. 1–2. (1942–1945). Città del Vaticano 1967.
5. Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale. Le Saint Siège et les victimes de la guerre (Janvier 1941–Décembre 1942). Vol. 8. Città del Vaticano 1974.
6. *Adriano, Pino–Cingolani, Giorgio*: Nationalism and Terror. Ante Pavelić and Ustasha Terrorism from Fascism to the Cold War. Budapest–New York 2018.
7. *Altermatt, Urs*: A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete. Budapest 2001.
8. *Bálint Sándor–Barna Gábor*: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest 1994.
9. *Bakelis, Tomas*: War, Ethnic Conflict and the Refugee Crisis in Lithuania, 1939–1940. Contemporary European History 4. (2007) 16. sz. 461–477.
10. *Bakelis, Tomas*: War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923. Oxford 2018.
11. *Balogh Margit*: Mindszenty József 1892–1975. I–II. Budapest 2015.
12. *Balogh Margit*: Az Apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi évei. Zalaegerszeg 2019.
13. *Balogh Margit*: Pehm József prelátus és a muraközi országgyarapodás. In: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerk. Klestenitz Tibor–Zombori István. Budapest 2015. 285–299.
14. *Balogh Margit*: Mindszenty József veszprémi püspöki kinevezése. Zalai Múzeum 22. (2015) 247–257.

15. *Bánkúti Gábor*: Egyháztörténet helyben. Szempontok a katolikus egyház (politikai) társadalomtörténetének értelmezéséhez a diktatúra kiépítésének és intézményesítésének időszakában (1945–1950), a Pécsi Egyházmegye példáján. In: Vakvágány: A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Budapest 2019. 255–277.
16. *Bartha Elek*: Vallási terek szakrális öröksége. Nemzeti, vallási és hagyományos gazdálkodási terek szellemi öröksége. Debrecen 2006.
17. *Bartolić, Zvonimir*: Luka Purić Međimursko pitanje i hrvatski narodni pokret međimurskih hrvata. Sjevernohrvatske teme VI. Zagreb 2001.
18. *Bárth Dániel*: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek). In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. Bárth Dániel. Budapest 2013. 9–42.
19. *Bárth Dániel*: A 18. századi Bácska „alulnézeti” egyháztörténete. Délvidéki Szemle 6. (2019) 1. sz. 20–38.
20. *Bartók Béla*: Népzene és a szomszéd népek népzeneje 127 dallammal. Budapest 1934.
21. *Bauk, Franka*: Povijest školstva i prosvjete u Međimurju (Prilog hrvatskoj nacionalnoj povijesti osnovnog školstva i prosvjete). Čakovec 1992.
22. *Bednarski, Damian*: Achilles Ratti i jego misja na Górnym Śląsku. In: Korfanty i inni... Rok 1918 na Górnym Śląsku. Ed. Myszor, Jerzy– Olszar, Henryk. Katowice 2018. 225–244.
23. *Bedők Péter*: Dualizmuskori magyar asszimilációs törekvések a Muraközben. Történeti Földrajzi Közlemények 6. (2018) 1. sz. 98–110.
24. *Beke Margit* (szerk.): A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. kötet. München–Budapest 1992.
25. *Berezowski, Henryk*: Towarzystwo Radiotechniczne ELEKTRIT Wilno 1923–1939. Warszawa 2011.
26. *Békássy Jenő*: Zala vármegye feltámadása Trianon után. Budapest 1930.
27. *Bencsik Péter*: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években. Budapest 2022.
28. *Bibó István*: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Bibó István munkái: centenáriumi sorozat 5. Budapest 2011.
29. *Bíró László*: A jugoszláv állam 1918–1939. Budapest 2010.

30. *Blet, Pierre*: XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján. Budapest 2004.
31. *Bojtár Endre*: Európa megrablása. A balti államok bekebelezésének története dokumentumok tükrében 1939–1989. Budapest 1989.
32. *Juliane Brandt*: A vallás társadalomtörténete. Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest 2006. 260–282.
33. *Briedis, Laimonas*: Vilnius. City of Strangers. Vilnius 2016.
34. *Bublauskas, Alfredas*: Universitas Vilnensis 1579–2004. 2004 Vilnius.
35. *Bubnys, Arūnas*: Eksterminacija žydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944). Pamięć i Sprawiedliwość 16. (2010) 9/2. sz. 229–272.
36. *Buchowski, Krzysztof*: Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940. Białystok 1999.
37. *Buchowski, Krzysztof*: Stosunki polsko-litewskie na sejmieńczyźnie na przełomie XIX i XX wieku. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis 23. (2003) 171–190.
38. *Buchowski, Krzysztof*: Szkice polsko-litewskie czyli o niełatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku. Toruń 2006.
39. *Bukowicz, Jan–Górski, Tadeusz* (ed.): Stolica Apostolska a biskup Jerzy Matulewicz 1916–1921. Fontes Historiae Marianorum 2. Warszawa 1996.
40. *Bunjac, Branimir* (ed.): Međimurje u drugom svjetskom ratu. Čakovec 2007.
41. *Bunjac, Branimir*: Franjevački samostan u Čakovcu i Međimurje u sjeni totalitarizma (1941.–1947.). In: 350 godina franjevaca u Čakovcu. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 20 i 21 veljače 2009. u Čakovcu. Ed. Hranjec, Stjepan. Čakovec 2010. 285–315.
42. *Bunjac, Branimir*: Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914–1947. Čakovec 2012.
43. *Bunjac, Branimir–Stevanović, Marija–Vegh, Ivona*: Gramatike »Međimurskoga« jezika iz 1942. godine. Filologija 61. (2013) 67–164.
44. *Bubnys, Arūnas*: Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). Studia Podlaskie 17. (2007/2008) 133–144.
45. *Cavalleri, Ottavio*: Mons. Achille Ratti küldetése a balti országokban (1918–1921). In: A katolikus egyház a balti országokban. Szerk. Caprioli, Adriano–Vaccaro, Luciano. Budapest 2000. 249–275.

46. *Cvetko, Matej*: Međimurje u Drugom svjetskom ratu i poraću (1944. – 1946.) Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet. Zagreb 2016.
47. *Cywiński, Bohdan*: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. I. Gyökerek a kezdetektől 1945-ig. Piliscsaba 1999.
48. *Cywiński, Bohdan*: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. II. „... titeket is üldözni fognak” 1944–1958. Budapest 2005.
49. *Čepaitienė, Rasa*: Vilniaus bažnyčių likimas sovietmečiu (1944–1990). Liaudies Kultūra 86. (2005) 5. sz. 32–38.
50. *Črep, Josip*: Međimurje uoči Drugog svjetskog rata. In: Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu. Zbornik radova. Ed. Branimir Bunjac. Čakovec 2007.
51. *Črep, Josip*: Međimurci u svjestkim ratovima. Građa za povjesnicu Međimurja. Čakovec 2019.
52. Csáktornya város népiskolájának története. Összeállította: Tanítóttestület, Fischel F. (Strausz Sándor) Könyvnyomdája, Csáktornya, 1896.
53. *Csíky Balázs*: Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása. Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte Tóth Krisztina. Budapest 2018.
54. *Csíky Balázs*: Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példáján. In: Jubileumi esztendőök és katolikus megújulás. Csíky Balázs válogatott írásai. Sajtó alá rendezte: Somorjai Ádám. Budapest 2021. 21–38.
55. *Csóti Csaba*: A trianoni döntés és Zala megye. In: Zala Megye Ezer Éve. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001. 214–217.
56. *Czyżewski, Stanisław*: Wspomnienia o księdzu doktorze Romualdzie Jałbrzykowskim arcybiskupie metropolie wileńskim. Spisane w 1959 roku. Wrocław 2015.
57. Domorci! Međimurci! Suženjstvu je našem kraj! Izložba povodom 100. obljetnice odcjepljenja Međimurja od mađarske države. Katalog. Ed. Šestak, Ana. Čakovec 2019.
58. *Damiš, Ivan*: Iz prošlosti župe Čakovec. Zagreb, 1994.
59. *Damiš, Ivan*: Međimurski franjevci 20. stoljeća. Isluženi pokojni franjevci (OFM). Zagreb 2002.
60. *Davies, Norman*: A varsói felkelés. „A ’44-es varsói csata.” Budapest 2008.
61. *Demény János*: Bartók dokumentumok Jugoszláviából. Új Zenei Szemle 7. (1956) 9. sz. 11–14.
62. *Dolinar M., France*: Cerkevna Organizacija ob današnji slovensko-avstrijski meji od Jožefinskih reform do danes. Zgodovinski časopis. 46. (1992) 4. sz. 429–435.

63. *Dóka Klára*: Egyházlátogatások Zala megyében 1848 előtt (18–19. századi vitizációk, különös tekintettel a Veszprémi Érseki Levéltár dokumentumaira). Zalai Múzeum 7. (1997) 51–56.
64. *Dr. Sebestyén Mátyás*: Ahogy én láttam... Studia Notarialia Hungarica Tom. XVIII. Szerk. Rokolya Gábor. Budapest 2016.
65. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo wileńskie., bez miasta Wilna. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1936.
66. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII. 1931 r.: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: Miasto Wilno. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1937.
67. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo białostockie. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938.
68. Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931. r. mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność, stosunki zawodowe. Województwo nowogródzkie. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938.
69. Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9. XII 1931 r. mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność. Polska. Główny Urząd Statystyczny. Warszawa 1938.
70. *Drvoderić, Josip*: Generalni vikarijat za Međimurje (1941–1945). Diplomski rad. Katolički Bogoslovni Fakultet Sveučilište u Zagrebu. Zagreb 1996.
71. *Dugački, Zvonimir*: Međimurje – zemlja i stanovništvo. Čakovec 1936.
72. *Dworski, Michał*: Wspólnota losu. Relacje polsko-litewskie na emigracji po zakończeniu II wojny światowej z perspektywy ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej. Studium Vilmense A 17. (2020) 46–51.
73. *Eidintas, Alfonsas*: Antanas Smetona and His Lithuania. From the National Liberation Movement to an Authoritarian Regime (1893–1940). Leiden–Boston 2015.
74. *Eidintas, Alfonsas–Bublauskas, Alfredas–Kulakauskas, Antanas–Tamošaitis, Mindaugas*: The History of Lithuania. Második kiadás. Vilnius 2015.
75. Emlékirat Muraköznek Magyarországhoz való tartozása ügyében. Budapest 1920.
76. *Erich Senn, Alfred*: Lithuania 1940. Revolution from above. Amsterdam–New York 2007.
77. *Eugenio Láposi Haller*: La Giustizia Del Muraköz, Budapest 1941.

78. *Fára József*: Muraköz történetének rövid foglalata. Különlenyomat a Dunántúli Szemle 1942. évi 3–4. számából. Szombathely 1942.
79. *Feletar, Dragutin*: Legrad. Čakovec, 1971.
80. *Feletar, Dragutin*: Učeni pavlin Josip Bedeković (1688–1760) i njegovo djelo. In: *Josip Bedeković*: Knjiga o sv. Jeronimu, Iliriku i Međimurju. (Eredeti mű: Natale solum magni ecclesiae doctoris sancti Hieronymi. Neostadii Austriae 1752) Zagreb–Čakovec 2017. 511–550.
81. *Gárdonyi Máté*: Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe. Második kiadás. Budapest 2009.
82. *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. Második kiadás, Budapest 1999.
83. *Gergely Jenő*: Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990). In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2000. Szerk. Zombori István. Budapest 2001. 15–102.
84. *Gottsmann, Andreas*: Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie: Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914. Wien 2010.
85. *Göncz László*: A területi integritás szellemében. Pehm (Mindszenty) József megnyilatkozásai a visszacsatolt Muramentéről és Muraközről. Vasi Szemle 59. (2005) 4. sz. 415–423.
86. *Göncz László*: Felszabadulás vagy megszállás? A Mura mente 1941–1945. Lendva 2006.
87. *Göncz László*: „Álmaink álma Alsólendva és a Muraköz.” Mindszenty (Pehm) József erőfeszítései a Mura mente visszacsatolásáért. Zalai Múzeum 21. (2013) 45–58.
88. *Grgić, Stipica*: Accepting the Border, Choosing the Border: The Štrigova and Razkrižje Micro-region in the First Half of the 20th Century. Prispjevki za novejšo zgodovino 56. (2017) 3. sz. 26–43.
89. Grösz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó alá rendezte: Török József. Budapest 1995.
90. *Gyáni Gábor*: Mesélő naplók és levelek. Az ego-dokumentumok történetírói haszna. Bárka 27. (2019) 2. sz. 69–74.
91. *Gyáni Gábor*: Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle. In: Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú

- történetírás – helytörténeti kutatás. Szerk. Vonyó József–Pilkhoffer Mónika–Lengvári István. Pécs–Budapest 2019. 23–53.
92. *Hadrovics László*: Muraköz helynevei. Budapest 1934.
93. *Hetényi Varga Károly*: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. kötet. Abaliget 1994.
94. *Hetényi Varga Károly*: Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok 1938–1941. Budapest 2012.
95. *Hornyák Árpád* (Szerk.): Szerb iratok a trianoni békeszerződésről. Budapest 2021.
96. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Budapest 1990.
97. *Horvat, Rudolf*: Poviest Međimurja. Reprint kiadás. Čakovec 1993. (Eredeti kiadás Zagreb 1944).
98. *Huener, Jonathan*: The Polish Catholic Church under German occupation. The Reichsgau Wartheland, 1939–1945. Bloomington 2021.
99. *Hutinec, Goran*: List Muraköz-Megyimurje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimurju (1941-1943). Radovi 37. (2005) 283–310.
100. *Hutinec, Goran*: Kotarska oblast Čakovec. Prelog 1941. – 1945. In: Međimurje u drugom svjetskom ratu. Ed. Bunjac, Branimir. Čakovec 2007. 101–138.
101. *Huzjan, Vladimir*: Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941.–1945.) Zagreb–Varaždin 2020.
102. I diari di Achilles Ratti. Vol II. Nunzio apostolico in Polonia (1919-1920). Collectanea Archivi Vaticani 94. Ed. Venditti, Gianni. Città del Vaticano 2015.
103. *Jah, Julijana*: Međimurje u suvremenon dobu. In: Pregled povijest Međimurja. Ed. Bunjac, Branimir. Čakovec 2003. 123–169.
104. *Jalbrzykowski, Andrzej Grabia*: Wspomnienia wileńskie (1939–1940). Ed. Gmitruk, Janusz–Mazurek, Jerzy. Warszawa 2005.
105. *Jakimowicz, Marcelina*: Dziennik Henia. Życie społeczne i kontakty międzyetniczne na Wileńszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym w dziecięcym dokumencie osobistym. Wrocławskie Studia Wschodnie 21. (2017) 213–234.
106. *Jakubec, Pavol*: Together and Alone in Allied London: Czechoslovak, Norwegian and Polish Governments-in-Exile, 1940–1945. The International History Review 42. (2020) 2. sz. 465–484.
107. *Januszewska-Jurkiewicz, Joanna*: Stosunki naradowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939. Katowice 2011.

108. *Jasiewicz, Krzysztof*: Nieznany epizod II wojny światowej. Sowiecka okupacja Suwalszczyzny 24 IX – 6 X 1939 r. *Dzieje Najnowsze* 50. (2018) 4. sz. 31–56.
109. *Jokubauskas, Vytautas– Vaičėnonis, Jonas– Vareikis, Vygantas– Vitkus, Hektoras*: Valia priešintis: Paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos. Klaipėda 2015.
110. *Jegelevičius, Sigitas*: Dialogai ir konfliktai: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1939–1944). *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*. 24. (2004). 523–537.
111. *Jokubauskas, Vytautas*: Lietuvos šauliai tarpukariu: Lietuviai, katalikai, visuomenės elitas. *Acta historica universitatis Klaipedensis* 28. (2014) 75–102.
112. *Juhász Gyula* (szerk.): Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában. 1939–1940. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. Budapest 1962.
113. *Juhász Gyula–Fejes Judit* (szerk.): Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. Budapest 1982.
114. *Juhász József*: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Budapest 1999.
115. *Kalšan, Vladimir*: Građansko društvo u Međimurju. Čakovec 2000.
116. *Kalšan, Vladimir*: Iz vjerskog života Međimurja. Čakovec 2003.
117. *Kalšan, Vladimir*: Međimurska povijest. Čakovec 2006.
118. *Kalšan, Vladimir*: Međimurje 1918 i 1919 godine. In: 1918. u Hrvatskoj povijesti. Zagreb 2012.
119. *Kalšan, Vladimir*: Međimurski biografski leksikon. Čakovec 2012. 132–133.
120. *Kalšan, Vladimir*: Muraköz történelme. Csáktornya 2014.
121. *Kalšan, Vladimir*: Međimurje u drugom svjetskom ratu. Čakovec 2015.
122. *Kaposi Zoltán*: Nagykanizsa gazdasági változásai a trianoni béke következtében. In: 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Szerk. Honvári János. Győr 2008. 10–24.
123. *Kapun, Vladimir*: Međimurje 1918. Čakovec 1982.
124. *Karakaš Obradov, Marica*: Migracije Mađarskog stanovništva na Hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije. *Tokovi istorije*. 1. (2012) 87–105.
125. *Kasparavičius, Algimantas*: Lietuvos ir Vatikano santykiai, arba Šventojo Sosto reikšmė tarpukario Lietuvos užsienio politikai. *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*. 23. (2003) 295–379.

126. *Kaschuba, Wolfgang*: Einführung in die Europäische Ethnologie. München 2012.
127. *Kasparavičius, Algimantas*: Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika. Vilnius 2008.
128. *Káli Csaba*: Fára József előélete és főlevéltárnoki tevékenysége Zala megyében (1884–1938). In: Fára József főlevéltárnok emlékezete. A 2011. szeptember 28-án Zalaegerszegen tartott tudományos emlékülés előadásai. Szerk. Erős Krisztina. Zalai Gyűjtemény 73. Zalaegerszeg 2013. 13–26.
129. *Kiss Gy. Csaba*: Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai. Egy nemzeti jelkép történetéhez. Budapest 2011.
130. *Kiss Gy. Csaba*: Nemzetek és előítéletek. Esszék, Tanulmányok az Adriától a Balti-tengerig. Budapest 2013.
131. *Kocka, Jürgen–Haupt, Heinz-Gerhard*: Comparison and Beyond: Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History. In: Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives. Ed. Kocka, Jürgen–Haupt, Heinz-Gerhard. New York–Oxford 2009. 1–30.
132. *Kolarić, Juraj*: Međimurje u župnim kronikama tijekom mađarske okupacije (1941. – 1945.) In: Međimurje u drugom svjetskom ratu. Ed. Bunjac, Branimir. Čakovec 2007. 23–100.
133. *Kolarić, Juraj*: Mađarska okupacija Međimurja u “Katoličkom listu“ (1941. – 1945.). In: Međimurje u Drugom Svjetskom Ratu. Zbornik radova. Ed. Bunjac, Branimir. Čakovec, 2007. 323–334.
134. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925. Dziennik Ustaw. Poz. 501. Nr. 72. 1084–1094.
135. *Kovač, Patrik*: Odnos NDH prema Međimurju i mađarska okupacija (1941. –1945.) Sveučilište Jurja Dobrile u Puli. Filozofski fakultet. Pula 2018.
136. *Kovačić, Davor*: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u drugom svjetskom ratu. Polemos 13. (2010) 26. sz. 59–78.
137. *Kovács Attila–Tátrai Ágnes*: Magyarok a Muravidéken 1918–1945. Kronológia. Ljubljana 2013.
138. *Kowalski, Mariusz*: Wileńszczyzna jako problem geopolityczny. In: Problematyka geopolityczna ziem polskich. Ed. Eberhardt, Piotr. Prace Geograficzne nr. 218. Warszawa 2008. 267–296.

139. *Krahel, Tadeusz*: Zarys dziejów (archi)diecezji wileńskiej. *Studia Teologiczne* 5–6. (1987–1988) 7–72.
140. *Krahel, Tadeusz*: Archidiecezja wileńska. In: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Ed. Zieliński, Zygmunt. Katowice 1992. 11–65.
141. *Krahel, Tadeusz*: Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. *Studia i szkice*. Białystok 2014.
142. *Krahel, Tadeusz*: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945. *Második kiadás*. Białystok 2020.
143. *Krašić, Stjepan*: Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću. Dubrovnik 2009.
144. *Kring Miklós*: A muraközi országhatár a magyar–horvát viszony történetében. Budapest 1942.
145. *Krišto, Jure*: Katolička crkva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Časopis za suvremenu povijest* 27. (1995) 3. sz. 461–474.
146. *Krišto, Jure*: Stoljeće naroda i Crkve Povijest Katoličke Crkve u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću. Zagreb 2019.
147. *Kucharski, Kazimierz*: Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie. Bydgoszcz 1994. 441–462.
148. *Kučeković, Aleksandra*: Rušenje pravoslavnih crkava na području Pakračko-slavonske eparhije početkom Drugog svjetskog rata: osvrt iz ugla sačuvane eparhijske arhive. In: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Ed. Radanović, Milan. Zagreb 2019.
149. *Lagzi Gábor*: Ellenzékiség és együttműködés között. Ukránok a két világháború közötti Lengyelországban (1918–1939). Budapest 2015.
150. *Lagzi Gábor*: Városok a határon. Wrocław, L’viv és Vilnius multikulturizmusa a múltban és a jelenben. *Universitas Pannonica* 31. Budapest 2016.
151. *Lajtman, Juraj* (ed.): *Međimurje 1919–1959*. Čakovec 1959.
152. *Laukaitytė, Regina*: Lietuvos vienuolijos XX a. istorijos bruožai. Vilnius 1997.
153. *Laukaitytė, Regina*: Vilniaus arkivyskupijos integravimas į Lietuvos bažnyčios gyvenimą 1942–1944 m. *Bažnyčios Istorijos Studijos*. Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos *Metraštis* 1. (2007) 43–61.
154. *Laukaitytė, Regina*: Archidiecezja wileńska w latach 1942–1944: pod władzą Mečislovas Reinyša. *Biuletyn Historii Pogranicza* 9. (2008) 35–51.

155. *Laukaitytė, Regina*: Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944). Vilnius 2010.
156. *Láposi Haller Jenő*: Igazságot Muraköznek! Budapest 1938.
157. *Leśniewska-Napierała, Katarzyna*: Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku. Łódź 2015.
158. *Lewandowska, Stanisława*: Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej. Warszawa 2001.
159. *Liekis, Šarūnas*: 1939 The Year that Changed Everything in Lithuania's History. Amsterdam–New York 2010.
160. *Liptai Ervin–Trgo, Fabijan* (szerk.): Horthy–Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945. Budapest 1986.
161. *Lovas Kiss Antal*: Pap, közösség, hatalom. A kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó főbb tényezők a kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltásig. In: Hatalom és kultúra II. Szerk. Jankovics József–Nyerges Judit. Budapest 2004. 305–317.
162. *Łossowski, Piotr*: Litwa a sprawy polskie 1939–1940. Warszawa 1982.
163. *Łossowski, Piotr*: Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie, 1883–1939. Warszawa 1985.
164. *Łossowski, Piotr*: Stosunki polsko-litewskie 1921–1939. Warszawa 1997.
165. *Mačiulis, Dangiras–Staliūnas, Darius*: Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question 1883–1940. Marburg 2015.
166. Magyar Statisztikai Közlemények. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 42. kötet. Budapest 1912.
167. *Maitz Péter*: A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon: egy nyelvi ideológia elemei. Magyar Nyelv 102. (2006) 3. sz. 307–322.
168. *Majstorović, Marijan*: Stoljeće slovenskih teritorijalnih posezanja. Raskrižje – početak komadanja Hrvatske. Zagreb 2018.
169. *Makkai Béla*: Történelmi gyepűvidék – etnikus átjárókkal. Dr. Sebestyén Mátyás perlaki közjegyző elmékirata elé. In: Eszme és történet. A Molnár Tamás Kutató Központ Tanulmánykötete. Szerk. Ekert Mária–Molnár Attila Károly. Budapest 2014. 336–353.
170. *Makowski, Bronisław*: Litwini w Polsce 1920–1939. Warszawa. 1986.
171. *Maksimaitis, Mindaugas*: Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus. Vilnius 2006.

172. *Maksimaitis, Mindaugas*: Michał Römer w Wilnie 1940 roku. *Acta Universitatis Wratislaviensis N. 3775. Przegląd Prawa i Administracji* 109. (2017) 303–316.
173. *Matković, Blanka*: Pravni položaj vjerskih zajednica u Kraljevini Jugoslaviji i političko-društveni kontekst konkordata sa Svetom Stolicom. *Bosna Franciscana* 38. (2013) 107–145.
174. *Matković, Hrvoje*: Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Második, bővített kiadás. Zagreb 2002.
175. *Matotek, Višnja*: Međimurje u razvijenom srednjem vijeku i ranom novom vijeku. In: *Pregled povijest Međimurja*. Ed. Bunjac, Branimir. Čakovec 2003. 49–79.
176. *Merk Zsuzsa*: Adatok Budanovich Lajos püspök tevékenységéhez a Délvidék Magyarországhoz kerülésének időszakában (1941–1944). In: *Bács-Kiskun megye múltjából* 14. Szerk. Iványos-Szabó Tibor–Tóth Ágnes. Kecskemét 1998. 263–283.
177. *Merkys, Vytautas*: Vilniaus vyskupijos kunigų tautybė ir jų paskirstymas 1908–1918 m. *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis* 22. (2003) 144–160.
178. *Merkys, Vytautas*: Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m. Vilnius 2006.
179. *Mészáros István*: Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány. Budapest 2005.
180. *Miklaševič, Irena*: Niektóre aspekty współpracy KGB Litewskiej SRR i Służby Bezpieczeństwa MSW PRL skierowane przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 60. *Soter* 58. (2009) 30. sz. 157–168.
181. *Miklaševič, Irena*: Czynniki narodowościowy, jako metoda pracy sowieckich służb bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim (na przykładzie archidiecezji wileńskiej). *Soter* 72. (2012) 44. sz. 31–40.
182. *Mikłaszewicz, Irena*: Brzemie polskości. Odniesienie do Polski jako czynnika obciążającego katolików i duchowieństwo polskie w litewskiej części archidiecezji wileńskiej w materiałach sowieckich służb represyjnych. In: *Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992*. Ed. Wasilewski, Jarosław. Białystok–Warszawa 2019. 188–201.
183. *Miknys, Rimantas*: Vilnius and the Problem of Modern Lithuanian Statehood in the Early Twentieth Century. *Lithuanian Historical Studies* 2. (1997) 1. sz. 108–120.
184. *Miknys, Rimantas*: Józef Mackiewicz i Michał Römer a sprawa lituanizacji Wileńszczyzny w latach 1939–1940. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy* 16. (2016) 148–162.

185. *Miknys Rimantas–Zasztow, Leszek*: Michał Römer i jego metryka (Bevezető tanulmány). In: Michał Römer: *Dzienniki*. Tom 1. 1911–1913. Warszawa 2017.
186. *Mileryté, Giedrė*: Between hatred and cooperation: Stalinist foreign policy in the Lithuanian and Polish debate in emigration. *Pecob's Papers Series* 23. (2012) 9–27.
187. *Misiunas J., Romuald–Taagepera, Rein*: A balti államok története 1940–1986. Budapest 1994.
188. *Molnár András*: A Muraköz 1848-ban. *Századok* 132. (1998) 2. sz. 293–324.
189. *Molnár Antal*: A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században. Budapest 2012.
190. *Muravölgyi József*: Muraköz és a horvátok. Budapest 1929.
191. *Müllerowa, Lidia*: Organizacja (archi)diecezji wileński w latach 1914–1984. *Studia Teologiczne* 5–6. (1987–1988) 144–160.
192. *Nagy Károly*: A csáktornyai m. kir. áll. polgári fiú- és leányiskola évkönyve az 1941–1942. iskolai évről. Csáktornya 1942.
193. *Nagy László*: Mindszenty József szerepe Muraköz visszacsatolásában. *Zempléni Múzsza* 16. (2016) 3. sz. 19–30.
194. *Németh László–Paksy Zoltán*: Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Dokumentum a Zala megyei zsidóság történetéből. Zalai Gyűjtemény 58. Zalaegerszeg 2004.
195. *Niwiński, Piotr*: Okręg Wileński AK w latach 1944–1948. Warszawa–Kraków 2014.
196. *Ochał, Artur*: Na litewskiej rubieży. Brygada KOP „Grodno” (1929–1939). Warszawa 2017.
197. *Ocytko, Małgorzata*: Problem Białorusinów katolików w diecezji wileńskiej w okresie ordynariatu biskupa Jerzego Matulewicza (1918–1925). In: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*. Ed. Kietliński, Marek–Sychowicz, Krzysztof–Śleszyński, Wojciech. Białystok 2005. 250–263.
198. *Olczyk, Aniela*: Zgromadzenie Córek Maryi Wspomożycielki (salezjanki). In: *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Ed. Zieliński, Zygmunt. Katowice 1992. 372–386.
199. *Orcsik Károly*: A magyar katolikusok helyzete a Délvidéken 1918 és 2018 között. In: *Fejezetek Vajdaság Egyháztörténetéből*. Vajdaság 3. Szerk. Ördögh Tibor. Szabadka 2020. 11–108.

200. *Osterhammel, Jürgen*: The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century. Princeton 2014.
201. *Ö. Kovács József*: Jelenkorkutatás és politikai diktatúra társadalomtörténeti nézőpontból. Orpheus Noster. A KRE Eszme-, Kultúr-, és Vallástörténeti Folyóirata 4. (2012) 2. sz. 7–29.
202. *Ö. Kovács József*: A vidéki egyházi társadalomtörténet összehasonlítási lehetőségeiről (20. század). In: Az egyház társadalma – a társadalom egyháza. Egyház és Társadalom Közép- és Kelet-Európában a 20. században. Szerk. Bánkuti Gábor–Nagy Mihály Zoltán. Pécs 2015. 9–20.
203. *Paczowski, Andrzej*: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989 (fordította Pálfalvi Lajos). Budapest 1997.
204. *Papp Richárd*: Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léhelyzetek kulturális antropológiai értelmezései. Budapest 2003.
205. *Pavalkis, Viktoras*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Vilniuje (1940–1947). Aidai 2. (1974) 56–63.
206. *Pándi Lajos* (szerk.): Köztes-Európa 1763-1993. Térképgyűjtemény. Budapest 1995.
207. *Pehm József*: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg 1934.
208. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. ВВиленский уезд - г.Вильна. С.-Петербург: 1903-1905. Демоскоп Weekly. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=91 (Utoljára megtekintve: 2021.11.28.).
209. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Виленская губерния – вся. С.-Петербург: 1903-1905. Демоскоп Weekly. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=87 (Utoljára megtekintve: 2022.01.30.).
210. *Petrović, Zorica*: The Roman Catholic Church and Clergy in the Nazi-Fascist Era on Slovenian Soil. Athens Journal of History 4. (2018) 3. sz. 227–251.
211. *Radić, Radmila*: Pregovori o konkordatu između Kraljevine SHS i Svete Stolice 1925 godine. Anali 69. (2021) 1. sz. 69–108.
212. *Rauch, Georg*: A balti államok története 1917–1940. Budapest 1994.
213. *Razum, Stjepan*: Sveta Stolica, Nezavisna Država Hrvatska i Katolička crkva u Hrvatskoj, 1941–1945. Fontes 2. (1996) 1. sz. 343–463.

214. *Rácz Erika*: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura-menti településeken 1945-ig. *Kisebbségkutatás* 14. (2005) 1. sz. 76–80.
215. *Rokicki, Paweł*: Głinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich. Warszawa 2015.
216. *Ivan Sagata*: Politika NDH prema Međimurju. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu Filozofski Fakultet. Zagreb 2014.
217. *Salacz Gábor*: A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. München 1975.
218. *Sarnyai Csaba Máté*: Politikai és/vagy egyházkormányzati konfliktus? Megjegyzések a Muraköz zágrábi egyházmegyétől való elcsatolásának 1848-as történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1–2. (2008) 131–143.
219. *Sági György*: Nuspl János bácskai német plébános összefoglaló jelentése az 1944 utáni délvidéki megtorlásokról (forrásközlés). *Levéltári Közlemények* 84. (2017). 347–367.
220. *Schematismus cleri Archi-Diocesis Zagrabiensis*. Zagreb 1910.
221. *Schulze, Thies*: Nationalism and the Catholic Church: Papal Politics and 'Nationalist' Clergy in Border Regions (1918–1939). In: *The Nation State and Beyond. Governing Globalization Processes in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*. Ed. Löhr, Isabella–Wenzlhuemer, Roland. Heidelberg 2013. 235–255.
222. *Schulze, Thies*: Katholischer universalismus und vaterlandsliebe. Nationalitätenkonflikte und globale Kirche in den Grenzregionen Ostoberschleisen und Elsass-Lothringen 1918–1939. Paderborn 2021.
223. *Siptár Dániel*: Kolostoralapítások és szerzetesi lelkipásztorkodás a veszprémi egyházmegye török alól felszabadult részein. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 69–102.
224. *Skarbek, Jan*: Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3–1914. *Studia Teologiczne* 5–6. (1987–1988) 118–143.
225. *Skarbek, Jan*: Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia. *Symposium* 3.(1999) 1. (4) sz. 9–28.
226. *Snyder, Timothy*: *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven–London 2003.

227. *Snyder, Timothy*: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Budapest 2012.
228. *Sokcsevits Dénes*: A Független Horvát Állam és Magyarország 1941-ben. *Világtörténet* 19. (1997) 2. sz. 61–65.
229. *Sokcsevits Dénes*: A horvát nemzettudat fejlődése a 18–20. században. In: *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk. Ábrahám Barna–Gereben Ferenc–Stekovics Rita. Piliscsaba 2003. 202–216.
230. *Sokcsevits Dénes*: A katolikus egyház Horvátországban az usztasa és a szocialista rendszer idején. *Világtörténet* 2. (2010) 54–68.
231. *Sokcsevits Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest 2011.
232. *Somorjai Ádám* (szerk.): A Vatikáni Államtitkárság Történeti Levéltára hungarika anyagainak inventáriumai 5/1. A Magyar Nemzeti Levéltár e-segédlet sorozata. Budapest 2022.
233. *Somorjai Ádám* (szerk.): Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. II. rész 1938–1945. *Nunciusi jelentések* 3/2. Budapest 2022.
234. *Spires, Scott*: Lithuanian Linguistic Nationalism and the Cult of Antiquity. *Nations and Nationalism* 5. (1999) 4. sz. 485–500.
235. *Staliūnas, Darius*: Hybrid identities in the era of ethno-nationalism: The case of the *krajojcy* in Lithuania. *Acta Baltico-Slavica* 42. (2018) 253–270.
236. *Stanisław Wilk* (ed.): *Acta Nuntiaturae Poloniae* 57. Achille Ratti. Vol. I. Roma 1995.
237. *Stehle, Hansjakob*: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München–Zürich. 1975.
238. *Stopniak, Franciszek*: Archidiecezja wileńska w czasie II wojny światowej. *Studia Teologiczne* 5–6. 1987–1988. 323–361.
239. *Stravinskienė, Vitalija*: Wymiana, której nie było. Migracje między Litwą a Polską w latach 1944–1947. In: *Granice i pogranicza*. Ed. Guzowski, Piotr–Liedke, Marzena–Walczak, Wojciech. Białystok 2019. 295–307.
240. *Streikus, Arūnas*: Katalikų bažnyčios padėtis nacių okupuotoje Lietuvoje. *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Metraštis*. 27. (2005) 407–414.
241. *Szczurowski, Maciej*: Kościół katolicki na Wileńszczyźnie w walce o niepodległość Polski w latach 1939–1940. In: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*. Ed. Kietliński, Marek–Sychoicz, Krzysztof–Śleszyński, Wojciech. Białystok 2005. 351–369.
242. *Szerző nélkül*: *Die Murinsel* (kiadvány). Budapest 1941.

243. *Szijártó M. István*: A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata. Mikrotörténelem 7. Budapest 2014.
244. *Szot, Adam*: Abp Romuald Jałbrzykowski metropolita wileński. Lublin 2002.
245. *Szot, Adam*: Z Wilna do Białegostoku. Początki Seminarium Duchownego w Białymstoku z siedzibą przy ul. Słonimskiej 8. Rocznik Teologii Katolickiej 15. (2016) 1. sz. 217–236.
246. *Szot, Adam*: The Archbishop of Białystok Romuald Jałbrzykowski and His Curia's Efforts to Release Priests Arrested in the USSR After the Second World War. Rocznik Teologii Katolickiej 19. (2020) 227–238.
247. *Szücsi (Bajza) József*: Horvátország népessége. Földrajzi Közlemények 44. (1916) 230–259.
248. *Subačius, Paulius*: Az eufória és a hétköznapiok között az egyház Litvániában: Az első poszt-szovjet évtized. Fordította: Lacházi Aranka. In: A katolikus egyház a balti országokban. Szerk. Caprioli, Adriano–Vaccaro, Luciano. Budapest 2000. 311–333.
249. Ściśle tajny memoriał Wojewody Wileńskiego Bociańskiego z dn. 11 lutego 1936 r. O posunięciach władz administracji ogólnej w stosunku do mniejszości litewskiej w Polsce oraz o zamierzeniach w tym względzie na przyszłość. Kaunas 1939.
250. *Śleszyński, Wojciech*: Stosunki narodowościowe a Kościół katolicki na obszarze archidiecezji wileńskiej i diecezji pińskiej w okresie międzywojennym. In: Od Vixdum Poloniae unitas do Totus tuus Poloniae populus. Wileńska prowincja kościelna w latach 1925–1992. Ed. Wasilewski, Jarosław–Wilczewski, Waldemar F. Białystok–Warszawa 2018. 62–71.
251. *Šalčius, Juozas*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys. Chicago 1977.
252. *Salmič, Igor*: Al di là di ogni pregiudizio. Le trattative per il concordato tra la Sante Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922-1938). Roma 2015.
253. *Tarka, Krzysztof*: Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce Rządu Polskiego na uchodźstwie 1939–1945. Opole 1998.
254. *Tolomeo, Rita–Giammei, Camilli* (ed.): Lietuva bažnyčios nepaprastųjų reikalų kongregacijos archyvo dokumentuose. Lietuvos istorijos šaltiniai. Vol. XII. Vilnius 2014.
255. *Tomas, Domagoj*: Apostolska administratura za sjevernu Slavoniju i Baranju u kontekstu crkveno-državnih odnosa. Doktorski rad. Zagreb 2016.

256. *Tomaszewski, Login*: Kronika wileńska 1941–1945. Z dziejów polskiego państwa podziemnego. Warszawa 1992.
257. *Tomaszewski, Login*: Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945. Warszawa 1999.
258. *Tomka Béla*: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas* 20. (2005) 1–2. sz. 243–258.
259. *Tomka Béla*: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest 2009.
260. *Tóth Krisztina*: Az Apostoli Szentszék és Trianon egyházkormányzati következményei. Budapest–Róma 2021.
261. *Tóth Tamás*: A bácsi apostoli kormányzóság 1941-es visszacsatolása Kalocsához Ijjas József feljegyzései alapján. *Deliberationes*. 1. (2008) 1. sz. 123–138.
262. *Tóth Tamás*: Ijjas és Budanovich. *Bácsország* 1. (2009) 48. sz. 25–35.
263. *Tóth Tamás*: A Szentszék és az I. világháborút követő politikai változások Magyarországon. In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*. Szerk. Fejérdy András. Budapest–Róma 2015. 61–74.
264. *Tóth Tamás*: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye mártír papjai 1944–1945-ben. In: *Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Szerk. Somorjai Ádám–Zombori István. Budapest 2016. 439–454.
265. *Tóth Tamás*: Hungaria Rómából. *Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből*. Budapest 2021.
266. *Tulaba, Ladas*: Nuo Dusios iki Tiberio. *Atsiminimai*. Vol. I Roma 1993.
267. *Tuskenis, Edvardas*: Lithuania in European politics: The Years of the First Republic 1918–1940. New York 1999.
268. *Vareikis, Vygantas*: Lemtingieji metai. *Lietuvos šaulių sąjungos veikla sovietinės okupacijos išvakarėse ir jos likvidavimo klausimai*. *Istorija*. 116. (2019) 4. sz. 55–77.
269. *Varga E. László*: A Muraköz és Mindszenty József. *Magyar Napló* 23. (2011) 8. sz. 29–41.
270. *Vasiliauskienė, Aldona*: Arkivyskupas Mečislovas Reinys Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentuose (1940–1941 m.) *Soter* 4. (2000) 32. sz. 57–67.
271. *Végh Ferenc*: Egy különleges határrégió. A Muraköz a 17. században. In: *A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*. Szerk. Fodor Pál–Sokcsevits Dénes. Budapest 2015. 522–528.
272. *Vértesi Lázár*: Frontátvonulás a Pécsi Egyházmegyében a Historia Domusok tükrében. In: *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Magyar

- vidék a 20. században 1. Szerk. Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József. Budapest 2017. 379–409.
273. *Vidović, Mile*: Povijest Crkve u Hrvata. Második, bővített kiadás. Metković–Split. 2007.
274. *Vilović, Đuro*: Tri sata. Roman Međimurskog prekreta 1918. Zagreb 1935.
275. *Vitkus, Hektoras*: Sąjungininkai ir (ar) priešai: Tautinių mažumų įvaizdžiai Lietuvos šaulių sąjungos, Latvijos Aizsargi ir Estijos Kaitseleit ideologijose. Acta historica universitatis Klaipedensis 28. (2014) 223–259.
276. *Wardzyńska, Maria*: Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 - lipiec 1944. Warszawa, 1993.
277. *Weeks, Theodore R.*: Vilnius between Nations 1795–2000. DeKalb. 2015.
278. *Wielhorski, Władysław*: Byt ludności polskiej w państwie litewskim w świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów. Wilno 1925.
279. *Wilanowski, Cyprian*: Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944. Warszawa 2000.
280. *Zakrzewski, Bogdan*: Bieg życia hymnu „Boże! coś Polskę” Pamiętnik Literacki 73. (1982) 3/4. sz. 55–84.
281. *Zavadzka, Alina*: Likwidacja Wileńskiego Seminarium Duchownego w 1945 roku. Rocznik Teologii Katolickiej 15. (2016) 1. sz. 238–248.
282. *Zavadzka, Alina*: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim (1944–1990). Białystok 2017.
283. *Zavadzka, Alina*: Polityka władz sowieckich wobec duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie po II wojnie światowej. Brzemie polskości. Odniesienie do Polski jako czynnika obciążającego katolików i duchowieństwo polskie w litewskiej części archidiecezji wileńskiej w materiałach sowieckich służb represyjnych. In: Od Maximis undique pressi do Totus Tuus Poloniae populus. Metropolie mohylewska i wileńska w latach 1798–1992. Ed. Wasilewski, Jarosław. Białystok–Warszawa 2019. 174–187.
284. *Zeidler Miklós*: A revíziós gondolat. Budapest 2001.
285. *Żbikowski, Andrzej*: Poles and Jews in the Vilnius Region in 1939–1941. Darbai ir dienos 67. (2017) 151–161.
286. *Žemaitis, Kęstutis*: Bažnyčios ir valstybės santykiai Lietuvoje 1918 – 1940 metais. Soter 32. (2000). 4. sz. 21–28.
287. *Žemaitis, Kęstutis*: Ks. Wincenty Senkus: lata trudu i nadziei w zakonie marianów. Soter 68. (2011) 40. sz. 55–64.

288. *Žepkaitė, Regina*: Vilniaus istorijos atkarpa 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d. Vilnius 1990.
289. *Žganec, Vinko*: Hrvatske pučke popijevke iz Međimurja. Prvi svezak. Zagreb 1921.
290. *Zsoldos Attila*: Zala megye kialakulása a megye intézmény története a 14. század elejéig. In: Zala megye ezer éve. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001.
291. *Zsoldos Attila*: Zala megye birtokviszonyai az Árpád-korban. In: Zala megye ezer éve. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg 2001.

X. Mellékletek

X.1. TÉRKÉPEK

1. térkép: A vilniusi érsekség a szovjet és a litván megszállás időszakában (1939–1941).
Forrás: *Tadeusz Krahel: Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945*. Białystok 2020. 33. (Továbbiakban: *Krahel, 2020.*) Felhasználva Tadeusz Krahel engedélyével. Feliratok: 1. A vilniusi érsekség, 2. A második Lengyel Köztársaság határa, 3. Litvánia határa 1939 október – 1940 június, 4. A Litván SZSZK határa 1940. június – 1941 június 5. A járások határa, 6. Az érsekség központja, 7. Esperességek, 8. A háború előtti vajdasági központok, 9. Tavak és folyók.

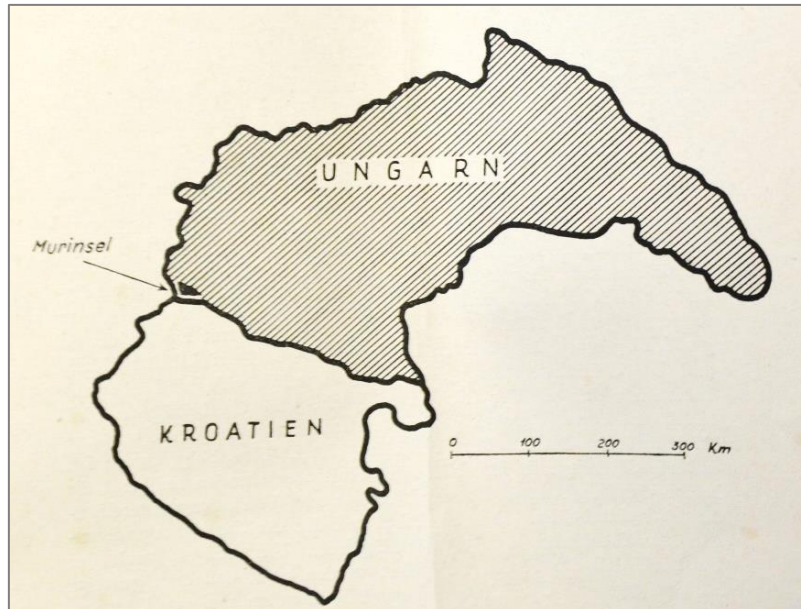
2. térkép: A vilniusi érsekség a német megszállás időszakában (1941–1944). Forrás: *Krahel, 2020. 39.* Felhasználva Tadeusz Krahel engedélyével. Feliratok: 1. A vilniusi érsekség, 2. A második Lengyel Köztársaság határa, 3. A német adminisztráció határa 1942–44, 4. Az érsekség központja, 5. Esperességek, 6. A háború előtti vajdasági központok, 7. Tavak és folyók.

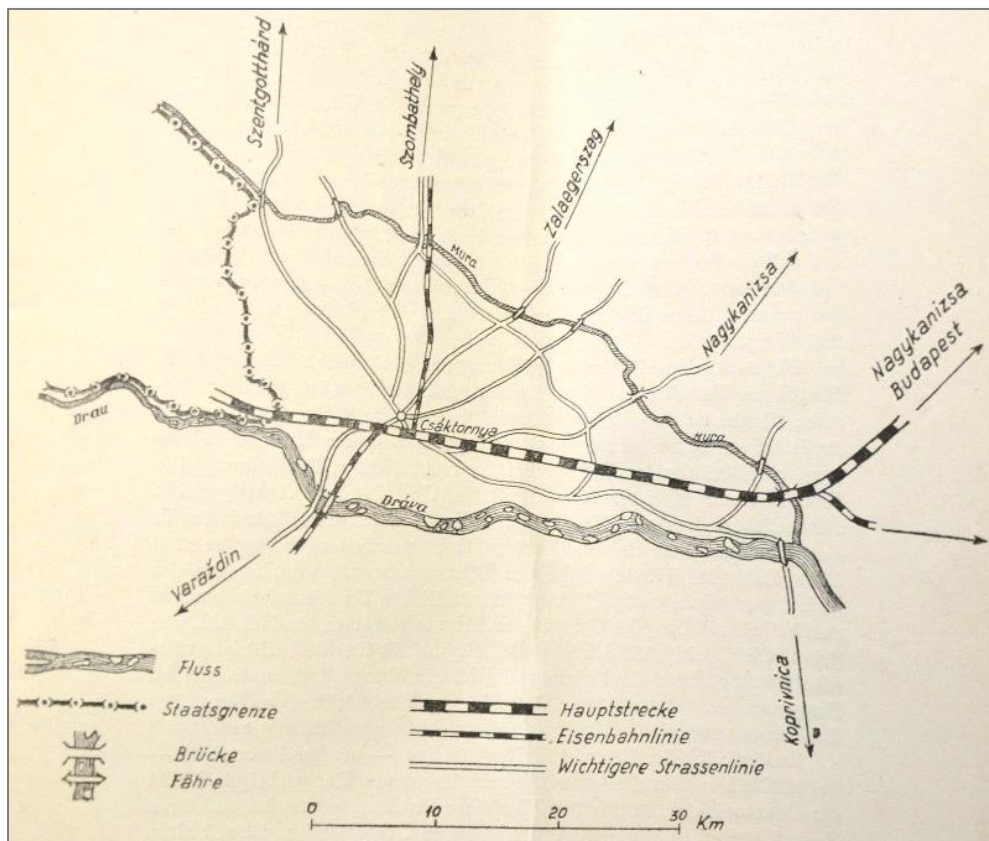
3. térkép: A vilniusi érsekség a második világháborút követően. Forrás: *Krahel, 2020.*
 43. Felhasználva Tadeusz Krahel engedélyével. Feliratok: 1. A vilniusi érsekség, 2. A második Lengyel Köztársaság határa, 3. A határ 1945 után, 4. Az érsekség központja, 5. Az esperességek székhelyei, 6. A háború előtti vajdasági központok, 7. Tavak és folyók.

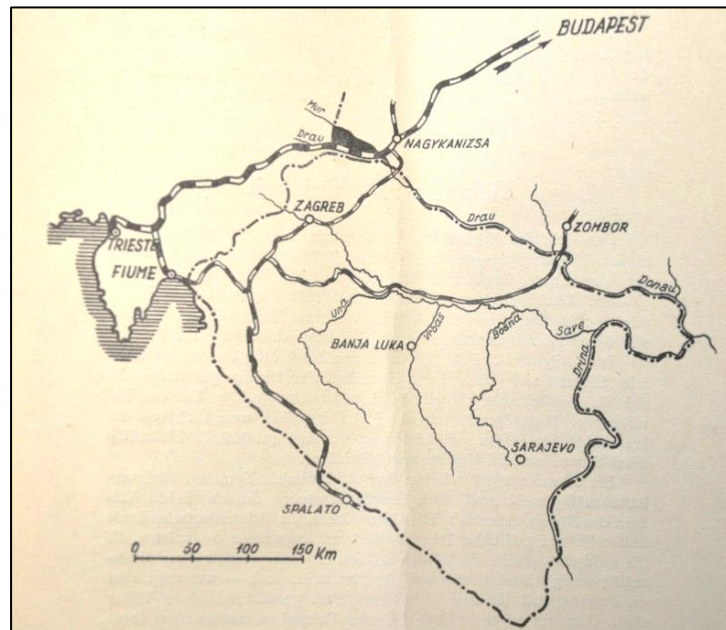
4. térkép: Muraköz elhelyezkedése Magyarország és az NDH között. Forrás: HU-MNL-ZVL-IV-401-c Zala vármegye főispánjának iratai. Elnöki iratok. (10 d.) *Szerző nélkül*: Die Murinsel (kiadvány). Budapest 1941. 5.

5. Muraköz közlekedési útvonalai. Forrás: *Ibidem*, 9.

6. Muraköz és az adriai vasútvonalak. Forrás: *Ibidem*, 13.

7. Katolikus egyháztartományok és egyházmegyék határai Jugoszláviában 1950-ben. Forrás: *Bohdan Cywiński: Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában. II. „... titeket is üldözni fognak” 1944–1958. Budapest 2005. 330.*

X.2. TÁBLÁZATOK

I. A szakrális terekben előforduló etnikai alapú atrocitások, rendbontások a vilniusi régióban és a Muraközben a második világháború alatt¹¹⁷⁶

Vilniusi régió		
Templom	Időpont	Megjegyzés
Szent Rafael templom, Vilnius	1940. január 21.	A szentmisén a lengyel nyelvű ének megzavarása litván énekekkel, többek között a litván himnusz eléneklésével.
Szent Jákob templom, Vilnius	1940. április eleje	Többszöri alkalommal kísérlet a lengyel nyelvű templomi énekek elhalkítására, bekiabálások.
Székesegyház, Vilnius	1940. április eleje	Többszöri alkalommal a lengyel nyelvű énekek elhalkítása litván nyelvű énekek beéneklésével. Egy kanonok prédikációjának megakadályozása lábbal való zajongással, hangoskodással és füttyüléssel.
Székesegyház, Vilnius	1940. április 21.	A lengyel nyelvű szentmise kezdetén a Litván Lövész Egylet tagjai kiabálásokkal megzavarták a miseliturgiát. Emiatt Romuald Jałbrzykowski érsek és a többi miséző pap a ministránsokkal kivonult a sekrestyébe. A rendbontók is a sekrestyébe mentek, és követelték a mise megtartását, illetve arra kényszerítették Antoni Cichoński kanonokot, hogy beszéljen az érsekkel azért, hogy engedélyezze a mise megtartását. Ennek elmaradását követően feltörték az orgona zárát és világi énekek énekeltek, többek között a litván himnuszt. Mindeközben több lengyel hívőt megvertek, sőt a litván rendőrök is letartóztattak néhány személyt. A zavargás tüntetéssé alakult át az érsek ellen, és a tömeg megpróbált betörni az érseki palotába (sikertelenül).
Székesegyház, Vilnius	1940. április 28.	A rendbontás miatt a miseliturgiát meg kellett szakítani. Egy litván nő a szószékről egy lengyelek ellen irányuló beszédet mondott. A Szent Kázmér kápolnában az esti vecsernyén ugyancsak megzavarták a lengyel hívek imádságát litván énekekkel. Eltorlaszolták a templom bejáratát, és egy lengyel nőt megvertek, aki megpróbált kijutni. Andrzej Grabia Jałbrzykowski visszaemlékezés szerint miután a megtámadott

¹¹⁷⁶ A három táblázat adatai nem minden esetben tekinthetőek teljeskörűnek, mivel a forrásfeldolgozással során az esetek száma bővíthet.

		nő elkezdett kiabálni egy litván rendőr még a templomban letartóztatta. A vecseryén történeteknek Vítus Peroni, a kaunasi apostoli nuncius titkára is a szemtanúja volt.
Székesegyház, Vilnius	1940. május 1–2.	Május 1-én a vecseryét és a latin nyelvű zsoltár eléneklését egy litván csoport megzavarta, ezért Jan Uszyłło rektor vezetésével a vecseryét mondó papok ki akartak vonulni az oltártól a sekrestyébe, de az összeverődött férfiak az útjukba állva ezt megakadályozták, és követelték a vecserye és mise megtartását, azonban erre nem került sor. A vecseryén történetek miatt másnap a reggeli szentmise elmaradt.
Szent Kázmér templom, Vilnius	1940. május 5.	A reggeli szentmise végén a <i>Boże coś Polskę</i> kezdetű dal eléneklését követően több lengyel hívőt megvertek a litván rendőrök és a Litván Lövész Egylet tagjai. Utóbbiak Vítus Peroni kaunasi apostoli nunciusi tiktárt is bántalmazták. Ezen túlmenően a litván rendőrség több lengyel hívő mellett Vítus Peronit szintén ideiglenesen letartóztattatta. Ugyanezen a napon az esti ötórás szentmisén (amelyre Vítus Peroni szintén visszament) megint zavargás alakult ki, mivel a miséző pap prédikációját hangoskodással többen megzavarták, és a lengyelül mondott <i>Oltalmad alá futunk</i> kezdetű ima alatt a litván lövészegylet tagjai több lengyel hívőt is megvertek, és megpróbáltak betörni a kolostorba (sikertelenül). A litván rendőrség beavatkozása megakadályozta az események további eszkalálódását.
Szent Katalin templom, Vilnius	1940. május 5.	Miseliturgia megzavarása, a hívek terrorizálása és fizikai bántalmazása.
Muraköz		
Templom	Időpont	Megjegyzés
Szent Miklós templom, Csáktornya	1941. május 20.	Vlado Vincek az esti szentmisén a <i>Boldogasszony Anyák</i> kezdetű ének alatt kivonult az oltártól a sekrestyébe. Ezt követően a felháborodott tömeg betört a kolostorba, és Vlado Vincek mellett Petronija Pajtler szerzetest a magyar katonai parancsnok elé vezették. Másnap a magyar katonaság Vlado Vinceket kitoloncolta a Dráván-túlra, míg Pecsornik Paula, a csáktornyai polgári iskola tanárnője szerint Petronija Pajtler önként távozott a Muraközből.
Szent Jákob templom, Perlak	?	A szentmise alatt a horvát és a magyar hívek egyszerre énekeltek, és a templomból kijöve dulakodás alakult ki közöttük. Ezt követően Alojzije Vojvoda plébános vasárnaponként külön magyar (egyszer) és külön horvát (kétszer) misét mondott.
Szenháromság templom, Drávavásárhely (Nedelišće)	1941. augusztus 20.	Valentin Lehpamer plébános és Dragutin Gazivoda káplán a magyar himnusz éneklése alatt kivonult a templomból.

Szent Vid templom, Muravid (Donji Vidovec)	1941. szeptember 28.	Franjo Balog plébános a magyar himnusz lejátszásakor kivonult az oltártól a sekrestyébe, és a hívek is elhagyták a templomot. Ezért a magyar hatóságok kihallgatták és államellenesnek nyilvánították, és több napra eltiltották a hitoktatástól.
Szent Miklós templom, Csáktornya	1941. november 2.	A horvát nyelvű tizenegy órás szentmise elején az újonnan alapított „Zrínyi” egyesület tagjai a horvát énekeseket kikergették a kórusról, és emiatt a liturgiát félbe kellett szakítani. A mise végén a jelenlévő magyarok a horvát „Mária leányokat” nem engedték kimenni a templomból.
Szent Vid templom, Muravid (Donji Vidovec)	1941. december 6.	Franjo Balog plébános Horthy Miklós névnapján nem a kormányzóért, hanem a molnárokért mutatta be a szentmisét, továbbá a liturgiát nem a főoltárnál, hanem a Szent Miklós és Szent Izidor mellékoltárnál végezte, ahol a feszület horvát szalaggal volt díszítve. Emiatt a plébánost a magyarpárti hívek feljelentették.
Szentháromság templom, Légrad (Legrad)	1943. február 2.	A leánykórus a magyar énekek alatt horvát dalokat énekelt. A nagykanizsai járásbírósg tárgyalta az ügyüket, de bizonyíték hiányában felmentették őket.
Antiochiai Szent Margit templom, Alsódomború (Donja Dubrava)	1943. szeptember 3.	Janko Breznik ideiglenes adminisztrátor többször is abbahagyta a misézést a magyar nyelvű kezdőének hallatára. A kóruson a harmóniumot lezárta, azonban azt Jenei Jenő, korábban felmentett kántor feltörte és újból használta. A levették végül elhagyták a templomot és az adminisztrátor megtartotta a szentmisét horvát nyelven.

II. A muraközi horvát papokkal szembeni magyar vádak, és a magyar hatóságok által államellenesnek, vagy „botrányosnak” ítélt esetek személyenként lebontva¹¹⁷⁷

Plébános, adminisztrátor, esperes, káplán, házfőnök, stb.	Szolgálati hely	Vádak, államellenes, és/vagy „botrányos” eset(ek)	Időpont	Következmény
Aleksandar Petek (k.)	Csáktornya			
Alojzije Vojvoda (adm.)	Perlak	<ul style="list-style-type: none"> • A kormányzó névnapiján nem mutatott be szentmisét a tiszteletére. • Prominens perlaki horvát szereplőkkel tartott fenn kapcsolatokat. • A perlaki Gasparich Márk emlékoszlop leleplezése alkalmával tartott szentmisét népünnepélynek nevezte. • Állítólag kijelentette, hogy nem köti a magyar hűségeskü. 	1941. december 6.	?
Anastazije Balent (k.)	Csáktornya			
Anđelo Novak (házfőnök)	Csáktornya	<ul style="list-style-type: none"> • Visszautasította a magyar kérelmet, hogy a Csáktornyán tartózkodó magyar ferencesek helyi gyerekeket gyóntathassanak. • A kolostorban tartott házkutatás során nem bejelentett élelmiszert (lisztet) találtak a csomagjában. 	1941 karácsonya	Négy hónap börtönbüntetésre ítélték.
Andrija Fišer (p.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)			
Bernardin Bujanić (k.)	Csáktornya	<ul style="list-style-type: none"> • A korábban bezárt csáktornyai katolikus otthonban (Katolički Dom) hatósági engedély nélkül körülbelül 15 horvát érzelmű csáktornyai lakossal politikai vonatkozású összejevetelt tartott. • A plébánián a horvát nemzetiségű „Mária Leányok“-at arra buzdította, hogy ne a magyar misére menjenek el és ne énekeljenek magyarul. A Zrínyi Miklós lelki üdvéért tartott szentmise végén a kezdeményezésére a Himnusz eléneklésekor a „Mária leányok“ a templomból távozni akartak, azonban a jelen levő magyarok ezt megakadályozták. A magyar vádak szerint a mise végén Bunjanić azt mondta, hogy „ez nem a mi Hymnuszunk.“ 	1941. október 25. 1941. november 2.	Ez ügyben a csáktornyai őrs nyomozást folytatott és öt „Mária Leánnyal” együtt nemzetgyalázás vétségével feljelentette a pécsi kir. ügyészségnél.

¹¹⁷⁷ Több plébános, káplán a magyar fennhatóság idején elhagyta a Muraközt, vagy csak később érkezett a területre. A táblázatban nincsenek feltüntetve külön a horvát- és (pán)szláv érzelmekre, magyarellenes magatartásra vonatkozó vádak és megállapítások, mivel ezek szinte minden gyanúsított pap esetében felmerültek, és lejegyzésre kerültek a magyar hatóságok részéről. A táblázatban a kérdőjelek a források hiányzó részeit jelölik.

		<ul style="list-style-type: none"> • A kormányzó névnapján a drávaszentiváni (Ivanovec) elemi iskolai diákokat horvát énekekre akarta tanítani. • Porcinkula ünnepén körmenetet szervezett a békéért, amelyen a „<i>Rajska Djevo, Kraljice Hrvata</i>” ének is elhangzott. 	1941. december 6. 1943. augusztus 2.	A magyar hatóságok több hónapra megtiltották, hogy elhagyja a város határát.
Dragutin Feletar (k.)	Muraszentmária (Sveta Marija na Muri)			
Dragutin Gazivoda (k.)	Drávavásárhely (Nedelišće)	<ul style="list-style-type: none"> • Drávavásárhelyen lebeszélte az iskolás diákokat a magyar nyelvtanulásról. • Szent István államalapító ünnepét nem kellőképpen ünnepelte meg („a nap jelentőségét nem méltatta”). A magyar himnusz lejátzásakor kivonult az oltártól. • A pusztafai (Pušćine) elemi iskolában szintén lebeszélte a tanulókat a magyar nyelvtanulásról és a magyar köszönésről. • A varasdi hídnál dolgozó horvát munkások között gyakran megfordult. 	1941. szeptember 1941. augusztus 20. 1941. november 19.	?
Franjo Balog (adm.)	Muravid (Donji Vidovec)	<ul style="list-style-type: none"> • Friscsics András muravidi lakos feljelentette azzal a váddal, hogy 1941. június 8-án azt a kijelentést tette a bevonuló magyar katonákra, hogy „megjöttek a magyar gazemberek.” • Nem tette le a hűségesküt a magyar kormányra és Horthy Miklós kormányzóra. • A magyar himnusz lejátzásakor kivonult az oltártól, és emiatt több híve is kiment a templomból a himnusz befejezése előtt. • Testvérével (Mark Balog) magyarelles feliratokat írtak Villányi Mária kotori tanítónő lakásának kerítésére. • A kormányzó névnapján a Szent Miklós mellékoltárnál mutatott be szentmisét, ahol a feszületen egy horvát nemzeti színű szalaggal volt. • Alojzije Vojvoda perlaki plébános testvére Stjepan Vojvodát rejtegette Franjo Balog a muravidi plébánián, akit a magyar 	1941. augusztus 21. 1941. szeptember 28. 1941. október 1. 1941. december 6.	A magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség alapján kivizsgálás a pécsi kir. törvényszék által. A nyomozás bizonyíték híján 1942. november 21-én megszűnt. Mark nevű testvérével együtt a muravidi őr feljelentette a nagykanizsai ügyészségnél kormányserítés vétsége folytán. A pécsi kir. törvényszék, 1943. november 20-án pénzbüntetésre ítélte (500 pengő). A nyomozás 1942. november 21-én megszűnt.

		<p>hatóságok valutacsempészéssel és nemzetgyalázással vádoltak.</p> <ul style="list-style-type: none"> • A magyar hatóságok eljárását kritizáló levelek Horvátországba való kicsempészése. • Keresztlevelet horvát nyelven töltött ki. • A hittanórát horvát nyelven tartotta, illetve az iskolás gyerekeket horvát nyelvű köszöntésre bízta. Több alkalommal nemzetgyalázó kijelentések. 		<p>Eredeti levelek lefoglalása 1942 júliusában. Gyanúsítás alatt a vallás és annak szabad gyakorlata elleni vétséggel. A magyar hatóságok 15 nap börtönbüntetésre ítélték (később még egyszer ugyanennyi időre börtönbe zárták). Államellenes személylé nyilvánítás, hitoktatástól való ideiglenes eltiltás. Több, mint nyolc alkalommal volt a magyar hatóságoknál kihallgatáson. A korábbi évben kapott büntetését 1942. november 19–29. között a perlaki börtönben ülte le, embertelen körülmények között.</p>
Franjo Ladić (kispap)		<ul style="list-style-type: none"> • A horvát fiatalokat Cseresnyéses (Črečan) arra buzdította, hogy ne vonuljanak be a magyar hadseregbe, hanem Horvátországba szökjének, és ott vállaljanak katonai szolgálatot. 		<p>A nyomozás megindítása után Horvátországba szökött.</p>
Henrik Kroder (p.)	Murasiklós (Vratišinec)			
Ignacije Rodić (muraközi érseki helynök, p.)	Szelencehegy (Selnica)	<ul style="list-style-type: none"> • Az aradi vértanúkról nem emlékezett meg, hanem az ünnepnapon Horvátországba utazott, akárcsak máskor több alkalommal. • A templomban prédikáció közben felszólalt az egyházkormányzati elcsatolás céljából szervezett aláírásgyűjtés ellen. • 1942/1943. gazdasági évben nem termelt ipari olajos növényt. 	1941. október 6.	<p>Feljelentés miatt 1942. április 21-én Csáktornyan kihallgatták. A csáktornyai szolgabíró, mint rendőri büntetőbíró 50 pengő értékű pénzbüntetésre ítélte.</p>
Ivan Gužvinac (p.)	Miksavár (Macinec)	<ul style="list-style-type: none"> • Nem tette le a hűségesküt a magyar kormányra és Horthy Miklós kormányzóra. • A templomban Horvátország boldogulásáért imádkozott. 	1941. augusztus 21.	?
Ivan Marcius (p.)	Muraszentmária (Sveta Marija na Muri)	<ul style="list-style-type: none"> • Állítólag hívei előtt kijelentette, hogy az aktuális politikai berendezkedés a Muraközben hamarosan meg fog változni. • A magyar nemzeti ünnepek alkalmával nem tűzte ki a házára a magyar zászlót. 		?

Ivan Mareković (k.)	Szelencehegy (Selnica), 1943-tól Ráckanizsa (Raskrižje)			
Janko Breznik (ideiglenes adminisztrátor)	Alsódomború (Donja Dubrava)	<ul style="list-style-type: none"> Három alkalommal is abbahagyta a misézést, amikor a korábban felmentett kántor, Jenei Jenő a bevonuló éneket magyarul énekelte (az adminisztrátor egyszer a harmóniumot is bezárta). 	1943. szeptember 3.	?
Josip Baligač (p.)	Kotor (Kotoriba)			
Josip Cirković (k.)	Stridóvár (Štrigova)			
Josip Horvat (p.)	Dékánfalva (Dekanovec)			
Josip Kristović (e., p.)	Bottornya (Podturen)	<ul style="list-style-type: none"> Visszautasította Bottornya község elöljáróságának kérését a március 15-i ünnepi mise megtartására. Visszautasította Bottornya község elöljáróságának kérését a levante egyesület tagjai részére szentmise megtartására. Visszautasította Pintarics Vince kántortanító kérését (amelyet a Bottornya község elöljárósága indítványozott) arra vonatkozóan, hogy Pintarics Vince kántortanító a szentmise végén elénekelje a magyar himnuszt, és ennek megtörténte esetén kilátásba helyezte a kántori állásától való megfosztást. A leventéknek vasárnaponként csendes misét mondott, és rendszertelen időpontokban tartotta meg őket (az órát visszaállította a régi időre), ezáltal a leventéket és a híveket összezavarta. A bottornyai (Podturen) elemi iskolában megtiltotta a gyerekeknek, hogy magyarul köszönjenek neki. 	1942. március 15. 1942. április 15-e körül	?
Josip Volk (adm.)	Víziszentgyörgy (Sveti Juraj na Bregu) – Lapáthegy (Lopatinec)	<ul style="list-style-type: none"> Nem tette le a hűségesküt a magyar kormányra és Horthy Miklós kormányzóra. A hittanórát horvát nyelven tartotta. A templomban Horvátország boldogulásáért imádkozott. 	1941. augusztus 21.	?
Juraj Horvatović (p.)	Stridóvár (Štrigova)			
Karlo Teodor Gruber (p.)	Légrád (Legrad)	<ul style="list-style-type: none"> A légrádi templomtoronyról a magyar zászló eltűnése. A vád alapján a harangozót kérte meg, hogy vegye le a zászlót. Nem tette le a hűségesküt a magyar kormányra és Horthy Miklós kormányzóra. Rémhírterjesztés. 	1941. augusztus 21.	Csendőri kihallgatás, majd

				pedig panaszt tett a perlaki katonai parancsnoknál.
Klement Veron (k.)	Csáktornya			
Leto Lukša (k.)	Csáktornya	<ul style="list-style-type: none"> • Horvát egyházi folyóiratok és hírlapok terjesztése. 		A magyar hatóságok a hitoktatói állásából 1943. január 14-én eltiltották. Minden héten kötelezően meg kellett jelennie a csáktornyai csendőrállomáson (1943 májusában újra oktathatott három iskolában).
Matej Srša (adm.)	Felsőmihályfalva (Gornji Mihaljevec)	<ul style="list-style-type: none"> • Konrad Novak hétvezéri (Preseka) lakost arra bízta, hogy a magyar hadseregbe történő sorozás elől meneküljön el Horvátországba. 	1941. november 18.	?
Mirko Gojnik (adm.)	Ligetvár (Draškovec)	<ul style="list-style-type: none"> • Megtiltotta a templomban a magyar éneklést, és a gyermekek esetében a magyar üdvözlést. • Gazdag István kántor értésére adta, hogy az általa énekelt magyar nyelvű énekek miatt az egyházközség felmentette állásából. • Balog Lajos kotori lakos tiltott visszatérés kihágásának elkövetésére való felbujtása • Kommunistákkal való együttműködés 	1941. november 8. 1941. december 8.	Forintos Géza, a perlaki járás főszolgabírája, mint rendőri büntetőbíró húsz napi elzárásbüntetésre ítélte (1942. június 3–23.), és a Muraközből való elűzését követelte. Ignacij Rodić vezetésével delegáció ment Budapestre a kultuszminisztériumba a felmentése érdekében, melynek köszönhetően a ligetvári adminisztrátor megmenekült a száműzetéstől.
Mirko Kočila (k.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)			
Norbert Žalig (a zágrábi horvát)	Csáktornya	<ul style="list-style-type: none"> • Útlelél nélkül lépte át a magyar határt, amikor Csáktornyára érkezett. 	1941. szeptember 2.	?

ferences rendtartomány csáktornyai megbízottja		<ul style="list-style-type: none"> • Nem tette le a hűségesküt. • Az iskolás gyerekeket horvát nyelvű köszöntésre bízta. • A csáktornyai ferences kolostorban tartott megbeszélés során a magyar fennhatóságot csak ideiglenes jelenséggé értelmezte. • Felszólalt a „muraközi nyelv” használata ellen (a horvát nyelv javára). • A plébániahivatalon a felírás „muraközi” helyett horvát nyelven volt. 	1941. szeptember 18.	
Pavao Košak (p.)	Belica			
Petronija Pajtler (?)	Csáktornya	?		1941. május 21-én önként hagyta el a Muraközt (Pecsornik Paula levele alapján)
Siksto Sbuell (k.)	Csáktornya			
Stanislav Anđelić (k.)	Csáktornya			
Stjepan Crnčec (k.)	Belica			
Stjepan Kavran (k.)	Kisszabadka (Mala Subotica)			
Stjepan Ošljaj (p.)	Muracsány (Goričan)			
Valentin Lehpamer (p.)	Drávavásárhely (Nedelišće)	<ul style="list-style-type: none"> • 1941. augusztus 20-án „Szt. Istvánról sem mint szentről, sem mint királyról nem emlékezett meg.” A magyar himnusz lejátzásakor kivonult az oltártól. • Nem tette le a hűségesküt a magyar kormányra és Horthy Miklós kormányzóra. • Az iskolás gyerekeket horvát nyelvű köszöntésre bízta. • A keresztleveleket horvát nyelven állította ki, az anyakönyveket nem vezeti pontosan. • A budapesti Magyar Kórus cég adományát, 100-150 darab magyar nyelvű ima- és énekeskönyveket, amelyek a plébániára érkeztek, nem osztott ki a hívek között, ezáltal államellenes tevékenységet hajtott végre. 	1941. augusztus 21. 1941 októberében	Sikkasztás vétségére hivatkozva 1942. január 9-én Kovács Ferenc, a drávavásárhelyi iskola igazgatója, tanára feljelentette. A nagykanizsai kir. ügyészség 1942. február 6-án az imakönyvek alacsony értéke miatt az ügyet a csáktornyai járásbíró hatáskörébe sorolta.

				Az 1942. március 26-i nyilvános tárgyalás során a sikkasztás vétsége miatt egyhavi fogházbüntetésre, továbbá két évi hivatalvesztésre és politikai jogainak gyakorlásának felfüggesztésére ítélte. Az első fokú bírói ítélet elleni fellebbezést követően a nagykanizsai kir. törvényszék tanácsulást tartott 1942. június 19-én, amelyen a vádlottat felmentették, és a büntügyi eljárást megszüntették.
Valentin Malek (p.)	Kisszabadka (Mala Subotica)	?		Több mint ötven alkalommal vett részt polgári és civil kihallgatáson. Az első hét hónapban házi őrizetben volt, és mindennap jelentkeznie kellett a csendőrségnél.
Valerija Sklepić (k.)	Csáktornya			
Vilko Pintar (?)	Ligetvár (Draškovec)			
Vladimir Pelin (p.)	Muraszentmárton (Sveti Martin na Muri)			
Vlado Vinček	Csáktornya	<ul style="list-style-type: none"> A <i>Boldogasszony Anyánk</i> kezdetű ének alatt kivonult az oltártól a sekrestyébe. 	1941. május 20.	A magyar katonaság kitoloncolta a Muraközéből 1941. május 21-én.

III. A muraközi horvát alsópapságot ért atrocitások a magyar hatóságok, és a magyarpárti lakosok részéről

Plébános, adminisztrátor, esperes, káplán, házfőnök	Szolgálati hely	Atrocitás formája	Időpont
Aleksandar Petek (k.)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.
Alojzije Vojvoda (adm.)	Perlak	• Magyarpárti huszonöt fős csoport kieroszakolta a templomtorony kulcsának megszerzését az adminisztrátortól.	1941. május 4.
Andrija Fišer (p.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)	• A magyarpárti lakosok halálosan megfenyegették, miután a helyi jegyzőt is elhurcolták.	1941. május 4.
Anđelo Novak (házfőnök)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.
Bernardin Bujanić (k.)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.
Dragutin Feletar (k.)	(Sveta Marija na Muri)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Franjo Balog (adm.)	Muravid (Donji Vidovec)	• Egy alacsonyabb rangú magyar parancsnok fegyverrel fenyegette meg. • Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944. július 4. 1944 novembere
Janko Breznik (ideiglenes adminisztrátor)	Alsódomború (Donja Dubrava)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Josip Greif (k.)	Kotor (Kotoriba)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Josip Volk (plébániai adminisztrátor)	Víziszentgyörgy (Sveti Juraj na Bregu) – Lapáthegy (Lopatinec)	• A magyarpárti lakosok elvették tőle az orgona kulcsát, a plébániai pecsétet, és magyar zászlót tűztek ki a templom tornyára, illetve magyar kántor kinevezését eszközölték ki. Az éjszaka közepén véresre verték, és azt „ajánlották” neki, hogy három napon belül költözzön ki a plébánia épületéből, azonban a hívek megvédték a lelkipásztorukat.	1941. július 23.–1941. szeptember 23.
Klement Veren (k.)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.
Leto Lukša (k.)	Csáktornya	• Házkutatás során fegyver szegezése a homlokához és a mellkasához. • Megfélemlítés a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1941. április 18. 1942. április 9.– 1944. június 12.
Mirko Gojnik (adm.)	Ligetvár (Draškovec)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Mirko Kočila (k.)	Tüskeszentgyörgy (Sveti Juraj u Trnju)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Stanislav Anđelić (k.)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.
Valentin Malek (p.)	Kisszabadka (Mala)	• Fenyegetés a helyi magyarpárti lakosok részéről, éjszakai felriasztása három alkalommal.	1941 tavasza

	Subotica)	• Nagykanizsai gyűjtőtáborba való internálás.	1944 novembere
Valerija Sklepić (k.)	Csáktornya	• Megfélemlítés a házkutatások során előforduló túlkapások, illetve a csáktornyai ferences kolostor ablakainak öt különböző alkalommal történő betörése által.	1942. április 9.– 1944. június 12.

X.3. FORRÁSKIADÁS, FORRÁSVÁLOGATÁS

1. A litván álláspont az 1926-os litván konkordátum vilniusi egyházmegyére (vilniusi régióra) történő kiterjesztés ügyében. Forrás: Vilniaus Balsas, 1940. február. 8. 3.

Az egyházi reformra várván

Vilnius városának és a vilniusi régiónak a Litván Köztársaság területéhez való csatolása egy sor újabb problémát vet fel.

A politikai és gazdasági problémák nélkül, a vilniusi régióban szintén egyházi kérdésekkel ütközik össze, amelyek nem kevés gondot jelentenek a litván kormánynak és egyházszervezetnek. A vilniusi régióban a politikai és gazdasági problémák megoldása leküzdhetetlen akadályokkal találkozik, mivel itt *működnek a Litván Köztársaság jogi és közigazgatási szervei*.¹¹⁷⁸ A közigazgatási szerveink teljes jogú gazdái a vilniusi régióknak. Azonban amennyire nehezebbek az egyházi problémák, ahogy már említettünk, a litván kormány és a litván püspökök nem kevés figyelmet fordítanak erre.

Mint tudjuk, a visszaszerzett vilniusi régió Litvánia tulajdonába került vilniusi egyháztartomány része, amely nem a varsói egyházmegyétől, hanem egyenes Rómától függöt.¹¹⁷⁹ Tehát Vilnius városnak és a régióknak Litván Köztársasághoz való csatolása még nem törölte el a vilniusi egyházi provinciát. Eféleképpen amíg nem születik újabb konkordátum a Litván Köztársaság és a Vatikán között, vagy amíg nem illesztenek a régi konkordátumba megfelelő módosítást, addig a kaunasi érsek metropolitának semmilyen joga és jurisdikciója nincsen Vilnius városában és a régióknak.

Nem lenne különösen szükségszerű sietni a vilniusi egyházi probléma megoldásával, ha a jelenlegi vilniusi érseki metropolita barátságtalan viszonya a Litván Köztársasághoz és epizkopátushoz nem hívná elő a teljes litván társadalom nagyfokú érdeklődését. A barátságtalan vilniusi érsek-metropolita és az ő káptalanának a viszonya a Litván Köztársasághoz nemcsak a litván nemzeti érzéseket sérti, hanem ezen túlmenően ugyancsak bántja a társadalmunk egy bizonyos csoportjának a vallási szokásait és meggyőződéseit. Vajon nem furcsa, hogy a katolikus papoknak nem a litván állampolgárok jóindulatát kell

¹¹⁷⁸ Kiemelés az eredeti szövegben.

¹¹⁷⁹ Pontatlan megállapítás, mivel a vilniusi püspökség a felosztásokat követően (1795) a mahiljov-i (Mohylew) érsekség fennhatósága alá tartozott, 1925-után pedig önálló érsekséggé alakult, amely azt jelentette, hogy nem függött más egyházmegyétől. Az 1925-ös lengyel konkordátum kimondta, hogy Wilno a lengyel katolikus egyházszervezet közvetlen részét képezi.

kérni, hogy engedélyezzék a szertartás elvégzését a főváros valamelyik templomában? Akárhogy is, el fogjuk mondani, hogy ez az állapot nem normális. A litván társadalom, lévén bármilyen felekezeti, nem ért egyet azzal, hogy a vilniusi érseki metropólia székében nem litván állampolgár ül, aki a segítő paptársaival a Litván Köztársasággal szemben barátságtalan akciókat űz. Mindenki számára ismeretes, hogy a vilniusi érsek Litvániával szemben barátságtalan és nem lojális viszonya miatt Jałbrzykowski érsek *persona in grata* [helyesebben a cikk alapján *persona non grata* – B. P.] nem csak a litván kormánynak, hanem a teljes litván társadalomnak. A litván társadalom nem használ olyan eszközöket, amelyeket egykor a lengyel papok alkalmaztak Matulaitis püspökkel szemben,¹¹⁸⁰ azonban ez nem azt jelenti, hogy nem fogja elérni a kitűzött célt és megóvni a népet a barátságtalan akcióktól, amelyeket a vilniusi kúrián végeznek.

M.M.

2. Lentvaris/Landwarów-i litván közösség¹¹⁸¹ kérése az Oktatásügyi Minisztérium vallási ügyekért felelős tisztviselőjének. Forrás: LCVA-391-4-745. 191.

Az Oktatási Minisztérium Vallási Ügyekért felelős Tisztviselője részére

Lentvaris-i Litván Társaság,

Kérelem

A vilniusi régió lengyel megszállása idején a litván nemzeti öntudat erősödését a legbrutálisabb eszközökkel fojtották el. A vilniusi régió egyházai is aktívan részt vettek ebben a munkában.

¹¹⁸⁰ Boldog Jurgis Matulaitis-Matulevičius (lengyelül Jerzy Bolesław Matulewicz, 1871–1927) XV. Benedek pápa 1918-ban nevezte ki vilnai püspöknek, azonban a lengyelek ellenérzései miatt 1925-ben lemondott a püspöki címről. Püspöki tevékenysége során kiterjesztette az egyházmegye kisebbségeinek (litvánoknak, belaruszoknak) a nyelvhasználati jogát, amellyel szemben hevesen tiltakoztak a lengyel álláspont képviselői. Lemondását követően rövid ideig litvániai apostoli vizitátorként működött Kaunasban.

¹¹⁸¹ A Vilnius és Trakai/Troki között, Vilnustól kevesebb, mint húsz kilométerre fekvő Lentvaris/Landwarów település a két világháború között a wilnai vajdaság Wilno-Troki járásába tartozott. A Tyszkiewicz kastélyáról híres, a második világháború idején már több, mint kétezer fős kisváros lakossága fokozatosan növekedett. A Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére szentelt templomban főként lengyel nyelven hangoztak el a templomi énekek, prédikációk és a paraliturgikus szertartások, azonban a háború végén a településen is alakult kitelepítési iroda, és a kisvárost, valamint annak környezetét 1946 novemberéig több mint ötezer lengyel hagyta el, míg 6200–6300 lengyel nemzetiségű személy helyben maradt. *Zavadzka, A.: Duszpasterstwo polskie na Wileńszczyźnie w okresie sowieckim i. m. 67.; Katarzyna Leśniewska-Napierała: Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku. Łódź 2015. 64.*

A körülmények megváltoztak. A litvánok évek óta dédelgetett reménye valósággá vált: Vilnius és a vilniusi régió egy része visszatért a litván szülőhazához.

Nemzetiségi szempontból egy súlyosan sérült vilniusi régiót kaptunk. Ellenben bűnösek maradnánk az eljövendő nemzedékek és a litván nemzet történelme előtt, ha nyugodtan néznénk a nemzeti öntudat elnyomásának végbemenő folyamatát. Szívfájdalommal kell megállapítani a tényt, hogy a vilniusi régió litván társadalma még ma sem szerezte vissza jogait minden területen. Természetesen szükség van a fejlődésre, de ennek a fejlődési útnak összhangban kell lennie a litván nemzet törekvéseivel és semmiképpen sem lehet ellentétes azokkal. Ugyanakkor még mindig az ellenkezője történik: a legszentebb litván érzések összekeverednek a tisztességtelen dolgokkal. Ez különösen igaz az egyházakra, amelyek, úgy tűnik, bevehetetlen erődítményként maradtak meg a nemzeti öntudat elfojtásában. A papság nyilvánosan megtiltja, de titokban arra buzdítja az érintetteket, hogy a templomokban lengyel hazafias himnuszokat énekeljenek, meséljenek az egykori Lengyelország virágzásának idejéről, és arra buzdítják a lakosságot, hogy türelmesen várják a tavasz eljövetelét, amely a mendemondák szerint felszabadítja ezt a földet a litván megszállás alól. Az érzékenyítési kampányt az iskolákban a hittanórákon is végzik.

Mindez Lenvarisban történik. Itt a litvánok nem elég szerencsések ahhoz, hogy a templomban lelki táplálékot találjanak a szívüknek. Az iskolákban, a hittanórákon és a gyerekszervezeteken keresztül olyan dolgokat tanítanak a kicsiknek, amelyek szellemükben semmiképpen sem egyeztethetőek össze a litván nemzeti tudat felébresztésével és fejlesztésével a gyermekek lelkében /a szép lengyelekről és az ő szép földjükről énekelnek stb/. Az elnemzetlenítő politikát szisztematikusan folytatják.

A helyi papság a közéletben néha a litván nemzet törekvéseinek kedvez /mert meg akarja könnyíteni a litván állampolgárság megszerzését/, de a kulisszák mögötti leleplezett munkája egészen más. Ha a helyi papság munkája jelenleg nem áll összhangban a litván állam iránti őszinte hűségnyilatkozattal, akkor nem lehet kérdéses, hogy a papság hozzáállása e tekintetben pozitív irányban megváltozik, miután megszerezték a litván állampolgárságot.

Az egyház nemcsak vallási és erkölcsi, hanem nemzeti szempontból is fontos nevelési tényező. Az egyházban pedig számos lehetőség van a társadalom nemzeti érzéseinek felébresztésére és fejlesztésére. Ha azonban a történelem során az egyház a nemzeti tudat elnyomását szolgálta, akkor most semmiképpen sem szabad megengedni, hogy ezt tegye.

Ezért kívánatos, hogy megakadályozzák a litvánellenes propagandát, amelyet a papság a lojalitás leple alatt folytat.

Mindezek tudatában kérjük, hogy tegyenek erőfeszítéseket annak érdekében, hogy a litván Fr. Saulius¹¹⁸² (akit a kaltinénai plébániára helyeznek át), vagy egy másik litván papot, és egyúttal egy iskolalelkészt hozzanak ide.

Lentvaris, 1940. II. 4.

Aláírásra jogosult: 4 olvashatatlan aláírás

3. Andrzej Grabia Jałbrzykowski,¹¹⁸³ a vilniusi érsek, Romauld Jałbrzykowski rokonának visszaemlékezése a vilniusi Szent Kázmér templomban 1940. május 5-én történt eseményekre. Forrás: *Jałbrzykowski, A. G.: Wspomnienia wileńskie* i. m. 117–124.

„Május 5-én mons. Peroni a reggeli vonattal érkezett Kaunasból Wilnába. Reggel az érsek a saját kápolnájában mutatott be szentmisét, majd együtt reggeliztek, miközben mons. Peroni az erőszakos litvánok védelmére kelt, mert véleménye szerint a [kaunasi – B. P.] nunciatúra nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a lengyelek provokálják ki a botrányokat a templomokban.

¹¹⁸² Justinas Saulius iskolai káplán volt. A kérelem viszont nem teljesült, Lentvaris plébánosa a lengyel származású Kazimierz Kułak maradt. *Kraheil, T.: Archidiecezja wileńskaw latach II wojny światowej. Studia i szkice* i. m. 111.

¹¹⁸³ Andrzej Grabia Jałbrzykowski (1921–2005) a lengyelországi Ujazd településen született. Miután Krakkóban éppen befejezte a gimnáziumot (de az érettségét már Vilniusban tette le, valamint litvánul is megtanult), a háború kitörése következtében 1939 szeptemberében Vilniusba menekült, ahol a nagybátyja (nem vér szerinti, hanem távolabbi rokonok, de így hívta Romuald Jałbrzykowski), és egyben a keresztapja, Romuald Jałbrzykowski vilniusi érsek segítségével a kaunasi apostoli nunciatúra sajtóattaséjaként tudott elhelyezkedni 1940 tavaszán. Május 5-én Vitus Peronit, a kaunasi apostoli nuncius titkárát kísérte el a vilniusi Szent Kázmér templomba, ahol a konfliktus történt. A balti államok szovjetizálát követően a kaunasi nunciatúra tagjait kiutasították Litvániából, és 1940. augusztus 24-én Berlingen keresztül Olaszországba menekült. A Vatikánban munkát vállalt, és rövid ideig Giovanni Battiste Montini (a későbbi VI. Pál pápa) szentszéki államtitkár-helyettesnek dolgozott. Néhány hónap olaszországi tartózkodását követően az 1941-es év elején elhatározta, hogy Nagy-Britanniába utazik és csatlakozik a lengyel fegyveres erőkhöz, ezért Portugálián keresztül akart eljutni a szigetországba. Andrzej G. Jałbrzykowski vilniusi emlékeit Lisszabonban 1941 februárjában és márciusában vetette papírra – felhasználva a Vilniusban lejegyzett feljegyzéseit is – miközben a Nagy-Britanniába tartó transzportra várt a portugál fővárosban több hónapon keresztül. Visszaemlékezése lengyel nézőpontból mutatja be a korabeli vilniusi eseményeket. Az 1942-es évet már Skóciában töltötte, és csatlakozott az itteni lengyel katonai kiképző alakulatokhoz. 1947-ben leszerelt, és házasságot kötött Wanda Janina Dyiewanowska-val. Családjával végül Argentínába költözött, ahol egy turisztikai irodánál dolgozott. Számos lengyel emigráns vezetővel állt kapcsolatban, többek között a híres Witold Gombrowicz (1904–1969) lengyel íróval. Két lánya született (1952-ben Aleksandra Maria Anna, 1954-ben Teresa Maria Anna), és az emigráns lengyel tudományos életben is részt vett (többek között publikált a *Polski Słownik Biograficzny* tanulmánykötetbe, valamint tagja volt az 1962-ben Párizsban alakult lengyel szerkesztőbizottságnak („*Adalékok a lengyel biográfiához, genealógiához és heraldikához*”). 2005-ben hunyt el és Buenos Airesben lett eltemetve. *Jałbrzykowski, A. G.: Wspomnienia wileńskie* i. m. 13–22, 39–49, 134–135, 168.

Nyilvánvaló volt, hogy mons. Peroni, a fiatal, alig 28 éves diplomata a hivatalos információkra hagyatkozik, amelyeket a nunciatura a kaunasi litván kormánytól szerzett.

A reggelit követően az érsek megfogta a kezem, és derűs mosollyal azt mondta, úgy gondolja, hogy mons. Peroni soha sem tájékozódott arról, hogy ki kit ver a vilniusi templomokban, pedig erről szemmel láthatóan, és kézzel foghatóan meg lehet győződni.¹¹⁸⁴ Kérte, hogy kísérjem el mons. Peronit a tervezett vilniusi sétájára. Megszívleltem szavait, és eldöntöttem, hogy minden igyekezettel segíteni fogom mons. Peronit az alapos tájékozódása érdekében.

A[z érseki – B. P.] palotából tíz óra körül jöttünk ki. A székesegyházra ki volt függesztve egy litván nyelvű cédula a következő szöveggel: „Istentisztelet nem lesz. Mindenki menjen a Szent Kázmér templomba.” Lefordítottam ezt mons. Peroninak és rábeszéltem, hogy menjünk abba a templomba. Már a templom bejárata előtti lépcsőn nagy tömeg volt, többségében litván fiatalok, sokaknak hajótka volt a kabátjukon, ami a Litván Lövész Egylet ismertetőjelének számított. Mons. Peroni ezt látva, vissza akart fordulni, hogy inkább másik templomot nézzünk meg. Tudván azonban, hogy mi készül a Szent Kázmér templomban, marasztaltam, hogy a hamarosan véget érő istentisztelet után a sekrestyében üdvözljük a rektor urat, és csak azután menjünk tovább. Meg sem vártam a válaszát, bevezettem őt a jezsuiták gimnáziumának bejáratán át a sekrestyébe, ahol a templom rektorával találkoztunk. Ő mondta el lengyelül, hogy a Litván Lövész Egylet csapata jött be a templomba, és várhatóan zavargást fognak szítani. Amikor a szentmise éppen befejeződött, és a pap is elment az oltártól, egy férfihang (lehet, hogy provokátor) énekelni kezdte teljesen hamisan a »Boże coś Polskę« [Isten, ki Lengyelhont] kezdetű dalt.

Mindenki azonnal bekapcsolódott az éneklésbe. Karjánál fogva vezettem ki a már megrémült mons. Peronit a sekrestyéből a templomba, ahol nagyon sok ember volt, és mindenki énekelt. Nehezen utat törtünk magunknak, és elértünk a főhajó közepére. Ott vettem észre azt a csoportot, akiről a rektor beszélt. Tíznéhány litvánból állt, és együttesen állva próbálták túlkiabálni az éneklő lengyeleket. Annak ellenére, hogy teljes erőből kiabáltak, nem törekedtek arra, hogy a saját éneküket énekeljék. Amikor a közelükbe kerültünk, láthatóvá vált, hogy minden erőfeszítésük hasztalan. Az egyik közülük felemelte a kezét, és ököllel megütötte az arcát a hozzá legközelebb álló lengyel nőnek. Ezzel elkezdődött a dulakodás. A templom az ordítózástól lett hangos. A pánikba esett emberek megpróbáltak kimenekülni a

¹¹⁸⁴ Ennek ellenére Andrzej Grabia Jałbrzykowski visszaemlékezése alapján az 1940. április 28-án a vilniusi székesegyházban történt, a főként a Litván Lövész Egylet tagjai által kiprovokált botránynak Vitus Peroni titkár is szemtanúja volt. *Ibidem*, 114–115.

templomból, de ezt az ajtónál a litván csoport megakadályozta, ami pedig még nagyobb zavarhoz vezetett.

Eközben a templomban a litván rendőrök gumibotokkal kezdték el ütni a lengyeleket, többüket véresre verve. A nők sírtak és rémüldözve kiabáltak, még az oltárra is felmenekültek, felborítva a gyertyatartókat. A litvánok kergették, földre lökték, majd rugdosták a lengyeleket. A nők a padokba kapaszkodtak, de a hajuknál fogva őket is lerángatták a földre. A litvánok már állóhelyben, állatok módjára ütlegeltek maguk körül mindenkit fémrúdakkal, botokkal, pálcákkal és lovaglóstorral. Leginkább azokat bántották, akik énekeltek. Ütötték, rugdosták őket, szappannal egy csíkot is húztak a hátukra, mivel a letartóztatásukhoz ez volt a rendőrséggel megbeszélte jel. Mons. Peroni kezdetben nem tudta, mit csináljon. Kétségkívül a legideálisabb a templom elhagyása lett volna, de erre már nem volt lehetőség. Bár minden oldalról lökdösték, de ezenkívül semmilyen bántalmazás nem érte. Végül felbátorodott, és látva, hogy mellette egy gimnazista lány fut egy rendőr elöl, a kezét kinyújtva megállította a rendőrt. Mivel nem beszélt litvánul, lengyelül, és oroszul se, így csak a kézmozdulatával tudott jelezni a rendőrnek, hogy hagyja békén a lányt. A rendőr ránézett, abbahagyta az üldözést, a lány pedig eltűnt a tömegben. Miután a rendőr elment, mons. Peroni háta mögött megjelent két lövész, pártjelvényekkel (kettős kereszt címer) a kabátjukon. Elkezdtek méregetni Peronit, akinek már sikerült közelebb kerülnie a templom kijáratához. A lövészek elindultak felé, én pedig feléjük. Ebben a pillanatban Peroni újra a tiltakozás jelét mutatta. Akkor egy lövész, aki mellette állt, megragadta a vállánál, és megfordította »Ir kunigas kas? Kalba lietuviškiai? [Mi van pap? Beszél sz litvánul?]<< – kérdezte. »Ne suprantu [nem értem]<< – felelte mons. Peroni elsápadva. Ekkor dőlt el a sorsa. Papként azt mondani, hogy »Ne suprantu [nem értem]<< azonos volt azzal a válasszal, amelyet a lengyelek adtak rendszeresen a litvánoknak. Emiatt vette már biztosra a lövész, hogy Peroni lengyel, és ököllel arcul ütötte. Peroni felkiáltott, és előkapta a zsebéből diplomata igazolványát, amely litván nyelven volt kiállítva. Elkezdte kiabálni, hogy ő diplomata, és követelte, hogy vezessék a rendőrségre. A mellette álló litvánok ezt hallgatva, azt gondolták, hogy akkor Kaunasban kellene lennie, nem pedig a vilnusi templomokban csavarognia. A kiabálásra egy rendőr is megjelent, de nem tudta ki, és miért hívja őt, ezért megragadta a monsignore karját, és elkezdte húzni maga után. Peroni megrémült, sápadt és dühös lett, hogy diplomata létére (ezen a ponton különösen érzékeny volt) így bánnak vele.

Mindeközben a litvánok továbbra is dühöngtek a templomban. Peroni tiltakozása eredménnyel járt, mert sikerült megszabadulnia a rendőrtől, aki egyébként inkább a lengyeleket akarta tovább verni, mintsem hogy egy papot visszakísérjen a

rendőrkapitányságra. Mons. Peroni csak azon gondolkodott, hogyan tudnánk mielőbb kijutni a templomból. Megindult az ordítózó, jobbról-balról lökdösődő tömeg keresztül kifelé, én pedig mentem utána. Sikerült kimenekülnünk. Peroni mély lélegzetet vett, és remélve, hogy már túl van mindenen, feltette a fejére a kalapját. Ebben a pillanatban egy olyan ütést kapott a tarkójára, hogy leesett a kalapja a földre. Elfordította a fejét, és meglátott két litvánt. Mindkettő a lövészek jelét viselte. Peroni felemelte a kalapját és felegyenesedett, de ebben a pillanatban valaki újra megragadta a vállát, és hátulról kirúgták alóla a lábát, melynek következtében Peroni elvesztette az egyensúlyát és leesett a templom előtti hatodik lépcsőfokról. Kétségtelenül a földre esett volna, ha nincs ott a tömeg, akikbe kapaszkodni tudott. Ekkor a litvánok közül valaki újra rendőrért kiáltott, és követelte Peroni letartóztatását, akinek a kabátjára már szappannal rárajzolták a jelet. Egy rendőr rövidesen megtalálta Peronit, és letartóztatta. Én szintén kijutottam a tömegből, és elindultam Peroni után, akit már a rendőrörsre vezettek. A rendőr a másik kezével egy fiatal diáklányt vezetett. Peroni franciául és németül szitkozódott, valamint tiltakozva fenyegetőzött, hogy ez nem fog visszhang nélkül maradni, a nunciátúra élesen fog tiltakozni a kormánynál. Természetesen a rendőr, akihez ez a fenyegetés szólt, nem értett belőle egy szót sem, így meg volt győződve arról, hogy a lengyel papnak rohamra van. Piszkos, meggyötört, sápadt volt, és a bal kezét az arcához tartotta. A közvetítéssel próbálta megtudni a rendőrtől, hogy hová viszi, azonban a rendőr nem bocsátkozott semmiféle diskurzusba. Bizonyos fokig rám is mérges volt, de főleg azért, hogy az emberek, akik látják őket átvonulni Wilno utcáin, mindenfélet gondolhatnak, látva, hogy a rendőr az egyik oldalán egy fiatal és jóképű papot, míg a másik oldalán egy diáklányt vezet.

Ilyenféleképpen elővezettek bennünket a IV. Rendőrfőkapitányságra a Zawalny utcába. A rendőrségi váróteremben már elég sok ember volt, többek között egy férfi megsebzett és vérző arccal, és néhány értelmiséginek tűnő idősebb személy. Peroni követelte, hogy hívjanak hozzá egy tisztet, azonban csak egy őrmesteri fokozattal rendelkező rendőr volt a kapitányságon, aki még közben jelentést tett arról, hogy hány papot tartóztattak le. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a tiszt, akinek ma „szolgálat” volt a templomban, vissza kellett jönnie megmagyarázni az ügyet. Mons. Peroni egyre idegesebbé vált. Félt attól, hogy a várt tiszt sohasem érkezik meg. A jelenléte a rendőrkapitányságon nagy érdeklődést és örömet váltott ki a többi letartóztatott körében. Mindenki értette, hogy mi történt, és izgatottan várták, mi fog következni a történetekből. A rendőrkapitányságon való tartózkodás alatt Peronival francia nyelven beszélgettem, amelyet a rendőrök nem értettek. Emiatt az egyik odajött hozzánk, és megtiltotta nekünk a beszélgetést.

Időközben két rendőr bevezetett a váróterembe egy körülbelül 35 éves férfit. Ő (mint később megtudtam) Stanisław Kanioch tanár volt. Tiltakozott a letartóztatása ellen, és elmagyarázta, hogy ő semmiben sem vétett, csupán arra kérte a rendőrt, hogy tartóztassa le azt a bizonyos litvánt az utcán, aki őt megverte. Ennek ellenére őt tartóztatták le, és bevitték a rendőrségre. Miközben ezt mondta, odalépett hozzá két rendőr, akik elkezdtek rátámaszkodni, majd csatlakozott hozzájuk még egy harmadik is. Majd hirtelen elkezdtek ököllel verni, és ahhoz az ajtóhoz hurcolták, amelyet bezártak előttünk. Bevitték, aztán pedig ütések hallottunk, valamint Kanioch kiáltásait »Jézus, Mária, megvernek, segítség!« A hangok egyre inkább elhalkultak, végül teljesen elnémultak. Amikor később találkoztam vele, elmondta, hogy nagyon kegyetlenül megverték, és még utána két napra cellába is zárták élelem nélkül. Miután kiszabadult mindezért panaszt emelt a litván rendőrség ellen. Nem ismerem az ügy kimenetelét, azonban a botrány tanújaként a későbbiekben engem is beidézték kihallgatásra. Tizenöt perccel később a rendőrkapitányságra megérkezett a várt rendőrtiszt. Peroni mindjárt odament hozzá és elkezdte mesélni a történeteket. A litván értett németül, így először a botrányval kapcsolatban tájékozódott, mivel feltételezte, hogy a korábban történtek nehézségeket okozhatnak annak már előre látható következményei miatt. Ezután őszinte udvariassággal bocsánatot kért tőlünk, és kikísért minket a rendőrkapitányság kapujához. Onnan kijöve Peroni megkönnyebbülten sóhajtott fel. A rendőrtiszt a kapunál állt, és hosszasan tisztelgett.”

4. A Zala vármegyei főispán (Teleki Béla) és alispán (Brand Sándor) memoranduma a Muraköz egyházkormányzati elcsatolása kapcsán Horthy Miklós kormányzónak, Bárdossy László miniszterelnöknek, Hóman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszternek és Grósz József szombathelyi püspöknek címezve 1941. július 12-én.
Forrás: HU-MNL-ZVL-IV-401-b-50/1941 (áthúzások az eredeti szövegben).

Tárgy: Muraköz egyházi hovatartozandóságának kérdése.

1. Főméltóságú Kormányzó Úr Kabinetirodája
Budapest
2. Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!
Kegyelmes Uram!
3. Nagyméltóságú
M.kir.Kultuszminiszter Úr!
Kegyelmes Uram!
4. Grósz József megyéspüspök Szhely

A muraközi kérdést eddig nem különítettük el a Zala megyei magyar vidék és a vend vidék együttes kérdésétől. Mert ez a kérdés egységes magyar kérdés volt és az egységes végrehajtás megnyilvánult abban, hogy a honvéd-csapatok egyaránt megszállták a magyar vidéket, a Mura melléket és Muraközt.

A magyar katonai közigazgatás először csak a Murától északra, a régi magyar alsólendvai és belatinci járásokban rendezkedett be, most azonban hogy f. hó 10-én a magyar közigazgatás berendezkedett a Muraközben is, egy régi kérdés és régi megoldásra váró probléma került előtérbe.

A kérdés egyházi természetű. Nevezetesen a Muraköz egyházi hovatartozandóságának a kérdése, mert mint az egyházjog mondja, nyomós okokból akár sede plena, akár sede vacante ~~fontos okokból~~ apostoli kormányzót, vagy vicáriust kell kiküldeni.

Rotta Angelo apostoli nuncius 5420/41.sz. decretuma szerint a Szentszéktől nyert felhatalmazása alapján már Grósz József megyéspüspök Úr Önméltósága rendelkezése alá rendelte azokat a szombathelyi egyházmegyéhez tartozó plébániákat, melyek eddig a marburgi püspök joghatósága alatt állottak és a közelmúltban tértek vissza Magyarországhoz, amíg a Szentszék által az említett plébániák kormányzatáról végleges gondoskodás történik.

Mielőtt előterjeszteném azt a tiszteletteljes kérelmünket, hogy kegyeskedjék a római nunciaturával az idevonatkozó tárgyalásokat megkezdeni, szabad legyen rámutatnom arra,

hogy Muraköz egyházi kérdése Ferenc József Őfelsége, boldogult királyunk alatt már elvi elintézést nyert, mely szerint elválasztatik a zágrábi érsekségtől és a szombathelyi püspökséghez csatoltatik.

Igaz ugyan, hogy ez az elvi kérdés, amelyet Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter úr előterjesztésére Ferenc József Őfelsége is jóváhagyott, sohasem ment teljesedésbe, de Zala vármegye évkönyveiben örök emlékként megmarad az, hogy Zala vármegye eme része egyházi és iskolai ügyeiben a m. kir. kormány további intézkedéseinek „tárgya leend.”

Ismét egyházjogi ismereteinkből indulunk ki, mely szerint ha valamely területen a püspöki joghatóság gyakorlása akadályokba ütközik, oda apostoli adminisztrátort, vagy apostoli vicariust neveznek ki, - esetleg apostoli vicáriusok közül.

Azt mondja az egyházjog, hogy a Pápa Őszentsége akár sede plena, akár sede vacante küldhet ki apostoli adminisztrátorokat, vagy vicáriusokat.

Nem kérdéses, hogy az egyházjog szerint akármelyik küldetik is ki, a lelki kormányzat ellátására vannak hivatva.

Nem kérdéses, hogy Zala vármegye muraközi járásai tényleges hatalmi birtoklás újtan Magyarországhoz és Zala vármegyéhez csatoltattak. Az imént hivatkozott egyházjogi tételek alapján kérjük azt, hogy a Pápa Őszentsége eme területekre apostoli kormányzót, vagy vicariust kiküldeni kegyeskedjék.

Jelen felterjesztésünkben tisztelettel kérjük, hogy a pápai nunciatura útján méltóztassék rámutatni arra, hogy Őszentsége hozzájárulásával Ferenc József Császári és Apostoli Királyi Fensége már 1875. november 24-én kelt legfelsőbb határozmányával elrendelte Muraköznek a zágrábi érseki megyéből való kikebeleztetését és a szombathelyi püspöki megyébe leendő bekebelezését és ennek egyházi kanonizálása céljából a szabályszerű diplomáciai tárgyalásokat megengedte és Simor János bíbornok hercegprímást királyi biztosi minőségben kiküldötte és felhatalmazta, hogy a szükséges részletek megbeszélése céljából a zágrábi egyházmegye képviselőivel tárgyalásokat folytasson.

Zala vármegye közönsége akkor ezt az örvendetes eseményt nagy örömmel vette tudomásul, de sajnos ez soha végre nem hajtatott és most amikor a Muraköz tényleges birtoklásának a kérdése felmerül, a Szentszék azon határozatára kell utalnunk, amely Simor János bíbornokot a szóbanlevő ügy végrehajtására felhívta.

Talán egyházi szempontból nem érdektelen rámutatni arra, hogy a muraközi mai papsággal szemben a hívő katolikusság nem viseltetik bizalommal, azt idegennek tekinti és így felmerül a szüksége annak, hogy a Pápa Őszentsége a zágrábi egyházmegye eme

kormányzatának részét magának tartja fenn és erre a részre akár administrator apostolicust, akár vicáriust rendeljen ki.

Azt is kérjük, hogy az apostoli kormányzó, vagy vicárius kirendelése nem ad tempus, hanem permanenter szóljon. /c.312,315./

Természetesen nem mulaszthatjuk el rámutatni arra a magyar érdekre sem, hogy a Pápa Őszentsége felismerhette mindenkor a magyarság respektíve e terület 98%-ban katolikus lakosságának hűségét és hogy ama érdekből is tesszük ezt az előterjesztésünket, hogy a Horvátországban és részben Muraközben is fellépett bolsevik mozgalom ne sérthesse meg a római katolikus egyház, a nemzeti érzés és az általános emberi eszme érdekeit.

A zágrábi érsekségnek csak ugyan ezen eszméi lehetnek, amelyet az adott helyzetben Zala vármegye és a felállítandó egyházi administratura jobban tud képviselni és tisztán vallási érdekből is a zágrábi érsekség csak feliratunk érdeméhez csatlakozhatik.

Végül hivatkozni kívánunk arra, hogy a muraközi papság, amely nem teszi magáévá sem történelmi, sem az általános emberi eszméből folyó és fentiekben levont következtetéseinket, meg fogja érteni azt, hogy az ezer éves anya-haza iránti szeretet és hűséget szem előtt kell tartani, mert a katolikus egyház védelmi politikájának Muraköz az egy egyik vára, ugyanis a délszláv forradalmi áramlat, – ha ma talán a fegyverek hatalma alatt szünetel is, de annak legbiztosabb vára egy a Rómához való tisztultabb, becsületes közeledés. Ennek záloga és biztosítéka a magyar hadsereg, a magyar honvédség, amely ott azt hirdeti, hogy a vallásos és nemzeti érzés Muraközben egyesül. Sajnos ettől idegenekké váltak a zágrábi egyházmegye papjai, bár őket erre a nemzeti munkára az 1825-ik évi országgyűlés és az 1848-ik évi pozsonyi országgyűlés, és az 1868-iki törvényeink felhívták. Utalnék arra is, hogy az 1870-es években Muraköz egykori országgyűlési képviselőjének néhai Szabó Imrének válaszára Trefort Imre akkori kultuszminiszter úr már kijelentette, hogy a muraközi papságnak egyenlő hűséggel kell szolgálni Istenének és országunknak törvényeit, ~~akkor vizsgáltsák meg, vajjon nem~~ a muraközi papság hozta be a Muraközbe annak idején a zöld káder katonáit, a papság volt Korosec hatalmi törekvéseinek is a támasza.¹¹⁸⁵ Ezek a tények közismertek. Ezekről szólnunk bővebben felesleges és így egy tisztultabb keresztény, katolikus és nemzeti érdek a lakosság kívánsága és érdeke is, csak a fentiekben előadott kérelmünk idokolását tartalmazhatja, amelynek sürgős megfontolását és teljesítés előmozdítását kérjük.

alisán, főispán aláírása VII/12.

¹¹⁸⁵ Anton Korošec (1872–1940) szlovén származású katolikus pap, a Szlovén Néppárt (SLS) politikusa, Jugoszlávia miniszterelnöke 1928–1929 között.

5. Az 5. nyomozó alosztály jelentése a szombathelyi kirendeltségükről a központi nyomozó parancsnokságnak és a főispánnak 1941. november 10-én. Forrás: HU-MNL-ZVL-IV-401-b-186/1941.

M. kir. szombathelyi III. csendőrkerület.

917.szám

B. 1941.

5. nyomozó alosztály

Bizalmas.

KÖZPONTI NYOMOZÓ PARANCSNOKSÁGNAK

BUDAPEST

Szombathely, 1941. november 10.

1941. április 18-án kelt 112/kt. 1941.szu. jelentésben az alosztály Muraközben folyt horvát nemzetiségi mozgalmat jelentette. A jelentés óta a horvát nemzetiségi mozgalom nem szűnt meg, hanem titokban folytatódott.

1941. augusztus 13-án és 20-án Csáktornyan robbantások történtek. A nyomozás adatai szerint a robbantásokat Horvátországba emigrált horvát nacionalisták követték el. Ezeket a szökevényeket horvátországi nacionalista – főleg usztasa – szervezetek vezetői irányítják. Erre vonatkozólag az alosztály horvátországi újságokban megjelent közleményeket is szerzett be és a csáktornyai robbantással kapcsolatos tájékoztató jelentéssel a központi nyomozó parancsnokságnak felterjesztette. Az újságcikkekben horvát politikusok nyíltan követelték Muraköznek Horvátországhoz csatolását. Ez a propaganda most is folyik, sőt az utóbbi hetekben Muraközben a horvát nemzetiségi mozgalom fokozódása volt észlelhető.

Kreszinger György drávaóhidi lakost 1941. október 17-én Safarics István volt drávaóhidi lakos usztasa agyonlőtte. Kreszinger György agyonlövése szintén a horvát nacionalista propaganda következménye. Ezért a horvát mozgalom felderítésére nyomozókat rendeltem ki, puhatolásuk eredményét az alábbiakban jelentem:

Néhai Kreszinger György a csáktornyai kórházban halála előtt jegyzőkönyvbe mondta, hogy gyilkosát Safarics István személyében határozottan felismerte.

Safarics István kb. 2 hónap óta Horvátországban Varasdon dolgozik. Itt résztvett az usztasa szervezkedésben. Varasdon dolgozó muraközi lakosok elbeszélése szerint Safarics Varasdon ahhoz az usztasa csoporthoz tartozott, melynek vezetői Snederics György volt drávavásárhelyi lakos jugoszláv országgyűlési képviselő és Csulek Viktor volt csáktornyai lakos, akik a magyar csapatok bevonulásakor usztasa tevékenységük miatt Varasdra szöktek. Drávavásárhelyen a lakosság körében az a hír van elterjedve, hogy Snederics György és

Csulek Viktor utasítására történt Kreszinger agyonlövése. Azt is híresztelik Lendvavásárhelyen [Drávavásárhelyen – B. P.] és környékén, hogy a magyarokat támogató muraközi lakosok mind úgy fognak járni, mint Kreszinger, vagyis az usztaák agyonlövik.

Az usztaák Magyarországellenes akcióit a horvát hatóságok is támogatják. Kreszinger György agyonlövése után Safarics István Varasdra menekült. A magyar hatóság megkeresésére a varasdi rendőrkapitányság vezetője megígérte, hogy Safaricsot elfogatja és kiadja. Pár nap múltán a varasdi rendőrkapitány azt az értesítést küldte, hogy Safarics nincs Varasdon, de még Horvátországban sem található.

Ezzel szemben Lecsek János drávavásárhelyi lakos a csáktornyai főszolgabírónál jegyzőkönyvileg tanúsította, hogy október 25-én, vagyis amikor a varasdi rendőrfőkapitány a magyar hatósághoz átírt, Safarics István Varasdon a Tivadar-féle textil üzemben dolgozott, ahol, ő, Lecsek is dolgozott.

Lecsek szerint Kreszinger György temetése napján Safarics István és a Varasdon tartózkodó muraközi usztaák „áldomást” tartottak és Kreszinger halála fölötti örömükben mulatoztak.

Az usztaák azért haragudtak Kreszingerre, mert az elsők között volt, akik a magyar csapatok bevonulását kérték s azóta is állandóan a magyarság érdekében tevékenykedett.

A Horvátországba menekült usztaák és ezekkel összeköttetésben álló muraközi horvát nacionalisták állandóan híresztelik, hogy a magyar csapatok csupán ideiglenesen tartózkodnak Muraközben, mert Muraközt Horvátországhoz csatolják. A Muraköznek a horvát csapatok által való megszállására határnapokat is tűznek ki a propagandisták. Újabban 1942. január 1-ére mondják a horvátok bevonulását Muraközbe.

A magyarellenes horvát nacionalisták propagandáját a Muraközbe visszamaradt horvát papok nagyrésze szintén támogatja. A muraközi horvát nép igen vallásos, ezért a horvát papok propaganda híreszteléseit való tényként elhiszik.

Alsódomború községben Kusó József horvátországi származású r.k. pap volt a plébános, aki a magyar csapatok bevonulásakor Horvátországba költözött. Káplánja Balog Ferenc katori származású r.k.pap, aki magyar származása dacára szintén igen erős horvát érzelmű.

Balogh Ferenc r.k. káplán atyja Kotori községben volt igazgató tanító. 12 gyermeke van. A 12. gyermeknek néhai Sándor szerb király volt a keresztaapja.

Horvát érzelme miatt Balogh Ferenc káplán nem tette le a hűségesküt. Az iskolás gyermekeknek horvátul tanítja a hittant. A magyar érzésű tanítók és tanítónők az iskolás gyermekeket magyarul tanították meg köszönni. Elrendelték a gyermekeknek, hogy az oktatás kezdetén magyarul köszönjenek. Az iskolás gyermekek a hittanóra kezdetén Balogh Ferenc

káplánt szintén magyarul „Dicsértessék a Jézus Krisztus” köszöntötték. Ezt Balogh káplán kifogásolta és a gyermekekkel büntetésből százszor mondta el a „Dicsértesséket” helyettesítő horvát üdvözlést.

1941. szeptember 28-án a templomban a mise végén Jenei Jenő magyar kántortanító a magyar Hymnuszt énekelte. Balogh káplán ezt hallva az oltárnál visszafordult, a kántor felé nevetve elhagyta az oltárt. Balogh távozása után a Hymnus éneklése alatt a horvátok is kimentek a templomból.

E cselekménye miatt az úrdombi [a valóságban a muravidi (Donji Vidovec), Úrdomb a Muravidéken található] örs Balogh káplánt feljelentette 123/bün.1941. szám alatt a nagykanizsai kir. ügyészséghez. A feljelentésre a nagykanizsai kir. ügyészség azt válaszolta az úrdombi [muravidi] örsnek, hogy Balogh káplánt ne hozzá, hanem a zágrábi püspökséghez jelentse fel. Ezt a felhívást az örs a nagykanizsai szárnyparancsnoksághoz előterjesztette.

1941. október 1-én Villányi Mária kotori lakos magyar tanítónő lakásának kerítésére a következő szavakat mázolták: „Le a magyarokkal, le a tanítónőkkel, le a gyáva horvátokkal, éljen Horvátország, éljen Ante Pavelics.” Az úrdombi [muravidi] örs ezügyben végzett nyomozás során megállapította, hogy a magyarelles szavakat Balogh Ferenc úrdombi [muravidi] r.k. káplán és kotori községben lakó Márk nevű testvére mázolták a kerítésre. Balogh káplánt és Márk nevű testvérét az úrdombi [muravidi] örs 151/bün. 1941. szám alatt a nagykanizsai kir. ügyészséghez feljelentette. A feljelentés után Balogh Márk kotori lakos Horvátországba szökött.

Légrád községben: Gruber Károly Tódor r.k. plébános szintén nem tette le a hűségesküt. Magyarul nem tud, a gyermekeket horvát nyelven tanítja a hittanra. Egyébként különösen propagandát nem fejt ki.

Muravid községben: Vojvoda Mihály földműves és családja tevékenykedik erősen a horvát mozgalomban, akinek Alajos nevű fia Perlak községben r.k. plébános. István nevű fia ellen pedig nemzetgyalázás és valutacsempészség miatt folyt eljárás. A valutacsempészség ügyében megindult nyomozáskor Vojvoda István Horvátországba szökött. Pár nap múlva azonban visszatért Muraközbe a hosszabb ideig Balogh Ferenc r.k. káplán az úrdombi [muravidi] plébánián rejtegette.

Perlak községben Vojvoda Alajos rk. plébános erős horvát érzelmű. A hűségesküt letette ugyan, de most a horvát érzelmeikről közismert Petkovics János volt jugoszláv országgyűlési képviselő, dr. Kecskés János körorvos, Szvoboda Milenkó volt jugoszláv közjegyző, Miroszláv Metzger gyógyszerész és Fridrik Alajos volt jugoszláv főszolgabíró családjával, perlaki lakosokkal tart fenn kapcsolatot.

Nevezettek közül dr. Kecskés János körorvos magyar származása dacára főleg azért horvát érzelmű, mert a horvát nacionalisták egyik leánytestvérével együtt ingyen tanították. Dr. Kecskésnek Jolán nevű húga horvát tanítóképzőben tanult, aki a magyar csapatok bevonulásakor Horvátországba költözött. Jelenleg Ludberg-ben /Horvátország/ horvát iskolában tanítónő.

Szvoboda Miklenó és Miroszláv Metzger horvát állampolgárok, kiutasítási eljárásuk folyamatban van.

Fridrik Alajos volt jugoszláv főszolgabíró a magyar csapatok bevonulásakor Horvátországba távozott, felesége és ennek szülei azonban jelenleg is Perlakon laknak.

A horvátérmű családok gyermekei közül ifj. Petkovics István, Habos Drági, Bermanec László, Újlaki Antónia, Lukasics Drági, István és Bozsó Zágrábban járnak közép és felső iskolába. A 3. Lukasics testvér kommunista szervezkedéssel is van gyanúsítva.

Drávavásárhelyen a r.k. plébános Lepamer Bálint aki karlovici születésű.¹¹⁸⁶ A hűségesküt nem tette le. Az iskolásgyermkeknek azt mondta, hogy ne köszönjenek magyarul, mert horvátok. A keresztlevelet horvát nyelven állítja ki s azokra rávezeti, hogy a fél kérelmére állította ki horvát nyelven, bár erre még senki sem kérte. Ilyen horvát nyelven írt keresztlevelet állított ki Dominics Ferenc drávavásárhelyi lakos részére is, bár erre Dominics nem kérte.

Volk József víziszentgyörgyi r.k. plébános és Ládics Ferenc cseresnyési lakos kis-pap gyakran meglátogatja Lepamer plébánost. Együtt hárman Drávavásárhelyen a „Vadászkürt”-féle korcsmában gyakran megjelennek, ahol a közismert horvát nacionalisták is találkozni szoktak. Lepamer plébános és társai a korcsmában megjelent egyéneket horvátságuk megtartására buzdítják.

Féges Györgyné drávavásárhelyi lakos bizalmas közlése szerint Lepamer plébánossal összeköttetésben levő Ládics Ferenc cseresnyési kis-pap Drávavásárhelyen és környékén a besorozott horvát fiatalságot arra buzdította, hogy ne vonuljanak be a magyar hadseregbe, hanem szökjenek át Horvátországba s legyenek horvát katonák.

Ez ügyben a kirendelt nyomozók két tanut felkutattak a Ládics ellen nyílt nyomozást szándékoztak végezni. Ládics azonban Horvátországba szökött s ezért nem volt kikérdezhető. A kikérdezett egyének szerint Ládics Varasdon tanult papnak és most is Varasdon tartózkodik, ahol az usztasa vezetőkkel van kapcsolata.

¹¹⁸⁶ Valentin Lehpamer 1885. március 16-án született a Samobor melletti Rude településen. *Kolarić, J.:* Međimurje u župnim kronikama i. m. 74.

Víziszentgyörgy községben Volk József r.k. plébános szintén nem tette le a hűségsküt. A hittant horvát nyelven tanítja és a templomban Horvátország boldogulását szövi imájába.

Miksavár községben Guzvinec János r.k. plébános nem tette le a hűségsküt. A templomban szintén Horvátország boldogulásáért imádkozik.

Csáktornyan szintén a rom. kat. papság tevékenykedik a horvát nemzetiségi mozgalomban.

A Ferences-rendház tagjai közül Novák Angelin házfőnök stridóvári születésű. A hűségsküt letette, horvát érzelmű, de különlegesképpen nem tevékenykedik. Csendes természetű.

Zsálek Norbert barát a horvát Ferencesek tartományi főnökének megbízottja. 1941. szeptember hónapban a horvát tartományi főnök megbízásából útlevél nélkül érkezett Csáktornyára. Erős horvát érzelmű. A hűségsküt nem tette le. A csáktornyai diákságot arra buzdította, hogy ne köszönjenek magyarul. Ténykedését a polgári iskolai igazgató a tanfelügyelőséghez bejelentette. A tanfelügyelő közbenjárására a szombathelyi III. hadtest parancsnokság 3 r.k. táborig elhelyezett Csáktornyára. Most ezek tanítják a diákokat hittanra.

Bunjanics Bernandin barát drávaszentiváni születésű. A horvát Ferences tartományi főnök 1941. augusztus hónapban Varasdról helyezte Csáktornyára. Erős horvát érzelmű.

1941. október 25-én a r.k. Otthonban hatósági engedély nélkül kb. 15 horvát érzelmű csáktornyai lakossal politikai vonatkozású összejövetelt tartott. A csáktornyai plébánián pedig a horvát nemzetiségű „Mária Leányok”-at arra buzdította, hogy a magyar misére ne menjenek el és ne énekeljenek magyarul.

E propaganda eredményeként 1941. november 2-án, Zrínyi Miklós lelkiüdvéért tartott szentmise végén a Hymnusz éneklésekor Bunjanics Bernandin barát kezdeményezésére a horvát nemzetiségű „Mária Leányok” a kórusból távozni akartak. A jelenvolt magyarok azonban a horvát leányok távozását megakadályozták. A mise végén jelenvolt magyarok méltatlankodtak Bunjanics barát és a leányok magatartásán, mire a jelenvolt Bunjanics azt válaszolta, hogy „ez nem a mi Hymnuszunk.”

Ez ügyben a csáktornyai őrs lefolytatta a nyomozást és Bunjanics barátot feljelentette. A feljelentés másolatát nyilvántartó lapokkal csatoltan felterjesztem.

A muraközi horvát érzelmű papság magyarelles tevékenykedéseinek kivizsgálása végett Zala vármegye alispánja 1941. november 13-án dr. Józsa Fábrián tb. főszolgabíró, zalaegerszegi lakost Muraközbe kirendelte. A kivizsgáláshoz dr. Józsa tb. főszolgabíró támogatására 2 polgáriruhás nyomozót kivezényeltek.

A papságon kívül a Muraközből Horvátországba szökött usztas érzelmű egyének, valamint a Muraközből Horvátországba munkára átjáró egyének egyrésze szintén magyarellenesen tevékenykedik.

A Muraközből kb. 300 egyén szökött usztasa tevékenység miatt Horvátországba. Horvátországi gyárakban és munkákon pedig kb. 4000 muraközi munkás dolgozik. Ezek hetenként hazajárnak hozzátartozóikhoz s a horvátországi híreket elbeszélik. Ezek a munkások a horvátországi nehéz megélhetési viszonyokat és az időközönként megismétlődő zavargásokat is elmondják, mely körülmény az usztasa propagandát némileg ellensúlyozza. Az usztasákkal rokonszenvezők azonban csupán a nekik kedvező dolgokat híresztelik. Ilyen hírek pl. hogy Horvátországban a munkások még egyszer vagy kétszerannyi munkabért s a katonák is sokkal több zsoldot kapnak, mint Magyarországon. Horvátországban mindenkinek van munkája, Muraközben pedig sok a munkanélküli, stb.

Légrád községből Lovretics István, Sényi Ánta és Böhm Ferenc földművesek szöktek usztasa tevékenység miatt Horvátországba. Ezek hozzátartozóiknak állandóan azt üzenik, hogy Légrad rövid időn belül Horvátországhoz lesz csatolva.

Kotor községből Vidovics Rémus volt vasúti őr, Volcs Rudolf vasúti pályamunkás, Palcsó János volt tisztviselő, Matulic József földműves, Vojvoda István és János asztalosok, Trojkó Rókus kovács, Fundák Antal földműves, Farkas János hentes, Palcskó István hivataloszolga Szlovicsek József olvasókészítő, Rodek Károly napszámos, Palcskó Ignác kőműves és Novák Ferenc volt postás szöktek usztasa tevékenységük miatt Horvátországba. Ezek hozzátartozói jelenleg is Kotor községben laknak s azokat titokban gyakran felkeresik.

Farkas János hentes Varasdról leveleket küldött testvéreinek, Farkas József katori lakos hentesnek, melyben azt írta, hogy nemsokára „felszabadítják” az usztasák Muraközt. „Legyenek készen a horvát zászlókkal.”

1941. augusztus 31-én Farkas József katori lakos tanúk előtt azt a kijelentést tette, hogy „Azok a disznó, gyáva magyarok ide bejöttek, majd ki lesznek kergetve.” Nevezetteket az alsódomború-i őr a nagykanizsai kir. ügyészséghez feljelentette.

Farkas József október 29-én nagyobb mennyiségű hentesárut akart Horvátországba csempészni. A határvadász őr járőre tettenérte s feljelentette.

Perlak községből Dréter András 48 éves, kovács, ennek 18 éves Vladimir nevű fia Kedlezsa Péter, 24 éves, földműves, Antonek Mihály, 24 éves, földm.-napszámos, Simoncsics Tamás, 35 éves, sofőr, Kvorc János cipész, Béti Antal, 20 éves, cipész és Béti Ferenc napszámos szöktek politikai okokból Horvátországba. Ezek közül Kedlezsa Péter és Antonek Mihály usztasa csapatban teljesítenek szolgálatot.

Zrínyifalva községből a katonai behívó kézhezvétele után Blazinerics János, Sterik István és Antonivics József, a sorozás elől Krauvez Pursi és politikai magatartásuk miatt Krauvecz Adolfné és Adolf nevű fia szöktek Horvátországba. Az átszökött Blazinerics és 2 társa Varasdon beléptek a horvát hadseregbe. Spitzer Antal zrínyifalvai lakos Varasdon a horvát usztasa csapatokhoz jelentkezett szolgálattételre.

Drávavásárhely községben észlelhető a legerősebb horvát propaganda. Innen kb. 80 egyén dolgozik Varasdon, akiknek nagyrésze politikai okokból szökött Horvátországba. A kiszököttek közül Kovács György, Verbánecz György, Fekonya János, Csek István, Gyöngyös István, Marcsecz János és Pisár János az usztasa mozgalomban tevékenykednek.

Ezekkel tartott fenn kapcsolatot Treszka János drávavásárhelyi származású varasdi vasúti munkás is, aki 1941. november 1-én Drávavásárhelyen a „Vadászkürt” korcsmában tanúk előtt azt a kijelentést tette, hogy „Karácsonyra a horvátok visszajönnek, én hozom a horvát zászlót, mert az én zászlóm piros-fehér-kék és más zászlót nem ismerek el.” Nevezett ellen a miksavári őrs nyílt nyomozást végzett és a nagykanizsai kir. ügyészségnek átadta. A feljelentés másolatát és Treszka nyilvántartólapját csatoltan előterjesztem.

A fentiekhez hasonló esetek és Treszka Jánoséhoz hasonló kijelentések a Muraközben gyakran előfordulnak. A kijelentések azonban főleg a horvát érzelműek körében történnek. A horvátok nagyrésze az eseteket titkolja és nem hajlandó tanúskodni, ezért az izgatók túlnyomó részét nem lehet feljelenteni.

Korondi s. k. fhdgy.

917. szám

B. 1941

Főispán Urnak

Szombathely, 1941. november 12.

Zalaegerszeg

Hivatalos tisztelettel megküldöm

A hivat. levő. nyom. alosztpk. h:

Korondi fhdgy.

6. Kákossy Árpád Elek kisszabadkai (Muraköz) származású Karádi plébános memoranduma a Muraköz politikai és egyházi hovatartozásáról. Forrás: PL Mm. 28.

szívén hordja, tehát: lehetőleg muraközi születésű, de magyar nevelés nyert és most is erős, megbízható, magyar érzelmű, valóban magyar származású pap.

Elgondolásom szerint: az adminisztrátor existenciáját, a rábízott tervek keresztülvételét biztosíthatná a Muraköz szomszédos murakeresztúri, Szent Keresztről elnevezett javadalmas apát-ság jövedelme. E szép javadalomnak zömét az adminisztrátor fenti célra fordíthatná, ha a vesprémi Páspók Úr ehbe beleegyezne. Ha ez a megoldás elvi nehézséget, vagy erkölcsi lehetetlenséget jelentene, akkor ez a gond a magyar kormány böles intézkedését és esetlegesen áldozatkészését kíváná.

Szerény nézetem szerint: az adminisztrátor lakása és az adminisztratura hivatala elhelyezhető volna (némi átalakítás után) a csáktornyai Zrínyi-várban, amely ma magántulajdon.

A közeljövő feladata volna szintén, lehetőleg az adminisztratura közvetlen közelében létesítendő úgynevezett „muraközi szeminarium” 8–10 növendékkel, vagy ennek kivihetlensége esetén a 8–10 „muraközi” növendék valamely magyarországi pap-nevelőintézetben történő nevelése, azonban különös tekintettel a fent körvonalazott szemlére és szempontokra.

2. Közigazgatásilag csak olyan tisztviselőket szabadna Muraközben alkalmazni, akik a muraközi nyelvet értik, római katolikus vallásúak, lehetőleg muraközi szülőktől származnak. Főnökük azonban — szerény véleményem szerint — lehetne bármely tisztességes, jó magyar érzelmű tisztviselő még akkor is, ha muraközi nyelven nem beszél.

3. A 2. alatt foglalt indítvány a tanító és tanári karra is vonatkoznék.

E memorandumban kifejtett elgondolások — alázatos nézetem szerint — Muraköz a magyarság számára biztosítanak „in perpetuum et ultra”, „örökre és továbbra” is.

A magyar kormány böles belátásától függ Muraköz további sorsa és Muraköz biztosítása Magyarország számára.

Karad (Somogy vm.), 1942. július 9-én, Muraköz felszabadulásának első évfordulóján és országgyűlési avatásának ünnepén.

Dr. Kákossy Árpád Elek
volt hittudományi főiskolai tanár,
zsínati vizsgáló, karádi plébános.

Felelős kiadó: dr. Kákossy Árpád.

Urbányi Nyomda, Budapest.

Népiskoláinak száma: 37. Legtöbbje állami jellegű. Nép-tanítója nem egészen: 120.

Vidéke (felítele szerint): Alsó- és Felsőmuraköz elnevezés alatt ismeretes.

II. MURAKÖZ ŐJ HELYZET ELŐTT.

Muraköz történelmi okmányok alapján mindig Magyarországhoz tartozott, kivéve azt az aránylag rövid időt, amikor közel 50 évig osztrák kezekben volt (a XIII. század második felében). Továbbá 1684-ben nevelésesen rövid ideig: csak nyolc napig a török birta. Végül 1848–1860-ig Horvátország alá került, a magyar szabadságharc leveretése után Jellaics horvát bán erőszakoskodása alatt.

A világháború lezajlása után (1918. október végén) a szegény magyar nemzet megint védtelen volt. Ezt a helyzetet kihasználva, a szerb kényelmesen besétált Muraközbe és azt 1941. ápriliséig bitorolta.

1941. április 16-án, a szövetséges német haderő Jugoszláviát megszemmisítette, minek következtében Muraköz is felszabadult a Jugoszláv megszállás alól és így 1941. április óta újból és remélhetően véglegesen Magyarországhoz tartozik. Mégpedig: 1941. április 16-ikán a szerb járom alól szabadult fel, július 9-én pedig életbe lépett a magyar katonai közigazgatás, amelyet augusztus 20-án felváltott a polgári közigazgatás. Az ekkor történt fényképfelvételek meggyőzően bizonyítják, hogy Muraköz népének öröme, lelkesedése és ragaszkodása a magyarság iránt észintén, spontán nyilvánult meg.

III. MURAKÖZ VALLÁSI ÉS POLITIKAI FELFOGÁSA.

Muraköz népe a legősibb időkől fogva a mai napig római katolikus vallású volt. A XVI. században, az akkori zürzavaros időkben, (a mohácsi vész után), amikor a katolikus papság egész Magyarországon, így Muraközben is, alig volt található, Légrad végvár többszörös ostromlása idején, evangélikus lelkeszt kapott. Muraköznek, Légradon kívül, soha más vallásfelekezetű lakésze nem volt, mint római katolikus.

Muraköz lakói, politikai felfogás tekintetében, történelmi okmányok alapján kétségtelenül mindig a magyarság oldalához tartoztak. A fentemlített, de rövid ideig tartott idegen uralom alatt is magyar érzelmű volt a lakosság, azonban ezt az érzelmét Jellaics bán idején, valamint a jugoszláv erőszakoskodás alatt nem nyilváníthatta. 1941. nyarán egész Muraköz ünnepélyes tanuvalomást tett őszinte magyarságáról.

Memorandum

Muraköz további sorsáról és Magyarország számára leendő biztosításáról.

I. MURAKÖZ LEÍRÁSA.

Muraközön értem a legszorosabb értelemben azt a felszínetet, amely Zala vármegye délnyugati sarkában a Mura és Dráva folyóktól befogott ék-alakú terület.

Természetes határai: északon és keleten a Mura, délen a Dráva folyó. A Dráva Muraközt Horvátországtól választja el. Nyugati határa: a hosszú határfő (valamikor sztanetinczi) völgy és a Kerese nevű kisebb patak.

Muraköz területe 783 négyzet km. Lakóinak száma: ma kissé több 100.000 (százezer) léleknél. Egy négyzet km.-re 127 lélek esik. Ez a szám a vármegyei átlagot 25-tel haladja meg. Muraköz tehát Zala vármegye egyik legsűrűbben lakott területé.

Lakosai nemzetiségre nézve túlyomóan muraköziek, (körülbelül 98%, tehát 98 ezer). A magyarok száma alig éri el az 1.000-et. Ezek leginkább közigazgatási tisztviselők, katonaság, vasúti alkalmazottak, néhány magántisztviselő, néhány régebbi muraközi magyar család leszármazottja. Ezekon kívül van Muraköznek eke-kély számú német anyanyelvű (120) lakója, nem egészen 300 egyéb hazai és külföldi nemzetiségű lakója és összesen 300–400 zsidója.

Vallási szempontból Muraköz népe 99%-ban római katolikus (99.000), 0,5% evangélikus (500), a többi 500 lakó a zsidók és egyéb vallásúak között oszlik meg.

Közigazgatásilag ma kettő járása van: 1. a csáktornyai és 2. a perlaki járás.

Községeinek száma (beleértve a hegykerületeket is) 110 (száztíz).

Muraköznek van: 22 római katolikus plébániája. Ezekon működik: 22 plébános, illetve adminisztrátor (plébánoshelyettes) és 9 káplán, illetve hitoktató (katekéta). A papok száma összesen: 31 római katolikus (latin szertartású) papi egység. Pravoszláv (ú. n. „orthodox”) Muraközben nincsen. Bár a katolikus papság latin szertartású papokból áll, néhány katolikus pap találkozik ma Muraközben, aki a nagy — azaz énekes misében az evangéliumot ősláv nyelven énekli.

Egész Muraközben csak egy (1) evangélikus lelkeség működik egy lelkeséssel Légradon.

IV. MURAKÖZ GAZDASÁGI VISZONYAI.

Muraköz szerencsés fekvése (Horvátország, Németország, Olaszország) következtében igen nagy lehetőségeket nyújt Magyarország gazdasági erejének fokozásához. Bányavár és vidéke petróleum- és naftaforrásokkal rendelkezik. Muraköz talaja 98%-ban nagyon termékeny. Legfőbb terménye a kukorica (tengeri), amelynek művelése máris magas fokon áll. A lakosság a len és a kender termesztésére a legnagyobb gondot fordítja. (Mekkora áldás ez ma, mikor fehérneműanyag oly gyéren áll rendelkezésünkre!) — A muraközi ló világhírű. — Stridóvár nagyközség vidékén tűzes, a Badaesony vidéki borhoz hasonló, zamatos bort termelnek.

Muraköz népe szapora. Az egyke itt ismeretlen fogalom. Ez a nép rendkívül munkás, szorgalmas, képes mindenféle munkát elvállalni és szívesen megy mindenhová, idegen országokba is dolgozni. A muraközi munkást a világom majdnem mindenütt ismerik és keresik, mint bevált munkaerőt.

V. MURAKÖZ SZOCIÁLIS VISZONYAI.

Szociális téren eddig — sajnos — kevés intézkedés történt. Muraköz népe értelmes, nagyon tanulékony, gyors felfogású, a jóra fogékony, alkalmazkodó s a legnagyobb mértékben hiva a haladásnak, a nemes versengésnek és az építő munkának.

Az ilyen előnyös természeti tulajdonságokkal megáldott nép a mi magyar népünkre is jelentős hatással lehetne.

VI. MI A TEENDŐ?

Szerény nézetem szerint Muraközt

1. egyházkormányzati szempontból a zágrábi érsekség fennhatósága (jurisdikciója) alól ki kell vonni, mert különben magyar érzelme örök veszedelemnek van kitéve, mint a tapasztalatok mutatják.

A szombathelyi (esetleg pécsi) egyházmegyéhez, vagy más, közeli egyházmegyéhez csatolni nem volna tanácsos.

A jelenlegi közlelbi magyar egyházmegék papsága ugyanis muraközi nyelven beszélni nem tud, a muraközi nép szokásait nem ismeri, lelkiüete a muraközi nép lelkiüetétől távol áll.

Véleményem szerint: Muraközt ideiglenesen egyházilag olyan „corpus separatum” — apostoli adminisztratura — féle területté kellene nyilváníttatni.

A római Szentséktől kinevezendő adminisztrátor csak olyan papi egyéniség lehet, aki a muraközi nyelvet, szokásokat, felfogásokat, viszonyokat teljesen ismeri, a néppel érzelmileg össze tud forrni, bizalmát meg tudja nyerni, a magyar érdekeket 100%-ban

7. Alírási ívek a Muraköz egyházi elcsatolása tárgyában. Forrás PL Mm. 28. (első kép),
NAZ TU A. Stepinca 14. AM. fasc. 10. Szn. (második kép).

Szentséges Atya!

Muraközben levő község katolikus népe mély hódolattal kéri Öszentségét, kegyeskedjék Muraközt - amely Jugoszlávia alól szerencsésen felszabadult és visszakerült oda, ahová több mint ezer éve tartozott: Szent István Király Magyarországához - egyháziilag is kiemelni a zágrábi egyházmegyéből és magyar apostoli kormányzó alá rendelni.

Ettől az új helyzettől várjuk égő sebünk orvoslását: Zágrábnak nincsenek, a szombathelyi püspökségnek vannak olyan papjai, akik a mi ősi muraközi nyelvünket is, a magyar államnyelvet is beszélik.

Szentséges Atyánk kezeskölő gyermekei:
Kelt 1942. január hó.

Sveti Naš Otec!

Katolički narod općine koja je v Medjimurju pokorno i z globokim poštuvanjem prosi Svetoga Oca, kaj bi Medjimurje, koje se od Jugoslavije srečno oslobodilo i došlo je ta nazaj, kam je spadalo prek jezero let, pod Magjarsku zemlu Krala Svetoga Stefana i cirkveno zdigli vun z zagrebačke biskupije i podredili magjarskoj apostolskoj cirkvenoj administraciji.

Od toga novoga položaja se nadjamo, kaj se bodo naše goreče rane zvratile. Zagrebačka biskupija nema, a Szombathelyska biskupija ima takše duhovnike, koji govoriyu poleg našega starinskoga medjimurskoga jezika i magjarskog državnoa jezika.

Kršćanska deca kušujemo roke našemu Svetomu Ocu:
V 1942. leta, januara.

Szentséges Atya!

Muraközben levő **FELSŐPÁLFA** község katolikus népe mély hódolattal kéri Öszentségét, kegyeskedjék Muraközt - amely Jugoszlávia alól szerencsésen felszabadult és visszakerült oda, ahová több mint ezer éve tartozott: Szent István Király Magyarországához - egyháziilag is kiemelni a zágrábi egyházmegyéből és magyar apostoli kormányzó alá rendelni.

Ettől az új helyzettől várjuk égő sebünk orvoslását: Zágrábnak nincsenek, a szombathelyi püspökségnek vannak olyan papjai, akik a mi ősi muraközi nyelvünket is, a magyar államnyelvet is beszélik.

Szentséges Atyánk kezeskölő gyermekei:
Kelt **FELSŐPÁLFA** 1942. január hó.

Sveti Naš Otec!

Katolički narod općine **FELSŐPÁLFA** koja je v Medjimurju pokorno i z globokim poštuvanjem prosi Svetoga Oca, kaj bi Medjimurje, koje se od Jugoslavije srečno oslobodilo i došlo je ta nazaj, kam je spadalo prek jezero let, pod Magjarsku zemlu Krala Svetoga Stefana i cirkveno zdigli vun z zagrebačke biskupije i podredili magjarskoj apostolskoj cirkvenoj administraciji.

Od toga novoga položaja se nadjamo, kaj se bodo naše goreče rane zvratile. Zagrebačka biskupija nema, a Szombathelyska biskupija ima takše duhovnike, koji govoriyu poleg našega starinskoga medjimurskoga jezika i magjarskog državnoa jezika.

Kršćanska deca kušujemo roke našemu Svetomu Ocu:
V **FELSŐPÁLFA** 1942. leta, januara.

8. Muraközi leventék lelkigondozása. Forrás: PL Mm. 29 (5 oldal + melléklet). Szn.

Másolat

Bizalmas! Boríték alatt, tiszt kezelje!

72.201/Elnökség

X. 15.

Tárgy: Muraközi leventék lelkigondozása

Pro domo:

I.

Előzmények:

1./ Az előiratokból kitűnik, hogy a Magyarországhoz visszacsatolt Muraköz római katolikus viszonylatban, egyházzogilag a zágrábi érsekséghez tartozik.

2./ A muraközi magyarellenes érzelmű szláv papok ezt a helyzetet a magyar papok ottani hazafias működésnek megakadályozására, a magyarság- és ezzel kapcsolatban a

leventeintézmény elleni izgatásra, valamint a lelkigondozásukra bízott népnek a magyar haza iránti hűségétől való eltántorítására használják fel.

3./ A magyar nemzeti szempontból igen káros felettebb aggályos helyzet megszüntetése érdekében Magyarország biboros hercegprímása által az Apostoli Szentszék útján, a H. M. által pedig a Vüm. és M.E. útján ismételt kezdeményező lépések tétettek arra vonatkozóan, hogy Muraköz egyházi kormányzás szempontjából a szombathelyi r.k. püspök joghatósága alá helyeztessék.

Ezek a törekvések azonban mindmáig eredménytelenek maradtak, mert a Szentszék óvatosságból, a most folyó háború végéig nem akar politikai színezetű döntéseket hozni. / : 1! a 6.180./ Elnöki – 1942. sz. ügyiratot!:/

II.

Az Elnökség elengedhetetlenül szükségesnek tartja, hogy a muraközi leventeifjuság magyar szellemben történő vallás-erkölcsi nevelésére és az elszakadási törekvéseket szító magyarelles szláv papok áldatlan működésének korlátozására késedelem nélkül, - legalább átmenetileg megfelelő – intézkedések tétessenek, mely célból:

1./ Járható útnak látszik, hogy a Muraközben mozgósított alakulatoknál /: l.gy.e., – 1 tü.o., – két határőr szd. és egy portyázó szd./ezred, osztály és önálló alosztály pságokhoz /: Tehát összesen 8 pság:/ 2–2 fő, magyar nemzeti szempontból teljesen megbízható és lehetőleg az ottani nép nyelvét is beszélő összesen 16 fő tart.táb. lelkész katonai szolgálatra "M" vonalon behívassék és ezekre bíassék a leventeifjúságnak a leventefoglalkozásokon magyar szellemben történő vallás-erkölcsi nevelése és oktatása.

Erre a szolgálatra igénybe lehetne venni a 827.123./Ihnov [Az ifjúság honvédelmi nevelésének országos vezetője – B. P.] – 1943. sz. ügyirat 5. betétívéhez csatolt névjegyzékben felsorolt és minden tekintetben megfelelőnek látszó lelkészeket.

2./ A II.1./ pontja alatt javasolt megoldás sikere még jobban biztosítható volna az által, hogy a horvát irredentára leginkább izgató hadköteles szláv lelkészek felváltva, "M" vonalon, tábori lelkészi átképzésre behivatnának.

Erre a megoldási módra tesz javaslatot a III.hdt.pság is a 9.915./M.1.b.–1943. sz. ügyirat iktatmányát képező felterjesztésében, amelyben 18 ilyen szláv lelkész, illetve szerzetes 6 hétre szóló behívását tervezi /: az ügyirat r.u.csatolva:/. Az Elnökség javasolja, hogy a III. hdt. pság. eme tervéhez a hozzájárulás megadassék.

III.

Az Elnökség javaslatait döntés végett a H.M. ur Önmga elé terjeszti.

1943.X.15.

Ministernek bemutatva

Hozzájárult X. 16.

A pro domo folytatása:

A H.M. Úr Önagyméltósága az Elnökség javaslataihoz hozzájárult.

Ennek alapján:

1./ A III. hdt. pságnak 377/M.Elnökség–1943. sz. alatt megadatott az engedély az általa javasolt horvát nemzetiségű lelkészeknek katonai átképzésre történő behívására.

2./ Intézkedni kell, hogy a pro domo 1./ pontjában megjelölt és a Muraközben állomásozó alakulatokhoz a muraközi leventék magyar hazafias szellemben történő valláserkölcsei neveléséhez a 827.123/Ihnov-1943. sz. ügyirat /: később 142.248/el. Ihnov-1943. sz-ra átírva:/ 5. mellékletéhez kapcsolt és másolatban idecsatolt névjegyzékben felsorolt lelkészek M. vonalon katonai szolgálattételre behívassanak.

A névjegyzékben felsorolt 16 fő lelkész közül 5 fő a II. hd. állományába tartozik, miért is a II. hdt-t utasítani kell, hogy azokat a megjelölt célból bocsájtja a III. hdt. pság rendelkezésére.

3./ Ihnovot utasítani kell, hogy a muraközi leventék valláserkölcsei oktatása és magyar hazafias szellemben való nevelés érdekében lépjen közvetlen érintkezésbe a III. hdt-el és utóbbit tájékoztassa, hogy Muraközben miként /mikor, hol, melyik községben, a nap és óra pontos megjelölésével/ folyik a leventekiképzés.

Erre láttamozási úton intézkedünk.

4./ A III. hdt. pk-ot számnélküli bizalmas levélben utasítani kellene a lelkészi behívások tulajdonképeni céljáról és a lelkészek mikénti foglalkoztatásáról. Fentiekben előadottak alapján tervezve:

Kiadványok:

III. hdt. pságnak Szombathely. 1./

III. hdt. pk-nák Szombathelyi 2./

II. hdt. pságnak Székesfehérvár 3./

ÍRÁSBAN!

Tárgy: lelkészek "M" vonalon való igénybevétele

1-hez:

A 16.771/M–1943. sz. felterjesztetése kapcsán szükségesnek tartom, hogy a Muraközben elhelyezett alakulatokhoz /ezred osztály és önálló alosztály/ megfelelő számú lelkész „M” vonalon, katonai szolgálatra késedelem nélkül olyan számban vétessék igénybe, hogy a felsorolt alakulatokhoz / a jelenleg ott beosztásban levő hivatásos, v. nemhivatásos lelkészek felül/ 2–2 lelkész nyerjen beosztást, összesen tehát kb. 16 fő.

Az így igénybevett lelkészek lesznek hivatva Muraközben a leventekiképzési szolgálati idő alatt a leventék magyar hazafias szellemben történő valláserkölcsi oktatását és nevelését ellátni.

Megállapításom szerint erre a szolgálatra alkalmasnak látszanak a csatolt jegyzékben felsoroltak. Ezek közül azonban az 1./–3./–4. és 6. folyószám alatt megnevezettek a II.hdt. állományába tartoznak, miért is a II. hdt. pságot utasítottam hogy ezeket a fenti célra bocsássa a III. hdt. pság rendelkezésére. Ezért lépjen érintkezésbe a II. hdt. psággal, hogy utóbbi a szóbanforgó lelkészeket milyen alakulathoz és mely állomásokra vonultassa be katonai szolgálatra.

A többi lelkész behívására saját hatáskörében intézkedjék

Az Ihnovot utasítottam, hogy a Muraközben folyó leventekiképzésről a III. hdt. pságot tájékoztassa

1. drb. melléklet.

2-höz:

/ Névre szóló számnélküli magánlevél alakjában/

BIZALMAS! S.K. febontásra!

A muraközi magyarellenes szláv papok nemkívánatos működésének korlátozása céljából a 377./M.Elnökség–1943. számú rendelettel megengedtem, hogy a horvát irredenta eszméket legjobban hirdető szláv papok közül 18 lelkészt katonai átképzésre hívjon.

Ezeknek a papoknak katonai lelkészi átképzésénél nagy súlyt helyezzen arra, hogy őket – a velük szemben tanúsított emberies, jóindulatú, igazságos és következetes bánásmód, valamint helyes irányú nevelés által – a magyar eszméknek minél nagyobb mértékben megnyerhessük. Ügyeljen arra, hogy katonai lelkészi igénybevételüknek ne legyen megtorlás látszata. Ennek a célnak elérése érdekében nevezettek parancsnokának és oktató személyzetének kiválasztására különös gondot fordítson. Utóbbiakat bizalmas, szóbeli tájékoztatással kell a helyes bánásmódra és nevelésre utasítani. A 72.201/Elnökség–1943.sz. rendeletben intézkedtem továbbá, hogy a muraközi leventék hazafias szellemben történő valláserkölcsi oktatása végett "M" vonalon megfelelő számú lelkész hívassék be katonai szolgálatra, a Muraközben állomásozó katonai alakulatokhoz.

Ezeket a lelkészeket a legteljesebb mértékben használjad fel a leventék magyar hazafias szellemben való valláserkölcsi nevelésére oly módon, hogy az ilyen irányú oktatások kizárólag a levente kiképzési foglalkozások alatt történjenek. A lelkészek a lakosság és leventék polgári vonalon történő pastorálásánál azonban nem működhetnek közre.

3-hoz:

A hdt. állományába tartozó Bilics István tököli lelkészt, Karsai Vince Érsekujvár-i, Kósa Szalvátor székesfehérvári és Tóth Aladár érsekujvári szerzeteseket katonai lelkészi

szolgálatra bocsássa a III. hdt. pság. rendelkezésére. A III. hdt. pságot utasítottam, hogy címmel közölje miszerint a megnevezett lelkészek hova és mely alakulathoz hivassanak be "M" vonalon katonai szolgálattételre.

1. sz. melléklet a 72.201/Elnsg–1943. sz. rend 1. kiadványához

A Muraközi leventék lelkigondozása céljából számításba jöhető horvát és muraközi nyelven beszélő lelkészek jegyzéke

F. Név	Kora	Egyházmegye	Nyelvtudása	Lakhelye
sz.		Szerzet-tag		
1. Bilics István	28	Fejér	bunyevác	Tököl
2. Belovits István	29	Szombathely	horvát	Szombathely
3. Karsai Vince	36	O.F.M.	szlovák	Érsekújvár
4. Kósa Szalvátor	39	O.F.M.	szlovák	Székesfehérvár
5. Molnár Vince	30	Szombathely	szlovén	Belatinc
6. Tóth Aladár	25	O.F.M.	szlovák	Érsekújvár
7. Tóth Aquilin	24	O.F.M.	szlovák	Szombathely
8. Szabó Tihamér	30	O.F.M.	szlovák	Zalaegerszeg
9. Karlovič Vince	39	Szombathely	horvát	Szentpéterfa
10. Ošskó Emil	41	Szombathely	horvát	Boba
11. Wunderler Ferenc	40	Szombathely	horvát	Tömörd
12. Kukorác István	41	Szombathely	horvát	Tótszerdahely
13. Skrapits József	33	Szombathely	vend	Kebeleszentmárton
14. Jambrich Ignác	25	Szombathely	horvát	Vizlendva
15. Dr. Pozsgai János	37	Veszprém	muraközi	Kercseliget
16. Dr. Teresztenyák László	33	Veszprém	muraközi	Somogyszentmiklós
17. O. P. Horváth Aladár (?)			horvát	Érsekújvár

9. Kimutatás a csáktornyai és a perlaki járásokban szolgáló papság nemzetellenes tevékenységéről. Forrás: PL Mm. 28. Kimutatás a csáktornyai járás róm.kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről.; Kimutatás a perlaki járás róm.kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről. Dátum nélkül. Szn.

Kimutatás a csáktornyai járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről.

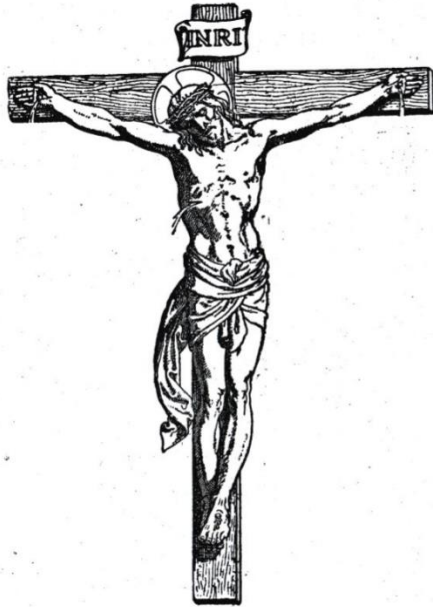
1. Novák Angelius ferences házfőnök, csáktornyai lakos közismerten horvát érzelmű, – a karácsonyi ünnepekre való tekintettel sem engedte meg konkrét kérelemre, hogy

papjai idegen egyházmegyei gyermekeket gyóntassanak és kiejelentette, ha ezt meg merik csinálni, egyházi átokkal fenyegette őket. Nevezett egyébként nagyon óvatos, az utóbbi időben ténykedéseiről bizonyítékot szerezni nagyon nehéz.

2. Zsalik Norbert ferences szerzetes, csáktornyai lakos, a zágrábi tartományfőnök által megbízott kormányzó. F.é.szept. hó 18-án a ferences zárdában tartott megbeszélés alkalmával kijelentette, hogy Muraközt a magyarok csak megszállták, de utána az horvát lesz. – Javasolta, kérjék, hogy a tanítás nyelve ne muraközi legyen, hanem horvát, mert a muraközi nyelv csak tájszólás. A plébániahivatalon a felírás nem muraközi, hanem horvát nyelven van. Nevezett Murai Frigyes magyarézésű ferences szerzetes kémkedéssel vádolta.
3. Bujanics Bernardin ferences káplán csáktornyai lakos közismerten horvát érzelmű. F.é.okt. hó 18-án a hatóságilag lezárt katolikus otthonban a hatósági tilalom ellenére nem megbízhatónak látszó fiatalemberekkel megbeszélést tartott, de annak tartalmáról ezideig bizonyítékot szerezni nem lehetett. – Nov. 2-án a csáktornyai Zrínyi ünnepség alkalmával tartott Istentiszteleten a Himnusz eléneklése alkalmával a Mária leányokat a többi hívek megbotránkozására levezényelte. Kérdésre azt válaszolta: „Ez nem a mi himnuszunk volt, hanem a magyaroké.” Nevezett f. évi dec. 6-án a Kormányzó Úr Öfőméltósága névnapján Drávaszentiván községben az elemi iskolai gyermekeket horvát énekekre akarta tanítani.
4. Horváth Athanáz ferences hitoktató dec. hó 8-án személyesen felkereste Kovács Béla drávaszentiváni igazgatótanítót lakásán és beszélgetés közben a következőket mondta: Muraköz még Magyarországhoz tartozik, de lehet, hogy holnap már nem.
5. Lehpammer Bálint drávavásárhelyi plébános aug. 20-án Szt. Istvánról sem mint szentről, sem mint királyról nem emlékezett meg. A himnusz eléneklése alkalmával a templomot elhagyta. Az anyakönyveket nem vezeti pontosan.
6. Kazevoda Károly drávavásárhelyi káplán szept. hónapban az iskolásgyermekeknek kijelentette, hogy ne tanuljanak magyarul és magyarul köszönni sem szabad. Nov. 19-én Pusztafa község elemi iskolájában ugyanezeket mondotta, csak még hozzáfűzte azt is, hogy köszönjenek úgy mint régen, „szépen” horvátul, mert ők horvátok. Nevezett a varasdi hídnál dolgozó horvát munkások között gyakran megfordul. Aug. 20-án a nap jelentőségét nem méltatta, a himnusznál kiment a templomból.
7. Rodics Ignác szelencei plébános okt. 6-én, az aradi vértanúk napján felkérés ellenére sem tartott szentmisét, hanem ugyanakkor Horvátországba távozott. Nevezett püspöki biztos, gyakran jár át Horvátországba, lakásán horvátérezelmű papok gyakran megfordulnak.
8. Kristovics József plébános az elemi iskolában kijelentette a gyermekeknek: Ti horvátok vagytok, magyarul csak a tanítónak és jegyzőnek köszönjétek, nekem és másoknak horvátul. A templom óráját egy órával visszaállította a régi időre, a misét is ennek megfelelően tartja, a hívek között ezzel zavart okoz.
9. Szersa Máté felsőmihályfalvai plébános nov. 18-án Novák Konrád hétvezéri lakos előtt, aki a magyar katonasághoz szóló jelentkezési kérelmét vitte hozzá, - a következő kijelentést tette: Bolond voltál, hogy Magyarországra jöttél. Még nincs aláírva, hogy Muraköz a magyaroké lesz. Menj vissza Horvátországba, ne légy magyar katona, karácsonyra a horvátok bejönnek és akkor visszajöhetsz, nem kell katonának elmenni.

Kimutatás a perlaki járás róm. kat. lelkészeinek nemzetellenes tevékenységéről.

1. Gojnik Imre ligetvári plébános, magyar állampolgár f. évi november hó 8-án a templomban a magyar éneklést, a gyermekeknek pedig a magyar üdvözlést megtiltotta, f. é. dec. hó 8-án pedig Gazdag István kántornak értésére adta, hogy magyar nyelvű énekei miatt az egyházközség őt a kántori teendők ellátása alól felmentette.
2. Márczius János muraszentmártoni [a valóságban muraszentmáriai (Sveta Marija na Muri)] plébános, magyar állampolgár hívei előtt állítólag kijelentette, hogy a jelenlegi helyzet nem tartós, az rövidesen meg fog változni. Nevezett nemzeti ünnepeink alkalmával házára a lobogót felszólításra sem tűzte ki.
3. Balogh Ferenc muravidi adminisztrátor, magyar állampolgár több alkalommal nemzetgyalázó kijelentéseket tett, gyanúsítva van továbbá a vallás és annak szabad gyakorlata elleni vétséggel is. – F. é. dec. hó 6-án, a Kormányzó Úr Öfőméltósága névnapján a szentmisét egy olyan eldugott mellékoltárnál végezte, ahol horvát színű szalaggal feldíszített feszület volt.
4. Kavrán István: kisszabadkai káplán a hívek előtt állandó magyarellenes magatartást tanusít.
5. Malek Bálint kisszabadkai plébános, magyar állampolgár állandó magyar ellenes magatartást tanusít.
6. Vojvoda Lajos perlaki plébános, magyar állampolgár a Kormányzó Úr Öfőméltóságának névünnepe alkalmával a szentmise szolgáltatását megtagadta, - a perlaki Gasparich emlékoszlop leleplezése alkalmával tartott szentmisét népünnepélynek nevezte. Általában magyarellenes magatartást tanusít és állítólag kijelentette, hogy őt a magyar hűségeskü nem köti.
7. Gruber Gyula légrádi esperes-plébános horvát állampolgár magyarellenes magatartást tanusít, híveivel és azoknak dolgával nem törődik, rémhírterjesztéssel is gyanúsítva van.

RIMO-KATOLIČKI POČETNI KATEKIZMUŠ

S POČETNIMI PRIPEČENJAMI BIBLIJE
ZA DRUGI RAZRED POČETNE PUČKE ŠKOLE,
S ŠTIVAMI ZA PRVI RAZRED

S dopučenjem esztergomske duhovne vrhovne oblasti br. 7140/1943.

DRUŠTVO SVETOGA ŠTEFANA,
IZDAVATELJI APOŠTOLSKE SVETE STOLICE
BUDAPEŠT

Muraközi nyelvű elemi káté.

Nihil obstat.

Nr. 7140.

Ferdinandus Ohmacht,
censor diocesanus.

Imprimatur.

Strigonii, die 10. Septembris 1943.

Dr. Joannes Drahos,
vicarius generalis.

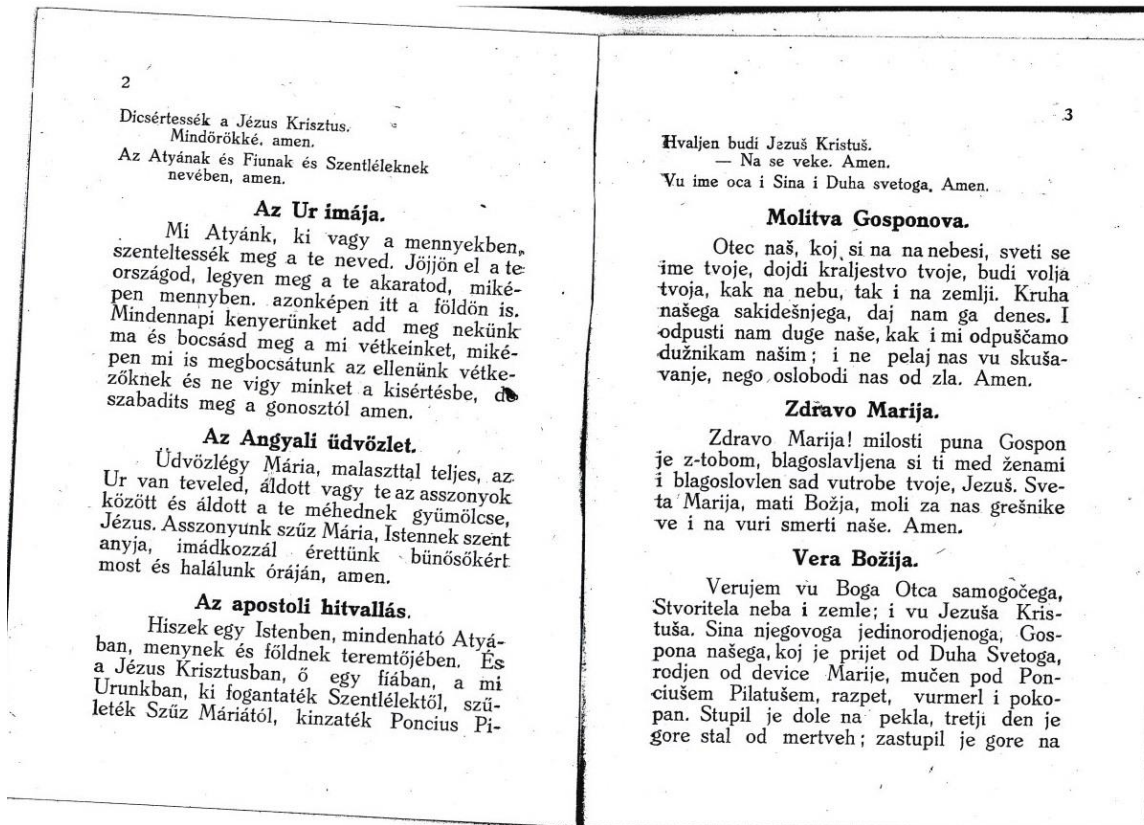
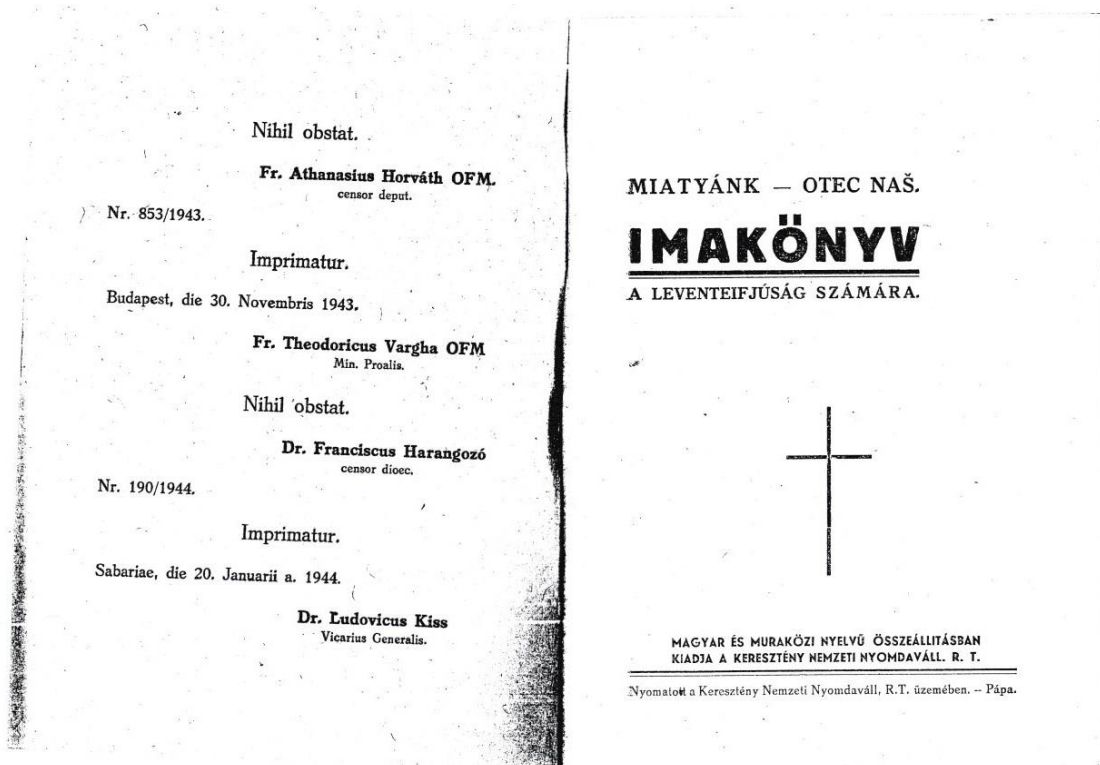
Broji, linijom potezani jesu za prvi razred početne pučke škole. Pri vučenju i izpitivanju biblijske historije moramo razdružiti na mala pitanja osobito u prvom razredu.

Stephaneum nyomda Budapest. Felelős: H. J. Kohl, Ferenc.

Od molitve.

1. Kakve si vere?
Ja sam rimo katolički keršćenik.
2. Kak glasi katoličko-keršćansko pozdravljenje?
Hvaljen budi Jezus Kristuš. — Na sve vjeka. Amen.
3. S čim počnemo i zvršimo molitvu?
Molitvu s križanjem počnemo i zvršimo.
4. Kaj velimo, gda se križamo?
† Vu ime Oca i Sina i Duha Svetoga. Amen.
5. S kim se spominamo, gda molimo?
Gda molimo, se s Bogom spominamo.
6. Koja je najsveteša molitva?
Najsveteša molitva je Gospodiņova molitva iliti Otec naš.
7. Kak glasi Otec naš?
Otec naš! koj jesi na nebesi, sveti se ime tvoje; dojdi kraljestvo tvoje, budi volja tvoja, kak je na nebu, tak i na zemlji, kruh naš svakdašnjji, dej nam dēnes i odprosti nam grēhe naše, kak i mi odprašćamo dužnikom našim i ne vpelaj nas vu skušavanje, nego oslobodi nas od zla. Amen.
8. Kaj smo navadni moliti po Otečnašu?
Po Otečnašu smo navadni moliti Zdravo Mariju.
9. Kak glasi Zdravo Marija?
Zdravo Marija, milosti si puna. Gospodin je stobom, blagoslovljena si ti med ženami i blagoslovljen je plod

11. Horváth Athanáz által 1943-ban készített imakönyv a leventefjúság számára. Forrás:
PL Mm. 28.

Összefoglaló

A doktori értekezés a kelet-közép-európai területi konfliktusok egyház kormányzati és a mindennapi vallási élethez kötődő aspektusait vizsgálja a vilniusi régió és Muraköz példáján keresztül. A vilniusi régió esetében csak a rövid litván fennhatóság időszaka (1939. október–1940. június) hasonlítható össze a muraközi eseményekkel, mivel a német és a szovjet megszállás időszaka nagyon eltérő helyzetet teremtett mind Lengyelországban, mind a balti államokban a Kárpátoktól délre fekvő országokhoz képest. Abból kifolyólag, hogy a két régió nagymértékben eltér egymástól, csak korlátozott mértékben van lehetőség összehasonlítani az etnikai, területi konfliktusok megjelenési formáit a helyi egyház szervezetben. A két eset közötti legnagyobb hasonlóság, hogy a terület katonai megszállása ellenére nem történt változás a helyi egyház szervezet joghatóságát illetően, és emiatt „kettős fennhatóság” jött létre a két területen. Egyház kormányzati szempontból jelentős különbség, hogy míg a vilniusi régió esetében nagy hatással volt az egyház kormányzati konfliktusra a lengyel (1925) és a litván (1927) konkordátum is, addig a korszakban a Szentszékkal magyar és jugoszláv (horvát) esetben nem jött létre konkordátum. A Szentszék döntéseivel nagymértékben korlátozni tudta a területszerző államok asszimilációs törekvéseit az újonnan megszerzett területeken. A „kettős fennhatóság” idején az etnikai ellentétek elsősorban a politikai és egyházi szférák érintkezési pontjainál jelentkeztek, mint az állami ünnepek egyházi vonatkozásai, helyi iskolákba történő hitoktatói kinevezések, de a papság szintén etnikai alapon megosztott volt, mivel az etnikai versengés során sokszor egymás vetélytársai is voltak. A doktori értekezés elsősorban a templomi-paraliturgikus szertartások nyelvhasználatát, a nemzeti ünnepek vallási szempontjait, az eltérő nemzetiségű papság között húzódó feszültségeket, valamint a kisebbség soraihoz tartozó papság és a helyi intézmények között húzódó konfliktusokat elemzi, valamint hasonlítja össze a két vizsgált térségre vonatkozóan. A templomi nyelvhasználattal kapcsolatos összeütközések kapcsán botrányos esetek is történtek a szakrális terekben, míg az újonnan bevezetett nemzeti ünnepeket nem, vagy nem kellő mértékben ünnepelte meg a helyi klérus. Az újonnan megszállt területekre főként szerzetesek érkeztek nagyobb számban, azonban számukra gondot jelentett a *canonica missio* megszerzése a területileg illetékes érsektől, míg a kisebbséghez tartozó papság esetében szintén jelentős problémát okozott, hogy kiszorultak a helyi iskolákból. 1945 után a vilniusi régióban a lengyel egyházi vezetést a litván váltotta fel, míg a Muraköz horvát jellege mind etnikai, mind egyházigazgatási szempontból megkérdőjelezhetlenné vált.

Summary

The PhD dissertation examines the East-Central-European territorial conflicts and their aspects, such as church administration, everyday and religious life with the examples of Vilnius Region and Međimurje (Muraköz). In the case of Vilnius Region, to draw a comparison with the events in Međimurje is only possible with the period of brief Lithuanian authority (October 1939–June 1940), because the period of the German and Soviet occupation created a very different situation in Poland and in the Baltic states, than in the countries south to the Carpathians. As a consequence of considerable difference between the two regions, there is only limited opportunity to compare the appearances of ethnic, territorial conflicts in the local church administration. The biggest similarity between the two cases is that, despite the military occupation there was no change in jurisdiction over the local church administration, therefore this situation resulted in “dual suzerainty” in the Vilnius Region and Međimurje. In the perspective of church administration it was an important difference that the Polish (1925) and Lithuanian (1927) concordat had a huge impact on the church administrative conflict, meanwhile there was not a concluded concordat between the Holy See with Hungary and Yugoslavia (Croatia) in this period. The Holy See with its decisions could considerably restrict the assimilation attempts of the states in the newly gained territories. During the “dual suzerainty” the ethnic conflicts primarily appeared at the confluences of the political and ecclesiastical spheres, like ecclesiastical relations of state holidays, the nomination of teachers of religion to the schools, but also the clergy was divided into different ethnic groups, because during the ethnic rivalries they often were at cross-purposes. First of all, the PhD dissertation analyses and compares language usage in churches and paraliturgical services, religious aspects of national holidays, strained relations among clergy belonging to different nationalities and conflicts between priests belonging to the ethnic minority group and local institutions in the two regions. Scandalous events happened in sacral places in connection with clashes over language usage in churches, furthermore, the newly introduced state holidays were not celebrated (or not as required) by the local clergy. Mainly monks arrived in great numbers to the newly occupied territories, but it was difficult to acquire *canonica missio* from the competent archbishop, meanwhile in the case of clergy, who belonged to the local minority also caused problems as they were driven out from local schools. After 1945, in the Vilnius Region the former Polish ecclesiastical leadership succeeded by pro-Lithuanian administration, meanwhile the Croatian character of Međimurje became unquestionable from an ethnical and ecclesiastical point of view.